આવૃત્તિ ૧ લી	ઈ. સ. ૧૯૩૩

પ્રત ૧૫૦૦	સંવત્ ૧૯૮૯

મુદ્રણસ્થાન . આદિત્ય મુદ્રણાલય • રાયખડ • અમદાવાદ.

મુદ્રક . મણિલાલ પુરુષોત્તમ મીસ્ત્રી, બી. એ.

ઉપોદ્‌ઘાત

વડોદરાના શ્રીમત મહારાજા સાહેબ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડ ખાસખેલ સમશેર બહાદુર સન ૧૮૯૨મા અમદાવાદ પધાર્યા તે પ્રસંગે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને રૂ. ૫૦૦૦) બક્ષીસ કર્યા છે. માટે સોસાઈટીએ તેમને પોતાના મુરબ્બી (પેટ્રન) ઠરાવ્યા છે, અને તે રકમ તેમના નામથી જૂદી રાખી તેનું વ્યાજ તેમને નામે ગ્રંથો રચાવવામા, ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામા અને ઉત્તેજન દાખલ ગ્રંથો ખરીદ કરવામાં વાપરવાનો ઠરાવ કર્યો છે; તે પ્રમાણે આજ-સુધીમા નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો "શ્રીમત મહારાજાશ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગ્રન્થમાળા" તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે —

(૧) ગ્રીસ દેશનો ઈતિહાસ

(૨) વિધવાવપન અનાચાર

(૩) હિંદનાં મહારાણી અને તેમનુ કુટુંબ

(૪) ભાલણસુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ

(૫) કર્તવ્ય

(૬) બર્નિયરનો પ્રવાસ

(૭) ઔષધિકોષ, ભા ૧ લો

(૮) અકસ્માત વખતે મદદ અને ઈલાજ

(૯) હેન્રી ફૅાસેટનુ જીવન ચરિત્ર

(૧૦) હિન્દની ઉદ્યોગ સ્થિતિ

(૧૧) મરાઠી સત્તાનો ઉદય

(૧૨) હિન્દુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા ૩ જો
(બ્રિટિશ રિયાસત—પૂર્વાર્ધ)

(૧૩) „ ભા. ૧ લો (મુસલમાની રિયાસત-પૂર્વાર્ધ)

(૧૪) „ „ „ „ (ઉત્તરાર્ધ)

(૧૫) મરાઠી રિયાસત—પૂર્વાર્ધ

(૧૬) „ „ —ઉત્તરાર્ધ

(૧૭) રોમનો ઇતિહાસ

(૧૮) મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ

(૧૯) ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ–વિભાગ પહેલો

ગુ વ. સોસાઈટી
તા. ૧૫-૯-૧૯૩૭

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
આસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના ઇતિહાસના પાચ મોટા વિભાગો સાધારણ રીતે પડે છે (૧) પૌરાણિક (૨) પ્રાચીન (૩) મધ્યકાલીન રાજપૂત (૪) મધ્યકાલીન મુસ્લીમ અને (૫) આધુનિક. આ પ્રત્યેકના પેટા વિભાગો કેટલા અને કયા કયા એ નોધવાની અથવા આ વિભાગવ્યવસ્થાની યોગ્યાયોગ્યતાની લાબી ચર્ચા કરવાની જરૂર મને નથી લાગતી. આ વિષયમા ઐતિહાસિકોમા ઐકમત્ય પણ નથી. શ્રી. વીન્સેન્ટ સ્મિથે ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધીના સમયને પ્રાચીન ગણેલ છે. જો કે શ્રીહર્ષ પછીના સમયનુ એનું નિરૂપણ તદ્દન ઉપલકીયુ છે શ્રી. ચિંતામણી વૈદ્ય ઈ. સ ૬૦૦થી મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો આરભ કરે છે, અને શ્રી ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઇએ મુસલમાનોએ ગુજરાત જીત્યું ત્યારથી આધુનિક સમયનો આરભ કર્યો છે. શ્રી ગોવિંદભાઈની સમય ગણનાની અયોગ્યતા તો શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખે 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન' એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવી જ છે. મેં આ પુસ્તકમા વલભીરાજ્યનો અન્ત અને અણહિલપુર પાટણની સ્થાપનાથી ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો આરંભ માન્યો છે. અને આ રીતે વિભાગ કરવા માટે ગુજરાતની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાં વ્યાવર્તક લક્ષણો જેવા કારણો છે એમ મને લાગે છે.

આ સમયની ઐતિહાસિક અગત્ય વિષે ટુકામા એટલુજ કહેવાનું છે કે આપણા દેશને ગુજરાત નામ સોલકી સમયમા મળ્યું છે એ ચોક્કસ છે. વળી ગુજરાતની—ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજાના પ્રદેશની સીમાઓ નક્કી થવામા અને એથી આગળ વધીને ગુજરાતની સાંસ્કારિક એકતા બંધાવામાં સોલકી રાજાઓના રાજ્યકાળે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. અને એ કારણથી સોલકી સમયનો ઇતિહાસ એ ગુજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસનું ઘણું અગત્યનું પ્રકરણ છે.

સોલંકી સમયનો ઇતિહાસ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ઇતિહાસનુ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ હોવા છતા આ પુસ્તકમાં તો સોલંકી રાજ્યની સ્થાપના પ્હેલાના ચાવડા સમય નામથી સાધારણ રીતે ઓળખાતા લગભગ બસ્સો વર્ષના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. અને વિ. સ. ૮૦૨ થી ૧૩૫૬ સુધીના એ આખા સમયને 'મધ્યકાલીન રાજપૂત સમય' એવુ નામ આપ્યુ છે.

આ દેશમા જૂના સમયમા આધુનિક પદ્ધતિના ઇતિહાસનુ અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી હાલના ઇતિહાસ લેખકને જૂના પ્રબન્ધો, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, સીક્કાઓ, તત્કાલીન સાહિત્યમા જળવાઈ રહેલી પ્રકીર્ણ નોંધો, મુસાફરોએ લખેલા પ્રવાસ વર્ણનો વગેરેમાથી ઐતિહાસિક હકીકતોને તારવવી પડે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના પ્રસ્તુત કાળના ઇતિહાસ માટે બીજાં સાધનો અંશત ઉપલબ્ધ હોવા છતા મુખ્ય ગણવા જેવા તો બે છે (૧) **ઉત્કીર્ણ લેખો** અને (૨) ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો, ચરિતો, નાટકો, ખડકાવ્યો વગેરે બધા પ્રકારોનો એકમાં સમાવેશ કરીને કહીએ તો **પ્રબંધો** આમાથી પ્રબધોનુ વિવરણ મેં ઐતિહાસિક મૂલ્યના નિરૂપણ સાથે 'ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત યુગના ઇતિહાસના પ્રબધાત્મક સાધનો' એ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા આગળ ૧૯૩૨મા આપેલા વ્યાખ્યાનમા કરેલુ છે એટલે આ ઇતિહાસના ઉપોદ્ઘાતરૂપે એની પુનરુક્તિ કરવાની મને જરૂર લાગતી નથી જિજ્ઞાસુ, શ્રી ફા. ગુ. સભાવાળા વ્યાખ્યાનનો ઉપયોગ કરી શકશે

અને ઉત્કીર્ણ લેખોમા કોઈ વિરલ લેખ હજી મળી આવવાના સંભવની ના ન પડાય છતા અવિનષ્ટ ઉત્કીર્ણ લેખો મોટે ભાગે શોધાઈ તથા છપાઈ ગયા છે એમ કહેવામા ખોટુ નથી. વળી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ ઇન્ડીઅન એન્ટીકવેરી એપ્રીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા વગેરેમાથી ગુજરાતના લેખોને જુદા તારવી 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક

લેખો' નામથી એ સંગ્રહને પ્રગટ કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે, અને તેના બે ભાગો છપાઈ ગયા છે, તથા હું ધારૂં છું, ત્રીજો છપાય છે.

આધુનિક કાળમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકો લખવાના જે પ્રયત્નો થયા છે તેમાં બે મુખ્ય અને વધારે પ્રસિદ્ધ છે. (૧) રાસમાળા અને (૨) મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા. ૧. આમાથી રાસમાળાના કર્તાએ મુખ્ય આધાર જો કે પ્રબધચિંતામણિની, દ્વયાશ્રયની તથા રત્નમાળાની એમને મળેલી હાથપ્રતોનો લીધો છે પણ ભાટચારણોના ચોપડાઓમાથી મેળવેલી તથા તેઓને મોઢેથી સાભળેલી દંતકથાઓનો પણ પુષ્કળ લાભ લીધો છે અને રાસમાળા નામથી જ પોતે કહેવા માગે છે તેમ દતકથાઓને, ચાળી જોવાનો શ્રી ફાર્બસ સાહેબે પ્રયાસ ન કરતાં, યથાશ્રુત ઉતારી છે. પછી મુબઈ ગેઝીટીઅર (ગ્ર ૧ ભા. ૧)ના પ્રાચીન ઇતિહાસના લેખક પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ પ્રબધચિંતામણિનો સળગ આધાર લીધેલો હોવા છતાં એ વખતે કીર્તિ કૌમુદી જેવા એકાદ છપાયેલા તથા બાકીના હાથપ્રતરૂપે ઉપલબ્ધ અનેક પ્રબધોનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે વળી ઉત્કીર્ણ લેખોની મદદથી તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વડે આ પ્રબધોમાં ઉપલબ્ધ માહિતીને તથા રાસમાળા વગેરેમા સંગ્રહીત દંતકથાઓને કસી જોવાનો તેમજ એ રીતે ચાળેલી માહિતી ઐતિહાસિક રૂપમાં ગોઠવીને મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો છે પરિણામે ગેઝીટીઅરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ એજ એ વિષયમા પરમ પ્રમાણ એ સ્થિતિ ચાળીશ વર્ષથી આપણે ત્યા છે. જો કે એ લખાયા પછી કેટલાક નવા ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે. એ વખતે હાથપ્રતો જ જેની ઉપલબ્ધ હતી તેમાંના ઘણા ખરા પ્રબધોની ઓછી વધુ સશોધિત આવૃત્તિઓ છપાઈ ગઈ છે. કોઈક પ્રબધો અને ઉત્કીર્ણ લેખો પણ નવા મળ્યા છે, અને પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસોનુ જ્ઞાન ઘણુ વધ્યુ છે.

સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ સાથે વીશ–એકવીશ વર્ષ પ્હેલાં

ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર વાત નીકળતાં એમણે કહેલું કે મુંબઈ ગેઝીટીઅર લઈને એમાં અને જે વિશેષ માહિતી તે પછી જાણવામાં આવી હોય તે વડે સુધારાવધારા કરવા જેવા ગણાય ત્યારે તો એટલું ઠીક પ્રમાણમાં થઈ શકે તો બસ છે એમ લાગતું હતું. પણ પ્રબંધોના તથા ગુજરાતના તેમજ સમકાલીન બીજા રાજ્યોના ઉત્કીર્ણ લેખોનો જેમ જેમ હું અભ્યાસ કરતો ગયો તેમ તેમ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન—ખાસ કરીને સોલંકી સમયનો ઇતિહાસ, મૂળ સાધનો ઉપરથી જ, એ સાધનોમાંથી ઉપલબ્ધ વસ્તુની, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ચિકિત્સા કરી કરીને, સ્વતંત્ર રીતે જ લખવાની આવશ્યકતા મનમાં દૃઢ થતી ગઈ. આવા વિષયોમાં છેવટના નિર્ણયો મુશ્કેલ જ છે વળી નવાં સાધનો ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થતાં આજે સાચા લાગતા નિર્ણયો ખોટા ઠરે એવો પણ સંભવ છે અને સમજફેર વગેરે કારણોથી ભૂલો થવાનો સંભવ તો હમેશાં છે. આ સ્થિતિમાં પોતાના નિર્ણયોના કારણ આપવાની લેખકની ફરજ છે. અને ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષે, તદ્વિદોનો સામસામો ઊહાપોહ અલ્પ પ્રમાણમાં જ થયેલો હોવાથી આ પુસ્તકમાં મારે પુરાતત્ત્વને લગતી ચર્ચા ઘણી વાર કરવી પડી છે અને ટિપ્પણીઓમાં મૂળ વચનો ઉતારવા પડ્યા છે. એથી ઐતિહાસિક લખાણ કાંઈક કર્કશ છે એ હું કબુલ કરું છું પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એનો ઉપાય નથી.

વળી પ્રબંધો ઐતિહાસિક સાધનો હોવા છતાં ઇતિહાસના ગ્રન્થો નથી. એમાં ઘણીતો દંતકથાઓ છે અને ભાટ ચારણોએ જાળવી રાખેલ વાતો તો દંતકથા જ છે. એ ઉપલબ્ધ દંતકથાઓમાંથી મળી શકે તેટલી ઐતિહાસિક હકીકત તારવવાનો પ્રયાસ મેં જરૂર કર્યો છે. પણ દંતકથાઓ આખી ઉતારી નથી. એ માટે તો રાસમાળા, પ્રબંધચિંતામણિ વગેરે ગ્રન્થો જ જોવાની તેના જિજ્ઞાસુને વિનતિ છે.

મેં મુંબઈ ગેઝીટીઅર તો મૂળ અંગ્રેજી જ વાપર્યું છે, રાસમાળાના ગુજરાતી અનુવાદની શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પ્રકાશિત ત્રીજી

આવૃત્તિ વાપરી છે. જ્યારે પ્રબન્ધચિંતામણિનો શ્રી. ફા. ગુ. સભાએ પ્રગટ કરેલો મારો અનુવાદ વાપર્યો છે. બાકીના ગ્રન્થોના ઉલ્લેખો તે તે સ્થળે આપ્યા છે. ઉલ્લિખિત સર્વગ્રન્થોની સૂચી તો બીજા ભાગને અન્તે છપાશે. પણ સંક્ષિપ્તાક્ષરોની સૂચી આ ભાગમા છાપી છે.

ચાવડા, રાષ્ટ્રકૂટ અને પ્રતિહાર એ ત્રણની વશાવળીઓ આ ભાગમાં છાપી છે; જ્યારે સમકાલીન રાજવશોની વશાવળીઓ બીજા ભાગના પરિશિષ્ટ રૂપે છાપી છે. આખા ગ્રન્થની અનુક્રમણિકા પણ બીજા ભાગને અન્તે જ આવશે. ખરી રીતે પુસ્તકના આ ભાગો સ્વાભાવિક નથી ચાવડા સમય સોલકી સમયથી જુદો પડે છે પણ પછી સોલંકી સમયનો ઇતિહાસ એ તો સળગ એક પ્રવાહ છે પણ અમુક સગવડ ખાતર સિદ્ધરાજ સુધીનાં પ્રકરણો આ પ્હેલા ભાગમાં બાંધ્યા છે અને બાકીનાં પ્રકરણો બીજા ભાગમા બંધાશે. આ ભાગને લગતી અનુપૂર્તિ તથા શુદ્ધિ પત્રક આ ભાગના આરંભમા જ છે.

---o---

અનુપૂર્તિ

પ્ર. ત્રીજાની

પૃ. ૫૫માં, રત્નમાળાને અનુસરી રાસમાળા અને ગેઝીટીઅરના લેખકો પેઠે વનરાજનાં પિતા માતા તરીકે જયશિખરી અને રૂપસુંદરીના નામો લખ્યા છે પણ રત્નમાળામા જળવાઈ રહેલી દંતકથાથી જુદી જાતની દંતકથા પણ મળે છે શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલીના પ્રથમ ભાગમા અં ૪૮–૮ વંશાવલિઓ આદિમાં ચાવડા વંશની વંશાવલિ આપી છે તેમાં "ચાઅ નામનો ચાહટગઢનો રાજા હોવાનુ અને તેનાથી ચાવડા વંશ ચાલ્યાનુ કથન છે. વળી ચાઅથી ૨૧મો બાગરાજ ચાહટગઢ છોડી જયપુર પાસે સેનગઢ આવ્યો, પછી ૨૫મો મહીપાલ સેનગટથી આબુગઢ આવ્યો ૨૯મો જેતસી આબુગઢ છોડી ગાજણગઢ આવ્યો, ૩૧મો ભીમદેવ ગાજણગઢ છોડી ભિન્નમાલ આવ્યો અને ૩૫મો પરશરામ ભિન્નમાલનો રાજા હતો તેને છાડા રાઠોડે ખેડગઢથી આવી માર્યો અને ભિન્નમાલ પડાવ્યુ તેની રાણી આબેરના કછવાહા માનસિંહની દીકરી જશકુવરબા ગર્ભવતી હતી તે નાશી ગુજરાતના જંગલમા આવી ત્યા વનરાજ પુત્ર થયો."

ઉપરની વંશાવળી ક્યારે કયા કોણે ઉતારી છે એ કશું નામાવલિમા નથી કદાચ મૂળ ચોપડામા જ નહિ હોય એટલે એની ઐતિહાસિક કિંમત એ રીતે આંકવાનુ સાધન નથી. છતા એમા બે નવી વાત છે (૧) વનરાજના બાપનુ રાજ્ય પંચાસરને બદલે અહીં ભિન્નમાળમાં કહ્યું છે. (૨) વનરાજના મા અને બાપના નામો ઉપર પ્રમાણે જશકુવરબા અને પરશરામ આપ્યા છે

પણ અણહિલવાડના સ્થાપક વનરાજના માબાપ સંબંધી ગોટાળો આટલે જ અટકતો નથી. ગયે વર્ષે જ સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામા ગુજરાતના પ્રખ્યાત પુરાવિદ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદિત

પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ(પૃ–૧૨)માં વનરાજવૃત્તમાં કહ્યું છે કે " આંબાસણમાં ચાપોત્કટ જ્ઞાતિના ચડ અને ચામુંડ નામના બે ભાઇઓ હતા. તેઓને કોઈ જોષીએ કહ્યું કે ચામુંડની પત્નીના ગર્ભથી ચડનું મરણ થશે એટલે તેની સગર્ભા પત્નીને તજી દીધી અને ત્યાંથી એ પચાસર ગામ ગઈ" પછી પ્રબધચિતામણિને અનુસરતી શીલગુણસૂરિએ વનરાજને ઉછેર્યાની વાત છે.

ધર્મારણ્યમા વળી વનરાજની માનુ નામ અક્ષતા લખ્યુ છે વનરાજનાં માબાપના સાચા નામ વિક્રમની ૧૪ મી સદી પ્હેલા જ ભુલાઇ ગયા હતાં એટલી હકીકત ઉપર પ્રમાણે જુદાજુદા નામો દતકથામાં મળે છે એથી ચોક્કસ ઠરે છે. પ્રબધચિતામણિમા નામ જ નથી એનુ પણ કદાચ એજ કારણ હોય. અને પ્ર ચિં ની એ અપૂર્ણતા કોઇને ખૂચવાથી પુરાતનપ્રબધમા ઉપરનો વૃત્તાન્ત લખાયો છે એમ મારૂ માનવુ છે. કારણકે એમા એટલીજ વિશેપતા છે. પણ રત્નમાળાવાળાં નામો એ વૃત્તાન્ત લખનારના જાણવામા નહિ હોય તેમજ ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ચોપડાવાળી વશાવળી લખનારને રત્નમાળાવાળા તથા પુરાતન પ્રબધવાળા એકેય વૃત્તાન્તની ખબર નહિ હોય એમજ માનવુ યોગ્ય છે

આ વસ્તુસ્થિતિમાથી મારા મતે ઐતિહાસિક તારણ એટલુ જ નીકળે છે કે વનરાજના માબાપના સાચા નામોનો પત્તો અત્યારે લાગતો નથી. ઉપરના ત્રણ નામોમાથી કયુ સાચુ એ નક્કી કરવા માટે કશુ જ સાધન અત્યારે આપણી પાસે નથી.

(૨) વનરાજનો જન્મ પંચાસરમાં થયો હોવાની દતકથા પ્ર–ચિ–મા મળે જ છે (જુઓ પૃ. ૫૦), રત્નમાળા એને ટેકો આપે છે, પુરાતન પ્રબધમાં જો કે વનરાજના બાપને આબાસણનો વતની કહ્યો છે પણ વનરાજનો જન્મ તો પચાસરમા થયો એમજ કહ્યું છે. ફક્ત ફાર્બસ ગુજરાતી સભાવાળા ચોપડામા ભિન્ન માળનો રાજા

વનરાજના બાપને કહ્યો છે. પણ એમાંથી ભિન્ન માલમાં એક કાળે ચાવડા રાજ્ય હોવાની દતકથાનુ સૂચન થાય છે એથી વિશેષ અર્થ નથી નીકળતો. ભિન્ન માલને નહિ પણ પચાસરને જ વનરાજનું જન્મસ્થાન શા માટે માનવુ એ વિષયનો ઐતિહાસિક વિચાર પૃ. ૪૯–૫૦ મા કર્યો છે. એટલે અત્યારે તો એટલો જ નિશ્ચય થઈ શકે છે કે અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના કરનાર વનરાજ ચાવડાનો જન્મ પચાસરમા કે તેની પાસેના જગલમા થયો હતો અને તેનાં માબાપના સાચા નામો ભૂલાઈ ગયાં છે

પ્ર. ચોથાની

પ્રકરણ ચોથામાં પૃ ૮૨–૮૩ મા કર્કના ત્રણ દાનપત્રોની નોધ કરી છે પણ એનુ ચોથુ દાનપત્ર વિ. સં ૮૮૦ (શક સ ૭૪૬) નું મળ્યુ છે એ દાનપત્ર એ–ઈ–ગ્રન્થ ૨૨ પૃ ૭૪ મા છપાયુ છે. આ દાનપત્રમા લાટેશ્વર કર્કરાજની અને અમોઘવર્ષ બન્નેની સહી છે ગુજરાતી પત્રના સ ૧૯૯૨ ના દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૩૪ માં શ્રી. ધનપ્રસાદ મુનશીએ આની નોધ કરી છે

પ્ર૦ ૯માની

રાજા ભીમના બેજ દાનપત્રોની નોધ પ્ર. ૯માં કરી છે (જુઓ પૃ ૧૮૯ તથા પૃ ૨૦૨) પણ સં. ૯૩નું એક તામ્રપત્ર ઈ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ ૧૦૮મા ભીમદેવના નામનુ છપાયુ છે. એ તામ્રપત્ર છપાવતી વખતે ૯૩નો આકડો સિંહ સંવતનો છે એવું માનીને જે. એફ ફ્લીટે એ તામ્રપત્રને ભીમદેવ બીજાનુ ગણેલુ. શ્રી. ફા. ગુ. સભા તરફથી પ્રકાશિત ગુ ઐ લે મા પણ તેના ધોરણ પ્રમાણે એમજ ગણેલુ છે પણ પાછળથી આ લેખમા ૧૦નો આકડો રહી ગયો છે, અને આ ભીમદેવ પહેલાનો તામ્ર લેખ છે, એવુ અનુમાન લેખક અને દૂતકના નામો આ તામ્રપત્રમા ભીમદેવ પહેલાના સં ૧૦૮૬ના તામ્રપત્ર પ્રમાણે જોઈને ડા. હુલ્ઝે કર્યું છે (જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૧

પૃ. ૩૧૭). તથા બુલ્હરે (ઇ. એ ગ્ર. ૬ પૃ ૨૧૩)મા તેમજ પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીએ (મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૬૩) કદાચ આવું અનુમાન કરીને આ તામ્રપત્રને ભીમદેવ પ્હેલાનુ માન્યુ છે.

ભીમ પ્હેલાનું ચોથું તામ્રપત્ર

આ ઉપરાંત વિ. સં. ૧૧૨૦ પૌષ શુકલપક્ષ પુનેમનુ ભીમદેવનું તામ્રપત્ર પાલણપુરમાથી મળ્યું છે. આ દાનપત્રથી ધાણદાહાર પથકમાં વરણાવાડગામની ત્રણ હળ જમીન જાનક નામના મોઢ બ્રાહ્મણને આપી છે. આનો દૂતક છે મહાસાધિવિગ્રહિક ભોગાદિત્ય અને લેખક છે વટેશ્વરનો પુત્ર કેક્કાક (આ તામ્રપત્ર એ. ઈ. ગ્ર. ૨૧ ભા. ૪ પૃ ૧૭૧માં છપાયું છે.)

પ્ર૦ ૧૨માની

પ્રકરણ ૧૨ પૃ. ૨૨૮ માં બર્બરક કે બાબરો તે રબારીઓ ભરવાડો વગેરે જગલી કોમની કોઈ ટોળીનો સરદાર હોવો જોઇએ. એવું ઐતિહાસિકોનું અનુમાન છે એમ લખ્યુ છે. આ અનુમાનને સિદ્ધરાજના સમકાલીન વાગ્ભટનું "બર્બરે શિપ્રા નદીના પાણીને બાંધ્યુ હતું" (વાગ્ભટાલકાર પરિચ્છેદ ૪ શ્લો. ૧૫૨) એ કથન ચોખ્ખો ટેકો આપે છે.

માળવા ઉપરની ચઢાઇ વખતે બર્બર પાસે લશ્કરને ઉતરવા માટે શિપ્રા ઉપર સિદ્ધરાજે પૂલ બધાવ્યો હશે એમ લાગે છે.

વાગ્ભટાલકારના આ શ્લોક તરફ દિ. બ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે મારૂ ધ્યાન ખેંચ્યું હતુ.

પૃ. ૨૪૫ ઉપર સં. ૧૧૯૩ના વૈશાખ વદિ ૧૪ પ્હેલા સિદ્ધરાજે માળવા જીત્યુ હતુ એમ ગાળાના લેખના આધારે લખ્યુ છે. હવે અમદાવાદની ગૂજરાત સભા આગળ જુલાઈ ૧૯૩૩મા આપેલા— 'પ્રાચીન ગૂજરાતના સાસ્કૃતિક ઈતિહાસની સાધન સામગ્રી' એ

વ્યાખ્યાનમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ કહ્યું છે કે એક જૂના પુસ્તકની પુષ્પિકામા સિદ્ધરાજને સં. ૧૧૯૨ના જેઠ માસમા અવતીનાથ બિરૂદ લગાડેલુ છે. (જુઓ. પૃ. ૫૪) મેં આ પુષ્પિકા જોઈ નથી. પણ એ બરાબર હોય તો સં. ૧૧૯૨ના જ માર્ગશીર્ષ અને જેઠ વચ્ચે સિદ્ધરાજે માળવા જીત્યું એમ ઠરે.

સિદ્ધરાજના સીક્કાઓ

બીજી એક વાત, ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઈતિહાસમાં પાટણના કોઈ રાજાએ પોતાના નામના સીક્કાઓ પાડયા હોય એમ દેખાતુ નથી એવુ મે લખ્યું છે. (ગુ. ઈ. ના પ્ર. સાધનો નામના નિબધમાં), મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ ઉપર કહેલા અમદાવાદ સાહિત્ય સભા આગળના વ્યાખ્યાનમા આજ મતલબનું કહેલું છે. (જુઓ પૃ ૫૬) તથા શ્રી ર ધ. જ્ઞાનીએ પણ એમજ કહ્યુ છે. (જુઓ બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા ૧૯૩૪–૩૫ પુ. ૧ પૃ. ૫૮) અને શ્રી. ગિ. વ આચાર્યે શ્રી શ્રીમજ્જયસિહ અક્ષરો વાળા થોડા ત્રાબાના કટકા શિવાય બારમા તેરમા શતકના ગુજરાતના રાજાઓના સીક્કા મળતા નથી એમ પ્હેલા લખેલુ (જુઓ વડોદરાની સાતમી ઓ. કો. નો રિપોર્ટ ૧૯૩૩ પૃ. ૬૯૫). છતા શ્રી. આચાર્યે અને શ્રી જ્ઞાનીએ જ હમણા નીચેની માહિતી આપી છે કે ન્યુમીસ્મેટીક સપ્લીમેન્ટ ન. ૭મા શ્રી. આર બર્ને સિદ્ધરાજના એક સોનાના સીક્કાની નોધ કરી છે. જેમાં શ્રીં સિદ્ધરાજ એ રીતે શબ્દો છે અને બૅ એ. સો. ના જર્નલના ન્યુમેસ્મેટીક સપ્લેમેન્ટ નં. ૪૬માં લખનૌ મ્યુઝીઅમના ક્યુરેટરે એક સોનાના સીક્કાનું વર્ણન છાપવા મોકલ્યું છે, જેમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ એ રીતે આખુ નામ છે. અલબત્ત આ વિરલ સીક્કાઓથી ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત રાજાઓના સીક્કાઓ નથી મળતા એ સામાન્ય વિધાનને કશો બાધ આવતો નથી.

———o———

દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોનું વંશવૃક્ષ*

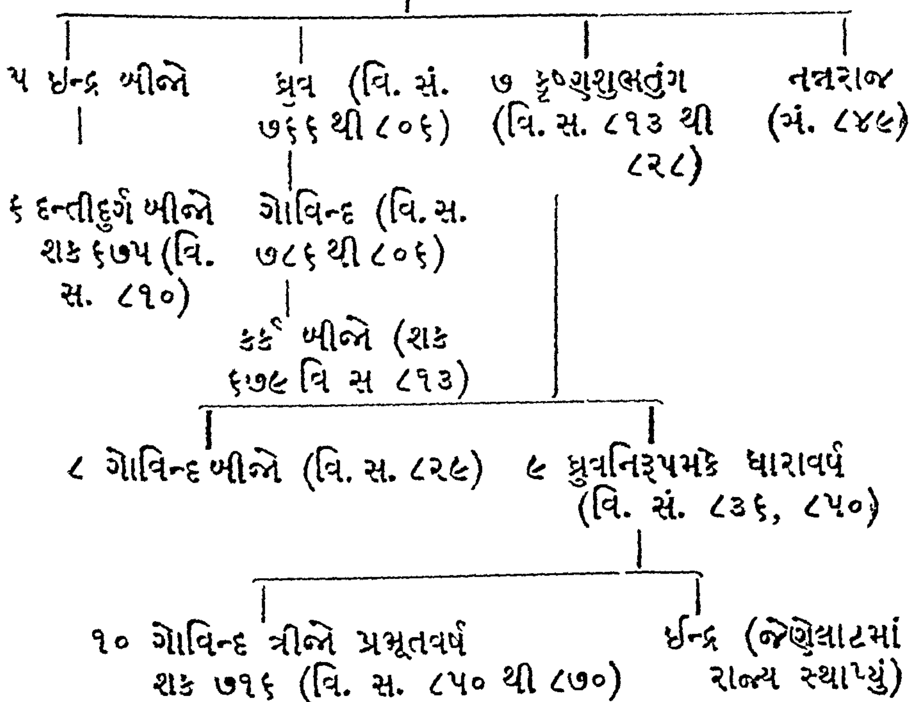
(પ્ર. ચોથાના અનુસંધાનમાં)

૧ દન્તિવર્મા પ્હેલો (વિ. સં. ૬૮૬ થી ૭૦૬)

૨ ઇન્દ્રરાજ પ્હેલો (વિ. સં. ૭૦૬ થી ૭૨૬)

૩ ગોવિન્દરાજ પ્હેલો (વિ. સં. ૭૨૬ થી ૭૪૬)

૪ કર્ક પ્હેલો[1] (વિ. સં. ૭૮૬ થી ૭૬૬)

---

* મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧, દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩ અને શ્રી. અલ્તેકરનું રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડ ધેર ટાઇમ્સ એ ચારેય પુસ્તકોનો આધાર લઇ આ વંશવૃક્ષ તૈયાર કર્યું છે. કર્ક બીજા પ્હેલાના રાજાઓના દરેકના વીશ વીશ વર્ષ અટકળે મુ. ગે. ના કર્તાને અનુસરીને મુકયા છે.

૧ આ વંશના ચોથા રાજા કર્ક પ્હેલાના ખેજ પુત્રો દક્ષિણના એ વંશના લેખોમાં કહેલા છે. અને ડા. ભાંડારકરે દક્ષિણના પૂર્વ સમયના ઇતિહાસમાં

૧૧ અમોઘવર્ષ પ્હેલો કે શર્વ શક ૭૩૬ (વિ. સં. ૮૭૦ થી ૯૩૩)

|

૧૨ કૃષ્ણરાજ બીજો કે અકાલવર્ષ (વિ સં. ૯૩૩ થી ૯૬૬)

|

જગત્તુંગ (રાજ્ય નથી કર્યું)

|

૧૩ ઇન્દ્ર ત્રીજો પૃથિવીવલ્લભ નિત્યવર્ષ (શક ૮૩૬ વિ સં. ૯૭૦ થી)

૧૬ બદ્દીગ કે અમોઘવર્ષ ત્રીજો (શક ૮૬૨ વિ સં. ૯૯૬)

૧૪ અમોઘવર્ષ બીજો વિ. સં. ૯૭૩

૧૫ ગોવિન્દ ચોથો સાહસાંક (વિ. સં. ૯૭૪ થી ૯૮૯)

૧૭ કૃષ્ણ ત્રીજો (શક ૮૬૭ વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૧૨)

૧૮ ખોટ્ટીગ (શક ૮૯૩ વિ. સ ૧૦૨૭–૨૮)

નિરૂપમ

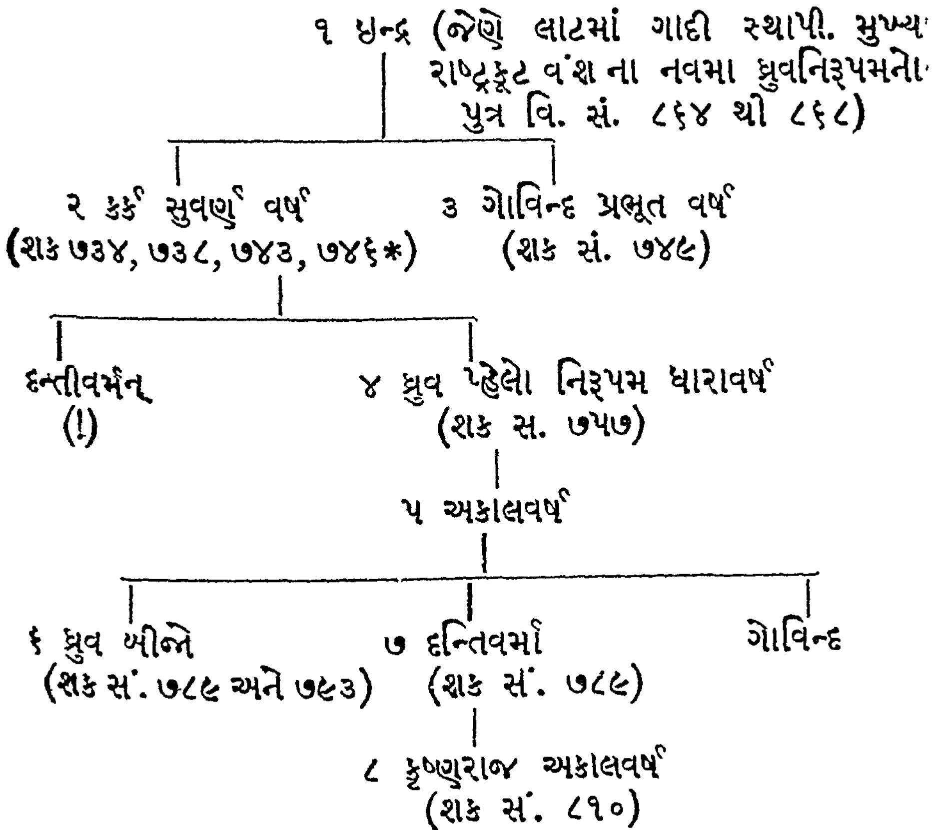
|

કક્કલ કે કર્કરાજ બીજો શક ૮૯૪ વિ. સં. ૧૦૨૯ થી ૧૦૩૦ (ચાલુક્ય તૈલપે આ કર્ક પાસેથી માલખેડનું રાજ્ય લઈ લીધું)

બેજ ગણ્યા છે. પણ પં. ભગવાનલાલે. ઉપર (મૂળ પૃ. ૬૯) લખ્યું છે તેમ અન્ત્રોલી છારોલીનું દાનપત્ર આપનાર કર્ક બીજાના દાદા ધ્રુવને કર્કનો એક પુત્ર માન્યો છે. અને અહી એ મતાનુસાર વંશવૃક્ષ આપ્યું છે. શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથરેઉએ એ સંબંધ સંભવિત ગણ્યો છે અને શ્રી. અલ્તેકર પણ એને અસંભવિત નથી ગણતા.

ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનું વંશવૃક્ષ

(પ્ર. ચોથાના અનુસધાનમાં)

* આ દાનપત્ર પ્ર. ચોથુ લખાઇ ગયા પછી એ. ઇ. ગ્ર. ૨૨ પૃ. ૭૪ માં છપાયું છે. જુઓ ગુજરાતી પત્રના ૧૯૯૨ ના દીવાળી અકમાં શ્રી. ઘનપ્રસાદ ચ. મુનશીનો લેખ પૃ. ૧૩૪.

કનોજના પ્રતિહારો *

(રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૧૬૭ તથા આ ગ્રન્થનુ પ્ર. ચોથું)

૧ નાગાવલોક કે નાગભટ્ટ વિ સ. ૮૧૩
૨ કાકુત્સ્થ
૩ દેવશક્તિ
૪ વત્સરાજ (વિ. સં. ૮૪૦)
૫ નાગભટ્ટ બીજો (વિ સં. ૮૬૪ થી ૯૯૦)
૬ રામભદ્ર (આ રાજાએ કનોજને રાજધાના બનાવી તે પ્હેલાં આ વશની રાજધાની ભિન્નમાલમા હતી.)
૭ ભોજ કે મિહિરભોજ (વિ મં. ૮૯૬ થી ૯૪૬)
૮ મહેન્દ્રપાલ (વિ. સં ૯૫૦ થી ૯૬૪)
૯ મહીપાલ (વિ. ૯૬૬ થી ૯૮૬)
૧૦ ભોજ બીજો (સં. ૯૮૭) આઠમાનો ભાઈ
૧૧ વિનાયકપાલ (સં. ૧૦૦૨) આઠમાનો ભાઈ
૧૨ મહેન્દ્રપાલ બીજો
૧૩ દેવપાલ (સં. ૧૦૦૪ મહીપાલનો પુત્ર)
૧૪ વિજયપાલ (સં ૧૦૧૬ દેવપાલનો ભાઈ)
૧૫ રાજ્યપાલ
૧૬ ત્રિલોચનપાલ (૧૦૮૩)
૧૭ યશ પાલ (૧૦૯૨)

---

* પ્રતિહાર–પડિહાર પછી કનોજમા ગરડવાલ રાજાઓનું આધિપત્ય થયું અને તેઓ પાસેથી વિ. સ. ૧૨૮૩ મા કનોજ મુસલમાનોને હાથ ગયું.

શુદ્ધિ પત્રક

અર્થની ભ્રાન્તિ થવાનો સંભવ નહિ એવી ઝીણી ઝીણી છાપ ભૂલો તો વાંચનાર જાતે સુધારી લેશે એવી આશા છે એટલે મોટી અશુદ્ધિઓની અહી યાદી આપી છે. એમાં પણ કોઈ નજર બહાર રહી ગઇ હોય તો વાંચનાર ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. અર્થભ્રમજનક અશુદ્ધિને ધ્યાન ખેંચવા કાળા ટાઇપમાં મુકી છે.

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	કાલીન	કાળની
૬	૫	માર્ય	મૌર્ય
૭	ટિ. છેલ્લી	૨	૪
૧૩	૨૨	હાથપ	હાથબ
૨૯	૧૧	યાજ્ઞવલ્કયે	યાજ્ઞવલ્કય
૩૯	૨	સોરાઠ	સોરઠ
૪૬	૧૦	કહેવા લાગ્યા	કહેવાવા લાગ્યા.
૪૭	**૬**	**વિ. સં. ૭૯૪**	**વિ. સં. ૭૮૬**
૬૩	ટિ. ૨૫-૩	વિ. સં.	ગુપ્ત સ.
૬૪	ટિ. ૫	પૃ.	પૃ. ૧૯૭-૨૦૪
૬૫	**૬**	**વિ. સં. ૭૮૪**	**વિ. સં. ૭૯૬**
૬૮ ૬૯	૧૮ ૧૧ અને ૧૮	આન્ત્રોલી ચારોલી	આન્ત્રોલી છારોળી
૬૯	૨	તામ્રપત્રચાં	તામ્રપત્રમાં
૭૪	૫	શબ્દને	શબ્દનો
૭૫	ટિ. ૩ ૫-૨	પૃ-૨૨૨	પૃ-૧૨૨
૭૬	૧૨	ગાડના	ગૌડના
૭૬	ટિ. ૨ પં-૩	शददि	शरदि

૭૮	૯	મોનાના	[illegible]
૭૮	૧૩	[illegible]	[illegible]
૮૪	૧૭	[illegible]	[illegible]
૯૦	૧૨	[illegible]	[illegible]
૯૫	૩	[illegible]	[illegible]
૧૦૬	ટિ. ૧	[illegible]	[illegible]
૧૦૮	૮	[illegible]	[illegible]
૧૦૯	૬	[illegible]	[illegible]
૧૨૮	૧૬	[illegible]	[illegible]
		[illegible]	[illegible]
૧૫૩	૭	વિ. સ. [illegible]	વિ. સ. [illegible]
૧૫૯	ટિ.-૧	गुजर	गूर्जर
૧૫૯	ટિ. ૪	स्यक	[illegible]
૧૮૫	ટિ. ૧ પં-૨	ધીઃ	[illegible]
૨૧૫	ટિ. ૧	શુ. સ. લે.	શુ. સં. લે.
૨૪૨	૬	સચકાલીન	સમકાલીન
૨૪૪	૯	ગોઠા	[illegible]
૨૪૯	૧૧	પાળવાના	[illegible]
૨૫૧	૪	ઉત્કીર્ણમા	ઉત્કીર્ણ લેખમાં
૨૫૧	ટિ. ૧	प्रक्षिता	[illegible]

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઈતિહાસ

પૂર્વસ્થિતિ

વૈદિકકાળમાં આર્યો ગુજરાત સુધી પહોંચ્યા નહોતા

ગુજરાતની પ્રાગૈતિહાસિક કાળની સ્થિતિનો વિચાર પ્રાચીન ઇતિહાસના ગ્રન્થમા જ યોગ્ય; એમ ગણીને ઐતિહાસિક કાલીન પૂર્વ સ્થિતિનું જ અતિ ઝડપી વિહગાવલોકન કર્યું છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં ગુજરાતના કોઈ ભાગનું નામ મળતું નથી એટલા'જ ઉપરથી વૈદિક આર્યોને ગુજરાતની માહિતી નહોતી; એ પ્રદેશ કાતો વસેલો જ નહનો, અથવા તો જગલોમાં મૂળ વતની જગલી પ્રજા (કદાચ હાલના ભીલોના પૂર્વજો) અને કદાચ સિન્ધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા જંગલી પશુઓ સાથે રહેતી હશે, તેની વૈદિક આર્યોને ખબર નહોતી એમ જણાય છે. અને વૈદિક આર્યો વૈદિક સમયના અંતપર્યંત ગુજરાત સુધી પહોચ્યા જણાતા નથી. કદાચ એજ કારણથી સૂત્રકાળમાં સૌરાષ્ટ્રમા જનાર આર્યને ફરી સસ્કાર યોગ્ય ગણવામા આવતો હશે[1] પછી વૈદિકકાળના અન્તમા આર્યો ગુજરાત તરફ વળવા માડયા લાગે છે.

મહાભારતના સમયના આર્યો ગુજરાતથી પરિચિત હતા.

મહાભારતમાં તથા પુરાણોમા સૌથી પ્હેલાં મનુના પુત્ર શર્યાતીનો પુત્ર આનર્ત આ તરફ આવ્યાની કથા મળે છે. આનર્તના પુત્ર રૈવત–જેના ઉપરથી ગિરનારનુ રૈવતગિરિ નામ પડયુ તેનું રાજ્ય કુશસ્થલીમાં હોવાનુ પુરાણો કહે છે.[2] પછી ભગવાન કૃષ્ણના દોરવ્યા

---

૧ सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिन. ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

૨ જુઓ વાયુ પુ. અ. ૮૬ શ્લો. ૨૩ થી ૨૯. બ્રહ્માંડ પુ. ૩–૬૧–૧૮ થી ૪૨ હરિવંશ ૧૦૬૪૨ થી ૧૧૬૫૭ તથા મારો યાદવોનું કુળ—લેખ વસત વર્ષ ૨૭ સં. ૧૨ પૃ. ૪૭૪–૪૭૫.

યાદવો દ્વારકા આવ્યાની પૌરાણિક કથા મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં મળે છે.[1] આ યાદવો સુરાષ્ટ્રમા ગયા હશે ત્યારે ત્યા જંગલી મૂળ વતનીઓની વસ્તી હશે એમ પુરાણોના કથનો ઉપરથી લાગે છે.[2] છેવટ ભગવાન કૃષ્ણના દેહત્યાગ વખતે યાદવોની સ્ત્રીઓને ચોર લોકો લુટી જાય છે એ કથન પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે.[3] ટૂંકામાં મને તો એમ લાગે છે કે આનર્ત-રેવતે તથા યાદવોએ સુરાષ્ટ્રમાં વસવાટ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ થયો નહિ [4]

છતા સુરાષ્ટ્રમા તથા ગુજરાતમા કાંઠા ઉપર વસતી આ દેશની મૂળ વતની જાતો સાથે પશ્ચિમ તરફના વહાણવટું કરનારા અનેક જાતના લોકોને કોઈક જાતનો વ્યાપારી સંબંધ હોય, કદાચ એ સંબધને લીધે આ પરદેશી લોકોમાના કેટલાક ગુજરાત અને સોરઠના કાંઠા ઉપર વસ્યા હોય, એ બે લોકો વચ્ચે સંકર પણ થયો હોય એમ કેટલાક માને છે[5] વળી સિન્ધુ સસ્કૃતિવાળી (અસુર ?) પ્રજાનાં થાણાં પણ ગુજરાતને કિનારે હોવાનો સંભવ છે.[6]

અશોકના ગિરનારના શિલા લેખથી ઐતિહાસિક સમયનો ઉદય

પણ આ અતિ પ્રાચીનકાળ ઉપરથી અધાર પછેડો હજી ખસ્યો નથી ઇતિહાસનો અરૂણોદય તો ગિરનાર ઉપરના અશોકના શિલા લેખથી જ થાય છે. એ લેખવાળા જ પથ્થર ઉપરના ક્ષત્રપ રૂદ્રદામાના લેખથી અશોકના પિતામહ ચદ્રગુપ્ત મૌર્યે સોરઠ સુધીના પ્રદેશને

---

૧ મહાભારત સભા પર્વ. અ. ૧૪

૨ વાયુ પુરાણ સ્પષ્ટ કહે છે કે રેવત બ્રહ્મા પાસે ગયો તે પછી પુણ્ય જન નામના રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો.

हता पुण्यजनैं सर्वा राक्षसैः सा कुशस्थली ।

વાયુ પુ. અ. ૮૮ શ્લો. ૧

૩ જુઓ વિષ્ણુ પુ. અ ૫ અ. ૩૮

૪ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ ૧૦૧ થી પ્રાચીન દ્વારકાપુરી નામનો મારો લેખ.

૫ જુઓ મુબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૧૧ ટિ. ૨

૬ જુઓ ખભાતનો ઇતિહાસ પ્ર. ચોથુ તથા પરિશિષ્ટ ઇ

પોતાની સામ્રાજ્ય સત્તા નીચે આણ્યો તથા કાંઈક રાજકીય વ્યવસ્થાની યોજના કરી એમ જણાય છે. અને એ સમયથી એટલે કે વિ. સં. પૂર્વે ત્રીજા શતકથી ગુજરાતનો લગભગ સળગ ઈતિહાસ મળે છે.

પણ વિ. સં. પૂર્વે ત્રીજા શતકથી તે વિ. સં. ૮૦૦ સુધીના ઇતિહાસનું આ પુસ્તકમાં સ્થાન નથી. છતાં વિ. સ. ૮૦૦ પ્હેલાં ગુજરાતની શી સ્થિતિ હતી એ ટુંકામાં પણ જોઈ લેવાથી પછીના બનાવો સમજવામા સરલતા થાય એમ ગણીને અહી ટુંકામાં વિ. સં. ૮૦૦ પ્હેલાની રાજકીય ઉથલપાથલો ઉપર તથા રાજ્યવહીવટ સંબધી તથા સામાજીક સ્થિતિ ઉપર એક ઉડતી નજર નાખી લેવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે.

મૌર્ય અશોક પછી વિ. સ પૂર્વે ૧૭૦ ની આસપાસમા પશ્ચિમનો એટલે કે માળવા ગુજરાતનો પ્રદેશ અશોકના પૌત્ર શાલિશૂકને આધીન હોવાનુ તથા તેણે સુરાષ્ટ્ર સુધી જૈન ધર્મનો પહેલો પ્રચાર કર્યો હોવાનું યુગ પુરાણનાં અમુક વચનો ઉપરથી શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ અનુમાન કરે છે.[1]

શુંગો અને યવનો.

પછી એક તરફથી શુંગોએ અને બીજી તરફથી બેક્ટ્રીઆના યવનોએ વિ. સ. પૂર્વે ૧૨૦ ની આસપાસમાં માળવા ગુજરાતના કબજા માટે હરીફાઈ કરવા માંડી યવન યુક્રેટીડીઝ, મીનેન્ડર (બૌદ્ધોના મિલિન્દ) અને એપોલોડોટસ (વિ. સ. પૂર્વે ૫૪થી૪૪)ના સીક્કાઓ કાઠીઆવાડમાથી મળ્યા છે અને કાઠીઆવાડ તથા કચ્છ તેઓને તાબે રહ્યા હોવાનું પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી માને છે.[2] એ વખતે માળવામા શુંગ પુષ્પ મિત્રના સુબા તરીકે અગ્નિમિત્રનું રાજ્ય હતું એ પ્રસિદ્ધ છે.[3]

---

૧ જુઓ બીહાર અને ઓરીસા રીસર્ચ જર્નલ ગ્ર. ૧૬ ભા. ૧ પૃ. ૩૦-૩૧

૨ મુબઇ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૬

૩ જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ મનનિકા સાથે.

પછી આન્ધ્રો અને શકો વચ્ચે માળવાના આધિપત્ય માટે યુદ્ધો થયાં ગુજરાતમા નાહપાન અને તેના જમાઈ ઉષવદત્તની સત્તા કેટલી હતી એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને એ જ રીતે એ શકને હાંકી કાઢનાર[1] શકારિ વિક્રમાદિત્ય એટલે કે શ્રી. ડા. જયસ્વાલના કહેવા પ્રમાણે ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણીની સત્તા પણ અલ્પજીવી જણાય છે.

ક્ષત્રપો

પણ એ પછી આવેલા ચષ્ટનના વંશના ક્ષત્રપોની સત્તા વિ. સં. ૧૩૪થી ૪૫૪ સુધી ગુજરાત કાઠીઆવાડ ઉપર ચાલુ રહી છે. આ ક્ષત્રપ સત્તાને ઘણું કરી સિંધમાથી ઉતરી આવેલા આભીરોએ નબળી પાડી પછી થોડા વખત માટે પુરાણોના હૈહયો કે કલચુરીઓ એ ગુજરાતને ખાસ કરીને લાટને સર કર્યું જણાય છે. તેઓનો ત્રૈકુટક સંવત્ ગુજરાતના દક્ષિણી ચાલુક્યોએ તથા ગૂર્જરોએ વાપર્યો છે[2]

ગુપ્ત વંશની સત્તા

પણ ક્ષત્રપો પછી પ્રબલ સત્તા તો ગુપ્તોએ જ જમાવી એમ કહેવું પડશે. ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે વિ. સં. ૪૫૫–૫૬ની આસપાસમાં ત્રૈકુટકોને તથા ઘણું કરી તેના સામંત તરીકે કાઠીઆવાડમા રાજ્ય કરતા ક્ષત્રપોને મારીને આખા ગુજરાત ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી.

અને રુદ્રદામાએ પ્હેલાં એકવાર સમરાવેલા ગિરનાર આગળના સુદર્શન સરોવરને વિ સ ૫૧૩ માં સ્કંદ ગુપ્તે ફરી સમરાવ્યું તથા ત્યાં વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યુ.[3]

હૂણોએ ગુપ્તોના આ સામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું પણ તેઓની સત્તા બે પેઢી કરતા વધારે ટકી નહિ.

---

૧ જુઓ બીહાર અને ઓરીસ્સા રીસર્ચ જર્નલ પુ. ૧૬ મા શ્રી. ડા. જયસ્વાલનો શકસાતવાહન ઈતિહાસ ઉપરનો લેખ.

૨ જુઓ મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા ૧ પ્ર. ૬ તથા ભા. ૨ પૃ ૨૯૪ ગુપ્તો પછી પણ વિ સ. ની સાતમી સદીના મધ્યમાયે કલચુરી શંકરગણના તાબામાં લાટ હતુ. જુઓ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૪ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩ પૃ. ૩૮

૩ જુઓ ગિરનારના અશોકવાળા શિલાલેખ ઉપર સ્કંદગુપ્તનો લેખ.

વલ્લભીમાં મૈત્રકવંશનું રાજ્ય

વિ, સં. ૫૬૦ની આસપાસમાં કાઠીઆવાડમા વલભી (વળા)માં સેનાપતિ ભટ્ટાર્કથી ચાલેલા મૈત્રક વશે લગભગ અઢીસો વર્ષ સુધી (વિ. સ. ૫૬૦થી૮૨૧–૨૨ સુધી) રાજ્ય કર્યું.

લાટમાં ગૂર્જરોનું રાજ્ય

આજ અરસામા પણ કાંઇક પાછળથી શરૂ થયેલા ગૂર્જરવશની (વિ. સં. ૬૩૬ થી વિ. સં. ૮૬૪) સત્તા લાટમા હતી. અને આ મૈત્રકો તથા ગૂર્જરોની સત્તામા ફાચર પેઠે વચ્ચે થોડો વખત (વિ. સ. ૬૮૮ થી ૭૯૬) દક્ષિણના ચાલૂકયો આવી ગયા.[1]

ગૂજરાતમાં એક પછી એક આવીને વસેલી અનેક જાતો

ઉપર ટુકામા વિ. સં. પૂર્વેના ત્રીજા શતકથી તે વિ. સ ના નવમા શતક સુધીનાં લગભગ અગીઆરસો વર્ષની મોટી રાજકીય ઉથલપાથલોનો ફક્ત નામનિર્દેશ કર્યો છે. પણ એટલાથીયે વિ. સ. ૮૦૦ પ્હેલાં ગુજરાતનો સમાજ કયા તત્ત્વોથી બધાયો હતો એનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. પ્રાગૈતિહાસિકકાળમા કોણ જાણે કયારે વસેલા મૂળવતનીઓ અને કદાચ મોહોન્જોડેરોના વસવાટ સાથે વસેલા સિન્ધુ સંસ્કૃતિના લોકો (અસુરો ?)થી માંડીને યાદવો, મૌર્યો, ઈરાનીઓ, યવનો, શકો, ક્ષત્રપો, હૈહયો, હૂણો, મૈત્રકો, ગૂર્જરો, ચાલૂકયો વગેરે જુદા જુદા કેટલા વશના લોકો આવી ગયા[2] ? આતો બધા રાજવશોના નામો છે, પણ જુદા જુદા રાજવશ સાથે બીજા કઈ કઈ જાતના લોકો આવ્યા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે છતા અનેક વિવિધ મૂળના અને વિવિધ સસ્કારના લોકો જૂનાકાળથી ગૂજરાતમા વસ્યા છે એટલી વાત તો તરત દેખાય છે. અને વસ્તી વધતાં જગલો અને જગલી પશુઓનો નાશ થઇને,

૧ જુઓ મુબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ માના ચાલુકયો તથા ગૂર્જરોવાળા પ્રકરણો.

૨ રૂદ્રદામા તરફથી આખા આનર્ત સુરાષ્ટ્રનો સુબો અને સુદર્શન સરોવર સમરાવનાર સુવિશાખ પહ્લવ (પાર્થીઅન) હતો. જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૮ પૃ ૪૭

તેને ઠેકાણે ખેતીપ્રધાન આબાદ ગામડાંઓ વસી ગયાં મૂળ જગલી જાતોનો મોટોભાગ વીચ જગલોમા તથા ડુંગરાઓ ઉપર ધીમે ધીમે ચાલ્યો ગયો, છતા મૂળવતનીમાથી કોઈ કોઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના દાસ તરીકે કે અતિશૂદ્ર તરીકે ગામડાઓમા રહ્યા પણ હશે.

માર્યસમય વિષે કશું જાણવાના સાધનો ઉપલબ્ધ નથી પણ ક્ષત્રપ સમયમા તો કાઠીઆવાડમા અને જોકે ગુજરાતમાથી નિશાનીઓ મળી નથી પણ ગુજરાતમાયે ઘણા ગામડાઓ વસ્યા હોય એમ જણાય છે ક્ષત્રપ રૂદ્રદામાના લેખમા મૌર્યરાજા ચદ્રગુપ્તના સુબા પુષ્યગુપ્તે સુદર્શન નામનુ સગેવર કરાવ્યાનો અને અશોકના યવન સુબા તુપાષ્પે નહેરો ખોદાવી તેને શોભાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે [1] આવુ તળાવ કરાવવાની ઇચ્છા તથા એ પ્રદેશમા સુબાઓને નીમવાની જરૂર વસ્તીની સૂચક છે. પણ રૂદ્રદામાના શબ્દોમાથી તેના પોતાના સમય માટે ઘણો વધારે અર્થ નીકળે છે નગર, નિગમ અને જનપદનો અને પૌર તથા જાનપદજનનો એ ઉલ્લેખ કરે છે,[2] એ ઉપરથી જનપદ કહેવાય એવા મોટા પ્રદેશોમા ગામડા વસી ગયાં હતા, નાના નાના પણ કોઈ કોઈ શહેરોયે હતા અને હાલમા અમદાવાદમા ભરાય છે તેમ બજારો પણ ભરાતા એવુ દેખાય છે. રાજ્યને મળતા કરનો ઉલ્લેખ પણ છે.[3]

એ ક્ષત્રપ રાજા પ્રજાને (ખાસ) કર, વેઠ કે ભેટસોગાદ વડે પીડયા વગર રાજ્યના કોષમાથી પૈસો ખરચીને સુદર્શનનું બાધકામ કરાવ્યાનો ગર્વ લે છે.[4] આ જોતા હાલના જેવા કર, વેઠ, નજરાણો વગેરે રાજ્યના

---

१ मौर्यस्यराज्ञ चन्द्रगुप्त(स्य) राष्ट्रीयेण वैश्येन पुष्यगुप्तेन कारितमशोकस्य मौर्यस्य कृते यवनराजेन तुषाष्फेनाधिष्ठाय प्रणालीभिरलकृत ।

ગિરનારનો રૂદ્રદામાનો લેખ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૬

२ नगरनिगमजनपदाना — એજ

३ यथावत्प्राप्तैर्वलिशुल्कभागै । — એજ

४ चापीडयित्वा करविष्टिप्रणयक्रियाभि पौरजानपद जन स्वस्मात्कोशात्महता घनौघेन — એજ

લાગાઓ એ કાળમાં–અટારસો વર્ષ પહેલાં દાખલ થઈ ગયા જણાય છે.
ગો, બ્રાહ્મણનો તથા માનનો ઉલ્લેખ કરે છે યુદ્ધનાં સાધનરૂપ ઘોડા,
હાથી અને રથનો ઉલ્લેખ કરે છે.[1]

પ્રાન્તોમાં સુબાઓ નીમવાનો રિવાજ

રાજ્ય વ્યવસ્થાના અગ તરીકે દૂરના પ્રદેશમાં સુબાઓ નીમવાનો
રિવાજ મૌર્ય સમયથી પ્રચલિત હોવાનુ એજ લેખ કહે છે અને
રુદ્રદામાએ આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર બન્ને ઉપર એક જ અધિકારી નીમ્યો
હતો. આ સુબા જેવા પ્રાન્તાધિકારીને એ લેખમા અમાત્ય કહ્યો છે[2]

ક્ષત્રપકાળમાં સરસ્વતીકાંઠો, સાબરમતીકાંઠો, મહીકાંઠો અને રેવાકાંઠો વસેલા હતા

ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે
આજ લેખમાં પહેલીવાર શ્વભ્રનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે
અને એ ઉપરથી સાબરમતીકાંઠો પણ એ વખતે વસ્યો હોય એમ લાગે
છે. ભરૂચ શહેર અને થોડો નર્મદા કે રેવાનો કાંઠો એ વખતે વસેલો જ
હતો અપરાન્તનો ઉલ્લેખ અશોકના ગિરનારના લેખમા તથા રૂદ્રદામાના
આ લેખમાં મળે છે[3] અને પુરાણો ઉપરથી સરસ્વતી કાંઠો એટલે કે
ઉપરના લેખનો આનર્ત, સાબરમતીકાંઠો કે શ્વભ્ર, મહીકાંઠો, અને રેવાકાંઠો
એ ભાગો થોડાઘણા પણ એ વખતે વસેલા હતા એમ દેખાય છે.[4]
ક્ષત્રપોના લેખો તથા સીક્કાઓ મ્હોળી વસ્તીના સૂચક છે.

ક્ષત્રપોના લેખો તથા સીક્કાઓ કાઠીઆવાડમા જુનાગઢ, અમરેલી,

એજ

૧ तुरगगजरथचर्यासिचर्मनियुद्धाद्या

२ पौरजानपदजनानुग्रहार्थं पार्थिवेन कृत्स्नानामानर्तसुराष्ट्राणा पालनार्थं — એજ

नियुक्तेन...अमात्येन

૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં ૧ પૃ. ૫ તથા લેખ ન ૬

૨ જુઓ —

भारुकच्छा. समाहेया सहसारस्वतैस्तथा ।
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्ताश्चार्बुदे सह ॥

મત્સ્ય પુ. અ. ૧૧૩ શ્લો. ૫૧.
વાયુ પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૧૩૧

મુલવાસર, જસદણ, ગુંદા (હાલાર), અન્ધાઉ (કચ્છ), મેવાસા, વગેરે અનેક સ્થળેથી મળ્યા છે. એક લેખમા લોકોએ તળાવ ખોદાવ્યાનો અને બીજા લેખમાં રસોપદ નામના ગામ પાસે કુવો ખોદાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[1] વળી યવનરાજા યુક્રેટીડીસ (વિ. સ. પૂર્વે ૧૩૦)થી આરભી અનેક રાજાઓના સીક્કાઓ મળ્યા છે; અને ક્ષત્રપોની તો આખી વશાવળી જ સીક્કાઓની મદદથી ગોઠવી શકાઈ એટલા એ વશના સીક્કાઓ મળી આવ્યા એ હકીકત એ વખતમાં એ પ્રદેશમાં વસ્તી અને વેપાર બહોળા હોવાનુ સિદ્ધ કરે છે.

રુદ્રદામાનો લેખ સંસ્કૃતમાં એ હકીકત સંસ્કૃતભાષા જ્ઞાનના પ્રચારની સૂચક છે

રુદ્રદામાનો ગિરનારનો લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે એ પણ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે, કારણ કે એ વખતમાં લેખો પ્રાકૃતમાં લખાતા. ગુપ્ત સમય પ્હેલાના જે બે ચાર સંસ્કૃત લેખો મળ્યા છે તેમાનો એક લાંબો લેખ આ રુદ્રદામાનો છે. એ લેખ ઉપરથી ક્ષત્રપરાજા રુદ્રદામાના દરબારમા સસ્કૃતમા લેખ લખવાની સલાહ આપે એવા બ્રાહ્મણ સસ્કૃતિના પક્ષપાતી સલાહકારો હતા, તથા સારૂ સસ્કૃત ગદ્ય લખનાર પડિતો હતા એમ પણ માનવું પડશે.

અલબત્ત રુદ્રદામાને તાબે સુરાષ્ટ્ર કચ્છ, શ્વભ્ર અને આનર્ત ઉપરાંત અવન્તી, અપરાન્ત, સિન્ધુ, સૌવીર વગેરે દેશો પણ હતા અને તેની રાજધાની ઘણુ કરી ઉજ્જેનમા હતી[2]

ગુપ્તો અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ

ક્ષત્રપો પછી ગુપ્તોના તાબામા ગુજરાત ગયું તેઓ બ્રાહ્મણ સસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણ ધર્મના પરમ અભિમાની હતા. ગુપ્તોની રાજધાની પાટલીપુત્ર અને અયોધ્યામા હતી. ઈ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમા ચદ્રગુપ્ત બીજાએ માળવા જીતીને એ રસ્તે ગુજરાતમાં

---

૧. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૭

૨ મુબઇ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૩૬

પેસી ક્ષત્રપ રૂદ્રસિંહ પાસે છેવટ રહેલુ કાઠીઆવાડ પણ તેમની પાસેથી લઈ લીધુ.[1]

આ ચદ્રગુપ્ત બીજાના વિરલ રૌપ્ય સીક્કાઓ કાઠીઆવાડમાંથી મળ્યા છે, પણ તેના અનુયાયી કુમારગુપ્તના સીક્કાઓ પુષ્કળ મળ્યા છે. અને સ્કદગુપ્તનો, ગિરનારના અશોકના લેખવાળા પથરા ઉપર, લેખ મળ્યો છે

વૈષ્ણવાદિ ધર્મોનો ગુજરાતમાં પ્રચાર

આ ગુપ્ત રાજાઓ પરમ ભાગવત–વૈષ્ણવ હતા, બ્રાહ્મણધર્મ, બ્રાહ્મણ સસ્કૃતિ તથા સસ્કૃત ભાષાના પક્ષપાતી હતા અને એ બધી વિશેપતા તેઓએ ગુજરાત કાઠીઆવાડમા દાખલ કરી હશે. પણ તે પ્હેલાં બૌદ્ધ ધર્મનો આ પ્રદેશમા પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન તો મૌર્યમહારાજા અશોકે જ કર્યો હોવાનુ એના ગિરનાર લેખથી જણાય છે.

પછી રૂદ્રદામન્, રૂદ્રભૂતિ, રૂદ્રસિહ વગેરે નામો ઉપરથી લાગે છે તેમ ક્ષત્રપો ખરેખર શિવભક્ત હોય તો શિવભક્તિનો કાંઈક પ્રચાર એના વખતમા થયો હોવાનો સભવ છે. અને પરમભાગવત ગુપ્તોના વખતમાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રચારનો ચોક્કસ પ્રયાસ થયો હોવો જોઈએ સ્કદગુપ્તના ગિરનારના લેખમા સુદર્શન સરોવરને કાઠે વિષ્ણુનું મદિર બધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, એ એવા પ્રચારનો સૂચક છે.[2]

ગુપ્તકાળમાં રાજ્ય વ્યવસ્થાની સંકુલતા

ક્ષત્રપ રૂદ્રદામાના વખતમા સુરાષ્ટ્ર અને આનર્તનો એક જ સુબો હતો. પણ સ્કદગુપ્તના વખતમા માત્ર સુરાષ્ટ્રનો પર્ણદત્ત નામે સુબો હતો જેણે પોતાના પુત્ર ચક્રપાલિતને નગર (ગિરિનગર–હાલનું જુનાગઢ)ની રક્ષા માટે નીમ્યો હતો; આ હકીકત ગુપ્તકાળમાં રાજ્ય વ્યવસ્થા વધારે સકુલ થઈ હોવાની સૂચક છે.

---

૧ વીન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ આ. ૩ પૃ. ૨૯૨ સું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૬૬

૨ જુઓ સ્કદગુપ્તનો ગિરનારનો લેખ. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૧૫

સુરાષ્ટ્રમાં જ્યાં જુદો નગરરક્ષક રાખવાની જરૂર પડે એવું ગિરિનગર એકજ શહેર હતુ કે બીજાયે હતા એ જાણવાનું કાંઇ સાધન નથી પણ પર્ણદત્ત પોતાના પુત્રને જ ગિરિનગરમાં રાખે છે; એ જોતાં એ સૌથી અગત્યનુ શહેર હતુ એટલુ તો નક્કી સ્કંદગુપ્તના લેખ ઉપરથી જ એ શહેરમાં વેદનો પાઠ કરનારા ઘણા દ્વિજો રહેતા હતા, અને શહેરીઓ સમૃદ્ધ હતા,[1] એમ જણાય છે

કોઈ પણ શુભકામની શરૂઆતમાં દેવપૂજન, યજ્ઞાદિ તથા બ્રાહ્મણ પૂજન થતુ, બ્રાહ્મણોને ધન આપવામા આવતુ અને રાજ્ય તરફથી શહેરીઓ (મહાજનો ?)ને માન આપવામા આવતુ[2]

અધિકારીઓના ગુણોમા ક્ષમા પ્રભુતા, વિનય, નય. શૌર્ય, ધૈર્ય, દુષ્ટ અથવા અનાર્યોના નિગ્રહની શક્તિ, બ્રહ્મણ્યતા, દાનપરાયણુતા અને પ્રજારજકતા વગેરે ગણવામા આવ્યા છે[3]

એ પ્રાચીન આદર્શનું ઇતિહાસમાં સાતત્ય

આ રીતે ગુપ્તકાળમા શરૂ થયેલા કેટલાક રિવાજો હમણાં સુધી ચાલુ રહ્યા છે. એ કાળે જે આદર્શો ઘડાયા તે બ્રીટીશો આવ્યા ત્યાં સુધી આદર્શ તરીકે ચાલુ રહ્યા છે પછી એ આદર્શને અનુસરતું

---

૧ द्विजबहुगतगीतब्रह्मनिर्नष्टपापम् ।
नगरमपि च भूयात् वृद्धिमत्पौरजुष्टम् । એજ શ્લો. ૩૯

૨ आज्यप्रणामैर्विबुधानथेष्ट्वा
धनैर्द्विजातीनपि तर्पयित्वा
पौरान्तथाभ्यर्च्च्य यथार्हमानै । શ્લો. ૩૪

૩ सरञ्जया च प्रकृतीर्बभूव । શ્લો. ૨૩
ब्रह्मण्यभावेन परेण युक्त.
शुत्रल शुचिर्दानपरो यथावत् । શ્લો ૨૪
क्षमा प्रभुत्वं विनयो नयश्च ।
सौन्दर्यमार्येतरनिग्रहश्च
अविस्मयो धैर्यमुदीर्णता च શ્લો. ૧૭-૧૮

આચરણ ઇતિહાસમાં ભલે વિરલ જોવામાં આવે. પણ આદર્શ બદલાયો નથી જેના રાજ્યમાં પ્રજામાંથી કોઈ ધર્મથી વેગળો નહોય, કોઈ દુ:ખી, દરિદ્ર, લોભી, દડવાયોગ્ય નહોય, એ આદર્શ રાજા ગણાતો.[૧]

મહાભારત અને વાયુપુરાણ જેવાં કેટલાંક પુરાણો ગુપ્ત સમયમા પ્રચારમાં આવી ગયા હતા અને ઉપરના આદર્શો ઘડવામાં તથા જીવનની બીજી અનેક બાબતોમા એ વખતના હિન્દુસમાજ ઉપર આ ગ્રન્થોની ભારે અસર હતી અને એ અસર અમુક પ્રમાણમાં પછી પણ ચાલુ રહી છે એ આગળ દેખાશે.

વલભીસમયથી ગુજરાતમા રાજધાનીવાળા રાજ્ય અમલની શરૂઆત થઇ

વલભીના મૈત્રકોએ, ભરૂચના ગૂર્જરોએ તથા ગુજરાત ઉપર સત્તા જમાવનાર દક્ષિણના ચાલુક્યોએ ઉપર દર્શાવેલી ક્ષત્રપ અને ગુપ્તોની પરપરા ઘણે અંશે ચાલુ રાખી છે પણ આ સમયમાં વસ્તુ-સ્થિતિમાં એક મોટો ફેરફાર થયો છે. મૌર્યોને તાબે ગુજરાત હતું પણ મૌર્યો ગુજરાતના નહોતા. ક્ષત્રપોની રાજધાનીયે ગુજરાત બહાર હતી એમ મનાય છે અને ગુપ્તો પાટલીપુત્ર કે અયોધ્યામાથી ગુજરાત કાઠીઆવાડ ઉપર સુબાઓ મારફત રાજ્ય કરતા હતા પણ મૈત્રકોએ ઈ. સ. ૫૦૦ની આસપાસમાં વલભી (હાલનાવળા)માં રાજધાની સ્થાપી અને ગૂર્જરોએ લાટમાં નાન્દીપુરીમાં[૨] સ્થાપી ગૂર્જરો તદ્દન સ્વતત્ર

---

૧ तस्मिन्नृपे शासति नैव कश्चि
द्धर्मादपेतो मनुज प्रजासु ।
आर्तो दरिद्री व्यसनी कदर्यो
दण्डयो न वा यो नृशपीडित. स्यात् ॥ એજ શ્લો ૬

૨ ભરૂચની પૂર્વે ૩૪ મૈલ ઉપર આવેલી રાજપીપળારાજયની રાજધાની રૂપ નાદોદ તે નાન્દીપુરી એમ સુ. ગે. મા કહ્યુ છે પણ ડા. બુલ્હરે ભરૂચના પૂર્વ દરવાજાથી બે મૈલ છેટે આવેલા જૂના કિલ્લાનેજ નાન્દીપુરી માનેલ છે. જુઓ મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૧૩ તથા ઈ. એ. ગ્ર. ૭ પૃ. ૬૨

હોય એમ લાગતુ નથી તેઓ, પ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ધારે છે, તેમ વલભીના મૈત્રકોને નહિ, પણ ભિન્નમાલના ગૂર્જરોને તાબે હોવાનો સભવ છે. અને થોડો વખત તેઓએ દક્ષિણના ચાલુક્યોની ઉપરી સત્તા કબુલ કરી લાગે છે વલભીના મૈત્રકોએ પણ પહેલાં તો બીજાનુ પરમસ્વામીપણુ કબુલ કર્યું હતુ.[૧]

પણ પાછળથી, જો કે તેઓ ચક્રવર્તી થઈ શક્યા નથી પણ પોતાની સ્વતત્ર સત્તા મોટે ભાગે નભાવી શક્યા છે. આ રીતે ગુજ-રાતમા રાજ્ય કરતા રાજવશોને બ્હારથી ગુજરાત કાઠીઆવાડ ઉપર ચડી આવી પોતાને દબાવનાર રાજવશો સામે લડવાનુ કારણ મળ્યું. અને ધીમે ધીમે પ્હેલા ગુજરાતના રાજવશોમા અને પછી અમુક પ્રમાણમા ગુજરાતના લોકોમા ગુજરાતનુ મમત્વભર્યું અભિમાન જાગ્યું જે સોલકી સમયમા પરિપક્વ થયુ અને પછી સોલકી રાજાઓમાં ચક્રવર્તી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી.

ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓમાં ચક્રવર્તીપદની મહત્ત્વાકાંક્ષા.

ગુજરાતના સોલકી રાજાઓને ચક્રવર્તીપદની મહાભિલાષા વારસામા નહોતી મળી એટલુ ઉપરના ઐતિહાસિક દિગ્દર્શનથી દેખાય છે. અને ગુજરાત બ્હારના કાન્યકુબ્જ, માળવા, માન્યખેટ વગેરેના રાજવશોનું ધોરણ જોઈને કેવી રીતે તેઓમા એ મહાભિલાષા જાગી એ આગળ પ્રસગ આવતા જોવાશે.

પાટણ સ્થપાયા પ્હેલાંની ગુજરાતની ધાર્મિકાદિ સ્થિતિનું દિગ્દર્શન

પણ અહી પાટણ સ્થપાયા પ્હેલા આ દેશની રાજકીય, ધાર્મિક તથા સામાજિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનું ટુંકામા અવલોકન કરી લેવું એ પછીની સ્થિતિને તથા તેના ફેરફારોને સમજવા માટે જરૂરનું છે. મૌર્ય સમયથી ગુપ્ત સમય સુધીમા ગુજરાતમા વસ્તી વધતી જતી

---

૧ જુઓ વલભીદાનપત્રોમા દ્રોણસિંહના વિશેષણો. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન ૧૭, ૧૯ વગેરે તથા મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૮૮ અને તેની ટિ. ૩

હતી એ ઉપર જોયુ. હવે વલભી સમયમાં તો વસ્તી ખૂબ વધેલી હોવાના પુષ્કળ પુરાવા મળે છે. વલભીના રાજવંશનો કોઈ શિલાલેખ નથી મળ્યો એ આશ્ચર્ય છે પણ અમુક એકજ ઘાટીનાં લગભગ ૮૫-૯૦ તામ્રપત્રો જુદે જુદે સ્થળેથી મળ્યાં છે, અને વલભી વશના ઇતિહાસનુ મુખ્ય સાધન આ તામ્રપત્રોજ છે.

આ તામ્રપત્રોમાં વલભીના જુદા જુદા રાજાઓએ આપેલાં દાનોની નોધ છે. દાનમા મુખ્યત્વે જમીન અપાયેલી છે. દાનમાં અપાયેલી જમીનનાં સ્થળ સંબધી જે સૂચનો આ દાનપત્રોમાં છે તેમાંથી ઘણાં ગામોનાં નામો મળે છે.

પચાસેક લેખોમાથી આવાં નામો તારવતાં હસ્તવપ્રાહરણી (હાલનું હાથબ), વલભી (હાલનું વળા), ત્રિસગમક, શકરવાટક, મદ-કણા, તાપસીય, તિનિશક, સિહપુર[1] (હાલનું શીહોર ?) કુક્કુટ (હાલનું કૂકડ ઘોઘા તાલુકામાં), જ્યેષ્ટાનક, હરિયાનક, વલાપદ્ર, ભલ્લર, નગરક, ભદ્રણિકા વગેરે ૬૫-૭૦ ગામોના નામો મળે છે.

કાઠીઆવાડ વલભી સમયમાં ખૂબ વસેલું હતું.

કેટલાક ગામો પાસે પાસે આવેલાં દેખાય છે. સામાન્ય રીતે કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ તો ઘણો વસેલો હોય એવુ લાગે છે. પણ કાતો ગામોનાં નામો બદલાઈ ગયા છે અથવા મૂળદેશી નામોનું આ દાનપત્રોના લેખકોએ એવુ સંસ્કૃત રૂપાતર કર્યુ છે કે આ લેખોમાં આવેલાંમાથી બહુ થોડાં ગામો અત્યારે ઓળખી શકાય છે.

મોટાં શહેરોમા જૂના ગિરિનગર ઉપરાત વલભી રાજધાની હોવાથી મોટું હોવું જોઈએ, બીજુ હસ્તવપ્રાહરણ (હાથપ)નો ઉલ્લેખ

---

૧ વલભી તામ્રપત્રોમાં સિહપુરમા વસતા બ્રાહ્મણોને (જુઓ લેખ નં. ૧૮) અને સિહપુરમાથી નીકળેલા કિક્કટાપુત્રમા વસતા બ્રાહ્મણને (જુઓ લેખ નં. ૭૧) દાન આપ્યાની નોધ છે. હવે આ સિહપુર એ જો શીહોર જ હોય તો પ્રબધ ચિતામણિમા સિહપુર નામનો બ્રાહ્મણોનો અગ્રહાર સ્થાપ્યો (મારૂ ભાષાન્તર પૃ. ૧૫૨) એમ લખ્યુ છે તેનો અર્થ એ ગામ નવું વસાવ્યું એમ નહિ પણ બ્રાહ્મણોને આપ્યુ એમ જ લેવો જોઈએ.

આહરણ, કે આહાર તરીકે વારવાર આવે છે એટલે એ પણ જીલ્લા કે તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોય એમ લાગે છે બીજું એક દેટકાહારનો ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે તે પણ તાલુકાનું ગામ હશે પણ તે ગામનો જ અત્યારે પત્તો લાગતો નથી

વલભીદાનપત્રોનો મોટો ભાગ કાઠીઆવાડનાં ગામોનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ થોડામા ખેડા જીલ્લાના ગામોનો યે ઉલ્લેખ છે. આ પ્રકારના લેખોમાં ખેટકને આહાર કહેલ છે અને તેમા સિંહપલ્લિકા પથકમા આવેલુ દેસુર ક્ષિતિ જ ગામ દાનમા આપેલુ છે[1] એ ઉપરથી હાલની પરિભાષામાં ખેટક જીલ્લો અને સિંહપલ્લિકા તાલુકો હોય એમ જણાય છે. મતલબ કે ખેટક (હાલનુ ખેડા) પણ જીલ્લાનું ગામ હોઈને સારૂં ગામ હશે. આ શિવાય ફક્ત આનર્તપુરનો ઉલ્લેખ અનેક દાનપત્રોમા મળે છે અને એ (હાલનુ વડનગર) આનર્ત દેશનું મુખ્ય શહેર હોઇને તે યે મોટું હોવાનો સભવ છે. વળી ભરૂચના ગૂર્જરોના વિ સ. ૬૮૫-૬૯૦ના ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી ભરૂચ, નાન્દીપુરી, અક્રૂરેશ્વર (હાલનુ અંકલેશ્વર) ને વિષય કહે છે માટે એ અને જમ્બુસર મોટાં ગામો લાગે છે.[2]

વિ. સં. ના સાતમા આઠમા શતકમાં ગુજરાત આખો સારી રીતે વસેલો હતો.

અને અંકલેશ્વરથી પણ દક્ષિણમા આગળ જતા શ્રાશ્રય શીલાદિત્યનાં નવસારીનાં વિ. સ. ૭૨૬ (ઈ. સ. ૬૭૦)ના તામ્રપત્રમાં તાપીની દક્ષિણના નવસારી, અષ્ટગામ, કામરેજ, ઓસંભલા અને અલુરાનો ઉલ્લેખ મળે છે[3] આ ઉત્કીર્ણ લેખોના પુરાવાથી ગુજરાત વિ સ. ના સાતમા આઠમા શતકમા સારી રીતે વસેલો જણાય છે. જો કે અમદાવાદ જીલ્લાના ગામોનો કાંઈક પાછળથી ઉલ્લેખ મળે છે પણ

---

૧ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન ૭૨ વગેરે

૨ જુઓ ગૂર્જર રાજાઓના દાનપત્રો, પ્રાચીન લેખમાળા ન ૭૯, ૮૦

૩ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો લેખ ન. ૧૦૩

એથી એ ભાગ નહિ વસ્યા હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. વળી બધા પ્રદેશો સરખા વસ્તીવાળા ન પણ હોય. ચીનાઈ મુસાફર યુવાનચુઆંગે (વિ. સં. ૬૯૬) ભરૂચ રાજ્યની નોંધ લેતા એ દેશને ખારવાળો અને ઉજ્જડ કહ્યો છે.[૧]

આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રદેશમા વસ્તી વધતાં એની વિભાગ વ્યવસ્થા થયા વગર રહે નહિ અને ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી ચાર વિભાગોનો ઉલ્લેખ મળે છે (૧) વિષય—વલભીલેખોમાં સુરાષ્ટ્રને વિષય કહેલ છે પાછળના સોલંકીલેખોમા એને જ મંડળ કે દેશ કહેલ છે. (૨) આહાર કે આહરણી એ હાલના જીલ્લાને મળતું લાગે છે. આહારના અર્થમાં પાછળથી વિષય શબ્દ પણ વપરાયો છે. (૩) પથક આ ન્હાના તાલુકાને મળતો વિભાગ છે. એ પાછળના લેખોમાં પણ જોવામાં આવે છે અને કાઠીઆવાડમા આજે પણ પથક શબ્દ તાલુકા કે જીલ્લાના અર્થમાં શિથિલ રીતે વપરાય છે (૪) સ્થલીએ નાનામા નાનો વિભાગ છે એમાંયે એક કરતા વધારે ગામોનો સમાવેશ થતો હશે એમ લાગે છે.[૨] એક પથકમાં કેટલા ગામો હોવા જોઇએ, એક આહાર (કે વિષય)માં કેટલા પથકો હોવા જોઇએ કે એક વિષય (મંડલ કે દેશ)માં કેટલા આહાર હોવા જોઇએ એ બાબતમાં કશો નિયમ હોય એમ લાગતું નથી.[૩] વલભી તામ્રપત્રોમા તો ગામની સખ્યાનો ક્યાય નિર્દેશ જ નથી[૪] કચેી પણ પાછળના સોલંકીલેખોમા આવા સૂચનો મળે છે.

---

૧ જુઓ Beal's Buddhist Records Vol. II. 259

૨ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં. ૬૫

૩ જો કે મનુએ તો એક ગામનો અધિપતિ, દશ ગામનો અધિપતિ, વીશ ગામનો અધિપતિ, સો ગામનો અધિપતિ અને હજાર ગામનો અધિપતિ એ રીતે દશના ગુણક વાળી વિભાગ વ્યવસ્થા સૂચવી છે જુઓ મનુ અ. ૭ શ્લો ૧૧૫ પણ વ્યવહારમા એનો ભાગ્યેજ ઉપયોગ થતો હશે એમ લાગે છે.

૪ માત્ર એક લેખમા कत्तारग्राम षोडशशतंविषयांतःपाती એ રીતે શબ્દો છે અને ભાષાતરમા એજ શબ્દો મુકયા છે, કશો ખુલાસો કર્યો નથી. જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૧ પૃ. ૧૧૦

પણ તેમાંયે કશો નિયમ દેખાતો નથી. જુદા જુદા દેશની જુદી જુદી રૂઢી હોય અને રાજવંશોએ તે તે રૂઢી સ્વીકારી હોય એવું લાગે છે.[1]

ઉપર પ્રમાણે વિષય, આહાર વગેરે વિભાગો તો રાજકીય વ્યવસ્થા માટે જ પાછળથી કર્યા હોવા જોઇએ. બાકી ગામો તો ગમે તેમ વસી ગયેલા, આ ગામોમા મુખ્ય વસ્તી તો ખેડુતોની જ હાલની પેઠે હશે કણબી (કુટુમ્બી) નો ઉલ્લેખ અમુક લેખોમા મળે છે.[2] અને ખેતીના ઓજારો બનાવવાં સુધારવાં વગેરે કામ માટે જરૂરનાં કુંભાર, સુતાર, લુહાર, ચમાર, મોચી વગેરે વસવાયા પણ ઘણાખરાં ગામોમા હશે જ, જો કે એના ઉલ્લેખ માટે આ લેખોમા સ્થાન જ નથી. પણ જ્યારે મુસાફરી માટે બળદ ગાડાં વપરાતા હોય, લાકડાનાં મકાનો બધાતા હોય, તરવાર બાણ વગેરે હથીઆરો વપરાતા હોય, જોડા પહેરાતા હોય,[3] પાણી ખેચવાના કોશમા ચામડુ વપરાતુ હોય, ત્યારે સુતાર, લુહાર, મોચી વગેરે વગર ચાલે નહિ એ સમજાય એવું છે. હજામતનો રિવાજ પણ તે કાળે હતો એટલે વાળંદો પણ હશે જ,[4] ધીરધારનો ધધો કરનાર તથા પરચુરણ બજારી વસ્તુ વેચવા લેવાનો ધધો કરનાર એકાદ નાનો વેપારી પણ ખરો. લોકો કપડા પહેરતા[5] એટલુ જ નહિ પણ ક્વચિત્ શીવેલા કપડાયે પહેરતા એટલે વણકરો તથા કોઈ કોઈ ગામોમાં વિરલ દરજીઓની વસ્તી પણ હશે, કારણ કે વધારે રિવાજ શીવ્યા વગરના કપડાં પહેરવાનો

૧ સોલકીવશના વખતની રૂઢિનો વિચાર એ વંશના વર્ણન પ્રસગમા કર્યો છે.

૨ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૫૫

૩ મારો આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદ્‌વૃત્ત સબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ પૃ. ૭૩

૪ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ અં ૨ ક્ષૌર કર્મ ઉપરનો મારો લેખ

૫ કપડાં વણવાનું સૂચન તો વેદમા યે મળે છે

હતો, એમ કાદંબરી, હર્ષ ચરિત વગેરે ગ્રથો ઉપરથી લાગે છે. ગામ બહાર મોટે ભાગે નેસડાઓમાં ગાયો, ઘેટાં વગેરે ઉપર જીવનાર ભરવાડ–રબારીની વસ્તી પણ ખરી. કાલિદાસે રઘુવશમાં નેસડા (ઘોષ) ના વૃદ્ધોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.[1]

વલભી સમયના બ્રાહ્મણો અને તેઓની પ્રવૃત્તિ.

ખેડુત સિવાયની ઉપર કહેલી બધી વસ્તી વિષે એ કાળનાં સાહિત્ય ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, પણ બ્રાહ્મણો વિષે તો વલભી લેખોમાં પુષ્કળ ઉલ્લેખો મળે છે. એ દાનપત્રોનાં દાનોના મુખ્ય અધિકારી જ બ્રાહ્મણો છે. તેઓની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ આગળ જોવાશે. વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિમાં ગિરિનગર (હાલનુ જૂનાગઢ), સિંહપુર, આનર્તપુર (વડનગર) વગેરે ગામોના બ્રાહ્મણોને વલભીના રાજાઓએ પોતાના રાજ્યમા, ગામ આખાં કે જમીનો દાનમાં આપી છે. અને રાજ્યના હક્કો છોડી દઈને જાતે ખેડી કે ખેડાવી ભોગવવાના વશપરપરાના હક્કો આપ્યા છે જો કે આ લેખોમા બ્રાહ્મણોની વિદ્યા વિષે ખાસ કાઈ નોંધ જોવામા આવતી નથી પણ પેટ ભરવાની આ રીતે નિશ્ચિંતતા થતાં પચ મહાયજ્ઞ વગેરે ધાર્મિક કર્મકાંડમાથી જે વખત બચતો હશે તેમાં અધ્યયન (ભણવું), અધ્યાપન (ભણાવવું)નુ સ્મૃત્યુક્ત દ્વિજ કર્મ તેઓ કરતા જ હશે. વળી આ લેખો સંસ્કૃતમાં ઈ. સ સાતમા શતકના બાણ, દડી વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓને અનુસરતી સમાસબહુલ આડંબરી–ખાલી શબ્દજાળવાળી શૈલીમાં લખેલા છે, એ ઉપરથી પણ રાજદરબારમા સસ્કૃતમાં એવુ લખવાની શક્તિવાળા પડિતો રહેતા હશે એમ અનુમાન થાય છે.

વલભી દાનપત્રોમાંથી પ્રાપ્ત થતી રાજ્યવહીવટને લગતી માહીતી.

આ ઉપરાંત વલભી લેખોમાંથી ઐતિહાસિક ઉપયોગની ઘણી મહત્ત્વની માહીતી રાજાનું મત્રીમડળ, વસુલાતીખાતુ, પોલીસખાતું, ગ્રામ્ય વહીવટ વગેરે રાજ્ય વ્યવસ્થાને અંગે જરૂરનાં ખાતાંઓના ભિન્ન

---

૧. રઘુવંશ સ. ૧ શ્લો. ૪૫

ભિન્ન અધિકારીઓ વિષે મળે છે. દાનપત્રમા પોતે અમુક ગામ કે અમુક જમીન અમુકને દાનમા આપેલ છે માટે રાજ્યના અમુક અમુક અધિકારીઓએ એ દાનના ભોગવટામા વિઘ્ન ન આવે એવી રીતે વર્તવુ એમ કહીને જે જે અધિકારીઓના નામો ગણાવેલ છે[1] તેના નીચે આપેલા વિવરણથી એ વખતની રાજ્યવહીવટ પદ્ધતિ સાધારણ રીતે સમજાઈ જશે

અધિકારીઓનાં નામો.

૧ **આયુક્તક** } આ બેય શબ્દોનો અર્થ રાજાએ નીમેલા જેવો
૨ **વિનિયુક્તક** } થાય છે એટલે કોઇ પણ ચાલુ કે ખાસ કામ પ્રસગે નીમાયેલો અધિકારી. શ્રી અલ્તેકરે ગામડાનો હિસાબ રાખનાર અર્થ કર્યો છે.

૩ **દ્રાંગક**—દ્રગનો અર્થ શહેર થાય છે એટલે દ્રાગકનો અર્થ નગરરક્ષક પં ભગવાનલાલે કર્યો છે અને શ્રી વૈદ્ય તે માન્ય રાખ્યો છે

૪ **મહત્તર**—મોટો. મરાઠી મ્હાતારા શબ્દ મહત્તરમાથી નીકળ્યો છે. વલભી તામ્રપત્રોમાં તેનો અર્થ ગામના મુખી જેવો લાગે છે કાઠીઆવાડનાં ગામડામા હજી ગામનો જ માણસ મુખી તરીકે નીમાય છે

૫ **ચાટભટ**—પં ભગવાનલાલે ચાટ એટલે ચોર–ઠગ વગેરે અને ભટ એટલે ચોર પકડવા માટે રાખેલ સિપાઈ એવો અર્થ કર્યો છે પણ કોઈ કોઈ દાનપત્રોમાં ‘ અચાટ ભટ પ્રવેશ્ય ’ એવા શબ્દો છે[2] એ જોતા ચાટ અને ભટ બેયનો રાજ્યના અધિકારીરૂપ

---

૧ આ નામો એકજ રૂઢીમા ઘણાખરા વલભીતામ્રપત્રોમા તથા એથી ઓછા વધુ એ વખતના ગૂર્જર વગેરે બીજા તામ્રપત્રોમા મળે છે તેથી એના ખાસ ઉલ્લેખની જરૂર નથી ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોમાના ગમે તે લેખો જોવા.

૨ જુઓ મહારાજ હસ્તીનું ખોહનું ગુ–સં–૧૯૧ નું તામ્રપત્ર. કો. ઈન્સ્ક્રી ઇન્ડી. ગ્ર. ૩

અર્થ કરવો જોઇએ. અને ફ્લીટે[1] ચાટ એટલે અમુક વખત માટેનો (irregular) પોલીસ અને ભટ એટલે કાયમી પોલીસ એવો અર્થ કર્યો છે. ત્યારે શ્રી. વૈદ્યે ચાટ એટલે નગરરક્ષક અને ભટ એટલે લશ્કરી સિપાઈ એવો અર્થ કર્યો છે.

૬ ધ્રુવ—હિસાબ વગેરે રાખનાર તલાટી-કુલકર્ણી જેવો ગામડાનો કાયમી અમલદાર, હજી કચ્છમાં ગામડાનું આ કામ કરનાર અમલદારને ધ્રૂ કે ધ્રુવ કહે છે. એ કામ કરનારના વંશજોની એ ઓડક થઈ પડી હશે; તેથી કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણોમા, અને મોઢમાં તથા બીજા વાણીઆઓમાં ધ્રુવ જેવી ઓડક મળે છે.

૭ **અધિકરણિક** —ન્યાયનું કામ કરનાર અધિકારી; અધિકરણનો ન્યાયની અદાલત અર્થ થાય છે.

૮ **દંડપાશિક**—પોલીસનો વડો-જેના હાથમાં સજા અમલમાં મુકવાનો અધિકાર હોય તે, જેલના ઉપરી માટે પણ આ શબ્દ વપરાય ખરો.

૯ **ચૌરોદ્ધરણિક**—ચોર પકડનાર, ચોરને પકડવા માટે આ દેશમા પ્હેલાં બે રસ્તા પ્રચલિત હતા. (૧) ચોરને પકડવા ચોર મોકલવો અને (૨) પગીદ્વારા ચોરનું પગેરૂ પકડવાનો. આ બીજો રસ્તો કાઠીઆવાડ ગુજરાતના રેતાળ પ્રદેશમા ઠીક કામ આપે છે. હાલમાં પણ ગામ દીઠ પગી હોય છે.

શ્રી. વૈદ્ય વરિષ્ટ પોલીસ અધિકારી એવો અર્થ કરે છે.

૧૦ **રાજસ્થાનીય**—કેટલાકે રાજસ્થાનીયનો અર્થ રાજપ્રતિનિધિ—

---

૧ જુઓ કોર્પ. ઇન્સ્ક્રી. ઇન્ડી. ગ્ર. ૩ પૃ. ૯૮ ટિ. ૨ વળી આ પ્રકરણમાં પં. ભગવાનલાલથી મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૮૧, ૮૨ અને શ્રી. વૈદ્યથી મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ. ૨૩૦ થી ૨૩૨ અને અલ્તેકરથી રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડધેર ટાઈમ્સનાં તે તે વિષયનાં પ્રકરણો સમજવા.

વાયસરોય જેવો કર્યો છે. શ્રી. વૈદ્ય સુબા કે તહસીલદાર જેવો અર્થ માને છે.

૧૧ **અમાત્ય**—મન્ત્રી-પ્રધાન કેટલીક વાર કુમાર શબ્દ જોડીને કુમારામાત્ય એ રીતે શબ્દ વપરાયેલ છે, તેનો શ્રી. વૈદ્ય કુમારનો અમાત્ય એવો અર્થ કરેલ છે

૧૨ **અનુત્પન્નાદાન સમુદ્ગ્રાહક**—ચડી ગયેલો રાજહક્ક વસુલ કરનાર.

૧૩ **શૌલ્કિક**—ટોલ કે જકાત ખાતાનો ઉપરી.

૧૪ **ભોગિક કે ભોગોદ્ધરણિક**—રાજભાગ-મુખ્યત્વે જમીનના ઉત્પન્નનો સ્મૃતિવચનોને અનુસરી છઠ્ઠો કે તેથી વધારે ઓછો પણ ઠરાવેલો ભાગ ઉઘરાવવાના ખાતાનો ઉપરી. આ શબ્દ ભાગ બટાઈનો સૂચક છે.

૧૫ **વર્ત્મપાલ**—રસ્તાના ચોકીઆત. એક ગામથી બીજે ગામ જતા રસ્તા ઉપર અમુક અંતરે ચોકીઆતોની છાપરીઓ કાઠીઆવાડમા ગાડા રસ્તાઓ ચાલુ હતા ત્યાં સુધી હતી.

૧૬ **પ્રતિસરક**—ગામડામાં તથા ખેતરોમા રાતની રોન ફરનારા ચોકીઆતો.

૧૭ **વિષયપતિ**—વિષય-જિલ્લાનો ઉપરી હાલના મામલતદાર કે કલેકટર જેવો.

૧૮ **રાષ્ટ્રપતિ**—વિષય કરતાં મોટા વિભાગનો ઉપરી કમિશનર-સુબો.

૧૯ **હસ્ત્યારોહ**—[૧]
૨૦ **અશ્વારોહ**— } ઘોડેશ્વાર અને હાથીનો શ્વાર

ઉપર ગણાવેલા જુદા જુદા અધિકારીઓના અધિકાર વિષે લેખોમાં કશું સૂચન નથી છતા નામો ઠીક સૂચક છે અને ધર્મશાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃત સાહિત્યની મદદથી પુરાવિદોએ તેનો ઉપર

---

૧ મુબઇ ગેઝીટીઅરમા આ બે શબ્દો સામાન્ય રૂઢ અર્થમા વપરાયેલા હોઈને ન આપેલા હોવાથી શ્રી. વૈદ્યે પણ નથી આપ્યા. છતા કોઈ કોઈ લેખમાં છે દા. ત. લેખ ન. ૪૭ તેથી અહી આપ્યા છે.

પ્રમાણે જે અર્થ બેસાર્યો છે તે ઉપરથી એ વખતની રાજ્યવહીવટની પદ્ધતિનો કાંઇક ખ્યાલ આવે છે.

જમીનની માપણી તથા તે ઉપરની રાજ્યની મહેસુલ.

વલભી તામ્રપત્રો જે બે પ્રદેશ—કાઠીઆવાડ અને ખેડાને લગતાં મળ્યાં છે તે બેય પ્રદેશોમાં મહેસુલપદ્ધતિ જુદી જુદી હોય એમ લાગે છે.

કાઠીઆવાડમાં જમીનની માપણી પાદાવર્તથી થતી. પાદાવર્તનો શબ્દાર્થ એક પગલાં અને બીજાં પગલાં વચ્ચેની જગ્યા જેવો થાય; પણ વ્યવહારમાં તો જમીન માપવા માટે પાદાવર્તની લંબાઈ ચોક્કસ ઠરાવેલી હોવી જોઈએ કારણકે ક્વચિત્ ભૂપાદાવર્ત શબ્દ વાપર્યો છે. અને જમીન માપણી કરનાર અધિકારી—મોજણી કામદારને પ્રમાતૃ કહેલ છે. આથી જુદી રીતે ખેડામાં ઉત્પન્ન—પેદાશ ઉપરથી માપ થતું દા. ત. પીઢક—સુંડલો (?) ભરીને, અમુક પીઢક—સુંડલા અનાજ જેમા વાવી શકાય તેટલી જમીન આપ્યાના ઉલ્લેખ છે.[૧] ખેતરોને પણ હાલમા ઘણે ઠેકાણે હોય છે તેમ જુદા જુદા નામો હતા એવુ લેખો ઉપરથી દેખાય છે. મહેસુલની પદ્ધતિની વિગતો લેખોમાં નથી પણ કેટલાક સૂચક શબ્દો મળે છે ખરા. દા. ત. મહારાજ હસ્તીના ખોહના ઇ. સ. ૫૧૦ના તામ્રપત્રમાં તથા ઈ. સ. ૫૭૧ના ધરસેનનાં વલભી તામ્રપત્રોમાં સોદ્રંગ, સોપરિકર વગેરે શબ્દો મળે છે.[૨] આ ઉપરથી રાજ્ય તરફથી અનેક પ્રકારના કરો લેવાતા હોય એમ લાગે છે. તેમાંથી મુખ્ય જમીનના ઉત્પન્નનો જે રાજભાગ તેનું નામ ઉદ્રંગ એ આ તામ્રલેખોના અભ્યાસી ફ્લીટે નક્કી કર્યું છે.

જમીનમહેસુલ સિવાયના કરો

પછી ઉપરિકર એટલે વધારાનો કર પણ વધારાનો શેના ઉપર

---

૧ જુઓ લેખ ન. ૭૩

૨ કોર્પસ ઈન્સ્ક્રી. ઈન્ડી. ગ્રં. ૩ પૃ. ૧૧૨ તથા ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં. ૪૦

એ કશું સ્પષ્ટ નથી. પણ મનુએ ઝાડ, માંસ, મધ, ઘી, ગંધ, ઔષધિ, રસ, પુષ્પ, મૂળ, ફળ, પત્ર, ખડ, ચામડુ, દાળ, માટીનાં ઠામ, વગેરે વસ્તુઓનો છઠ્ઠો ભાગ કર તરીકે રાજાએ લેવો એમ કહ્યુ છે.[1] તે તેના વેચાણ ઉપર હશે? વાકાટક મહારાજ પ્રવરસેનના એક તામ્રપત્રમા[2] પણ अपुष्पक्षीरसदोहः વગેરે શબ્દો છે એ જોતાં ફુલો અને દુધ ઉપર કર આપવો પડતો હશે અને આવા કરો તે ઉપરિકર એમ શ્રી વૈદ્ય અર્થ કરે છે આ ઉપરાંત વેઠના રિવાજનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, અને વલભી તામ્રપત્રોમા પણ (विष्टि)નો ઉલ્લેખ મળે છે. બીજો એક દશાપરાધનો ઉલ્લેખ મળે છે ઘણું કરી મનુએ અ ૧૨ શ્લો. ૫ થી ૭ મા કહેલ કાયિક, વાચિક અને માનસિક—દશધાપાપ તેજ દશ અપરાધો અને તેવા અપરાધો કરનાર ગુન્હેગારો પાસેથી વસુલ કરાતો દંડ એવો અર્થ હોવો જોઈએ એ દંડ વસુલ કરનાર અધિકારીનુ નામ **દશાપરાધિક** આપ્યુછે.[3] અને તે સાથે જેનો નિર્દેશ છે ને **અવલોકિક** ઉપરિકર વસુલ કરનારનુ નામ હશે?

વલભી લેખોમાથી ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાન નીચેના મોટા અધિકારીઓના નામો પણ મળે છે.

દૂતક—આવા દાનો સંબધી તથા બીજી રાજાજ્ઞાઓને અમલમાં મુકાવનાર માટે દૂતક શબ્દ વપરાયો છે. રાજા પોતે આજ્ઞા કરે તો દૂતકની જરૂર નહિ, નહિ તો મોટે ભાગે રાજાનો **પ્રતીહાર** આ કામ

૧ आददीताथ षड्भाग द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसाना च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणाना च चर्मणां वैदलस्य च ।
मृण्मयाना च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥

મનુ અ. ૭ શ્લો ૧૩૧, ૧૩૯

૨ પ્રાચીન લેખમાળા લેખ ન ૮૪ મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ ૧૯૯

૩ ગુ ઐ. લેખો નં. ૪૦

કરતો અથવા એવી જ મોટી પદવીનો બીજો અમલદાર કરતો. એક લેખમા સામન્તશીલાદિત્યને દૂતક કહેલ છે. એક ગૂર્જર લેખમાં દૂતક તરીકે સેનાપતિ-**બલાધિકૃત** કામ કરે છે બીજા એક વલભી-તામ્રપટમાં ખરગ્રહને દૂતક કહ્યો છે, જે સિંહાસનસ્થ રાજાનો ભાઈ છે અને પાછળથી વલભીની ગાદી ઉપર બેસે છે[1] ચક્રવર્તીનો પોતે મહાપ્રતીહાર હોવાનુ વલભી રાજા ધ્રુવસેન માન લીએ છે.[2] એ ઉપરથી પ્રતીહારની પદવીની મહત્તા અટકળી શકાય છે.

સંધિવિગ્રહાધિકૃત અને દિવિરપતિ—લેખક તરીકે ઘણા ખરા પ્રાચીન લેખોમા સધિવિગ્રહાધિકૃત-પરરાષ્ટ્ર મત્રી (Foreign Minister) હોય છે. કોઈ વાર મુખ્ય સેનાપતિ-**મહાબલાધિકૃત** પણ આ કામ કરે છે.[3] જો કે વલભી તામ્રપત્રોમા પણ મોટે ભાગે તો લેખક તરીકે સધિવિગ્રહાધિકૃત જ છે[4] લેખક સંધિવિગ્રહાધિકારી હોવો જોઈએ એમ મિતાક્ષરા (૧, ૩૧૯-૨૦)મા કહ્યું છે. કેટલાક લેખોમાં સધિવિગ્રહાધિકૃત સાથે દિવિરપતિ શબ્દ પણ મળે છે.[5] દિવિરપતિ પદવીના ઉલ્લેખવાળુ વલભી તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા બુલ્હર કહે છે કે આ શબ્દની સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ હુ શોધી શકયો નથી પણ મુખ્ય કારકુન અથવા મત્રી (સેક્રેટરી) અર્થ થાય છે.

અક્ષપટલિક—શ્રી હર્ષવર્ધન મહારાજાના ઇ સ. ૬૩૧ના એક લેખમા, તથા બીજા લેખોમા, પણ અક્ષપટલિક નામના એક અધિકારીનુ નામ મળે છે.[6] લેખમાં મહાક્ષપટલાધિકરણના

---

૧ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં ૨૩, ન. ૬૪, તથા ન. ૫૭ અને ગૂર્જર લેખ માટે પ્રાચીન લેખમાલા ભા. ૨ લેખ ન. ૭૮

૨ જુઓ ગુ. ઐ. લેખો ન. ૨૭

૩ જુઓ ટીપ ૧મા કહેલ ગૂર્જર લેખ

૪ જુઓ ગુ. ઐ. લેખો ન ૩૬, ૩૮, ૩૯ વગેરે

૫ એજ ન. ૪૫ વગેરે

૬ પ્રાચીન લેખમાળા લેખ ન. ૯૦

અધિકારી ઇશ્વરગુપ્તને મહારાજ કહેલ છે એ ઉપરથી એ ઉચી કોટીનો અધિકારી હશે એમ લાગે છે. પણ હર્ષચરિતમાં ગ્રામાક્ષપટલિકનો ઉલ્લેખ છે.[1] એ જોતાં ગામડાંના અક્ષપટલનો અધિકારી તે ગ્રામાક્ષપટલિક અને એ આખા ખાતાનો સૌથી વડો અધિકારી તે મહાક્ષપટલિક એવો અર્થ બેસે છે. શ્રી વૈદ્ય અક્ષપટલિક શબ્દ ઉપરથી હાલનો મરાઠી પાટીલ શબ્દ નીકળ્યો છે એમ ગણે છે મતલબ કે ગામડાનો પટેલ તે અક્ષપટલિક[2]. બીજો અર્થ દફતરખાતાનો ઉપરી એવો પણ થાય છે. પ્રબંધચિંતામણિમા જ્યા રાજકીય લખાણો થતાં હોય તે સ્થાનને અક્ષપટલ કહ્યું છે[3] પાછળના સોલકી તામ્રપત્રોમાં લેખક અક્ષપટલિક હોય છે[4] એ જોતાં પ્ર. ચિ. નો અર્થ તે કાળ માટે તો સાચો લાગે છે.

મહાદંડનાયક—વલભી રાજા ધ્રુવસેન પોતાને મહાદડનાયક કહે છે.[5] એ ઉપરથી એ ઉચી કોટીની પદવી હોવી જોઇએ પણ અહીં દંડનાયકનો અર્થ મોટો પોલિસ અમલદાર. મુખ્ય સેનાપતિ કે વાયસરોય કરવો ? તે પ્રશ્ન છે

આટલા બધા અધિકારો ગણાવ્યા છતા વલભી તામ્રપત્રોમાંથી **પુરોહિત** રહી ગયો છે, પણ એ ધર્મશાસ્ત્રે કહેલો અધિકારી હોવો જ જોઈએ અને ઈ સ ૪૯૦–૯૧ના ત્રૈકૂટક વ્યાઘ્રસેનના તામ્રપત્રમા પુરોહિતનો ઉલ્લેખ છે જ[6]. અલબત્ત પુરોહિતો દાનોમાં ડખલગિરિ ન કરે એ સમજાય છે.

વલભીકાળના રાજાઓનો આદર્શ

આ બધા અધિકારીઓથી અને પોતે ચક્રવર્તીને પરાધીન ન

---

૧ હર્ષચરિત ઉચ્છવાસ ૭

૨ મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ. ૧૮૯, ૧૯૦

૩ પ્ર–ચિ–નવીન સસ્કરણ પૃ. ૧૦૮

૪ ભીમદેવ બીજાનું સં. ૧૨૮૩નું દાનપત્ર, ઇ. એ. ગ્ર. ૬ નં. ૫

૫ ગુ. એ. લેખો ન. ૨૭

૬ ગુ અ. લેખો ન. ૧૪

હોય એટલે કે જાતે સામન્ત કે મહાસામન્તરૂપ ન હોય તો સામન્તોથી વીંટાયેલો રાજા એ રાજ્યતંત્રનું પ્રધાન અંગ. વલભી લેખોમાં **મહાસામન્તરૂપ** તથા **પરમભટ્ટારક મહારાજાધિજ પરમેશ્વર** રૂપ એટલે તદ્દન સ્વતંત્ર બેય જાતના રાજાઓના ઉલ્લેખો મળે છે.[1] આ રાજાઓનો આદર્શ–પુરાણો અને સ્મૃતિઓના વચનોને અનુસરી આ રાજાઓ પોતાને લોકપાલ જેવા લેખે છે સમુદ્રગુપ્તને અલાહાબાદના સ્તંભ લેખમાં[2] કુબેર, વરૂણ, ઇન્દ્ર અને યમ જેવો કહ્યો છે. વલભી તામ્રપત્રો[3]માં તો પોતે રૂપમાં કામદેવને, ગાંભીર્યમાં હિમાલયને અને સંપત્તિમાં કુબેરને ટપી જવાનો ગર્વ લે છે. સાધારણ રીતે વલભી તામ્રપત્રોમાં રાજાના વિશેષણોમાં શબ્દાલુતા ઘણી છે છતાં એમાંથી તેઓના આદર્શની કાંઇક ઝાંખી થાય છે. રાજા શત્રુઓ સામે લડવા તથા તેના શસ્ત્રપ્રહારો સહન કરીને પણ પોતાનો પ્રતાપ દેખાડવા તૈયાર હોવો જોઇએ, એનો વૈભવ દીન અને અનાથોને પાળવામાં વપરાવો જોઇએ, મનુ વગેરેએ રચેલ વિધિ પોતે પાળે તથા પળાવે, અને ધર્મરાજ પેઠે પ્રજા પોતપોતાના વર્ણાશ્રમધર્મને અનુસરે એવી વ્યવસ્થા રાખે,[4] એટલુ તો એની ફરજમાં ખાસ દેખાય છે.

રાજાઓનો વિદ્યાપ્રેમ

વળી આ રાજાઓ વિદ્યા મેળવવા પણ કાંઇક આતુર હશે એમ લેખો ઉપરથી લાગે છે રાજા ધ્રુવસેન પ્હેલો પોતાને શાસ્ત્રાર્થનો

---

૧ જુઓ ગુ. ઐ. લેખો ન. ૨૭ તથા ૭૧

૨ જુઓ ફ્લીટના કોર્પસ. ઈન્સ્ક્રી. ઇન્ડી. ગ્ર. ૩ ન. ૧

૩ ગુ ઐ. લેખો ન. ૭૪

૪ વલભી તામ્રપત્રના मन्वादिप्रणीतविधिविधानधर्मा અને विहित विनयव्यवस्थापद्धति. । (લેખ ન. ૧૯) શબ્દો સાથે એ સમયના એક શિલાલેખના वर्णाश्रमव्यवस्थापनप्रवृत्तचक्र प्रभाकरवर्धन (એ. ઇ. ગ્ર. ૪ પૃ. ૨૧૦) વાંચો.

જાણકાર કહે છે ત્યારે પછીના કોઈ કોઈ સર્વ વિદ્યા મેળવ્યાનો દાવો કરે છે અને છતા પોતે ન્હાના સુભાષિતથી પણ સંતુષ્ટ થાય છે એમ ઉમેરે છે[૧] પોતે ખાસ શસ્ત્રઅસ્ત્ર વાપરવાની કેળવણી લીધાનો પણ કેટલાક ગર્વ લે છે, કેટલાક રાજ્યનીતિ અને વ્યાકરણ પણ શીખ્યાનુ અભિમાન કરે છે. અને પ્રજા પાસેથી ઓછો (મૃદુ–ભારે ન પડે એવો) કર લેવાનો પણ કેટલાક દાવો કરે છે[૨] જોકે કરના ઉપર જે પ્રકારો જોયા તેનો સરવાળો થતા તો લોકોને માથે ઠીક બોજો પડવો જોઈએ એમ લાગે છે. છતા યુવાનચ્યુઆગ કરોને ભારે નથી ગણતા[૩]

ન્યાયનું ધોરણ

ન્યાયના ધોરણ બાબત આ લેખોમા તો કશુ ન જ હોય, સ્મૃતિઓમાથી અને નાટકો વગેરે સસ્કૃત સાહિત્યમાથી કાઈક ખ્યાલ આવે છે. આ લેખોમાથી તો “સર્વ સ્મૃતિઓએ રચેલા માર્ગનું સારી રીતે પરિપાલન કરવાથી પ્રજાના હૃદયને રજન કરીને જેણે રાજા નામને સાર્થક કર્યું છે.”[૪] એ શબ્દોમાથી જેટલો અર્થ નીકળે તેટલુ મળે છે, પણ યુવાન ચ્યુઆગના કહેવા પ્રમાણે એના વખતમા ભારે ગુન્હાઓ તો ભાગ્યે જ થતા જોકે એક ગામથી બીજા ગામ વચ્ચેના મોટા રસ્તાઓ તથા જળમાર્ગો ગુપ્તસમય જેવા સલામત નહોતા. વચ્ચે લુટાવાની બીક ખરી[૫] ગુન્હેગારોને શિક્ષામા જેલમા પૂરવાની શિક્ષા સાધારણ હતી અને જેલમા જનારની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હશે યુવાન ચ્યુઆગ કહે છે કે તેઓને માણસમા જ નહોતા ગણવામા આવતા. સ્મૃતિઓને અનુસરી નાક, કાન, હાથ, પગ વગેરે અંગોનાચ્છેદની તથા દંડની બન્ને પ્રકારની સજા પ્રચલિત હતી[૬] અદાલતમા સાક્ષીઓનો

---

૧ ગુ ઐ. લેખો નં ૭૪

૨–૪ એજ

૩ વીન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ આ. ૩ પૃ. ૩૪૨.

૫–૬ એજ

ઉપયોગ થતો જ પણ એ સાથે જળ, અગ્નિ વગેરે દિવ્યો અને શપથોનો પણ રિવાજ હતો [1]

લશ્કરનાં અંગો

મોટા રાજાઓની એ વખતની મોટી વાસના ચક્રવર્તી થવાની અને એ માટે દિગ્વિજય એ એક સાધન. શ્રીહર્ષ ઈ. સ. સાતમા શતકનો ચક્રવર્તી રાજા હતો તેણે વલભીના ધ્રુવસેનને પણ હરાવેલો. ચતુરગ સેના અને રાજાનુ પોતાનુ અસાધારણ પરાક્રમ તથા વ્યવસ્થા કૌશલ એજ વિજયના એ વખતનાં મુખ્ય સાધનો. સેનાના જૂના કાળથી ગણાતાં ચાર અંગો–હાથી, ઘોડા, પાયદળ અને રથ; તેમાંથી રથો એ વખતે વપરાશમાથી નીકળી ગયા હોય એમ હર્ષચરિતના તથા યુવાન ચુઆંગના વર્ણનથી દેખાય છે. પછી હાથીઓનો લડાઈમાં ઉપયોગ ચાલુ હતો. વલભી લેખોમાં શત્રુની ગજઘટાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળે છે. હર્ષચરિતમા પણ એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. પછી ઘોડેસ્વાર લશ્કરનો ઘણો ઉપયોગ થતો એ માટે અનેક જાતના ઘોડાઓ વપરાતા. ઘોડાને સાચવનારા મોટે ભાગે ચાડાલો હશે એમ હર્ષચરિતના અમુક વચન ઉપરથી લાગે છે.[2] અને લશ્કરનુ છેલ્લું અને સૌથી મોટુ અંગ તે પાયદળ હથીઆરમા ધનુષ્યબાણ પુષ્કળ વપરાતાં, તરવાર અને ભાલાંઓ પણ વપરાતા. રાજા પોતે મોટેભાગે હાથી ઉપર બેસતા. રાજકુટુબ અને સામન્તલોકોના કુટુબો પણ સ્વારીમાં સાથે રહેતાં. અને હાથી ઉપર અથવા બળદના ગાડામાં તેઓ મુસાફરી કરતા. ખોરાક, પાણી, દૂધ વગેરે સીધુસામાન વગેરેનો બદોબસ્ત તો હોવો જ જોઈએ સાથે વૈદ્ય રાખવાનુ પણ સુશ્રુત જેવા વૈદ્યકગ્રંથમાં

---

૧ મનુ અ–૮ શ્લો. ૧૧૦ થી ૧૧૬

દિવ્ય–હાથમા અગ્નિ ઉપડાવવો, પાણીમા અમુક વખત સુધી ડુબકી મરાવવી, અને જેને અગ્નિ ન બાળે કે પાણી ન મારે તે સાચો, એમ મનુ, યાજ્ઞવલ્કય વગેરે લખે છે. પણ ગમે તેવો સાચો માણસ આ દિવ્યની વાત કેમ કબુલ કરે તે સમજાતુ નથી.

૨ જુઓ હર્ષચરિત ઉચ્છ્વાસ. ૨

તથા અર્થશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે. પ્રયાણ વખતે ભેરી, શંખ વગેરે વગાડવામાં આવતા. હર્ષચરિતમા આખા દિવસમાં આઠ કોશ (૧૬ મૈલ)ની મજલ કરવાનું વર્ણન છે[૧] જ્યા પડાવ નાખે ત્યાં શિબિરો ગોઠવવામાં આવતા જોકે આ શિબિરો પાછળના મોગલોના આલીશાન તંબુઓ જેવા નહિ પણ સાદા, યુવાન ચુઆગના કહેવા પ્રમાણે ઝાડની ડાળીઓ પાદડા વગેરેથી બનાવવામા આવતા અને મુકામ ઉપડતા બાળી નખાતા.[૨] લશ્કર મોટે ભાગે ક્ષત્રિયોનું બનેલુ હશે એમ બાણના તથા યુવાન ચુઆંગના વર્ણનથી લાગે છે[૩] અને લશ્કરી નોકરોને તથા વહીવટીખાતાના ઉપર ગણાવેલા અધિકારીઓને પગારને બદલે અમુક જમીન આપવામા આવતી એમ યુવાન ચુઆગ કહે છે.[૪]

સમૃદ્ધિ અને વેપાર ઉદ્યોગ.

ગુજરાત એ કાળમા સામાન્ય રીતે સમૃદ્ધ અને સુખી હશે. જોકે વલભી શહેરની મોટાઈની એક પણ નિશાની અત્યારે મળતી નથી પણ યુવાનચુઆગ (ઈ. સ. ૬૪૦) કહે છે કે વલભી દેશ લગભગ એક હજાર મૈલમા હતો અને રાજધાનીનો ઘેરાવો પાચ મૈલમા હતો. જમીન, હવાપાણી અને લોકોની રીતભાત મહીકાઠાના[૫] જેવા હતા. વસ્તી ઘીચ હતી ધર્મસ્થાનો સમૃદ્ધ હતા. સો કરતા વધારે વેપારીઓ પાસે એક લાખ કરતા વધારે દ્રવ્ય હતુ.[૬] દૂર દેશાવરની કિમતી અને

---

૧ હર્ષચરિત ઉપરથી ઉતારેલુ મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પ્ર ૯મુ જુઓ.

૨ બીલ્સ રેકર્ડસ ગ્ર ૨ પૃ. ૧૯૩.

૩ જુઓ હર્ષચરિત ઉચ્છવાસ છઠ્ઠો તથા વોટર્સ યુવાન ચુઆગ ગ્ર. ૨ પૃ ૧૭૧

૪ વીન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ. આ. ૩ પૃ. ૩૪૨

૫ વોટર્સ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૪૨ થી ૨૪૮. મૂળમા મોલાપ્પો શબ્દ છે એ વિષે પુષ્કળ ચર્ચા થઇ છે. મેં શિથિલ રીતે મહીકાંઠો અર્થ કર્યો છે, એ પ્રદેશ વલભી રાજા શીલાદિત્યને તાબે હતો. મોલાપ્પોની ચર્ચા માટે જુઓ વી. એ. સ્મિથની અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ આ ૩ પૃ. ૩૨૪ થી ૩૨૬ તથા પૃ. ૩૨૬ ની પાદનોધ.

૬ મુ. ગે. ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ. ૭૯

દુર્લભ વસ્તુઓનો મોટા જથ્થામાં સગ્રહ કરવામા આવતો. આનંદપુર માટે એજ મુસાફર કહે છે કે દેશ ફળદ્રૂપ અને ઉત્પન્ન, હવાપાણી તથા લોકરિવાજ મહીકાઠાના જેવા. સુરાષ્ટ્રદેશ પણ મહીકાઠાના રાજાને એટલે વલભીનેતાબે હતો. તેની રાજધાની ગિરિનગર; ત્યાના લોકો વેપાર માટે સમુદ્રનો ઉપયોગ કરે છે, તથા ધનાઢ્ય અને ઉત્કર્ષયુક્ત છે એમ એજ ચીની યાત્રી કહે છે. ભરૂચ વિષે પણ સમુદ્રના વેપારની એ મુસાફરે નોધ કરી છે.[૧]

સામાજીક વર્ણવ્યવસ્થા.

યુવાનચુઆંગની આ ટૂંકી નોધથી પણ ગુજરાતની વસ્તી સમૃદ્ધ ખાસ કરીને પૈસાદાર વેપારીઓ વાળી હશે એમ લાગે છે. ચાર વર્ણને હિસાબે આ વેપારીઓ વૈશ્ય વર્ણના હોવા જોઈએ. યાજ્ઞવલ્કયે સ્મૃતિમાં વ્યાજવટાવ, ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર એટલા વૈશ્યના ધંધા ગણ્યા છે.[૨] અને આપણે જે કાળની વાત કરીએ છીએ તે કાળે એજ સ્થિતિ હશે શૂદ્રના કર્મમા દ્વિજાતિની ચાકરી ઉપરાત ખેતી,[૩] પશુપાલન. મજુરી, ગાંધીઆણું, વગેરે દેવલસ્મૃતિમાં ગણાવ્યા છે. વાળંદ, કુભાર, ગોવાળ, ઘાચી, ધોબી, સોની, લુવાર, કડીઆ, દરજી આ બધાને પણ શૂદ્રમા ગણ્યા લાગે છે[૪]

બ્રાહ્મણ માત્રમાં પરસ્પર રોટી વ્યવહાર અને બેટી વ્યવહારની છુટ.

ક્ષત્રિય વર્ણનો તથા બ્રાહ્મણ વર્ણનો આખા દેશમાં એક જ સમુદાય એ વખતે હતો એમ જણાય છે. ક્ષત્રિયો મૌર્ય, ગુપ્ત, મૈત્રક, મૌખરિ વગેરે વશ નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા. અને બ્રાહ્મણો અમુક ગામના, અમુક ગોત્રના તથા અમુક વેદ ભણનાર એ રીતે ઓળખાતા.

---

૧ જુઓ વોટર્સ ગ્ર. ૨

૨ આચારાધ્યાય શ્લો ૧૧૯

૩ ખેતી વૈશ્યનો ધધો ખરો પણ શૂદ્રોએ ખેતી કરતા; પરિણામે પાછળથી કેટલાક પ્રદેશમા ખેતી શૂદ્રનોજ ધંધો ઠરી ગયો.

૪ યા. સ્મૃતિ. આચારાધ્યાય શ્લો ૧૬૧ થી ૧૬૬ મનુ તો ધોબીને પણ ચમાર સાથે અન્ત્યજ ગણે છે.

પણ રોટી વ્યવહાર તથા બેટી વ્યવહાર કોઈ પણ પ્રદેશના બ્રાહ્મણનો બીજા પ્રદેશના બ્રાહ્મણ સાથે થઈ શકતો અને બ્રાહ્મણમાં જે વ્યવહારની છુટ હોય તેમા ક્ષત્રિયને તો શેનો જ બાધ હોય? પાછળથી પણ ક્ષત્રિયોએ તો લગ્ન વ્યવહારની ઘણી છુટ રાખી છે

મનુ યાજ્ઞવલ્કય બ્રાહ્મણને પણ શ્રાદ્ધમા તથા દેવ અને પિતૃઅર્થે તૈયાર કરેલા માસ ભક્ષણની છુટ આપે છે. જો કે એ જ સ્મૃતિકારો ડુગળી, બીલાડીનો ટોપ, લસણ વગેરે ખાવાની ના પાડે છે [૧] છતા ધીમેધીમે અહિસા તરફ તથા માંસના ત્યાગ તરફ વલણ વધતું જતુ યાજ્ઞવલ્કયના જ શબ્દોમા દેખાય છે [૨] એ જોતા વલભી સમયમા બ્રાહ્મણ વૈશ્યના ખોરાકમાંથી માંસ લગભગ નીકળી ગયું હોવાનો સભવ છે

અનુલોમ વિવાહની છુટ

લગ્નવ્યવહારની બાબતમા દરેક વર્ણ માટે પોતાના વર્ણની સ્ત્રી પ્રશસ્ત ગણી છે. જેની ઇચ્છા હોય તે પોતાથી ઉતરતા વર્ણની કન્યા સાથે પણ લગ્ન કરી શકે છે, એમ મનુ કહે છે મતલબ કે શૂદ્ર જાતિનો પુરુષ શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકે, વૈશ્ય પુરુષ વૈશ્ય જાતિની તથા શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ત્રણેયની કન્યા સાથે અને બ્રાહ્મણ ચારેય વર્ણની કન્યા સાથે પરણી શકે [૩] આ રીતે અનુલોમ વિવાહની મનુ છુટ આપે છે; પણ બ્રાહ્મણ પુરુષને ક્ષત્રિય કન્યાથી, કે ક્ષત્રિયને વૈશ્ય કન્યાથી એ રીતે તરતના નીચલા વર્ણની કન્યાથી ઉત્પન્ન પ્રજાને પુરૂષનાજ વર્ણનીપણ કાંઇક હલકી ગણવી એમ કહે છે પણ યાજ્ઞવલકય તેથી જુદા પડીને આવી પ્રજાને પુરૂષના વર્ણની ગણવાની ના પાડે છે [૪] પછી બ્રાહ્મણ પુરુષથી વૈશ્ય કન્યામા ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા તે અંબષ્ટ

---

૧ યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ આચારાધ્યાય શ્લો. ૧૭૯ તથા ૧૭૬.

૨ એજ શ્લો. ૧૮૦, ૧૮૧

૩ મનુ અ ૩ શ્લો–૧૨, ૧૩

૪ મનુ અ–૧૦ શ્લો–૬, યાજ્ઞવલ્કય આ. શ્લો. ૯૧

અને શૂદ્ર કન્યામા ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા તે પારશવ એમ મનુ ભેદ પાડે છે.

ત્યારે પાછળના શખ વગેરે બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય કન્યામા થયેલ પ્રજા તે ક્ષત્રિય, અને ક્ષત્રિયથી વૈશ્યમા થયેલ તે વૈશ્ય એમ કહે છે.[1] આ અનુલોમ વિવાહની વાત થઇ.

પ્રતિલોમ વિવાહની પ્રજા અને અન્ત્યજો

પ્રતિલોમ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજાને ક્ષત્તા, વૈદેહક આવૃત્ત, આભીર, આયોગવ, ચડાલ વગેરે નામો મનુ આપે છે. અને તેને અન્ત્યજ કે અન્ત્યજ જેવી ગણે છે. આ બાબતમાં વધારે ચર્ચાને માટે અહી સ્થાન નથી[2] છતાં આવા પ્રતિલોમ લગ્ન પણ થતાં હશે એમ લાગે છે અને મનુ એક શ્લોકમાં બ્રાહ્મણને શૂદ્ર સ્ત્રી પરણવાની છુટ આપ્યા પછી નીચેના શ્લોકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયને શૂદ્ર કન્યા પરણવાની ના પાડે છે તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય તો પ્હેલેથી જ ચોકખી ના પાડે છે. એ તો કહે છે કે બ્રાહ્મણથી ત્રણ જ સ્ત્રી થઈ શકે, ક્ષત્રિયથી બે અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રથી એક એક જ.[3] છતા વલભીકાળમાં સારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના ઘરમાં પરણેલી શૂદ્ર સ્ત્રી હોવી એ નિન્દિત ન ગણાતું હોય એમ કવિ બાણ જેવો પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ હર્ષચરિતમા પોતાના બે પારશવ ભાઈઓનો ઉલ્લેખ કરે છે એ ઉપરથી લાગે છે.[4] અને મેવાડના ગુહિલો

---

૧ મનુ અ-૧૦ શ્લો-૮, યા. સ્મૃતિ આ. શ્લો-૯૧ ઉપરની મિતાક્ષરા તથા स्मृतीना समुच्चय. (આનદાશ્રમ સંસ્કરણ) ઔશનસ સ્મૃતિ પૃ. ૪૭ શ્લો. ૨૮

૨ આ વિષયની વધારે ચર્ચા માટે જુઓ વસત વર્ષ ૩૧ અ ક ૭-૮માં શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ હરિજનનો પ્રશ્ન નામનો લેખ.

૩ જુઓ મનુ અ ૩ શ્લો-૧૪ થી ૧૭ અને યા. સ્મૃતિ આચારાધ્યાય શ્લો, ૫૬, ૫૭

૪ भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृषेणौ । હર્ષચરિત ઉ. ૧

માળવાના પરમારો, મડોરના પ્રતિહારો વગેરે અનેક રાજવંશોના મૂળ પુરુષોને બ્રાહ્મણ પુરુષથી ક્ષત્રિય કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ, કે બ્રહ્મક્ષત્ર તે તે વંશના કેટલાક લેખોમાં કહ્યા છે.[1] બ્રાહ્મ, આર્ષ વગેરે વિવાહ પ્રકારોનું તથા લગ્નવિધિઓનું વર્ણન સ્મૃતિઓ, ગૃહ્યસૂત્રો તથા કુમારસંભવ જેવા કાવ્યોમાં મળે છે પણ એ ઉતારવાની જરૂર નથી લાગતી

વસ્ત્રો અને અલંકારો

જો કે કપડાં શીવવાની કળા એ કાળમાં જાણવામાં હતી પણ મોટે ભાગે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ વૈભવ અનુસાર બારીક અને રંગીન પણ શીવ્યા વગરનાં સુતરનાં, ઊનના કે રેશમના વસ્ત્રો પહેરતાં.[2]

પુરૂષો-રાજાઓ પણ સાધારણ રીતે બે વસ્ત્રો એક નીચે ધોતીયું અને બીજું ઓઢવાનું પહેરતા, માત્ર બહાર જાય ત્યારે માથે કાંઈક વીંટે[3] સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે, દક્ષિણી સ્ત્રીઓ પેઠે એક વસ્ત્ર વીંટતી અને છાતી ઉપર એકકટકો બાંધતી[4]. વસ્ત્રોમાં આવી સાદાઈ છતાં એ કાળના લોકોને અલંકારોનો ભારે શોખ હતો.[5]

વિધવા વિવાહની બન્ધી અને સતીનો રિવાજ.

ઉંચા ગણાતા વર્ણમાં વિધવા વિવાહનો રિવાજ ન હતો અને સતી થવાનો રિવાજ હતો એમાં સંશય નથી.[6] ગુલામો-દાસો રાખવાનો પણ રિવાજ હતો[7] વેશ્યાઓ પણ હતી; એટલું જ નહિ પણ તેઓ ખાસ કલાઓ

---

૧ જુઓ મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૮૭ થી ૯૩

૨ જુઓ હર્ષચરિત ઉ. ૪

૩ જુઓ ચરક સૂત્ર. અ ૮

૪ જુઓ શાકુંતલ તથા અજન્તાના ચિત્રો.

૫ જુઓ હર્ષચરિત ઉ. ૪. તથા વોટર્સ યુવાન ચુઆંગ ગ્ર. ૨ પૃ. ૫૧ અને મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ ૧૩૩

૬ જુઓ યા-સ્મૃ. આચારાધ્યાય શ્લો. ૮૬ ની ટીકામાં ઉતારેલા વચનો.

૭ એજ શ્લો. ૧૬૬

જાણનાર ગણાતી[1] અને રાજાની આસપાસ આવી સ્ત્રીઓ રહેતી, એમ મનુના તથા બાણના શબ્દોથી જણાય છે.[2]

પ્રજામાં કેળવણી

બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધ સાધુઓમાં વિશેષ પણ ક્ષત્રિયોમાંયે ઠીક ઠીક લખવા વાંચવાની કેળવણી હતી, એમ જણાય છે કેટલાક રાજાઓએ તો કાવ્ય નાટક રચવાની પણ પ્રવૃત્તિ કરી છે. રાજા હર્ષની સંસ્કૃત કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે. સંગીત વગેરે કળાઓ પણ રાજાઓ શીખતા હશે એમ કવિરાજની પદવી ધારણ કરનાર સમુદ્રગુપ્તના અલાહાબાદના સ્તભ લેખથી તથા તેના સીક્કાઓથી જણાય છે સ્ત્રીઓમાં પણ કેળવણી થોડી ઘણી હશે જ, રાજાઓની તથા સામન્તોની દીકરીઓ નૃત્યસગીત વગેરે કલાઓનો ખાસ અભ્યાસ કરતી એમ સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરથી લાગે છે.[3]

ધાર્મિક સ્થિતિ.

વલભી લેખો ત્રણ ચાર અપવાદોને બાદ કરતાં બ્રાહ્મણોને અપાયેલાં દાનોના લેખો છે. આ દાનો બલિ, ચરૂ, વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર અને અતિથિ એ પાંચ મહાયજ્ઞોના અનુષ્ઠાન માટે અપાયેલા છે, એનો અર્થ એટલો જ થાય કે આ બ્રાહ્મણો જ્યાસુધી આ પચમહાયજ્ઞોના અનુષ્ઠાનરૂપ પોતાનું બ્રહ્મકર્મ કર્યા કરે ત્યાંસુધી એમનુ પોષણ આ દાનોમાંથી થયા કરે, પણ આ લેખોમાં ગણાવેલા પચમહાયજ્ઞમાં સ્મૃત્યુક્ત ઋષિયજ્ઞ કે બ્રહ્મયજ્ઞનો ઉલ્લેખ નથી અને 'ચરૂ'નો છે, એ

---

૧ જુઓ કામસૂત્ર ૧–૩–૧૨

૨ મનુ અ–૭ શ્લો. ૨૨૪ અને હર્ષચરિત ૩–૨ आसन्नवारविलासिनी प्रतियातनाभि. प्रणम्यमानम्

૩ કામસૂત્ર ૧–૩–૧૨ માલવિકાગ્નિમિત્ર અને તેની મનનિકા તથા હર્ષ-ચરિત ઉ. ૪મા રાજ્યશ્રીનું વર્ણન–राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु कलासूपचीयमानपरिचया यौवनमारुरोह ।

જરા વિચિત્ર છે[1] આ સાદા પચ્ચમહાયજ્ઞો શિવાયના વૈદિક સમયના મોટા યજ્ઞોનો પ્રચાર લગભગ બંધ થઈ ગયો હતો શુંગરાજા પુષ્પમિત્ર, સમુદ્રગુપ્ત વગેરેએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાના ઉલ્લેખો મળે છે,[2] પણ પછી સમુદ્રગુપ્તથી જ ચાલેલો બ્રાહ્મણોને ગાયો અને સુવર્ણના દાનનો[3] તથા જમીનના દાનનો પ્રવાહ જ જોરથી ચાલ્યો છે.

પૂર્ત ધર્મનો અને શૈવ, વૈષ્ણવ, સૌર (સૂર્યભક્તિ) અને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર

મતલબ કે વૈદિક યજ્ઞ ધર્મનો પ્રચાર નીકળી જઈને મહાભારત તથા પુરાણોમા કહેલો પૂર્ત ધર્મ[4] તથા શિવ વિષ્ણુ વગેરે દેવોની ભક્તિનો ધર્મ જ આકાળમા પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે.

હર્ષચરિત (ઉ. ૮)મા દિવાકરમિત્ર નામના ભિક્ષુ પાસે શ્વેતાબરો, આર્હતો, મસ્કરિ સાધુઓ, ભાગવત (વૈષ્ણવ) સાધુઓ, કપિલ મતના, જૈન, વેદાતી સન્યાસીઓ, ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા, પૌરાણિકો, શૈવો લોકાયતિકો વગેરે અનેક ધર્મમાર્ગોના અનુયાયીઓ બેઠા હોવાનું બાણે વર્ણન કર્યું છે, અને એટલા જ ઉપરથી એ વખતે આ દેશમા અનેક ધર્મમાર્ગો તે તે માર્ગના ભિક્ષુઓ અને ગૃહસ્થો સાથે પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે વલભી રાજાઓ મોટે ભાગે શૈવ ધર્મના અનુયાયી હોઈને પોતાને માહેશ્વર કહેવરાવે છે, પણ એ જ વંશનો મહારાજ ધ્રુવસેન પરમ ભાગવત (વૈષ્ણવ) છે અને તેનો જ નાનો ભાઈ ધરપટ્ટ પરમ આદિત્ય ભક્ત છે.[5] એ જ રીતે હર્ષના દાનપત્રમાં મહારાજા

---

૧ મનુ અ ૪ શ્લો ૨૧

૨ જુઓ માલવિકાગ્નિ મિત્ર, અને સમુદ્રગુપ્તના અશ્વમેધના ઘોડાવાળા સીક્કાઓ, તથા તેના અનુયાયીઓના લેખો.

૩ જુઓ સમુદ્રગુપ્તનો અલાહાબાદનો લેખ કૉ. ઇન્સ્ક્રી ઇન્ડી. ગ્ર. ૩ ન ૧

૪ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमाराम पूर्तमित्यभिधीयते ॥

૫ જુઓ ગુ. ઐ. લેખો ન. ૩૯

રાજ્યવર્ધનને આદિત્ય ભક્ત, તેના પુત્ર આદિત્ય વર્ધનને પણ આદિત્ય ભક્ત, પૌત્ર પ્રભાકર વર્ધનને પણ આદિત્ય ભક્ત પણ તેના પુત્ર રાજ્યવર્ધનને પરમ સૌગત (બૌદ્ધ) અને શ્રી હર્ષને પોતાને પરમ માહેશ્વર કહેલ છે.[1] આવા બીજા પણ અનેક દાખલાઓ છે અને એથી ધર્મપાલન માટે લોકોમા કેવી છુટ હતી એ દેખાય છે, વળી હર્ષવર્ધન જાતે માહેશ્વર હોવા છતા બૌદ્ધ ધર્મ તરફ પોતે બૌદ્ધ હોય એવુ વર્તન રાખતા એ યુવાન ચુઆંગના ગ્રન્થો કહે છે. મતલબ કે રાજાઓ સર્વધર્મને પોષણ આપવાનું પોતાનુ કર્તવ્ય માનતા. એ જ રીતે વલભી વંશના પરમ માહેશ્વર રાજા ધરસેને પુષ્પ, ગધ, ધૂપ, દીપ, તૈલાદિ ક્રિયાઓ બરાબર ચાલે અને દેશ દેશાંતરથી આવતા ભિક્ષુઓને ચીવર (વસ્ત્ર) અન્ન, ઔષધ વગેરે મળે તથા વિહારમા કાંઈ નુકશાન થાય તો સમાર કામ થઈ શકે એ માટે બપ્પપાદીય વિહારને દાન આપ્યુ છે.[2]

મઠો અને મંદિરો

એ કાળમા આ દેશમાં અનેક બૌદ્ધ મઠો તથા અનેક વૈષ્ણવ તથા શૈવમન્દિરો હોવાનું યુવાનચુઆગ કહે છે. રત્નજડિત અલકારો ધારણ કરેલ સુવર્ણની મૂર્તિવાળુ સૂર્યનું ભવ્યમન્દિર મુલતાનમાં હોવાનું વર્ણન તેણે કર્યુ છે[3] અને કાશીના શિવમન્દિર માટે એ કહે છે કે આ મદિરમા દરરોજ દશહજાર શિવભક્તો દર્શન માટે આવે છે. એ મંદિરમા સત્તરહાથ ઉચી પુરૂષાકાર શિવમૂર્તિ છે. વલભી માટે એ જ ગ્રન્થકાર કહે છે કે વલભીદેશમાં સેકડો સંઘારામો છે, જેમાં છહજાર બૌદ્ધ સાધુઓ રહે છે, ઘણાખરા હીનયાન મતના છે, વળી સેંકડો મદિરો દેવોનાં પણ છે. સુરાષ્ટ્ર માટે એજ મુસાફર કહે છે કે ત્યાં દશ સંઘારામ અને ૧૦૦ મદિરો છે.[4] આ રીતે એ કાળે

---

૧ પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૨ લેખ નં. ૯૦

૨ ગુ. ઐ. લેખો નં. ૪૫

૩ વોટર્સ યુવાન ચુઆગ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૫૪

૪ એજ.

ગુજરાત કાઠીઆવાડમા શિવ, વિષ્ણુ અને સૂર્યનાં અનેક મદિરો હોવાં જોઈએ, જો કે વલભી દાનપત્રોમાથી એક જ એવું મળ્યું છે કે જેમા મહાદેવના પૂજા ધૂપ, ગધ વગેરે માટે શીલાદિત્ય પ્હેલાએ ઈ. સ ૬૦૬મા દાન આપ્યાની વાત છે.[1]

એ કાળનાં બાંધકામની સ્થિતિ

પણ એ કાળે ગામડાના ઘરો માટીના અને શહેરનાં ઘરો તથા મદિરો વગેરે ઈટો તથા લાકડાનાં બનેલાં હોવાથી એ કાળનુ કોઈ મદિર બચ્યુ નથી ગુજરાત બ્હાર એ વખતે ગુફામદિરો તથા પથ્થરનાં મદિરો બધાવા શરૂ થઈ ગયેલા પણ ગુજરાતમાં તો છેક સિદ્ધરાજના વખત સુધી લાકડાંના મંદિરો હોય એમ પ્રબધચિંતામણિ ઉપરથી જણાય છે.[2]

વિદ્યા કળાઓને રાજ્ય તથા સમાજનું ઉત્તેજન

આ બૌદ્ધ મઠોમાં તથા વૈષ્ણવ શૈવમદિરો વગેરેમા તથા તેની બ્હાર પણ ધાર્મિક તથા લૌકિક અનેક વિદ્યાઓનું ભારે ખેડાણ એ કાળે થતુ હતુ વળી વિહારો અને મદિરો બધાવવાની પ્રવૃત્તિએ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય કળાને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપ્યું હતુ. અજન્તા, એલીફન્ટા, અને એલોરા આ કાળના છે. અહીં ખેડાતી વિદ્યાઓ આ દેશના ગુરૂઓ પાસે ભણવા ચીનથી અનેક મુસાફરો આ દેશમા આવતા હતા. યુવાન ચુઆગનો દાખલો અદ્ભુત છે. વળી આ દેશના ધર્મપ્રચારની ઉગ્ર વાસનાવાળા સાધુઓ ધર્મ પ્રચાર માટે એક તરફથી મધ્ય એશીઆમા અને ચીનમા તો બીજીતરફથી, જાવા, કેમ્બોડીઆ વગેરે દક્ષિણના દ્વીપોમા પણ જતા હતા

બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે ધાર્મિક પથોમાથી કોઈ પણ એક પંથના અનુયાયી હોવા છતાં લોકો અને રાજાઓ પણ વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે ખોદાવવાનો, અન્નસત્રો તથા ધર્મશાળાઓ

---

૧ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન ૫૭

૨ પ્ર. ચિં. ગુ. ભાષાતર પૃ. ૧૮૩

બધાવવાનો અને પશુઓ માટે તથા માણસો માટે કોઈક જાતની ઇસ્પીતાલો બધાવવાનો લોકહિતકારક ધર્મ-જેને સ્મૃતિઓ પૂર્ત કહે છે તેને ભૂલતા નહોતા.[૧]

રાજકીય, સામાજીક, આર્થિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિની વધારે વિસ્તારવાળી કે વધારે વિગતવાર ચર્ચા તે તે વિષયના ખાસ ગ્રંથોમાં જ શોભે[૨] પણ આટલાથી એ વખતની સ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ જરૂર આવશે. ટુંકામા ગુપ્તકાળમાં વિદ્યા, કળા, સમૃદ્ધિ વગેરે બાબતમાં ઉન્નતિનો સૂર્ય મધ્યાન્હે પોચી ગયો હતો. શ્રી હર્ષના કાળમા એ સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ ઉતરવા માડયો હતો પણ હજી બહુ નીચે નહોતો ગયો. કેટલીક બાબતમાં અધોગતિ શરૂ થઇ ચુકી હતી. દા. ત સસ્કૃત કાવ્ય નાટકની ઉત્તમોત્તમ રચનાનો કાળ ચાલ્યો ગયો હતો, એમા કૃત્રિમતા આવી ગઈ હતી. વૈદ્યવિદ્યાની ઉન્નતિનો મધ્યાહ્ન પૂરો થયે તો ઘણો કાળ થઈ ગયો હતો. પણ ગણિત વિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, વગેરેનું ખેડાણ આ કાળમાજ ઘણુ સારૂં થતુ હતુ. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની શકરાચાર્ય એ સમયની આખરમા જન્મ્યા છે. ચિત્રના તથા શિલ્પના ઉત્તમ નમુનાઓ ઈ. સ. સાતમા શતકના મળે છે, મતલબ કે હજી આ દેશનીસંસ્કૃતિની તેજસ્વી ભભક દેશની બ્હાર દૂર દૂર સુધી ફેલાતી હતી પણ તેની ગતિ નીચે ઉતરવા તરફ શરૂ થઈ ચુકી હતી.

---

૧ જુઓ વીન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ આ. ૩ પૃ. ૨૯૫, ૨૯૭ તથા ૩૪૪

૨ મારા વૈષ્ણવધર્મ તથા શૈવધર્મના ઇતિહાસોમા એ કાળમા વૈષ્ણવધર્મનું અને શૈવધર્મનુ કેવું સ્વરૂપ પ્રચલિત હતુ તેનુ નિરૂપણ મળશે. અને અઘોરી પદ્ધતિની ચંડિકા પૂજાનો કાંઈક ખ્યાલ કાદંબરી તથા હર્ષચરિત ઉપરથી આવશે. વળી ભિક્ષુઓમા જેમ ચારિત્ર્યશાળી અને વિદ્વાનો હતા તેમ ચારિત્ર્યહીન અને મૂર્ખાઓ પણ હતા. જુઓ હર્ષચરિત (૫-૬)મા પારાશરીનુ વર્ણન.

પ્રકરણ બીજું
ભૌગોલિક સ્થિતિ

ગુજરાતમા, હાલમા, ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતનો, કાઠીઆવાડ અને કચ્છનો, તેમજ મહીકાઠા, રેવાકાઠા, પાલણપુર, વડોદરા અને ખભાતના સંસ્થાનોનો સમાવેશ થાય છે

જેની પશ્ચિમે ખભાતનો અખાત, કચ્છનુ રણ અને અરબ્બી સમુદ્ર છે, વાયવ્ય દિશામા કચ્છનો અખાત છે; ઉત્તરમા કચ્છનુ રણ, મારવાડ અને અરવલ્લીની હારો છે, ઇશાન ખુણામા આબુ, મેવાડ શીરોહી અને ડુંગરપુર–વાસવાડા છે; પૂર્વમા એક તરફ વિંધ્યાચળની ટેકરીઓવાળા વનપ્રદેશો, વચ્ચે માળવા, ખાનદેશ અને દક્ષિણ તરફ સાતપુડાની આગળ વધી આવેલી ટેકરીઓ છે, તથા દક્ષિણમા વલસાડ અને પારડી પછી સહ્યાદ્રિની લગભગ દરીઆ સુધી ધસી આવેલી દિવાલથી શરૂ થતો કોકણ પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને અરબ્બી સમુદ્ર છેઃ તે પ્રદેશ હાલમા ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે.

જૂના કાળમાં હદમાં તેમજ જૂદા જૂદા ભાગોનાં નામોમાં થયેલા ફેરફારો.

ગુજરાતની હદ ઉપર પ્રમાણે જ ભૂતકાળમા હમેશા નહોતી તો બીજી તરફથી પ્રાચીન કાળમા હાલના ગુજરાતનો કોઈ પ્રદેશ ગુજરાત નામથી નહોતો ઓળખાતો, પણ **આનર્ત**, **સુરાષ્ટ્ર** અને **લાટ** એ ત્રણ નામથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા હતા વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ એ **આનર્ત** વડનગરનો **આનર્તપુર** નામથી નાગરખડમા તથા વલભી સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમા પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ભૂતકાળમા એથી ઉડા ઉતરતા ક્ષત્રપ રૂદ્રદામાના ગિરનારના ઇ સ ૧૫૦ ના શિલાલેખમા **આનર્ત** અને **સુરાષ્ટ્ર**નો એકસાથે ઉલ્લેખ દેખાય છે—વળી રૂદ્રદામા રાજાએ “સુવિશાખ નામના પલ્હવને સમસ્ત **આનર્ત** અને **સુરાષ્ટ્ર**નો સુબો નીમ્યો હતો,” એવુ પણ એ લેખમા કહેલુ છે, એ ઉપરથી **સુરાષ્ટ્ર** અને **આનર્ત**, એક સાથે જેના ઉપર હકુમત ચલાવી શકાય એવા પાસે

પાસેના દેશો હોવા જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે **સુરાષ્ટ્ર** કે **સોરઠ** (પ્રાકૃતમા **સુરટ્ઠ**) નામ ગિરનારની આસપાસના તથા ત્યાથી દરીઆકાઠા સુધીના પ્રદેશ માટે કેટલીકવાર, ત્યારે આખા કાઠીઆવાડ માટે પણ કેટલીકવાર વપરાયેલ છે. ઉપરના લેખમા **સુરાષ્ટ્ર** અને **આનર્ત** બે જ નામો છે,[૧] ત્યારે યુવાનચુવાગ વલભીથી સોરઠને ભિન્ન ગણે છે.[૨] મતલબ કે ગિરનારના લેખમા કાઠીઆવાડ આખાને સુરાષ્ટ્ર અને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશને આનર્ત કહેલ છે, વળી **આનર્ત**માં હાલના અમદાવાદની આસપાસના પ્રદેશનો કે સાબરમતી કાંઠાનો સમાવેશ ત્યારે નહોતો થતો એમ **શ્વભ્ર**નો જુદો ઉલ્લેખ એ લખમાં છે એ ઉપરથી લાગે છે આ લેખમા **લાટ**નો ઉલ્લેખ નથી પણ તેને બદલે **અપરાન્ત** છે. અને **અપરાન્ત** એટલે મહીથી આરભી છેક ગોઆ સુધીનો પશ્ચિમ કાઠો એમ પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનો મત છે[૩]

લાટ—લાટ નામ ઇ સ ૧૫૦ પછી પ્રચારમા આવ્યુ હોવુ જોઈએ કારણ કે ઉપર કહેલા ગિરનારના લેખમા**અપરાન્ત** છે અને **લાટ** નથી વળી મહાભારત વગેરે પ્રાચીન સસ્કૃત ગ્રન્થોમા પણ **લાટ** નામ મળતુ નથી. **લાટ**નો જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રનો છે[૪] અને એ ગ્રન્થ વિદ્વાનોને બહુ મતે ઇ. સ ત્રીજા શતકનો ગણાય છે[૫] આથી જૂનો ઉલ્લેખ તો એક જ મળે છે અને તે ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦)એ કરેલો **'લારિક'** (Larike)નો ઉલ્લેખ. સંસ્કૃત **લાટ** કે લાટક જેવા શબ્દનુ આ પરદેશી ઉચ્ચારણ જણાય છે[૬] પણ ઇ. સ છઠ્ઠા શતકમા વરાહમિહિર **લાટ** દેશનો ઉલ્લેખ

---

૧ જુઓ ગિરનારનો શિલાલેખ. ગુ. ઐ. લેખો ન. ૬

૨ વોટર્સનુ યુવાન ચુઆગ ગ્ર. ૨ પૃ ૨૫૦

૩ જુઓ મુબઈ ગેઝીટીઅર ગ્રં. ૧ ભા ૧ પૃ. ૩૬ ટિ ૮

૪ કા સૂ. ૨-૫-૨૬ આમા અપરાન્ત અને લાટ બેયનો એક વાક્યમા ઉલ્લેખ છે

૫ જુઓ સ્ટડીઝ ઇન વા. કામસૂત્ર (૧૯૨૯)

૬ જુઓ મુબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૭ તથા ટિ. ૧

કરે છે.[1] પાચમા શતકના અજન્તાના ઉત્કીર્ણ લેખમાં[2] તથા દશપુરના ઇ. સ. ૪૭૩ (વિ. સં. ૫૨૯) ના બુધવર્મનના શિલાલેખમાં **લાટ** વિષયનો ઉલ્લેખ છે.[3] અને ઇ. સ. સાતમા શતકના કવિ બાણના હર્ષચરિતમા પણ **લાટ**નો ઉલ્લેખ છે. પછી ઇ. સ ૭૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીના ચાલુક્ય, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમા[4] તથા તે સમયના આરબ મુસાફરો તથા લેખકોના લખાણમા [5] લાટનો ઉલ્લેખ સામાન્ય છે. અને **લાટ** દેશની સાધારણ સીમા પણ મહીથી તાપી સુધી ગણાય છે.[6] જો કે લાટના અમુક રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના રાજ્યની હદ છેક ખેડા જીલ્લા સુધી અને વડનગર સુધી પણ લબાતાં ગુજરાતનો એ બધો પ્રદેશ લાટેશ્વર મડલ કહેવાતો[7] એટલું જ નહિ પણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ચોથાના શક સં. ૮૫૫ (વિ. સં ૯૮૯)ના દાનપત્રમા ખેટક મડલ એટલે હાલના ખેડાને લાટ દેશની અંદર આવેલુ કહ્યુ છે.[8] અને ગ્વાલીઅરના એક ઉત્કીર્ણ લેખમા કનોજના રાજા રામભદ્ર કે રામદેવ (ઇ સ ૮૨૫ થી ૮૪૦)ના એક સરદાર અલ્લને લાટમડલાન્તર્ગત આનદપુર વિનિર્ગત કહ્યો છે[9] મતલબ કે ઇ સ નવમા અને દશમા શતકમા (લગભગ દશમા શતકના મધ્ય સુધી) મધ્ય ગુજરાત અને

---

૧ બૃ. સ અ. ૧૪

૨ આ. સ. વે. ઇ. ગ્ર. ૪ પૃ. ૧૨૭ ગુફા સોળમીનો લેખ શ્લો. ૧૪

૩ ફ્લીટનો કો. ઈ. ઇ. ગ્ર. ૩ નં. ૧૮ શ્લો. ૪

૪ ઈ. એ. ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૪

૫ ઈલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૩૭૮

૬ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૭

૭ જુઓ ઇ. એ. ગ્ર ૧૪ પૃ. ૧૯૯ તથા મુ ગે ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૧ તથા ૧૨૪

૮ એ. ઇ. ગ્ર ૭ પૃ. ૪૯

૯ જુઓ. એ. ઇ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૫૬

ઉત્તર ગુજરાત પણ લાટ દેશના નામથી ઓળખાતો. પણ લાટમાં રહીને ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર રાજાઓએ પોતાની સત્તા નીચેના આખા પ્રદેશને આપેલુ એ નામ છે. એ નામ એ સમયની આગળ પાછળ એ પ્રદેશ માટે નથી વપરાયું સામાન્ય રીતે મહીથી નર્મદા કે બહુ તો તાપી સુધીના પ્રદેશનુ નામ **લાટ**; પ્રાચીનતર **અપરાન્તનો** તે એક ભાગ.

અપરાન્ત. પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં[1] પણ પશ્ચિમના આ દરીઆકાંઠાને **અપરાન્ત** નામ આપ્યું છે. ઉત્કીર્ણ લેખોમા પણ રૂદ્રદામાના ઉપર કહેલા લેખ પ્હેલાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫ લગભગના નાશકની ત્રીજી ગુફામાં આવેલા વાસિષ્ઠી પુત્ર પુલુમાયીના ૧૯ મા વર્ષના લેખમાં **સુરઠ** (સુરાષ્ટ્ર) અને **અપરાન્તનો** ઉલ્લેખ છે.[2] અને એથી પ્હેલાં મૌર્ય અશોકના શિલાલેખમા પણ **અપરાન્ત** છે.[3] એ જોતા ઇ. સ પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં પશ્ચિમ કાઠાનો ઘણુ કરી મહીથી છેક ગોઆ સુધીનો ભાગ **અપરાન્ત** કહેવાતો હશે એમ લાગે છે. પાછળથી **લાટ**, **ઉત્તર કોકણ** અને **દક્ષિણ કોકણ** એ રીતે એના ત્રણ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

સુરાષ્ટ્ર—મૂળ સુસ્તૂનો દેશ, પછી **સૌરાષ્ટ્ર** જેવું સંસ્કૃતરૂપ થયું એમ ગેઝીટીઅરમા કહ્યુ છે.[4] પણ નાશકની ત્રીજી ગુફામાના વાસિષ્ઠી

---

૧ વિષ્ણુપુરાણ અ. ૨ અ. ૩ શ્લો. ૧૬, મ. આદિપર્વ અ. ૨૧૮ તથા મ. ભીષ્મપર્વ અને મત્સ્ય પુ. અ. ૧૧૩ શ્લો. ૫૧; વાયુ પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૧૨૮

૨ જુઓ આ. સ. વે ઈ. ગ્ર. ૪મા મૂળ લેખો અને મું. ગે. ગ્ર. ૧૬ માં પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું નાશકના લેખો સબધી લખાણ, ઉપર કહેલા લેખના સમય માટે જુઓ જ. બી. અને ઓ. રી. સો. ગ્ર. ૧૬ પૃ. ૨૭૮

૩ હુલ્ઝનું ઇન્સ્ક્રીપ્સન્સ ઓફ અશોક ૧૯૨૫ રૉકસીરીઝ ૧૩

૪ મુ. ગે ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૬

પુત્ર પુલુમાયીના લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫ ના શિલાલેખમાં સુરઠ નામ મળે છે.[1] એ જોતા સુરાષ્ટ્ર એ સુરઠનું જ સંસ્કૃત રૂપ છે એમ માનવું એ વધારે યોગ્ય લાગે છે અને મહારાષ્ટ્ર નામ મહારાઠિ અથવા મહારાઠ્ઠી શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યું છે. અશોકના લેખોમાં રઠ્ઠ-રઠ્ઠિ નામ પછી મહારઠ્ઠ—એ જાતિ વાચક નામ. ઉપરથી મહારાષ્ટ્ર નામ પડયું છે એવો ડા. રા. ગો. ભાંડારકરનો મત[2] યથાર્થ હોય તો રઠ્ઠ જાતિને મહાને બદલે સુ લાગી સુરઠ થયું હોય તેમ કોઈ પણ ડા. ભાંડારકરને આ વિચારણા વખતે સમજાય લાગે. મહારાષ્ટ્ર વગેરે નામે મહારાષ્ટ્ર દેશ બધાનો ખુલાસો મળી શકયો છે. સુરઠમાં એ સ્થિતિ નથી અને સુરઠ જેવી કોઈ જાતિ વિષે જૂનો ઉલ્લેખ પણ મળ્યો નથી. શ્રી કાશીપ્રસાદ જાયસ્વાલ તો કહે છે કે ગુજરાતના આભીરો એજ અશોકના લેખના રાષ્ટ્રીકો અને મહાભારતના યાદવો, એ સાચું હોય તો યાદવો સુરાષ્ટ્રમાં વસ્યા તે પછી તેના રાષ્ટ્રીક નામ ઉપરથીજ એ દેશ સુરાષ્ટ્ર કહેવાયો હોય એમ પણ સંભવે.[3]

સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મહાભારત (૨-૩૧-૧૧૬૯ વગેરે)માં, કૌટીલ્યના અર્થશાસ્ત્ર (અ ૧૧)માં બૌધાયન ધર્મશાસ્ત્ર (૧-૨-૧૩)માં, પાતંજલ મહાભાષ્યમાં અને પાણિનીય શિક્ષા[4]માં મળે છે. રૂદ્રદામા (ઈ સ. ૧૫૦)ના ગિરનારના લેખમા અને સુરઠ રૂપે નાશકના વાસિષ્ઠી પુત્ર પુલુમાયીના લેખમા સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મળે છે, એ ઉપર નોંધ્યુંજ છે પછી તો સ્કંદગુપ્તના (ઈ. સ ૪૫૬)ના

---

૧ જુઓ ઉપર પૃ. ૪૧ ટિ ૨

૨ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ સ. ૧૯૬૪ પૃ ૨૦-૨૧

૩ જુઓ ઇ. એ ૧૯૩૩ જુલાઈ અંક પૃ ૧૨૯

૪ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते (જુઓ વસંત વર્ષ ૩૧ અંક ૧૨ પૃ. ૩૦૯)

ગિરનારના લેખમાં અને વલભી વંશનાં અનેક તામ્રપત્રોમાં[૧] **સુરાષ્ટ્ર**નો ઉલ્લેખ મળે છે.

સુરાષ્ટ્રનો જૂનામા જૂનો પરદેશીએ કરેલો ઉલ્લેખ સ્ટ્રેબો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ઇ. સ. ૨૦) નો સરાસ્ટસ (Saraostus) અને પછીનો પ્લીની (ઈ સ ૭૭) નો ઓરે તુરા (Oratura) છે. ઇજીપ્તનો ભૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) અને યુનાની ગ્રંથકર્તા પેરીપ્લસ (ઇ. સ ૮૦) **સુરાસ્ટ્રેને** (Surastrene) કહે છે.[૨] ચીનાઇ મુસાફર યુવાનચુવાગ (ઇ. સ. ૬૩૦ થી ૬૪૫) વલભી અને સુરાષ્ટ્રનુ જુદા જુદાં રાજ્ય તરીકે વર્ણન કરે છે[૩] આમાનું વલભી તે હાલનો ગોહીલવાડ–જિનપ્રભસૂરિ અને મેરૂતુગનો વાલાક દેશ[૪] અને **સુરાષ્ટ્ર** તે હાલનો **સોરઠ પ્રાંત** એમજ માનવુ યોગ્ય છે. કાઠીઆવાડનો બાકીનો ભાગ આ બે રાજ્યોમાં વહેંચાયો હશે, પણ કેવી રીતે તે આપણે જાણતા નથી અલબત્ત વલભી સમય દરમીઆન મોટે ભાગે **સુરાષ્ટ્ર** વલભીને તાબે હોવાનો સંભવ છે.[૫] અને વલભી તામ્રપત્રોમા તો ગોહીલવાડના ગામોને પણ સુરાષ્ટ્ર દેશમા આવેલા કહ્યા છે.

આનર્ત—રૂદ્રદામાના ગિરનારના લેખમાં **આનર્ત** અને **સુરાષ્ટ્ર** એ દેશનામો પાસે પાસે મળે છે, એ બેય દેશોને એકજ અધિકારીનેતાબે વર્ણવ્યા છે તથા વલભી દાનપત્રોમાં તો વડનગરનાં **આનન્દ** અને **આનર્તપુર** બેય નામો મળે છે[૬] એ જોતાં

---

૧ જુઓ ગુ. ઐ. લેખો નં. ૧૫ તથા ન. ૬૩

૨ જુઓ મુ ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૬–૭. પ્લીની વગેરેની તારિખો માટે વીન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લીહીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ આ.ત્રીજીનો આધાર લીધો છે.

૩ જુઓ ટિ. ૨.

૪ જુઓ. મું. ગે ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૭ ટિ. ૨ અને વિવિધ તીર્થ કલ્પમા શત્રુંજય કલ્પ તથા પ્ર. ચિ. નવીન સંસ્કરણ પૃ ૧૧૫

૫ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ ૯૭

૬ વલભી સ ૩૩૦ અને ૩૩૭ (ઇ. સ. ૬૪૯ અને ૬૫૬) નાં દાન પત્રો. ગુ. ઐ. લેખો ન. ૭૨ તથા ન. ૭૬

ઉત્તર ગુજરાતનો વડનગરની આસપાસનો પ્રદેશ ઈ. સ. ના બીજા શતકમા **આનર્ત** કહેવાતો હતો એમ જણાય છે. પણ કેટલાક પુરાણોમા અને મહાભારતમા પણ કુશસ્થલી જેની રાજધાની હતી તે દેશનુ નામ **આનર્ત** કહ્યુ છે.[1] મહાભારતમા અને પુરાણોમાં જ અન્યત્ર ઠારકા અને પ્રભાસ બેયને સુરાષ્ટ્રમા ગણ્યાં છે અને સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત બેયનો એક સાથે ઉલ્લેખ કર્યો છે[2] એ બધા ઉપરથી રૂદ્રદામાના લેખથી જુના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર અને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાત બેયને સાથે લઇને એ સમગ્ર દેશ માટે **આનર્ત** નામ વપરાતુ હશે એમ લાગે છે.[3]

ઉપરના વિવેચનથી ઈ. સ.ના આરંભની આસપાસમાં **સુરાષ્ટ્ર**, **આનર્ત** અને **અપરાન્ત** એ ત્રણ નામથી હાલના ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા હતા એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧) **અપરાન્ત** તે મહીથી દક્ષિણનો કાંઠાનો પ્રદેશ (૨) **સુરાષ્ટ્ર** તે હાલનુ કાઠીઆવાડ (૩) અને **આનર્ત** તે કાઠીઆવાડને સાથે લઇને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાતનો આખો પ્રદેશ પણ ખરો અને કેવળ ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ પણ ખરો. પુરાણોમા **આનર્ત** નામ શિથિલ રીતે વપરાયું છે. પછી ઈ. સ. બીજા શતકમા આનર્તનો જ સાબરમતી કાંઠાનો પ્રદેશ **શ્વભ્ર** કહેવાવા લાગ્યો અને વડનગરની આસપાસનો પ્રદેશ આનર્ત દેશ. પછી ઈ. સ. છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં **શ્વભ્ર**નો વપરાશ નથી દેખાતો કાઠીઆવાડના એ કટકાના બે નામ મળે છે; એક **વલભી** અને બીજું **સુરાષ્ટ્ર**. **અપરાન્ત**નો મહીથી તાપી સુધીનો પ્રદેશ **લાટ** કહેવાવા માંડયો છે. અને તેની દક્ષિણનો પ્રદેશ કોકણ. મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતના પણ

---

૧ વિષ્ણુ પુ. અં. ૪ અ. ૧, વાયુ પુ. અ. ૮૯ શ્લો. ૨૪.

૨ મ. ૩-૮૮-૮૩૪૬, ૮૩૪૯; મત્સ્ય પુ. અ. ૧૧૩ શ્લો. ૫૧, વાયુ પુ. અ. ૪૫ શ્લો. ૧૩૧.

૩ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૬

એ વખતે એ ભાગ યુવાનચુઆંગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. યુવાન-ચુઆગનું **મોલાપો** એ વડનગર, ભરૂચ, કચ્છ, વલભી, મહી અને માળવાની વચ્ચેનો પ્રદેશ જેના ઉપર વલભીના ધ્રુવભટ્ટના કાકા શીલાદિત્ય રાજાનું રાજ્ય હતુ એમ એ કહે છે[૧] પણ ઇ. સ સાતમા શતકમા હાલના ગુજરાતનો કોઈ ભાગ ગુજરાત નહોતો કહેવાતો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનુ છે.

ગુજરાત નામનુંમૂળ—ગુજરાત શબ્દ પ્રાકૃત **ગુજજરરટ્ટ** સંસ્કૃત **ગુર્જરરાષ્ટ્ર** ઉપરથી નીકળ્યો છે અને ગુર્જરોનો દેશ એવો તે શબ્દનો અર્થ થાય છે એમ પ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ લખ્યું છે.[૨] પણ **ગુજજરરટ્ટ** કે **ગુર્જરરાષ્ટ્ર** જેવો શબ્દ જૂના સાહિત્યમા કે જૂના ઉત્કીર્ણ લેખોમા વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી. મહારાષ્ટ્ર, દેવરાષ્ટ્ર, સુરાષ્ટ્ર વગેરે શબ્દોના કેવળ સામ્યથી કલ્પેલો આ શબ્દ અવાસ્તવિક લાગે છે. ખરી રીતે પ્રાકૃત **ગુજજરત્તા**—સસ્કૃત **ગુર્જરત્રા** ઉપરથી ગુજરાત શબ્દ નીકળ્યો છે એમ આ બેય શબ્દો જૂના સાહિત્યમા તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે એ ઉપરથી હાલના ઘણા ખરા વિદ્વાનો માને છે અને તેજ યથાર્થ લાગે છે.[૩]

જૂનો ગુર્જરાત્રા દેશ

આ ગુજ્જરત્તા (સ.) ગુર્જરાત્રા કે ગૂર્જર દેશ જેવું નામ વિ.

---

૧ જુઓ વીન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ આ. ૩ પૃ. ૩૨૪, ૩૨૬ ટિ. ૧ તથા તેણેજ વોટર્સ યુવાનચુઆગ ગ્રથ ૨ મા આપેલી Itinerary પૃ. ૩૪૧ તથા હીસ્ટરીમા આપેલો હર્ષનું રાજ્ય દેખાડતો નકશો.

૨ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૨.

૩ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧. પૃ ૫૬, ૧૩૧, ૧૩૨ વગેરે પણ બીજાઓ મૂળ શબ્દજ ગુજરાત અને એ ઉપરથી ગુજ્જરત્તા તથા ગુર્જરત્રા શબ્દો થયા હોવાનો તર્ક કરે છે. જુઓ ગુજરાતી લેંગ્વેજ એન્ડ લીટરેચર ગ્ર. ૨ પૃ. ૧૯૮ થી ૨૦૧.

સ. ના નવમા દશમા શતક સુધી હાલના ગુજરાત માટે નહોતું વપરાતુ એટલુ જ નહિ પણ વિ. સં. ના સાતમા શતકથી તે દશમા શતક સુધી ભિલ્લ માલ અને તેની આસપાસનો ઘણુ કરી હાલના જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર જીલ્લાઓથી આરભી મારવાડનો ભાગ ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો.[1]

હાલના ગુજરાતને ગુજરાત નામ મળવાનું કારણ

ગુર્જરજાતિ, જેનુ મૂળ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, તેનું રાજ્ય ઉપરના પ્રદેશમા થવાથી એ પ્રદેશને વિ સ. ૬૦૦ની આસપાસમાં ગુર્જરદેશ કે ગુજ્જરત્તા નામ મળ્યુ અને એ પ્રદેશના રાજાઓ પણ ગુર્જર રાજા કહેવા લાગ્યા[2] અને એજ કારણથી રાષ્ટ્રકૂટ લેખો જેને ગૂર્જર કહે છે તે કાન્યકુબ્જના પ્રતિહાર રાજાના સામત તરીકે મૂળરાજનો બાપ ઉપર કહેલા ગુર્જર પ્રદેશનો રાજા હોય અને તેને પણ રાષ્ટ્રકૂટો ગુર્જર કહેતા હોવાનો સભવ છે પરિણામે મૂળરાજે અણહિલપુર પાટણનું રાજ્ય લીધા પછી હાલના ગુજરાતને ગુર્જરદેશ કે ગુજ્જરત્તા (સ) ગુર્જરત્રા અને છેવટ ગુજરાત નામ મળ્યુ, એમ મારૂ અનુમાન છે.[3]

---

૧ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૩ના ઓક્ટોબર–ડીસેમ્બરના અકમાં આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું નામનો મારો લેખ તથા પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરજાતિ નામનો મારો લેખ. કૌમુદી ૧૯૩૪ના જાનેવારી–માર્ચમાં.

૨ એજ.

૩ જુઓ આજ ગ્રથમા પ્ર. ૬૪.

પ્રકરણ ત્રીજું

ચાવડા સમય

વિ. સં. ૮૦૨ થી ૯૯૮

પાટણ સ્થપાયા પ્હેલાં ચાવડા વંશનું સ્થાન

ગુજરાતની ચાલુક્ય શાખાના રાજા અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના નવસારીના ત્રૈકૂટક સંવત્ ૪૯૦ (વિ સં. ૭૯૪)ના તામ્રપત્રમાં, સિન્ધુ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાવોટક, મૌર્ય અને ગૂર્જર વગેરે રાજ્યોને કાપી નાખીને દાક્ષિણાત્ય રાજાઓને જીતવાની ઈચ્છાથી દક્ષિણાપથમાં પ્રવેશ કરવા ઈચ્છતા તાજિક (મુસલમાન) લશ્કરને નવસારી પ્રદેશમાં તરવારના બળથી જીત્યાનો એ ચાલુક્કિક કુલનો રાજા ગર્વ લે છે.[૧] આ તાજીક-મુસલમાન લશ્કર તે ખલીફ હશામ (હી. સ. ૧૦૫ થી ૧૨૫-વિ. સં ૭૮૦ થી ૭૯૯) ના સિન્ધના સુબા જુનૈદનુ લશ્કર હોવું જોઈએ કારણ કે તેણે પોતાના લશ્કરની લુટારૂ ટોળીઓ આસપાસના પ્રદેશમા-મારવાડ, મલીબ (માળવા?) બરૂસ (ભરૂચ), ઉજ્જેન, અલબૈલમાન (ભિન્નમાલ?) અને જુઝ (ગુર્જર) ઉપર મોકલ્યાનું મુસલમાન ઇતિહાસોમા નોધાયું છે.[૨] મુસલમાન લેખકે દેશનાં નામો નોધવામા ગડબડ કરી છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ અવનિ-

---

૧ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. ભા. ૧ લેખ નં. ૧૦૬ પણ એમાં છપાયેલા ભાગમાથી પુલકેશીના પરાક્રમ વર્ણનવાળો પ્રસ્તુત કટકો જે મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા ૧ પૃ ૧૦૯મા છપાયેલો છે તે છોડી દેવાયો છે તેમાના મૂળ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:—

तरलतारतरवारिदारितोदितसैन्धवकच्छेल्लसौराष्टचावोटकमौर्य गुर्जरादि राज्ये ... ...

विजिते ताजिकानीके

૨ ઇલીઅટ ભા. ૧ પૃ. ૪૪૦-૪૧.

જનાશ્રય જે મુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યાનો ગર્વ લે છે તે આ જુનૈદની જ કોઈ ટોળી હોવી જોઈએ, અને હી. સં. ૧૦૬ વિ. સં ૭૮૦મા એ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ પણ આ લેખમા કહેલાં ચાવોટક એટલે કે ચાવડા (સ. ચાપોત્કટ)નુ રાજ્ય અને ગૂજરનુ રાજ્ય ક્યા હતા? અણહિલપુર પાટણ સ્થપાયા પ્હેલાની આ વાત છે એ ભૂલવાનુ નથી અને પાટણથી જુદુ સ્થળ ચાવડાઓ માટે શોધવા જતા ત્રણ નામ યાદ આવે છે.

ચાવડા વંશની જૂની રાજધાની તરીકે ત્રણ સ્થળનો સંભવ.

(૧) **પંચાસર**—વનરાજના પિતા જયશિખરી ચાવડાનુ રાજ્ય પચાસરમા હતુ એમ પ્રબધ ચિંતામણિ, રત્નમાળ વગેરેમાં જળવાઈ રહેલી દતકથા કહે છે.[૧] (૨) બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાત નામનો જ્યોતિષનો ગ્રન્થ લખનાર બ્રહ્મગુપ્ત આચાર્ય શ્રી ચાપવશ (ચાવડા વશ) ના તિલકરૂપ વ્યાઘ્ર મુખરાજા જ્યારે રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે શક સ. ૫૫૦ (વિ. સ. ૬૮૫)મા પોતે ગ્રન્થ રચ્યાનું કહે છે અને બ્રહ્મગુપ્તને ભિલ્લ માલકાચાર્ય કહેલા છે માટે ભિલ્લમાલમાં ચાપવશનુ રાજ્ય હતુ એમ શ્રી ગૌ. હી ઓઝા કહે છે.[૨] (૩) શક સ. ૮૩૬ (વિ. સ. ૯૭૦) ના ચાપવશના રાજા ધરણીવરાહના વઢવાણથી અપાયેલા દાનપત્રથી વઢવાણમા પણ ચાપવશનું રાજ્ય હતુ એમ ઠરે છે.[૩] હવે આ ત્રણમાથી પુલકેશીના લેખમા કહેલા ચાવડા કયાના સમજવા?

---

૧ જુઓ પ્ર· ચિં. નુ ગુજરાતી ભાષાતર પૃ. ૩૧ તથા ટિ. ૫૦ અને રાસમાળા ગુ. ભા. આ. ૩ પૃ ૨૩

૨ श्री चापवशतिलके श्री व्याघ्रमुखे नृपे ।
पंञ्चाशत्सयुक्तैर्वर्षशतै पञ्चभिरतीतै. ॥
ब्राह्मःस्फुट सिद्धान्त कृतो...बह्मगुप्तेन ।

જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧. પૃ. ૫૬ તથા ૧૩૧.

૩ પ્રાચીન લેખમાલા લેખ ન. ૯.

વઢવાણનુ રાજ્ય કેટલા વખતથી ચાલતુ હતું એ ચોક્કસ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. આ દાનપત્ર શિવાય બીજે કયાંય તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અને દાનપત્રમા દાન આપનારે પોતાના પૂર્વજની ત્રણજ પેઢી નોંધી છે. વળી સૌરાષ્ટ્રનો જુદો નિર્દેશ પુલકેશીવાળા લેખમાં છે અને એ વખતે વલભીનું રાજ્ય હજી નાશ પામ્યું નહોતુ. વલભીમાં એ વખતે શીલાદિત્ય પાચમો રાજ્ય કરતો હતો એના ખેડામાંથી વ. સ. ૪૦૩ (વિ સં. ૭૭૮) માં અપાયેલા બે દાનપત્રો ગોંડલમાંથી મળ્યાં છે.[1] એ બધુ જોતા પુલકેશીના લેખમાં જે સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે તેથી આ વલભીનુ રાજ્ય સમજવું જોઈએ અને લેખના ચાવડા રાજ્યને સુરાષ્ટ્રની બ્હાર શોધવુ જોઇએ એવો મારો મત છે. હવે ભિલ્લમાલને બ્રહ્મગુપ્તના આધારે ચાવડાની રાજધાની ઠરાવવા જતાં યુવાન-ચુઆગ (વિ. સ. ૬૯૬) ભિલ્લમાલ (પી–લો–મો–લો)ને ગૂર્જર રાજ્યની રાજધાની કહે છે[2] એ નડે છે. ચાવડાને ગૂર્જરવંશના માનીને જેકસન આ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢે છે[3] પણ ઉપર ઉતારેલા અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના લેખમા ચાવડાને તથા ગૂર્જરને જુદા ગણ્યા છે એ પણ જેકસન કબુલ રાખે છે. શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા ભિલ્લમાલમાં રાજ્ય તો ચાવડાનુ જહતુ પણ એ દેશ યુવાન ચુઆંગના વખતમાં ગૂર્જર કહેવાતો હતો એમ તોડ કાઢે છે[4] પણ પોતે ભિલ્લમાલમાં જ બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાંત લખ્યો છે એવું બ્રહ્મગુપ્તે કહ્યુ નથી. અને તેઓને પાછળથી ભિલ્લમાલકાચાર્ય કહેવામા આવ્યા છે.[5] એટલે એમના વચન ઉપરથી ભિલ્લમાલમા ચાપવંશનું રાજ્ય માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી. ભિલ્લમાલમા તો ગૂર્જર રાજ્ય જ હોવાનો સંભવ છે.

---

૧ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો નં. ૯૩ તથા ૯૪

૨ જુઓ બીલ્સ બુદ્ધિસ્ટરેકર્ડસ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૭૦ તથા વૉટર્સ યુવાન-ચુઆગ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૪૯

૩ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૬૭

૪ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૫૬

૫ જુઓ ભારતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પૃ. ૨૧૭ની ટિપ્પણી.

દક્ષિણના ચાલુક્ય પુલકેશીના શક સં. ૫૫૬ (વિ. સં. ૬૯૦)ના શિલાલેખમા જે ગૂર્જરો તાબે થયાનુ લખ્યું છે તે પણ આ ભિલ્લમાલના જ ગૂર્જરો હોવા જોઇએ.[1]

અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના લેખવાળા ચાવડા તે પચાસરના ચાવડા

આ રીતે જોતાં મુસલમાનોએ જે ચાવડાઓને હરાવ્યાનુ અવનિજનાશ્રય પુલકેશી કહે છે તે પચાસરના ચાવડા હોવા જોઇએ; મતલબ કે ઉપરનો લેખ પચાસરના ચાવડાની દંતકથાને ટેકો આપે છે એવો પં. ભગવાનલાલ પેઠે મારો પણ મત છે[2] આ પચાસર કચ્છના રણની હદ ઉપર રાધનપુર સંસ્થાનમા એક નાના ગામરૂપે હાલમા પણ છે,[3] જૂના કાળમાયે એ બહુ મોટુ નહિ હોય કચ્છ અને ગુજરાત વચ્ચેના કચ્છના રણના કાંઠાના રાધનપુરની આસપાસના પ્રદેશને વઢીઆર કહે છે. એ વઢીઆર પ્રદેશમા પચાસર ગામમા વનરાજનો જન્મ થયો હોવાનું પ્રબંધ ચિંતામણિ કહે છે.[4] પચાસરનુ આ ચાવડા રાજ્ય એ વખતે અગત્યનું નહિ ગણાતુ હોય, તેઓના તાબામા વઢીઆર અને બહુ તો એને અડીને આવેલો કાઠીઆવાડ અને વીરમગામ જીલ્લાનો થોડો ભાગ હશે ચાવડા નામનુ મૂળ જાણવામાં આવ્યુ નથી, પાછળથી એને ચાપોત્કટ જેવુ ભપકાદાર રૂપ આપવામા આવ્યુ છે પણ મને તો ચલ્કય, ચલુક્ય વગેરે સોલકીના મૂળ નામ જેવુ ચાવડા પણ દેશી નામ લાગે છે. એ ગુજરાતી ચોર–ચોટ્ટા કે ચોરટાને ઘણુ મળતુ છે એમ પં. ભગવાનલાલ કહે છે તે ઠીક ભાસે છે.

નાની ઠકરાતના ઠાકોરો

ઉપર નોધેલા બે ઉત્કીર્ણ લેખો શિવાય તેઓનો પોતાનો કોઈ

---

૧ प्रतापोपनता यस्य लाटमालवगूर्जरा ।
પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૧ લેખ નં ૧૬ શ્લો. ૨૨

૨. મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૪૯

૩. હાલના પંચાસરની સ્થિતિ માટે વાચો કુમાર અંક ૧૮૯ પૃ. ૭૫

૪. પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૩૧

લેખ મળ્યો નથી કે તેમને વિષે પણ વિ. સં. ૧૨૦૦ પ્હેલાંના કોઈ લેખમા ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. આ ઉપરથી તથા એ વખતે ગુજરાતના મોટા ભાગ ઉપર બીજા રાજવંશોની સત્તા હતી એ જોતાં ચાવડાઓ પંચાસરથી અણહિલવાડ સુધીના મુલકની કોઈ નાની ઠકરાતના ઠાકોરો હોય એમ લાગે છે.[૧]

જયશિખરી અને તેના પુત્ર વનરાજ સંબંધી દંતકથાઓ

પ્રબધચિંતામણિએ તો ફક્ત વનરાજના જન્મસ્થાન તરીકે, પચાસરનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ રત્નમાળામા વનરાજના બાપ જયશિખરી પચાસરના રાજા હતા અને કાન્યકુબ્જના કલ્યાણકટકના ચાલુક્ય વંશી રાજા ભૂવડે તેના ઉપર ચડાઈ કરી અને લડાઈમાં જયશિખરીને મારી નાખ્યો એવું વર્ણન કર્યું છે, આ બનાવ ક્યારે બન્યો તેની તારિખ રાસ માળામાં તથા તેને અનુસરીને મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં વિ. સ. ૭૫૨ આપી છે.[૨] આ તારિખનુ મૂળ પ્ર ચિં. વગેરેમાં સ ૮૦૨મા વનરાજે અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના કરી ત્યારે તે પચાસ વર્ષનો હતો એમ કહ્યું છે,[૩] અને રત્નમાળામા જયશિખરી ઉપર કહેલી લડાઈમાં મરાયો ત્યારે તેની રાણી રૂપસુંદરી સગર્ભા હતી અને તેણે જે પુત્રને જન્મ આપ્યો તે વનરાજ સ. ૭૫૨ વૈશાખ સુદ પુનમને દિવસે જન્મ્યો એમ કહેલુ છે,[૪] તે જણાય છે. સંવત્ ૮૦૨માંથી પચાસવર્ષ બાદ કરતાં પણ ઉપરની તારિખ આવી રહે છે અને રત્નમાળાએ એ રીતે જ ઉપજાવી હશે એવો મારો તર્ક છે. વળી રત્નમાળામાં ભૂવડ સાથેના જયશિખરીના યુદ્ધનું વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યુ છે.[૫] પણ એ વર્ણન કલ્પિત છે અને

---

૧. મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૫૦

૨. રાસમાળા ગુ. ભા આ. ૩ પૃ. ૨૪ તથા મુ. ગે ગ્રં. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૫૦

૩. પ્ર ચિં ગુ. ભા. પૃ. ૩૫

૪. विक्रमाजीतशकवर्षजान, शतसप्तदोहपचासमान ।
ऋतु तव वसत सव सुखराशि वैशाखमास तिथिपूर्नमासि ॥ ८,३१

૫ રાસમાળા ગુ. ભા. આ ૩ પૃ. ૨૪થી ૩૪

એ લડાઈની તારિખ માનવા માટે પણ કશો સ્વતંત્ર આધાર નથી. વળી દંતકથામાં તારિખ સૌથી ઓછી વિશ્વસનીય વસ્તુ હોય છે. જયશિખરીએ પોતાના સાળા શૂરપાળ સાથે પોતાની રાણી રૂપસુંદરીને જંગલમાં મોકલી દીધી અને ત્યાં તેણે વનરાજ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, એ દંતકથામાં પણ કેટલો સત્યાંશ છે તે નક્કી કરવાનું કાંઈ ઐતિહાસિક સાધન નથી.

કલ્યાણ કટક એજ કનોજ

જો કે પં ભગવાનલાલે તો કનોજ પ્રદેશમાં કોઈ કલ્યાણકટક નામનું શહેર જ નથી એમ કહેલું છે, અને તે સાચું છે પણ ગૂર્જરો વિષે લખેલા લેખમાં કલ્યાણ અને મહોદય પર્યાય છે અને કટક એ સ્કંધાવાર —છાવણીનો પર્યાય હોવાથી કલ્યાણ કટક એ 'મહોદય સ્કંધાવાર' જેવા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં વપરાયેલા શબ્દોનો પર્યાય કરે છે માટે કનોજ દેશની રાજધાનીરૂપ જે કનોજ શહેર તે જ કલ્યાણ કટક એવું શ્રી. દે રા ભાંડારકરે કરેલું કથન મને તો ઠીક લાગે છે. આ રીતે કલ્યાણ કટકની મુશ્કેલી તો દૂર થાય છે[૧] પણ વિ. સં. ૭૫૨માં તથા તેની આગળ પાછળ કનોજમાં ચાલુક્ય વંશની સત્તાનો કે ભૂવડ નામના કોઈ રાજાનો પત્તો લાગતો નથી. એ વખતે અને તે પછી પણ—ઘણું કરી વિ સં. ૭૪૬થી૭૯૬ સુધી કનોજમાં કવિ ભવભૂતિ અને વાક્‌પતિના આશ્રયદાતા યશોવર્માનું રાજ્ય હતું, એટલું આપણે રાજતરંગિણી વગેરે ઉપરથી જાણીએ છીએ[૨] ત્યારે આ દંતકથાનું મૂળ શું હશે? ખરી વાત એમ લાગે છે કે જે સમયમાં આ બનાવો બન્યાનું કહેવામાં આવે છે તે પછી

---

૧. જુઓ પ્રાચીન ગૂર્જરદેશ અને ગૂર્જર જાતિ નામનો મારો લેખ, કૌમુદી ૧૯૩૪ જાનેવારી તથા જ. બો બ્રે રો એ. સો. ગ્રં ૨૧ પૃ. ૪૨૮

'કાન્યકુબ્જમાં કલ્યાણકટકે' પ્હેલા વિદ્વાનોને ઠીક મુઝવેલા, જુઓ રાસમાળા આ ૩ પૃ. ૨૪ ટિ. ૨ તથા ૨૫ ટિ. ૧ અને મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૦

૨. જુઓ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૫૮ તથા ૬૨

ઘણે કાળે--લગભગ પાંચસો વર્ષ પછી આ દંતકથા લખાઈ છે અને તે કારણથી એમાં કેટલીક ગડબડ થઈ ગઈ છે. કાન્યકુબ્જના અમુક રાજાઓએ ગુજરાતનો ઘણો ભાગ પોતાને કબજે કરેલો એટલી સાચી વાત આ પ્રબંધ લેખકોએ સાંભળેલી પણ એ સ્થિતિ ક્યારે હતી એની ખબર નહિ.[1] વળી દક્ષિણના ચાલુક્યોની પણ ગુજરાત ઉપર સત્તા હતી એવું તેઓએ સાંભળેલું, અને દક્ષિણના ચાલુક્યોની રાજધાની પાછળથી કલ્યાણમા હતી એ તેઓ જાણતા હતા, જો કે પચાસરના પતન વખતે તો વાતાપિપુર (બાદામી)મા રાજધાની હતી.[2]

પણ કાળક્રમનો બરાબર ખ્યાલ ન હોવાથી આ બધી વાતોની ગડબડ દંતકથામાં થઈ ગઈ છે એવુ પં. ભગવાનલાલનુ કહેવુ યથાર્થ લાગે છે.[3] વળી એ જ વિદ્વાન કહે છે કે વિ. સં. ૭૫૨મા દક્ષિણના ચાલુક્યોના સામન્ત તરીકે લાટમાં રાજ્ય કરતા કોઈ ચાલુક્ય રાજાએ પચાસર ઉપર ચડાઈ કરી હોય અને કોઈકનુ નામ (કે બિરુદ) ભૂવડ હોય એ સભવ છે.[4] પણ એવી કલ્પના માટે કાંઈ પુરાવો નથી અને ઉપર નોંધેલા પુલકેશીના દાનપત્રના શબ્દો જો આ ચાવડાને લાગુ પડતા હોય તો પચાસરનો નાશ દંતકથા કહે છે તેમ વિ. સં. ૭૫૨મા કોઈ ભુવડે નહિ પણ સિંધમાંથી ઉતરી આવેલાં આરબ ટોળાએ વિ સં. ૭૮૦માં કર્યો હોય એમ માનવુ વધારે યોગ્ય છે[5] અને વનરાજનો જન્મ પણ એ અરસામાં માનવામા વાધો નથી.

---

૧. ગુજરાત ઉપરની કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓની સત્તાનુ વર્ણન પ્રકરણ ચોથામા આગળ આવશે

૨. જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦

૩. મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૦

૪. એજન; ચાલુક્ય વિજયરાજનુ ચેદી સ. ૩૯૪ (વિ સ. ૭૦૦)નું તામ્રપત્ર ખેડામાથી મળ્યુ છે. (ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો લેખ ન. ૧૦૨) પણ એ બનાવટી છે અને એથી ઉપલું વિધાન સાબીત થતુ નથી.

૫. મુ ગે. ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૫૦ શ્રી. રામલાલ ચુ મોદી દંતકથાને અનુસરી વિ. સ. ૭૫૨મા જ વનરાજનો જન્મ માનવાના મતના છે. (જુઓ ચાવડાઓની વંશાવળી પૃ. ૩૩ ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ)

વનરાજના ઉછેર સંબંધી દંતકથા

વનરાજને ઝાડને બાંધેલી ઝોળીમાં સુવારી તેની માતા લાકડાં વીણતી હતી, ત્યા જૈનાચાર્ય શીલગુણ સૂરિએ ઝોળીમાં રહેલા બાળકનાં ચિહ્નો જોઇને, એ જૈનધર્મનો પ્રભાવક થશે એવી આશાથી ને બાળકની મા પાસેથી બાળકને માગી લીધો અને માની આજીવિકા માટે બંદોબસ્ત કર્યો પણ શીલગુણસૂરિએ જેને વનરાજ નામ આપેલું એવો એ બાળક આઠ વર્ષનો થતા ઉંદરોથી દેવની પૂજાનાં સાધનોનો નાશ થતો જોઇને તે સાધનોના રક્ષણનું કામ ગુરૂએ તેને સોંપ્યું, એટલે વનરાજે તો ઉંદરોનો નાશ કરવા માંડયો. ગુરૂએ તેની આવી જૈનધર્મ વિરૂદ્ધ અને રાજધર્મને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ જોઇને તેને પાછો તેની માને સોંપી દીધો વગેરે કથા પ્રબંધચિંતામણિમાં છે[1] પણ પં ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી કહે છે તેમ જૈનોનું મહત્ત્વ વધારવા જૈનોએ જ ઉપજાવી કાઢેલી આ બધી કથા છે[2] રત્નમાલામાં આવી કોઈ વાત નથી, અને ધર્મારણ્યમા જુદો જ વૃત્તાંત છે, તેમા વનરાજની માનું નામ અક્ષતા લખ્યુ છે, અને આ રાણીથી ધર્મારણ્યક્ષેત્રમાં—જ્યા મોઢ બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા ત્યા જ જન્મેલા વનરાજને મોઢ બ્રાહ્મણોએ મોટો કર્યો એમ કહેલુ છે[3]

વનરાજનો ધાડપાડુનો ધંધો

વનરાજ જુવાનીમા આવતા તેના મામા સાથે નાના ગામડામાં રહીને ચોરનો કે ધાડપાડુનો ધંધો કરવા લાગ્યો આ ધંધો કરતા તેને કેવી રીતે જમ્બ નામના શૂરવીર વાણીઆનો મેળાપ થયો એ પ્ર. ચિ. મા વર્ણવ્યુ છે,[4] પણ એ તો લોકવાર્તા લાગે છે. વનરાજે

---

૧ પ્ર. ચિ. ગુ ભા. પૃ. ૩૧, ૩૨

૨ મું. ગે. પૃ ૧૫૧ ગેઝેટીઅરની ટિ. મા જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમા આને મળતી દંતકથા કોઈ બીજા રાજા વિષે કહી છે, એમ લખેલુ છે.

૩. જુઓ પ્ર ચિ. ગુ ભા પૃ. ૩૨ ટિ. ૫૦

૪. પ્ર ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૩૩.

કેવી રીતે અણહિલપુર પાટણ સ્થાપવા જેટલો પૈસો મેળવ્યો એ વિષે પ્ર. ચિ મા લખ્યુ છે કે કાન્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી[૧] શ્રી. મહણિકાને પહેરામણીમા ગૂર્જર દેશ આપેલો તેની ખંડણી ઉઘરાવવા જે પચોલીને કાન્યકુબ્જથી મોકલ્યો તેણે વનરાજને રખેવાળ (સેલ્લભૃત્) નીમ્યો. પછી ૭ મહીના સુધી દેશમાંથી વસુલ ઉઘરાવીને ૨૪ લાખ રૂપાના દ્રમ્મ[૨] અને ચાર હજાર ઘોડા એટલુ લઇને સ્વદેશ તરફ પાછા ફરતા પચોલી (પચકુલ)ને રસ્તામા આડા ફરી વનરાજે હણી નાખ્યો. અને એ બધુ ધન લઇને પોતે એક વર્ષ સુધી છુપાઈ રહ્યો આ પ્રમાણે પ્રબંધચિતામણિમા વૃત્તાન્ત છે.[૩] પણ આયે આખી લોકવાર્તા જણાય છે. વનરાજના સમયમા કાન્યકુબ્જના રાજાની ગુજરાત ઉપર સત્તા હોવાનો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવા નથી એ ઉપર નોંધ્યું છે. પણ વનરાજની સ્થિતિનો માણસ આવી રીતે લૂટથી જ ઝાઝો પૈસો મેળવી શકે એટલી વાત સમજાય એવી છે આ પૈસાની મદદથી વનરાજે લશ્કર એકઠુ કર્યુ અને શહેર સ્થાપવા તથા સાચવવા જેટલી શક્તિ મેળવી એમ કહેવાની પ્રબધકર્તાઓની મતલબ જણાય છે.

અણહિલપુરપાટણની સ્થાપના

વનરાજે અણહિલપુર પાટણ માટે કેવી રીતે સ્થળની પસદગી કરી એ બાબતમા સસલુ શિકારી કૂતરાની સામે જે સ્થળે થયુ એ સ્થળને શૂર ભૂમિ માનીને ત્યા શહેરની સ્થાપના કર્યાની અનેક સ્થળ

---

૧. કાન્યકુબ્જનો રાજા ગુજરાતના રાજાની દીકરી પરણ્યો તેની પહેરામણીમા મળેલો કર ઉઘરાવવા પચકુલને મોકલેલો એમ મુ. ગેઝીટીઅરમાં લખ્યુ છે પણ તે પ્ર ચિ.ની એમને મળેલી હાથપ્રતના પાઠની ગડબડનું પરિણામ લાગે છે. સુકૃતકીર્તિ કલ્લોલિની (શ્લો. ૧૦)મા પણ દીકરી માટે કર ઉઘરાવવાની વાત છે.

૨ આ રૂપ્પાના દ્રમ્મતે ચાર છ આનાની કિમતના ક્ષત્રપ સીક્કાઓના હલકાં અનુકરણો હશે એમ પ. ભગવાનલાલ અટકળ કરે છે. પ્ર. ચિ. પૃ. ૩૪ ટિ. પાછ

૩. પ્ર. ચિ. ગુ ભા. પૃ. ૩૪

માટે એક સરખી પ્રચલિત દંતકથા આપી છે.[1] અણહિલ ભરવાડના નામ ઉપરથી અણહિલપુર નામ પડયુ એ પણ પાછળથી ઉપજેલી દંતકથા જ લાગે છે. છતા ગેઝીટીઅરના કર્તા તર્ક કરે છે તેમ અણહિલ કોઈ સ્થાનિક સરદારનું નામ હોય તો એ સભવિત છે. વલભી રાજા શીલાદિત્ય ત્રીજા (વિ. સં. ૭૨૬)ના દાનપત્રના એક લેખકનું નામ અનહિલ મળે છે[2] એ ઉપરથી એ વખતે અનહિલ જેવા નામો રાજપુરૂષોમા પ્રચલિત હતા એટલુ જ નક્કી થઈ શકે

પાટણની સ્થાપનાની તારિખ

અણહિલપુર પાટણની સ્થાપનાની તારિખ પ્રબધચિંતામણિમા સવત્ ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ બીજને સોમવાર આપેલ છે. પ્ર ચિ. ના કર્તાથી ભિન્ન[3] મેરૂતુગના વિચારશ્રેણીમા સવત્ ૮૨૧ વૈશાખ સુદિ બીજને સોમ એ રીતે તારિખ આપેલ છે. વિચારશ્રેણી શિવાય બીજા બધા ગ્રથોમા સ ૮૦૨ જ આપેલ છે પણ તિથિવારમાં ફેર છે ખરો. ધર્મારણ્યમા અષાઢ સુદ ૩ ને શનિવાર આપેલ છે. પાટણના ગણપતિ મદિરની મૂર્તિનીચેના લેખમાં સ ૮૦૨ ચૈત્ર સુદિ બીજ ને શુક્રવાર લખેલ છે. રાસમાળામા ઉતારેલા એક કવિતમા સ ૮૦૨ મહા વદિ ૭ ને શનિવાર છે અને રાજવંશાવલીમા સં ૮૦૨ શ્રાવણ સુદિ બીજને સોમ આપેલ છે. આ જુદીજુદી તિથિઓમાથી પ્ર. ચિં. માં તથા ધર્મારણ્યમા આપેલાં તિથિવાર મળી રહે છે એમ શ્રી. મોદીએ તદ્વિદ પાસે ગણિત કરાવી નક્કી કર્યું છે.[4] અને શ્રી. મોદી

---

૧. પ્ર. ચિં. ગુ ભા પૃ. ૩૪, ૩૫. આવી જ દંતકથા અમદાવાદ વિજયનગર વગેરે અનેક શહેરોની સ્થાપનાની બાબતમા પ્રચલિત છે. જુઓ એજન ટિ. ૫૯

૨. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો લેખ નં ૮૨

૩. જુઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ આગળ મુનિશ્રી જિનવિજયજીનુ વ્યાખ્યાન, ૧૯૩૩-૩૪ સભાનો ગ્રન્થ પૃ. ૩૧

૪. જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૩૫ ટિ. ૬૦ તથા કાન્તમાળામા શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીનો લેખ પૃ. ૧૫૭

પેઠે સંવત્ ૮૦૨મા અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના થઈ છે એવો મારો પણ મત છે. ગેઝીટીઅરના કર્તા વિચારશ્રેણીનું ૮૨૧નું વર્ષ વનરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ માનવાનો મત આપે છે, પણ વિચાર શ્રેણીમા સં ૮૨૧મા અણહિલવાડની સ્થાપના કરી એમ સ્પષ્ટ શબ્દો છે[1] માટે એ તારિખને ભૂલભરેલી જ માનવી પડશે. ગેઝીટીઅરના કર્તા વનરાજના રાજ્યાભિષેક માટે સ. ૮૨૧ની તારિખ માનવાના પક્ષમા દલીલ કરે છે કે વનરાજ પચાસ વર્ષની ઉમ્મરે ગાદીએ બેઠો અને ૧૦૯ વર્ષ જીવ્યો તથા ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યુ એમ પ્ર. ચિ- માં તથા વિચારશ્રેણીમા બેયમા કહ્યું છે, હવે વનરાજ વિ. સ. ૭૭૬માં જન્મ્યો અને સં. ૮૨૧મા તેનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ માનીએ તો રાજ્યાભિષેક વખતે એની ઉમ્મર પચાસની નજીક ચુમાલીશની હોય. વળી ૬૦ વર્ષનો રાજ્યકાળ અને ૧૦૯ વર્ષનું આયુષ્ય બેય ગેઝીટીઅરના કર્તાને ઘણા લાબા લાગે છે અને તેથી વનરાજનો કુલ આયુષ્ય કાળ જ ૬૦ વર્ષનો માની સં ૮૩૬ સુધી વનરાજે રાજ્ય કર્યું હતુ એમ તેઓ ઠરાવે છે.[2] શ્રી. રામલાલ મોદીએ આની વિરૂદ્ધ પ્રબધોના કથનના બચાવમાં દલીલો કરી છે.[3] પણ આ બાબતમાં નિર્ણાયક પુરાવો ન મળી આવે ત્યા સુધી તર્કબાજી નકામી છે ચાવડા વશના કુલવર્ષ ૧૯૬ બધા પ્રબધોને તથા આધુનિક ઇતિહાસ લેખકોને માન્ય છે અને વનરાજના રાજ્યનો આરભ વિચારશ્રેણીને અનુસરી વિ. સ. ૮૨૧મા માનનાર પ ભગવાનલાલ, શ્રી. ગૌ હી. ઓઝા, શ્રી. વીન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરે બધાને મૂળરાજનો રાજ્યારભ સ. ૮૨૧માં ૧૯૬ ઉમેરીને વિચારશ્રેણી પેઠે વિ. સં. ૧૦૧૭મા માનવો પડ્યો છે.

---

૧. तदनु सवत् ८२१ वर्षे वैशाख शुदि २ सामे चाउडावशोत्पन्नः वनराजः श्री अणहिल्लपुरमस्थापयत् । तत्र च ६० वर्षाणि राज्यं भुक्त ।
ગવર્નમેન્ટ સંગ્રહની પ્રત તથા રાજકોટની પ્રત.

૨ મુ. ગે ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૧૫૨

૩ જુઓ ચાવડા વ શાવળી. ભા સા. રિપોર્ટ, ઈ. વિ. પૃ ૩૧ થી ૩૩

વનરાજનો રાજ્યકાળ સં. ૮૦૨ થી ૮૬૧

આઠ વર્ષ પહેલા આ માન્યતા વિરૂદ્ધ કંઇ પ્રબળ પુરાવો મળ્યો ન હતો પણ સાંભરમાંથી મળી આવેલો સિદ્ધરાજનો એક લેખ ઇ સ. ૧૯૨૯મા ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વેરીમા છપાયો છે[1] તેમા મૂળરાજના રાજ્યારંભનુ વર્ષ સ ૯૯૮ આપેલુ હોવાથી હવે અણહિલપુર પાટણની સ્થાપનાની તથા વનરાજના રાજ્યાભિષેકની તારિખ સ. ૮૦૨ જ માનવી જોઇએ એમ નક્કી લાગે છે અને ઉપર વનરાજના જન્મની તારિખ સ ૭૮૦ કલ્પી છે એટલે પ્રબંધોને અનુસરી એનો રાજ્ય કાળ ૬૦ વર્ષનો માનવામા પણ વાંધો નથી

વનરાજ સંબંધી પ્રબંધોએ આપેલી કથાઓ

પોતાની દુ ખી સ્થિતિમા પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારનો ગાદી ઉપર બેઠા પછી વનરાજે કેવો બદલો વાળ્યો એનુ વર્ણન પ્રબંધોમા મળે છે વનરાજે પોતે બ્હેન માનેલી શ્રીદેવી પાસે તિલક કરાવ્યું[2], જમ્બને મહામાત્ય બનાવ્યો[3], અને અણહિલપુર પાટણમા પંચાસર પાર્શ્વનાથનુ મંદિર બંધાવ્યુ, પંચાસરથી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લઈ આવી તેમા પધરાવી અને પોતાની આરાધક મૂર્તિ ઉભી કરાવી પંચાસર પાર્શ્વનાથ નામનુ જૈનમંદિર અત્યારે પાટણમા છે, અને એનો ઉલ્લેખ સોલંકી સમયમા મળે છે પણ એ મંદિર વનરાજના સમયનું તો ક્યાથીજ હોય ? પણ સોલંકી સમયનુયે નથી વનરાજની મૂર્તિનુ ચિત્ર રાસમાળામા[4] છાપ્યુ છે અને ગેઝીટીઅરમા તેના અલંકારો પહેરવેષ

---

૧ જુઓ ઇન્ડીઅન એન્ટીક્વેરી ૧૯૨૯ ડીસેમ્બર પૃ ૨૩૪ તથા પ્ર ચિ ગુ ભા પૃ. ૪૦

૨ આ શ્રીદેવીને વનરાજે શા માટે બ્હેન માની તે પ્ર ચિ. (પૃ ૩૩) મા વર્ણવ્યુ છે. એ બ્હારવટીઆ વર્ગની સામાન્ય દંતકથા લાગે છે (જુઓ પૃ ૩૩ની ટિ. ૫૩)

૩ જમ્બ પ્રબંધ માટે જુઓ પ્ર ચિ. પૃ ૩૩

૪ રાસમાળા ગુ. ભા પૃ. ૪૨

વગેરેનુ વિગતવાર વર્ણન કર્યા પછી એ વિગતો ઉપરથી એ મૂર્તિ સોલકી સમયની ઠરે છે એવુ અનુમાન કર્યું છે[1]

વનરાજના અનુયાયીઓ

વનરાજના અનુયાયીઓનાં નામો, તેનો અનુક્રમ અને દરેકનો રાજ્યકાળ એ બધી બાબતમા જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં એટલો બધો હેરફેર જોવામા આવે છે કે કોઈ બાબત ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી અને સ્વતત્ર બાહ્યપુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી ચાવડાવશના કુલ ૧૯૬ વર્ષના રાજ્યકાળ દરમીયાનનો કોઈ પણ ચાવડા રાજ્યકર્તાનો ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી પ્ર. ચિ ની અમુક પ્રતોમાં કુલ સાત જ નામો આપ્યા છે ત્યારે બીજી પ્રતોમા અને વિચારશ્રેણીમા આઠ નામો છે વળી દરેક રાજાના રાજ્યકાળના વર્ષ, માસ, તિથિ, વાર અને નક્ષત્ર પણ અમુકપ્રતમા આપેલ છે[2] છતા જ્યોતિષની ગણત્રી કરતા એ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ નો મેળ બેસે છે[3] શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ ગણિતની મદદથી તથા પ્રબધોની પરસ્પર તુલનાથી આ વશાવળીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પ્ર ચિ ની જુદી જુદી પ્રતોની બે વશાવળી ઉપરાત (૧) સુકૃત સકીર્તન, (૨) સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિની, (૩) વિચારશ્રેણી, (૪) કુમારપાલ પ્રબધ, (૫) ધર્મારણ્ય, (૬) રત્નમાળ, (૭) મિરાતે અહમદી, (૮) પ્રવચન પરીક્ષા, (૯) રાજાવલી કોષ્ટક તથા (૧૦) ભાટચારણોના ચોપડાઓ આ બધાંમાં આ વશાવળી મળે છે અને પહેલા બે ગ્રન્થો શિવાય બાકીના બધામા રાજ્યકાળનાં વર્ષો પણ આપ્યા છે પહેલા બે ગ્રન્થો પ્ર ચિ. પહેલા લગભગ પોણોસો વર્ષે રચાયેલ છે (વિ. સ ૧૨૮૨થી ૮૫ની લગભગ) બાકીના પ્ર ચિ. પછી રચાયેલા છે કુમારપાલ પ્રબધ સં. ૧૪૯૨મા અને મિરાતે અહમદી તો અઢારમા શતકના મધ્યમા.

---

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૩

૨ પ્ર. ચિ. મૂળ પૃ. ૨૨ની ટિ.

૩ ચાવડાઓની વશાવળી પૃ. ૪૦. ભા સા ૫. રિપોર્ટ.

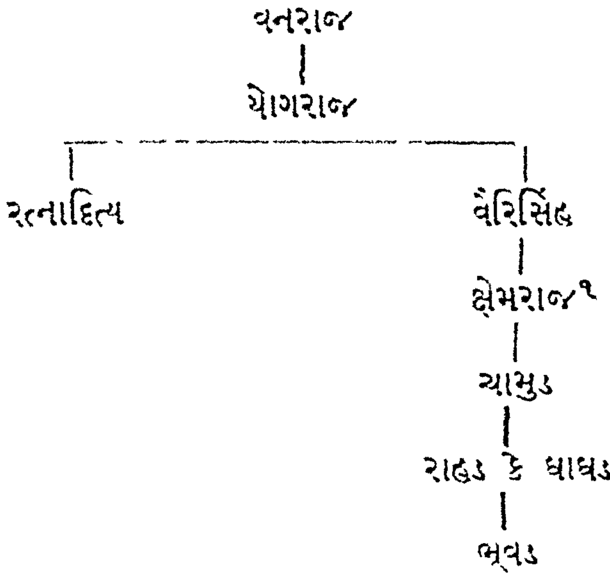
હવે સુકૃત સંકીર્તનમાં, સુકૃતકીર્તિ કલ્લોલિનીમાં, વિચારશ્રેણીમાં અને પ્ર. ચિ. ની અમુક પ્રતમાં ચાવડાવંશમાં આઠ રાજાઓ થઈ ગયા માન્યા છે તથા કુલ ૧૯૬ વર્ષ માટે સાત કરતા આઠ હોવાનો વધારે સંભવ; એમ ગણી એ આઠ નામો કબુલ કરીને તથા વનરાજનો રાજ્યકાળ ગેઝીટીઅરમાં સં ૮૨૧થી ૮૩૬ માન્યો હોવાથી વનરાજ અને તેના પુત્ર ક્ષેમરાજ વચ્ચે ૮૩૬થી ૮૬૨ સુધી માટે જેનું નામ નથી જળવાયું એવા એક રાજાને ગેઝીટીઅરમાં વધારે ગોઠવ્યો છે. રા. રા ગોવિન્દભાઇએ પ્રાચીન ગુજરાતમાં એજ વંશાવળી આપી છે. પણ આ વંશાવળી વિષે શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ સારો ઉહાપોહ કરેલો હોવાથી અને સ્વતંત્ર પુરાવો ન મળે ત્યાંસુધી કેવળ તર્કથી માથાકુટ કરવી નકામી છે એમ ગણીને નીચે શ્રી મોદીને અનુસરી ચાવડાવંશની વંશાવળી ઉતારી છે.—૧

ચાવડાવંશની વંશાવળી

રાજાનુ નામ	ક્યાંથી ક્યાં સુધી	રાજ્યકાળ
૧ વનરાજ	વિ સં. ૮૦૨ થી ૮૬૧	૫૯
૨ યોગરાજ	,, ૮૬૧ થી ૮૭૦	૯
૩ રત્નાદિત્ય	,, ૮૭૦ થી ૮૭૩	૩
૪ વૈરિસિંહ	,, ૮૭૩ થી ૮૮૪	૧૧
૫ ક્ષેમરાજ	,, ૮૮૪ થી ૯૧૩	૨૯
૬ ચામુંડ	,, ૯૧૩ થી ૯૪૪	૩૧
૭ રાહડ કે ઘાઘડ	,, ૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭
૮ ભૂવડ	, ૯૭૧ થી ૯૯૮	૨૭

અને રાજાઓનો પરસ્પર સંબંધદર્શક વંશવૃક્ષ.

૧ ચાવડા વંશની વંશાવળી સંબંધી આધુનિક ઉહાપોહ માટે જુઓ રાસમાળા ગુ ભા આ ૩ પૃ. ૩૬થી ૩૮, મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૫૩ થી ૧૫૫, પ્ર. ચિ. ગુ ભા. પૃ ૩૮ પરિશિષ્ટ ખ, અને શ્રી. રા. ચુ. મોદીનો સા. સા. પરિષદના રિપોર્ટમા છપાયેલો ચાવડા વંશાવળી નામનો લેખ.

ક્ષેમરાજ સંબંધી દંતકથા

વનરાજના અનુયાયીઓમાંથી ફક્ત ક્ષેમરાજ વિષે એક દંતકથા પ્ર. ચિં. મા આપી છે, તેનો સાર એવો છે કે એક વખત ક્ષેમરાજ હજી કુવર હતો ત્યારે તેણે રાજા યોગરાજને વિનતિ કરી કે "બીજા દેશના રાજાનાં વહાણો પવનના તોફાનથી ઘસડાઇને શ્રી સોમેશ્વર પાટણમા આવી ચડયા છે તેમા એક હજાર તેજસ્વી ઘોડા, એકસો પચાસ હાથી, અને બીજી વસ્તુઓ કરોડોની સંખ્યામા છે મહારાજા હુકમ કરે તો એ બધુ લુટી લઇએ" રાજાએ ના પાડી, છતા ત્રણે કુંવરોએ રાજા ઘરડા થવાથી ઘેલા થઈ ગયા છે એમ ગણીને પોતાના મુલકના સીમાડા ઉપર લશ્કર સાથે છુપાઈ રહી બધુ લુટી લીધું, અને બાપ આગળ હાજર કર્યું. રાજા કાંઈ બોલ્યા નહિ ત્યારે ક્ષેમરાજ કુવરે પૂછયુ કે "આ સારૂ કર્યું કે નઠારૂ ?" તેના જવાબમા રાજાએ કહ્યુ કે "બીજા રાજ્યોના રાજાઓ

---

૧ પ્ર ચિં. મા અને તેને અનુસરી મુ. ગે. મા આ ક્ષેમરાજને વૈરિસિંહનો ભાઈ કહેલ છે પણ વિચારશ્રેણીમા દીકરો કહ્યો છે, અને ધર્મારણ્યમા પણ (ધર્મારણ્યમાં વળી વૈરિસિંહને પણ રત્નાદિત્યનો દીકરો કહ્યો છે.)

બધાં રાજ્યોની પ્રશંસા કરતી વખતે ગૂર્જરદેશમા ચોરોનું રાજ્ય છે એમ મશ્કરી કરે છે, આપણા એલચી આ વાત પત્રદ્વારા જણાવે છે ત્યારે આપણા પૂર્વજો વિષે કાંઇક ગ્લાનિ થઇને દુઃખ થાય છે. આ પૂર્વજોનુ કલંક બધાય લોકોના હૃદયમાંથી ભૂલાઈ જાય તો બધા રાજાઓની હારમા આપણે પણ રાજા કહેવાઈએ, પણ થોડા ધનના લોભથી તમે આ પૂર્વજોનું કલંક વિસ્તારીને તાજું કર્યું છે."[1]

આ દંતકથાની વિગતો કલ્પિત હોવાનો સંભવ છે પણ એ ઘણી સૂચક છે. ચાવડા નામ ચોરના પર્યાય જેવું છે એવું ઉપર સૂચન કર્યું છે તેને તથા આ ચાવડાઓ નાના ઠાકરડા હતા એ અનુમાનને પ્ર. ચિં. ના 'રાજાની હારમાં નહોતા ગણાતા', 'રાજા નહોતા કહેવાતા' એ શબ્દો ટેકો આપે છે.

વનરાજે પાર્શ્વનાથ પચાસરનુ તથા કંઠેશ્વરીનું મંદિર બંધાવ્યુ, યોગરાજે ભટ્ટારિકા યોગીશ્વરીનુ બંધાવ્યું, અને ભૂયડે ભૂયડેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું એટલાં કામો પ્ર. ચિં. આ રાજાઓના ગણાવે છે[2]

આ ચાવડાઓનો કેવી રીતે નાશ થયો તેનો વિચાર મૂળરાજની રાજ્યપ્રાપ્તિના પ્રસંગમા કર્યો છે. ચાવડાઓને શ્રી. જેક્સન ભિલ્લમાલના તથા વઢવાણના ચાપ સાથે સંબંધવાળા અને તે કારણથી ગૂર્જરવંશના અને ભિલ્લમાલના ગૂર્જરના સામંત ગણે છે.[3]

ચાવડાઓ જેવા ન્હાના ઠાકોરો સ્વતંત્ર નહિ પણ સામંત જ હોવા જોઈએ, એ દેખીતું છે. અને બધુ જોતા મોટે ભાગે પ્રતિહાર રાજાઓના અને તેઓ તદ્દન નબળા પડયા પછી રાષ્ટ્રકૂટોના સામંત હોવા જોઈએ એવો સંભવ છે.[4]

---

૧ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૩૬, ૩૭

૨ એજન પૃ. ૩૭

૩ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૫

૪ જુઓ પ્રકરણ ચોથુ

પ્રકરણ ચોથું

રાષ્ટ્રકૂટો અને પ્રતિહારો

વિ સં. ૮૦૨ થી ૯૯૮

વિ. સં. ૮૦૦ ની આસપાસમાં ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિ

ઘણુ કરી વિ. સં. ૭૮૦મા પચાસર સિંધની આરબ લશ્કરી ટોળીને હાથે પડ્યુ ત્યારે દક્ષિણ ગુજરાતમા નવસારી પ્રદેશમાં દક્ષિણના ચાલુક્યોનુ રાજ્ય હતુ એ અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના ઉપર ઉલ્લેખેલા નવસારીના તામ્રપત્રથી ચોક્કસ જણાય છે.[1] સુરાષ્ટ્ર અને ખેડા ઉપર વલભીના મૈત્રકવંશી રાજા શીલાદિત્ય પાંચમાનું રાજ્ય હતુ.[2] ઉપર કહેલી આરબ ટોળીએ સુરાષ્ટ્રને પણ લુટયું હોવાનું પુલકેશીના તામ્રપત્રમા કહ્યુ છે, પણ એ લુટથી વલભીરાજ્યને ઘણું નુકશાન થયુ લાગતુ નથી. કારણ કે દીવો જેમ ઠરતાં જોરથી ઝબકે તેમ તેમ વલભીના છેલ્લા બે રાજાઓએ ખાસ જોર કર્યું જણાય છે. શીલાદિત્ય છઠ્ઠાએ ગુ સ ૪૪૧ (વિ. સ ૮૧૬)મા ગોધ્રાની વિજય છાવણીમાથી દાન આપ્યુ છે અને તેના અનુયાયી શીલાદિત્ય સાતમાએ ગુપ્ત સ. ૪૪૭ (વિ. સં. ૮૨૨)માં વડનગરની વિજય છાવણીમાથી દાનપત્ર આપ્યુ છે,[3] મતલબ કે વિ. સ. ૮૨૨ પછી બે ચાર વર્ષની અંદર જ નાશ પામ્યા પહેલાં વલભીની હકુમત સુરાષ્ટ્ર ઉપર, ખેડા ઉપર, વડનગર પ્રદેશ ઉપર અને ગોધ્રા ઉપર પણ હતી.

ભરૂચની આસપાસના લાટ પ્રદેશ ઉપર એ વખતે ગૂર્જરવંશના

---

૧ જુઓ પૃ. ૪૭ ટિ ૧

૨ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો લેખ ન. ૯૪ એ શીલાદિત્ય પાંચમાનું ગુપ્ત સ. ૪૦૩ (વિ. સ. ૭૭૮)નુ તામ્રપત્ર છે અને ન. ૯૫ એ શીલાદિત્ય છઠ્ઠાનુ વિ. સ. ૪૪૧ (વિ. સ. ૮૧૬)નું છે.

૩ એજન ન. ૯૫, ન. ૯૬

રાજા જયભટ્ટ ત્રીજાનું રાજ્ય હતું,[1] આ જયભટ્ટ વલભી રાજાને હરાવ્યાનો ગર્વ કરે છે, પણ એ વિજય કદાચ ચાલુક્ય પુલકેશીના સામંત તરીકે મેળવેલો હોવાનો સંભવ છે આ ગૂર્જર રાજાને પણ હરાવી આરબ ટોળીએ ભરૂચ લુટ્યું હતું પણ એ પોતાનો સામંત હોવાથી પુલકેશીએ તેનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. વિ સં. ૭૯૨ પછી આ ગૂર્જરોનું નામનિશાન ક્યાય દેખાતું નથી[2] પણ એક બીજા ગૂર્જરોનો ઉલ્લેખ અહી કરવો જોઈએ યુવાન ચુઆંગે (વિ. સં ૬૯૬) ગૂર્જર રાજ્યની ભિલ્લમાલ રાજધાની હોવાની નોધ કરી છે,[3] અને યુવાન ચુઆંગના સમય પછી પણ ભિલ્લમાલમાં ગૂર્જરોનું રાજ્ય હોવાનો સંભવ છે. પણ રાષ્ટ્રકૂટના તથા બીજા ઉત્કીર્ણ લેખોમા ગૂર્જર સંબધી જે ઉલ્લેખો છે તે ગૂર્જર વંશના સૂચક છે કે ગૂર્જર દેશના તે કહેવું મુશ્કેલ છે અને એ વિષયમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞોમા ચાલેલી વાદાવાદિનો હજી છેડો આવ્યો નથી.[3] તેથી અહી ગૂર્જરદેશનું સૂચન છે એમ ગણીને આગળ ચાલવું ઠીક છે. ભરૂચના સામંત દદ્દ પ્હેલા (વિ સં ૬૩૬)થી જયભટ્ટ ત્રીજા (વિ. સ ૭૯૨) સુધીના ગૂર્જરરાજાઓ એ ભિલ્લમાલના ગૂર્જરની શાખારૂપ અને શરૂઆતમાં તેના સામંત પણ હશે, એમ પંડિતો માને છે.[4] છેલ્લા બે ત્રણ રાજાઓએ ઉપર કહ્યું તેમ ચાલુક્યની સામંત-પદવી પણ સ્વીકારી હોવાનો સંભવ છે. પછી વિ સ. ૮૧૩માં ભરૂચમા નાગાવલોકના સામંત ચાહમાન (ચોહાણ) વંશના ભર્તૃવૃદ્ધની સત્તા હતી એમ તેણે ભરૂચમાથી આપેલા અને હાંસોટમાંથી મળેલા એક દાનપત્રથી જણાય છે[5] હવે ચાહમાન ભર્તૃવૃદ્ધ પોતે જ

---

૧ જયભટ્ટના વિ. સ. ૭૯૨ તથા વિ સ. ૭૯૨ના બે તામ્રપત્રો મળ્યા છે જુઓ ગુજરાતના ઐ લે. ભા. ૨ ન ૧૧૭, ૧૧૮ તથા મું ગે. ગ્રં. ૧ ભા ૧ પૃ ૧૧૭

૨ એજન પૃ ૧૧૭

૩ જુઓ પ્રાચીન ગૂર્જરદેશ અને ગૂર્જર જાતિ નામનો મારો લેખ. કૌમુદી ૧૯૩૪ માર્ચ

૪ એજન.

૫ જુઓ સુરતની સા. ક્લ્પ નો રિપોર્ટ તથા એ. ઈ. ગ્રં. ૧૨ પૃ. ૧૨

ભરૂચના ગૂર્જર રાજાને માર્યો કે કોઈ બીજાએ માર્યો અને એ બીજાને ભર્તૃવૃદ્ધ કે તેના માલીક નાગાવલોકે માર્યો એ પ્રશ્ન છે. એ ગમે તેમ હો પણ વિ સ ૮૦૦ની આસપાસમાં રાષ્ટ્રકૂટોએ માળવા અને લાટ ચાલુક્યો પાસેથી જીતી લીધા હોવાનો પુરાવો રાષ્ટ્રકૂટોના ઉત્કીર્ણ લેખોથી મળે છે, મતલબ કે તાજીક (આરબ) લશ્કરને પાછુ કાઢનાર પુલકેશીના હાથમા વિ સ ૭૯૪નુ દાનપત્ર લખાયા પછી પૂરા દશ વર્ષ પણ સત્તા રહી નથી

ઉપરની ટૂંકી નોંધ ઉપરથી પચાસર પડ્યુ એ વખતે અને તે પછીની વીશીમાં સુરાષ્ટ્ર, ખેડા વગેરે વલભીના હાથમાં, ભરૂચ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ ચાલુક્યોના સામત તરીકે ગૂર્જરોના હાથમાં, નવસારી અને તેની દક્ષિણનો પ્રદેશ ચાલુક્યોના હાથમાં અને ભિલ્લ-માલ અને તેની આસપાસનો ગૂર્જર દેશ ઘણુ કરી પાછળથી પ્રતિહાર કહેવરાવનાર વશના—નાગાવલોકના પોતાના કે તેના પૂર્વજના હાથમાં હતો, એમ સ્થિતિ જણાય છે. વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ ઘણુ કરી ભિલ્લમાલને તાબે હશે, અને સં ૮૨૨મા વલભીના રાજાએ તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો હશે.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશનું મૂળ

ચાલુક્યો પાસેથી નવસારીનો પ્રદેશ અને ગૂર્જરો પાસેથી ભરૂચ પડાવી લેનારા તથા પાછળથી ગૂજરાતના ઘણા ભાગ ઉપર પોતાની ઓછી વત્તી સત્તા જમાવનારા રાષ્ટ્રકૂટોએ ગૂજરાતમા આવ્યા પ્હેલા દક્ષિણમા પોતાની સત્તા જમાવી હતી. આ રાષ્ટ્રકૂટ વશના મૂળ.વિષે પુષ્કળ ચર્ચા થઈ છે.[1] એ વશના પાછળના લેખોમા દા. ત. નવસારીમાથી મળેલા (શક સં. ૮૩૬) વિ સ. ૯૭૧ના તથા વિ.

૧ રાષ્ટ્રકૂળના મૂળ વિષે છેલ્લી ચર્ચા માટે તથા અહી જે મૂળ સૂચવ્યું છે તે શિવાયના બીજા વિકલ્પોના ખ ડન માટે જુઓ શ્રી અલ્તેકરનું રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડ ધેરટાઇમ્સ ૧૯૩૪. પૃ. ૧૫ થી ૨૯.

સં. ૯૨૭ (શક સં ૭૯૩)ના દાનપત્રોમાં[1] રાષ્ટ્રકૂટોને ચંદ્રવંશી યાદવ વંશના કહ્યા છે હલાયુધ પણ તેઓને સાત્યકિના વંશના કહે છે.[2] પણ કનોજના ગહડવાલ રાજાઓ જેઓ ઘણુ કરી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોમાંથી નીકળ્યા છે તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી કહે છે, તથા મારવાડના રાઠોડો પણ પોતાને સૂર્યવંશી કહે છે એ ઉપરથી શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉપણ રાષ્ટ્રકૂટોને સૂર્યવંશી ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પણ આ સૂર્યવંશ ચંદ્રવંશનો ઝગડો પૌરાણિક કલ્પના માત્ર છે એમ એ પોતેજ કહે છે[3] અને વિ સં ૯૭૦ (ખરી રીતે સં ૯૨૭ જોઈએ) પ્હેલાના એ વંશના તામ્રપત્રોમાં ક્યાય સૂર્યવંશ કે ચંદ્રવંશનો ઉલ્લેખજ નથી એમ એ પોતેજ કબુલ કરે છે[4] માટે એ મિથ્યા ઝઘડાથી દૂર રહી એ વંશનુ મૂળ જોઈએ. ગુફાઓમાંથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખોમાં ભોજ, રાઠી, રાષ્ટ્રીક જેવા નામો મળે છે[5] અને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન મરાઠાઓ પોતાને મહારાઠી એટલે મોટા રાઠી કહેતા પણ દેશના બીજા ભાગોમા રાઠી અથવા રાઠ નામ વપરાતુ હતુ આવી રાઠ કે રઠ જાતિઓનો એક સમૂહ (કૂટ)ને રઠકૂટ (સં–રાષ્ટ્રકૂટ- રાઠોડ) એમ ડા. રા ગો ભાંડારકર કહે છે.[6] અને ઉત્તર હિંદમા પોતાને રાઠોડ કહેવરાવનાર અને દક્ષિણમા પોતાને રટ્ટ કહેવરાવનાર જાતોની નિશાનીઓ ઇ સ પાચમા શતકના મધ્યમા મળે છે, આ રટ્ટ અને રાઠોડ બેય જાતિ નામો છે અને કૂટ એટલે નેતા કે નાયક અર્થાત્ રટ્ટ જાતિના નાયકો–રાજાઓ તે રાષ્ટ્રકૂટ અને તેઓ સબંધી દંતક-

---

૧ જુઓ ઇ એ ગ્ર. ૧૨ પૃ ૨૨૪, તથા એ. ઇ ગ્ર. ૧૮ પૃ ૨૩૫

૨ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ તૃતીય ભાગ પૃ. ૫ ટિ ૧

૩ એજન પૃ. ૫ થી ૧૦

૪ એજન પૃ ૪૯૫ તથા પૃ. ૫

૫ રાષ્ટ્રીકનો પ્રાચીનતમ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ અશોક શિલા લેખ પાચમામા છે.

૬ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૯, ૮૦

થાઓ જોતાં તેઓ મૂળ હિંદુ થઈ ગયેલા પરદેશી કે સસ્કૃત પ્રચાર પ્હેલાની દાક્ષિણાત્ય જાતિના હોવા જોઈએ,[૧] એમ પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી કહે છે. પણ ઉત્તરના રાઠોડની પાચમા શતકની દતકથા માટે ટૉડ રાજસ્થાનનો જે આધાર પડિતજીએ લીધો છે તેમાં કશો માલ નથી, અત્યારે તો દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટના કોઈ વશજે કનોજમા રાજ્ય સ્થાપ્યુ હોવાનો[૨] સભવ મનાય છે. પણ કૂટનો જે નેતા જેવો અર્થ પં ભગવાનલાલે કર્યો છે તેને શ્રી. જેકસને ટેકો આપ્યો છે.[૩] અને રટ્ટ તથા મહારટ્ટ એયને અશોકના શિલાલેખના રાષ્ટ્રિક સાથે જોડવામાં અત્યારે તો વાધો નથી લાગતો[૪] રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઈન્દ્ર ત્રીજો પોતાને રટ્ટકુલની લક્ષ્મીનો ઉદય કરનાર કહે છે[૫] તથા સિરૂરના અમોઘ વર્ષ પ્હેલાના લેખમાં રટ્ટવશોદ્ભવ કહેલ છે.[૬] ટુંકામા બધું જોતા એમ લાગે છે કે જેને અશોકના લેખમાં રાષ્ટ્રીય કે રાષ્ટ્રીક કહેલ છે અને જેઓ પોતાને રટ્ટ કે રાઠી કહે છે તેના કોઈ ટોળાએ-ટોળાના નાયકોએ જ્યારે દક્ષિણમા રાજ્ય જમાવ્યુ ત્યારે તેઓ પોતાને સંસ્કૃતમા રાષ્ટ્રકૂટ કહેવા માડયા.

દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજ્યનો આરભ

કન્હેરી ગુફાના એક શિલાલેખ ઉપરથી તથા રાષ્ટ્રકૂટવશના પાછળના લેખોનો વિચાર કરીને ડા. રા. ભાડારકર અનુમાન કરે છે કે આશરે ઈ. સ. ત્રીજા શતકના અન્તથી તે છઠ્ઠા શતકના આરંભ સુધી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ વશના રાજાઓની ઠકરાતો હશે[૭]

---

૧ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૧૯

૨ જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવશ ભા. ૩ પૃ. ૯૬ ટિ. ૧

૩ મુ. ગે. ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૩૧

૪ એજન

૫ ઈ એ ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૨૪

૬ એજન પૃ. ૨૨૦

૭ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઈતિહાસ પૃ. ૭૯, ૮૦ તથા રાષ્ટ્રકૂટકસ એન્ડ ધેરટાઈમ્સ. પૃ. ૨૭

પણ પછી ચાલુક્યો દક્ષિણમા સર્વોપરિ થઈ પડયા. ચાલુક્યોની આ સત્તાનો રાષ્ટ્રકૂટ વશના દતીદુર્ગરાજાએ વિ. સં. ૮૦૪થી ૮૧૦ની વચ્ચે અન્ત આણ્યો અને પોતે દક્ષિણમા સાર્વભૌમ પદપ્રાપ્ત કર્યું[1] આ દંતીદુર્ગના સામનગઢના વિ. સં ૮૧૦ (શકસં. ૬૭૫)ના દાનપત્રમા લખ્યુ છે કે તેના હાથીઓ મહી અને મહાનદી રેવા (નર્મદા) સુધી પોચ્યા છે,[2] અને તેના એલુગના દશાવતાર મન્દિરના વિ સ. ૮૦૬ (ઇ સ ૭૫૦) ના લેખમા તેણે માળવા અને લાટજીત્યાં હોવાનુ કહ્યુ છે[3] પણ ગુજરાતમા રાષ્ટ્રકૂટોનો પગ પેસારો તે પ્હેલાં થયેલો. આ દન્તીદુર્ગના પિતા ઇન્દ્ર પ્હેલાએ રાક્ષસવિધિથી ચાલુક્ય કુંવરી ભવનાગા સાથે લગ્ન કર્યા હોવાનુ સજાન દાનપત્રમાં કહ્યુ છે.[4] આ બનાવ વિ. સ ૭૭૮ (ઈ સ. ૭૨૨)ની આસપાસમા બન્યો હોવાનુ શ્રી અલ્તેકર અનુમાન કરે છે.[5] પણ એ વખતે ખેડા હજી વલભી રાજાને તાબે હતુ તે આપણે ઉપર નોંધ્યુ છે ઇન્દ્ર ખેડામાં ચાલુક્ય રાજાના સામત તરીકે ગયો હશે એમ પણ શ્રી અલ્તેકરનુ અનુમાન છે.[6] એ ગમે તેમ હો પણ રાષ્ટ્રકૂટોની ગુજરાતમા રાજસત્તા હોવાનુ સૂચન તો પ્હેલવ્હેલુ (શક સં. ૬૭૯) વિ. સ. ૮૧૩ના જમ્બુસરના બ્રાહ્મણને સુરતથી દશમલ છેટે આવેલા સ્થાવર પલ્લી એટલે હાલના અન્ત્રોલી ચારોલી ગામના દાનના લેખવાળા કક્ક બીજાના આન્ત્રોલી ચારોલી (સુરત) માથી મળેલા તામ્રપત્રમા મળે છે[7]

---

૧ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૨. ભારત કે પ્રાચીન રાજ-વંશ ભા. ૩ પૃ. ૨૬,

૨ ઇ. એ ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૧૧૧ જુઓ એ લેખનું નીચેનું વચન—

मही महानदीरेवारोधोभित्तिविदारणम्

૩ જુઓ મુબઈ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેસેપરેટ ન. ૧૦ પૃ. ૯૨ થી ૯૬

૪ જુઓ એ ઇ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૨૩૫

૫ રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડ ધેરટાઇમ્સ પૃ ૩૧

૬ એજન પૃ. ૩૨

૭ જર્નલ મુ એશીઆટીક સોસાઈટી ગ્ર. ૧૬ પૃ ૧૦૫

ગુજરાતનો કક્ક બીજો વિ. સં. ૮૧૩

આ તામ્રપત્રચા નીચે પ્રમાણે વશાવળી આપી છે–

કક્ક (ઇ સ. ૬૯૦ થી ૭૧૦ લગભગ)
ધ્રુવ (,, ૭૧૦ થી ૭૩૦ ,,)
ગોવિંદ (,, ૭૩૦ થી ૭૫૦ ,,)

અને પછી કક્ક (બીજો) (શક ૬૭૯–ઈ. સ ૭૫૭) વિ સ ૮૧૩ આ કક્કને સામત યોગ્ય, સમધિગત પચમહા શબ્દનું બિરૂદ લગાડેલુ છે પણ સાથે સાથે પરમ ભટ્ટાર્ક મહારાજ પણ કહેલ છે. દન્તીદુર્ગના ઉપર નોંધેલા વિ. સ ૮૧૦ના તામ્રપત્રનો અને આ તામ્રપત્રનો સમય લગભગ એક છે, એ ઉપરથી પ. ભગવાનલાલ અનુમાન કરે છે કે 'ઉપરના આન્ત્રોલી ચારોલી દાનપત્રમા જે કક્ક પ્હેલો છે તે દન્તીદુર્ગનો દાદો કક્ક પ્હેલો હોવો જોઇએ. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટનુ વશવૃક્ષ પરિશિષ્ટમાં જોવાથી એનો સબંધ બરાબર સમજાશે.[1]

દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના વશવૃક્ષમા જે ચોથો રાજા કર્ક પ્હેલો છે તેને એજ પુત્રો હોવાનું દક્ષિણના લેખોમા કહેલુ છે. અને તેથી દક્ષિણના પૂર્વ સમયના ઇતિહાસ (પૃ ૧૨૪)મા તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવશ ભા ૩મા ઇન્દ્ર અને કૃષ્ણ એ જ નોંધ્યા છે. પણ પ ભગવાનલાલે 'ઉપર કહ્યુ છે તેમ આન્ત્રોલી ચારોલીનુ દાનપત્ર આપનાર કર્ક બીજાના દાદા ધ્રુવને કર્ક પ્હેલાનો ત્રીજો પુત્ર માન્યો છે. શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉએ ટિપ્પણી (ભા. ૩ પૃ. ૭૦ ટિ ૧)મા એ સબધને સભવિત ગણ્યો છે અને શ્રી. અલ્તેકર પણ એને અસભવિત નથી ગણતા પણ અનિશ્ચિત ગણે છે. છતા ગુજરાતની આ શાખાને દક્ષિણની

---

૧ ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો અમુક વખત દક્ષિણથી સ્વતત્ર રહ્યા છે તો અમુક વખત એને તાબે રહીને ગુજરાતમા રાજ્ય કર્યું છે. એ સ્થિતિમા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના વ શ વૃક્ષનો પરિચય આગળનો વૃત્તાન્ત સમજવા માટે આવશ્યક છે.

મૂળ શાખા સાથે કોઈક જાતનો સબંધ હોવો જોઇએ એમ તો કહે જ છે (જુઓ પૃ ૧૧ થી ૧૩). એય શાખામા ગરૂડમુદ્રાનુ તથા નામોનુ સામ્ય છે એ ઘણુ સૂચક છે એમ તો તેઓ પણુ ગણે છે.

દન્તીદુર્ગ પોતાના હાથીઓ મહી અને નર્મદા સુધી પોચ્યાનો અને લાટ જીત્યાનો ગર્વ કરે છે એ ઉપર નોધ્યુ છે. એના સામનગઢના અમુક શબ્દો ઉપરથી પં. ભગવાનલાલે ખેડા જીલ્લો (માતર તાલુકો) પણ દન્તીદુર્ગના તાબામા હોવાનુ અનુમાન કર્યુ હતુ પણ મૂળ લેખના શબ્દો જોતાએ ખરાબર નથી લાગતુ[1] ખેડામા તો દન્તીદુર્ગના વખતમા વલ્લભી રાજાની સત્તા હોવાનો સભવ વલ્લભી તામ્રપત્રો ઉપરથી ઉપર નોધ્યો છે પણ લાટમાં રાષ્ટ્રકૂટની સત્તા ચોક્કસ જણાય છે અને દન્તીદુર્ગએ વશનો મહાપરાક્રમી રાજા હતો એ જોતા ગુજરાતનો કર્ક બીજો તેનો સામત હોવાનો સભવ છે. વળી કર્ક સુવર્ણ વર્ષના વડોદરામાથી મળેલા વિ સ ૮૬૮ (ઈ. સ ૮૧૨)ના તામ્રપત્રમા[2] પોતાની વંશાવળી કહેતા એ દક્ષિણની રાષ્ટ્રકૂટ વશાવળી જ નોધે છે અને ગુજરાતના આ કર્કને નોધતો જ નથી એ ઉપરથી પણ કર્ક સામંત હોવાના અનુમાનને ટેકો મળે છે

દન્તીદુર્ગ પછી તેનો કાકો કૃષ્ણ

આ દન્તીદુર્ગ અપુત્ર મરણ પામ્યો અને તેની ગાદી ઉપર તેનો કાકો કૃષ્ણ બેઠો[3] આ કૃષ્ણ વિષે વડોદરાના ઉપર કહેલા દાનપત્રમા કહ્યુ છે કે "તેણે અવળે[4] રસ્તે ચડેલા પોતાના વશના માણસનુ

---

૧ મૂળ લેખમા मातृभक्ति प्रतिग्राम એ રીતે શબ્દો છે मातृभुक्ते. હોત તો ગેઝીટીઅરના લેખકે કાઢયો છે તેવો માતર તાલુકાનો અર્થ નીકળી શકત લેખ માટે જુઓ. ઇ એ ગ્ર. ૧૧ પૃ ૧૧૨

૨ જુઓ પ્રા. લે મા. ભા. ૧ લેખ ન. ૫

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૩

૪ यो वश्यमुन्मूल्य विमार्गभाज राज्य स्वय गोत्रहिताय चक्रे।
પ્રા. લે મા લે. ન ૫ શ્લો. ૮

ઉન્મૂલન કરીને પોને જ કુળના હિત માટે રાજ્ય કર્યું"; આ શબ્દોનો દન્તીદુર્ગના મરણ પછી ગુજરાતના સ્વતંત્ર ધણી થવા ઈચ્છતા કર્કને કૃષ્ણે જડ મૂળથી ઉખેડી નાખ્યો એવો અર્થ પં ભગવાનલાલે કર્યો છે [1] કર્કનો કે એના વંશવારસનો આ સમય પછી પત્તો લાગતો નથી એ વાત ખરી છે પણ કર્કનો નાશ કરનાર અને એ સાથે થોડા વખત માટે રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાને પણ ગુજરાતમાથી દૂર કરનાર તો નાગાવલોક હોય એમ મને લાગે છે. અને એ કારણથી વડોદરાના દાનપત્રના શબ્દોનો અર્થ ડા. ભાડારકર પેઠે દક્ષિણની રાષ્ટ્રકૂટ ગાદીના કોઈ હક્કદારને લાગુ પડે છે એમ મારૂ પણ માનવું છે [2]

ભરૂચમાં ભર્તૃવૃદ્ધ વિ સં ૮૧૩

કર્કને ગુજરાતમાથી ઉખેડી નાખનાર આ નાગાવલોક કનોજના

---

૧ મુ. ગે. ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૨

૨ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ ૧૦૩ આ વિષય ઉપર ઘણી ચર્ચા ચાલી છે. ફ્લીટ, વીન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરેએ દન્તીદુર્ગને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી કૃષ્ણે રાજ્ય પચાવી પાડયુ એવો અર્થ કર્યો છે (ઓક્સફર્ડ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ પૃ ૨૧૬) પણ ડા રા ભાડારકર એમ નથી માનતા. ડા. દે રા. ભાડારકર, ડા. સુખઠકર, અને અલ્તેકર પણ દન્તીદુર્ગને ઉઠાડી મુક્યાની વાત કૃષ્ણના પોતાના વિ સ. ૮૨૮ (ઇ સ ૭૭૨)ના લેખમા કાંઈ ન કહેલુ હોવાથી નથી સ્વીકારતા. પણ શ્રી ચિ વૈદ્ય સ્વીકારે છે (જુઓ એ ઇ. ગ્ર. ૧૪ પૃ. ૧૨૫ ગ્ર ૧૩ પૃ. ૨૭૫ તથા હીસ્ટરી ઓફ મીડીવલ હિન્દુ ઇન્ડીઆ ગ્રં. ૨ પૃ. ૧૪૫ તથા ૩૫૨-૫૩) કરડાના ૧૦૨૯ ના તામ્રપત્રમા દન્તીદુર્ગ અપુત્ર મરણ પામ્યાનુ અને પછી તેનો કાકો ગાદીએ બેઠાનુ કહ્યુ છે (तस्मिन्नपुत्रे नु च तत्पितृव्य । શ્લો. ૫. પ્રા. લે મા ભા. ૧ લેખ ન ૯) પણ એ બસ્સો વર્ષ પછીનો લેખ હોવાથી કેટલાક એના ઉપર વિશ્વાસ નથી મુકતા શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ. દન્તીદુર્ગને દીકરો હોય અને તેને કૃષ્ણે દબાવ્યો હોય અથવા પં. ભગવાનલાલ કહે છે તેમ ગુજરાતનો કર્ક વડોદરાના દાનપત્રમા ઉદ્દિષ્ટ હોય એ બેય સભવ મુકે છે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૩ પૃ. ૩૧ અને ટિ. ૩)

પ્રતિહાર વંશનો મૂળ પુરૂષ હોવાનો[1] તથા એનું રાજ્ય એ વખતે ભિલ્લમાલમાં હોવાનો સંભવ છે પાછળથી આ પ્રતિહાર વંશના રાજાઓ તથા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચે લાટ અને માળવાના ધણીપણા માટે કાયમ આ રસાકસી ચાલ્યા કર્યાના સૂચનો એ બેય વંશના લેખોમાં મળે છે. આ રસાકસીનો આરંભ વિ. સં, ૮૧૩ની આસપાસમાં રાષ્ટ્રકૂટ દન્તીદુર્ગના સામંત કર્ક અને ભિલ્લમાલના નાગાવલોક વચ્ચે અથવા નાગાવલોકના સામંત વચ્ચે થયેલી લડાઈથી થયો હશે એવું મારૂં અનુમાન છે. અને એ લડાઈમાં નાગાવલોકનો વિજય થતાં તેના ભરૂચના સામંત ભર્તૃવૃદ્ધે વિ. સં ૮૧૩માં ભરૂચમાંથી દાન આપ્યું[2] જેનું તામ્રપત્ર હાંસોટમાંથી મળ્યું છે. એમાં નાગાવલોક પ્રવર્ધમાન વિજય રાજ્ય વખતે દાન આપ્યું એમ લખ્યું છે. હવે હર્ષનાથના મંદિરના વિ સં ૧૦૩૦ના લેખમાં સાંભરના ચોહાણ વંશના મૂળ પુરૂષ રાજા ગૂવકને જે નાગાવલોક રાજાની સભાનો વીર કહ્યો છે[3] એ નાગાવલોક બીજાને પણ ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિમાં નાગભટજ કહ્યો છે[4] એ જોતાં નાગાવલોક અને નાગભટ પર્યાય લાગે છે. વળી

---

૧ ગ્વાલીઅરથી મળેલી કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવ પ્હેલાના સમયની પ્રશસ્તિમાં આ નાગાવલોકનું નાગભટ નામથી નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે –

तद्वंशे प्रतिहारकेतनभृति त्रैलोक्यरक्षास्पदे
देवो नागभट पुरातनमुनेर्मूर्ति र्बभूवाद्भुतम् ।
येनासौ सुकृतप्रमाथिवलचम्लेच्छाधिपाक्षौहिणो-
क्षुन्दानस्फुरदुग्रहेतिरुचिरैर्दोर्भिश्चतुभिर्वभौ ॥

આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડીઆ, એન્યુઅલ રિપોર્ટ ૧૯૦૩–૪ પૃ. ૨૮, શ્લો ૪

૨ સુરતની સા ૫ નો રિપોર્ટ, તથા એ ઇ ગ્ર ૧૨ પૃ ૨૦૨

૩ आद्य श्री गूवकाख्य प्रथितनरपतिश्चाहमानान्वयो भूत्
श्री मन्नागावलोकप्रवरनृपसभालब्धवीरप्रतिष्ठ· ॥

એ ઇ. ગ્ર. ૨ પૃ, ૧૨૧

૪ જુઓ ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૮

ચોહાણો એના સામંતો હતા એ પણ હર્ષનાથના લેખથી સિદ્ધ થાય છે એટલે નાગાવલોક કે નાગભટ પ્હેલાએ રાષ્ટ્રકૂટને હરાવી ભરૂચનુ રાજ્ય પોતાને તાબે લઈ ત્યાં ચોહાણ ભર્તૃવૃદ્ધને સામત નીમ્યો હોય એમ હાસોટના તામ્રપત્રથી જણાય છે. ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિમાં આ નાગાવલોકે બલોચમ્લેચ્છને હરાવ્યા નો ઉલ્લેખ છે તે સિધમાથી ઉતરી આવેલ કોઈ આરબ ટોળીને, કદાચ વિ. સં. ૮૧૩ (ઇ. સ ૭૫૭)માં સિધથી નીકળેલી ટોળીને લક્ષીને જ હોવુ જોઇએ. આ આરબ ટોળીઓ કોઈવાર ફાવી જતી હશે તેમ કોઈવાર માર પણ ખાતી હશે એમ અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના તથા ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિના કથનથી જણાય છે

આ નાગાવલોકની કે તેના સામતની સત્તા લાટ દેશ ઉપર કેટલો વખત રહી હશે એ જાણવાનુ કાઇ સાધન મળ્યુ નથી, પણ વિ સં. ૮૧૩ પછી પચાસેક વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રકૂટના દાનપત્રો ગૂજરાતમાથી મળતા નથી. એટલે ઉપર કહેલા નાગાવલોકના અનુયાયીઓની સત્તા એ કાળ દરમીયાન લાટ ઉપર અને પાટણ ઉપર પણ હોવાનો સંભવ છે. વળી વિ. સ. ૮૨૨ પછી તરતમાં પ્ર. ચિ–ની તથા એલબીરૂનીએ આપેલી દતકથા પ્રમાણે વિ. સ. ૮૨૨થી ૮૨૬ (ઇ. સ. ૭૬૬થી ૭૭૦) વચ્ચે વલભીના એક અસંતુષ્ટ પ્રજાજન રકે મનસુરના આરબ સરદારને પૈસા આપીને તેની પાસે વલભી ઉપર દરીઆ રસ્તે ગતમાં હુમલો કરાવ્યો અને તેને પરિણામે એ શહેરનો તથા ત્યાના લોકોનો નાશ થયો.[1]

વલભીનો નાશ વિ. સં. ૮૨૪થી ૮૩૪ વચ્ચે.

એલબીરૂનીએ આ હુમલાની તારિખ આપી નથી પણ વિ. સં. ૮૦૬ (ઇ સ ૭૫૦) સુધી મનસૂરની સ્થાપના થઈ નહોતી.[2]

---

૧ સચાઉનુ એલબીરૂની ગ્રં. ૧ પૃ ૧૯૩, મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૯૪

૨ જુઓ ઇલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૩૭૨ ટિ. ૧ તથા ૪૪૨–૩ તથા મું. ગે. પૃ. ૯૫

અને વલભીનુ છેલ્લું દાનપત્ર વિ. સ ૮૨૨ (ઇ.સ. ૭૬૬)નુ મળ્યું છે વળી સિંધના આરબ ઇતિહાસ લેખકો વિ ૮૧૩ (ઇ સ ૭૫૭) માં ખલીફ અલ્મનસુરે અમરૂબીન જમાલને વહાણોના કાફલા સાથે બરડા ઉપર મોકલ્યાનુ લખે છે વીશ વર્ષ પછી એક બીજો કાફલો મોકલ્યાનુ પણ તેઓ લખે છે ઇલીઅટે મૂળના અરબ્બી શબ્દને પર્યાય 'બરડા' કર્યું છે પણ વલભ પણ થઇ શકે એવો મત ગેઝીટીઅરના લેખક આપ્યો છે[1] આમાંના પ્હેલા હુમલા વખતે તો વલભીનો નાશ થયો નથી કારણ કે તે પછીના સમયનુ તામ્રપત્ર મળે છે માટે વિ સ ૮૧૪થી ૮૩૪ વચ્ચે વિ. સ ૮૨૪ની આસપાસમા સિંધના આરબ લેખકોએ ન નોધેલો હુમલો વલભી ઉપર આવ્યો હોય અથવા બીજા વિ સ ૮૩૪ના હુમલા વખતે વલભીનો પુરેપુરો નાશ થયો હોય જિન પ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમા વલભીના નાશ માટે વિ સ. ૮૫૦ની સાલ આપી છે[2]

નાગાવલોકના વંશજોને તાબે ગુજરાત હોવાનો સંભવ

વલભીનો આ રીતે નાશ થવાથી અને આરબોતો નાશ કરીને લુટ લઇને પાછા ગયા હોવાથી વિ. સ. ૮૨૪થી ૮૪૦ વચ્ચે ગુજરાતનો ઘણો ખરો ભાગ ઉપર કહેલા નાગાવલોકના વશજોને તાબે હોય એમ અનુમાન થાય છે આ નાગાવલોકની રાજધાની ભિલ્લમાલમા હોવાનુ તથા એને તાબે ઉત્તરમા મારવાડથી દક્ષિણમા ભરૂચ સુધીનો બધો મુલક હોવાનુ તજજ્ઞો અનુમાન કરે છે[3]

પ્રતિહારવંશી વત્સરાજ વિ સં ૮૪૦

ઉપર કહેલા નાગાવલોક પછી તેનો ભત્રીજો કકુત્સ્થ કે કક્કુક ગાદી ઉપર બેઠો, પછી તેનો નાનો ભાઇ દેવરાજ કે દેવશક્તિ જે પરમ

---

૧ એજન પૃ ૯૫ તથા ટિ ૮

૨ પ્ર ચિં મૂળ પૃ. ૧૭૮ ટિ * તથા તેનુ ગુ ભા પૃ ૨૨૯ તથા ટિ ૯, ૧૦

૩ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૯ અ. ૩ પૃ ૩૨૦

ભાગવત હતો તે બેઠો અને તે પછી તેનો પુત્ર વત્સરાજ ગાદી ઉપર બેઠો. આ વત્સરાજ પરાક્રમી રાજા હતો. એનો સમય ચોક્કસ જાણવાનું સાધન છે. શક સં. ૭૦૫ (વિ. સં ૮૪૦)મા દિગંબર જૈન આચાર્ય જિનસેને હરિવંશ પુરાણ લખ્યુ છે તેમાં લખ્યુ છે કે શક સં. ૭૦૫ મા જ્યારે ઉત્તર દિશામા ઈન્દ્રાયુધનુ રાજ્ય હતુ, કૃષ્ણનો પુત્ર વલ્લભ દક્ષિણ દિશાનુ રક્ષણ કરતો હતો, પૂર્વમા અવન્તીનો રાજા હતો અને પશ્ચિમ (મારવાડ–ગુજરાત)મા વત્સરાજનુ રાજ્ય હતુ ત્યારે આ પુસ્તક પુરૂં કર્યું છે.[૧] આ શ્લોકોક્ત ઉત્તર દિશાનુ રાજ્ય તે કનોજનું રાજ્ય, પશ્ચિમનુ તે ભિલ્લમાલનુ અને દક્ષિણનુ તે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનું અને વલ્લભ તે કૃષ્ણનો પુત્ર ગોવિંદ બીજો એમ વિદ્વાનોનો તર્ક છે.[૨] મતલબ કે આ વત્સરાજની વિ. સં. ૮૪૦મા ગુજરાત ઉપર સત્તા હશે એમ ચોક્કસ જણાય છે.

કૃષ્ણ વિ. સં ૮૧૩ અને ગોવિંદ બીજો વિ. સં. ૮૨૯

પણ આ વત્સરાજ ગુજરાતનુ સામ્રાજ્ય સુખે ભોગવી શકયો હોય એમ લાગતુ નથી કારણકે પહેલા કહેલા રાષ્ટ્રકૂટ વંશના દન્તીદુર્ગ પછી તેનો કાકો કૃષ્ણ લગભગ વિ. સં. ૮૧૩ (ઇ સ ૭૫૭)મા ગાદી ઉપર બેઠો અને વિ સં ૮૨૯ (ઈ. સ ૭૭૩)મા તેનો પુત્ર ગોવિંદ બીજો બેઠો[૩] એ એના વખતની કોઈ નિશાની ગુજરાતમાથી મળી નથી અને એ સમયમા ઉપર જોયુ તેમ નાગાવલોકની તથા તેના વંશજોની સત્તા ગુજરાત ઉપર હોય એમ જણાય છે, એટલે

---

૧ शाकेष्वब्द शतेषु सप्तसु दिश पञ्चोत्तरेषूत्तरा पातीन्द्रायुधनाम्नि कृष्णनृपजे श्री वल्लभे दक्षिणा। पूर्वां श्रीमदवन्तीभूभृति नृपे वत्सादिराजेऽपरा सौराणामधिमण्डले जययुते वीरे वराहे वति ॥

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૨ ટિ

૨ જુઓ ના પ્ર. ૫ ભા. ૯ અ. ૩ પૃ ૩૨૨ તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૨

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૩થી૧૦૬ તથા મુ. ગે ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૨૨૨ રાષ્ટ્રકૂટ એન્ડ ધેરટાઇમ્સ-પૃ. ૪૮

રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા એ વખતે ગુજરાતમા નહિ રહી હોય એમ જ માનવુ યોગ્ય છે પણ રાષ્ટ્રકૂટ વશે ગુજરાતનો લોભ છોડી દીધો હતો એવુ તો નહોતુ જ અને સં ૮૩૬મા આ ગોવિંદ બીજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકી જાતે ગાદી ઉપર બેસનાર તેના નાના ભાઈ કલિ વલ્લભ કે ધ્રુવ[1] ધારાવર્ષે ગુજરાત ઉપર ફરી રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા સ્થાપી હોય એમ જણાય છે.

ધ્રુવ નિરૂપમ લગભગ વિ. સં. ૮૩૬થી૮૫૦

આ ધ્રુવ ધારાવર્ષકે નિરૂપમ પરાક્રમી રાજા હતો. દક્ષિણ હિંદમાં કાચી અને ચેરના રાજાઓને હરાવી છેક રામેશ્વર સુધી તેણે પોતાનો વિજયડકો વગાડયો હતો એ ધ્રુવ વિષે એના પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજાના વાણીદીડોરી અને રાધણપુરના વિ સં ૮૬૪ (ઈ. સ ૮૦૮)નાં તામ્રપત્રોમા લખ્યુ છે કે તેણે ગાડના રાજાની લક્ષ્મી સહેલાઈથી હાથમાં આવી જવાથી મત્ત થઈ ગયેલા વત્સરાજને અપ્રતિબલ સૈન્યવડે મારવાડની વચ્ચે ખરાબ સ્થિતિમા મુકી દઈને તેની પાસેથી ગૌડ દેશને જીતીને તેણે મેળવેલા ચદ્ર જેવા બે શ્વેત છત્રો ખુચવી લીધા[2] આ વત્સરાજ તે ઉપર કહેલો પશ્ચિમનો નાગાવલોકના વશનો વત્સરાજ. આ રીતે વત્સરાજને મારવાડમા હરાવીને ગુજરાતનુ રાજ્ય રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધ્રુવે પાછુ લીધું એ બનાવ કયારે બન્યો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ વિ સ. ૮૬૪ (ઇ. સ ૮૦૮)ના ઉપર કહેલા તામ્રપત્રોમાં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ છે અને વિ સં ૮૫૦નુ ગોવિંદ ત્રીજાનું

---

૧ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ ૧૦૬–૧૦૭ ઇ–એ ગ્ર ૬ પૃ. ૬૫ મુ ગે ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૨, રાષ્ટ્રકુટ એન્ડ ધેરટાઈમ્સ પૃ ૫૨

૨ हेलास्वीकृतगौडराज्यकमलामत्त प्रवेश्याचिराद्

दुर्मार्ग मरुमध्यमप्रतिवलैर्यो वत्सराज बलै ।

गौडीय शरदिन्दुपादधवल छत्रद्वय को(के) ग्रल

तस्मान्नाहृत तद्यशोपि ककुभाप्राते स्थित तत्क्षणात् ॥

ઇ. એ ગ્ર ૧૧ પૃ ૧૫૭, ગુ. ઐ. લે. ભા ૨ નં. ૧૨૧ અને ન. ૧૨૨

દાનપત્ર મળ્યુ[1] છે એ જોતાં વિ. સં ૮૪૫ની આસપાસમાં આ બનાવ બન્યો હોય એ સભવિત છે

ગોવિંદ ત્રીજો વિ. સં ૮૫૦ થી ૮૭૦

ઉપર કહેલ તામ્રપત્રોમા જ કહેલુ છે કે પોતાના પુત્ર ગોવિંદની કૃષ્ણ જેવી અલૌકિક શક્તિઓ જોઇને તેને જ પોતાનું પૃથ્વીનુ સામ્રાજ્ય આપવા માડયુ પણ તેણે માટે તો આ કઠી (कठिका)[2] બસ છે એમ કહીને ના પાડી મયૂરખંડી કે મોરખડ (નાશિક) મા ગોવિંદની રાજધાની હતી એ જોતા કોકણ એટલે વલસાડની ઉત્તરનો પ્રદેશ વિવક્ષિત હશે એમ પ. ભગવાનલાલ તર્ક કરે છે. પણ મૂળલેખના શબ્દો જોતાં એ અર્થ ખોટો લાગે છે. વળી એ જ ગ્રથકર્તા તર્ક કરે છે કે ગુજરાતના ગોવિંદના વિ સં. ૮૮૩ (ઈ. સ. ૮૨૭)નાં કાવીના દાનપત્રમા સ્તભ અને બીજા રાજાઓથી પોતાના રાજ્યને માથે ભય ઝઝુમતું જોઇને ધ્રુવે ગોવિંદને પોતાના જીવતા જ રાજ્યાભિષેક કર્યો એમ કહેલુ છે એ જોતાં ધ્રુવે દક્ષિણની સત્તા પોતાના હાથમાં રાખીને ગુજરાતનુ રાજ્ય ગોવિંદને સોપી દીધુ હોય એવો સભવ છે. આ સ્તભને ખંભાત સાથે સંબધ હોવાનો પ. ભગવાનલાલે તર્ક કર્યો છે. અલ્તેકર સ્તભને ગોવિંદનો મોટો ભાઈ કહે છે.[3]

એ ગમે તેમ હો પણ ઉપર કહેલાં વાણી ડીડોરી અને રાંધણપુરના તામ્રપત્રો સ્પષ્ટ કહે છે કે ગોવિંદ ત્રીજાએ (સ્તભની અધ્યક્ષતા નીચે ?) એકઠા થયેલા બારે રાજાઓને હરાવ્યા. ગૂર્જરતો ભયનો માર્યો ભાગી ગયો, તે પાછો સ્વપ્નમા યે દેખાયો નહિ,[4] અને માલવરાજા

---

૧ એ ઇ. ગ્ર ૩ પૃ. ૧૦૫

૨ આ કઠિકા શબ્દનો ડોકમા પહેરવાની માળા-કઠી-અર્થ શ્રી અલ્તેકરે કર્યો છે. (પૃ. ૫૨) અને તે જ ઠીક લાગે છે

૩ મુ. ગે ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૩ અને રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડ ધેરટાઇમ્સ પૃ. ૬૧

૪ એ. ઈ. ગ્રં ૬ પૃ. ૨૩૯ જુઓ નીચેનો શ્લોક ૧૫

त सन्नक्षत्रमुदीक्ष्य य शरदृतु पर्जन्यवद्गुर्जरो

नष्ट क्वापि भया त्तथा न समर स्वप्नेऽपि पश्येद्यथा ।

તાબે થયો આ ગૂર્જર રાજા કોણ હશે તે કહી શકાતું નથી એમ પં. ભગવાનલાલે લખ્યુ છે પણ એ વત્સરાજનો અનુયાયી નાગભટ્ટ હોવાનો સંભવ છે કારણ કે એ ગોવિંદ ત્રીજાનો સમકાલીન હતો.[૧] ગૂર્જર રાજા ભાગી ગયા પછી માળવાના રાજાને નમાવ્યો, માળવેથી ગોવિંદ વિંધ્યા તરફ ગયો ત્યા પૂર્વમાળવાના રાજા મારશર્વે તેની આધીનતા સ્વીકારી અને ખડણી ભરી, ત્યાથી વળતા શ્રીભવન (ગુજરાતમા આવેલુ સરભોણ[૧] ભરૂચના આમોદ તાલુકાનુ)મા ગોવિંદે ચોમાસું ગાળ્યુ. ચોમાસુ પુરૂ થયા પછી ગોવિંદ વિજય કરવા માટે દક્ષિણમાં છેક તુગભદ્રા સુધી ગયો અને જતા જતા ગુજરાતનુ રાજ્ય પોતાના ભાઈ ઇન્દ્રને સોપતો ગયો હશે[૨] અને આ ઈન્દ્રથી રાષ્ટ્રકુટોની ગુજરાત શાખા શરૂ થાય છે અનેક તામ્રપત્રોમા ઇન્દ્રને તેના ભાઈ ગોવિંદે લાટેશ્વર મડલ આપ્યુ એમ કહેલુ છે.[૩] ગુજરાતના બીજાં તામ્રપત્રોમાં ઇન્દ્રે ગુજરાત જીતીને લીધુ, કાઈ તેના ભાઇએ આપ્યુ નહોતુ એમ દેખાડવાની ઇચ્છાથી ગોવિંદના અનુયાયી તરીકે શર્વઅમોઘ વર્ષ (વિ સ ૮૭૦)નુ નામ લીધા પછી શર્વનો કાકો ઇન્દ્ર (ગુજરાતનો) રાજા હતો એમ કહેલુ છે.[૪]

ઇન્દ્ર વિ. સં. ૮૬૪ થી ૮૬૮

ગોવિંદ ત્રીજાએ પોતાના ભાઈ ઇન્દ્રને લગભગ વિ. સ ૮૫૬ અને ૮૬૪ વચ્ચે ગુજરાતનું રાજ્ય સોપ્યુ અને વિ. સ ૮૬૮

---

૧ એ ઈ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૨૯ ટિ. ૪

૨ જુઓ શકસ. ૭૩૦ના રાધણપુરના તામ્રપત્રનો હવાલો આપીને પ. ભગવાનલાલે ઉપર પ્રમાણે તર્ક કર્યો છે. પણ મૂળ લેખમા એવા તર્ક માટે કશો આધાર નથી. અલબત્ત ટિ. ૩મા ઉતારેલા શબ્દો ઉપરથી ઉપરનુ અનુમાન ખેચી શકાય ખરૂ

૩ शास्ता बभूव . .....तद्दत्तलाटेश्वरमडलस्य
શક સ. ૭૩૪ (વિ સ. ૮૬૮)નુ તામ્રપત્ર પ્રા લે મા ભા ૧ લેખ ન. ૫

૪ જુઓ શક સ. ૭૮૯ (વિ. સ. ૯૨૪)નુ ધ્રુવરાજનુ તામ્રપત્ર શ્લો. ૨૪ એજન લેખ ન. ૪

(શક સ. ૭૩૪)નું તો તેના પુત્ર કર્કનુ વડોદરાનુ દાનપત્ર મળ્યું છે એ જોતા ઇન્દ્રનો રાજ્યકાળ ઘણો ટુકો લાગે છે. કર્કના વિ સં. ૮૬૮ના એક દાનપત્રમા ઇન્દ્રને આખા લાટેશ્વર મડળનો રાજા કહ્યો છે,[૧] અને બીજા એજ સાલના છપાયેલા દાનપત્રના એક શ્લોકમા કહ્યુ છે કે લડવા સામે આવેલા ગૂર્જરેશ્વરની પાછળ પડીને તેને ઇન્દ્રે નસાડયો અને શ્રી વલ્લભે (શર્વ કે અમોઘવર્ષે) જેના વૈભવને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો હતો એવા અને ડરી ગયેલા ઘણા દક્ષિણાપથના મહા સામન્તોને તેણે આદરથી રક્ષણ આપ્યુ.[૨] આનો એક અર્થ એવો થાય કે ઇન્દ્રે દક્ષિણના સમ્રાટ્થી કોઇક કારણે અસતુષ્ટ સામતોને પોતાના પડખામાં લીધા અને ગુજરાતનુ રાજ્ય જમાવ્યુ પણ અલ્તેકરે આ સામતોનો પોતાના ભાઈ સાથે મેળ કરી આપ્યો એમ અર્થ કર્યો છે. જે ગૂર્જરેશ્વરને નસાડયાનું ઉપગના શ્લોકમા કહ્યુ છે તે ભિલ્લમાલનો નાગભટ્ટ કે નાગાવલોક બીજો હોવો જોઇએ.

નાગભટ્ટ બીજો લગભગ વિ. સં ૮૬૪ થી ૮૯૦

આ નાગભટ્ટ બીજાનો વિ સં. ૮૭૨નો એક શિલાલેખ જોધપુર રાજ્યના બીલાડા પરગણાના બુચકલા ગામમાથી મળ્યો છે[૩] આ

---

૧ शास्ता प्रतापप्रथितः पृथिव्यां सर्वस्य लाटेश्वरमडलस्य ।

વડોદરાના અમુદ્રિત દાનપત્રમાથી મું ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૨૪ ટિ. ૧ મા ઉતારો.

૨ વડોદરાના વિ સ. ૮૬૮ (ઇ. સ. ૮૧૨)ના છપાયેલા દાનમા ઉપર કહેલી હકીકત નીચેના શ્લોકમા કહી છે.

येनैकेन च गुर्जरेश्वरपतिर्योद्धु समभ्युद्यत
शौर्य प्रोद्धतकधरो मृग इव क्षिप्र दिशो ग्राहितः ।
भीतासहतदक्षिणापथमहासामन्तचक्र यतो
रक्षामाप विलुण्ठ्यमानविभव श्री वल्लभेनादरात् ॥ શ્લો ૨૪

ઇ એ. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૨
પ્રા. લે મા. લેખ ન. ૫ ગુ. ઐ લે. નં. ૧૨૩

૩ જુઓ એ. ઈ ગ્ર. ૯ પૃ. ૧૯૯,-૨૦૦

નાગભટ્ટે જ કનોજના રાજા ચક્રાયુધને જીતીને પોતાના વંશની ગાદી કનોજમાં સ્થાપી[1] હવે વડોદરાના દાનપત્રમાં ગુર્જરેશ્વરને ઇન્દ્રે નમાડયાનું કહ્યું છે, પણ ભોજની ગ્વાલીઅર પ્રશસ્તિમાં આન્ધ્ર, સૈન્ધવ, વિદર્ભ, કલિંગ અને બંગના રાજાઓને આ નાગભટ્ટે હરાવેલા હોવાનું તથા આનર્ત, માલવ, કિરાત, તુરુષ્ક, વત્સ અને મત્સ્ય વગેરે રાજાઓના ગિરિદુર્ગો બળાત્કારથી તેણે પોતાને આધીન લીધાનું કહ્યું છે[2] ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિ પાછળથી લખાઇ છે અને વડોદરાનું દાનપત્ર લગભગ સમકાલીન છે, એ જોતાં નાગભટ્ટ ગુજરાતમાં ફાવ્યો નહિ અને કનોજમાં ફાવ્યો એમ જ માનવું યોગ્ય છે. પ્રભાવક ચરિત નામના જૈન ગ્રંથમાં જે આમ કે નાગાવલોક રાજાની વાત છે તે આ નાગભટ્ટ એમ ગણીને શ્રી ગૌ હી. ઓઝા નાગભટ્ટ બીજાનો મરણકાળ એ ગ્રંથને આધારે વિ સં. ૮૯૦ ભાદ્રપદ સુદિ ૫ માને છે.[3]

કર્ક વિ સં. ૮૬૮ થી ૮૭૮

ઇન્દ્ર પછી તેનો પુત્ર કર્ક લાટ મંડલનો સ્વામી થયો. તેણે સુવર્ણવર્ષ તથા પાતાલમલ્લનાં બિરૂદો ધારણ કર્યા હતા. કર્કે દક્ષિણના મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સાર્વભૌમ સત્તા કબુલ રાખી હતી. એનાં ત્રણ તામ્રપત્રો મળ્યા છે. (૧) શક ૭૩૪ (વિ. સં ૮૬૮)નું વડોદરાનું દાનપત્ર, (૨) શક ૭૩૮ (વિ સં ૮૭૨)નું નવસારીનું અને શક ૭૪૩ (વિ. સં ૮૭૭)નું સુરતનું વડોદરાના દાનપત્રમાં આ કર્ક વિષે લખ્યું છે કે ગૌડના તથા બંગના રાજાઓના વિજયથી ફુલાઈ ગયેલા ગૂર્જરેશ્વરથી હારી ગયેલા માળવાના રક્ષણ માટે લબાયેલા દિશાઓની ભોગળ જેવા જેના હાથને લીધે સ્વામી રાજ્યનું ફળ

---

૧ જુઓ ભોજની ગ્વાલીઅર પ્રશસ્તિ. શ્લો. ૯

૨ એજન શ્લો. ૮ તથા ૧૧. રિપોર્ટ ઓફ ધી આ. સ. ઈ. ૧૯૦૩–૪ પૃ. ૨૮૧

૩ નિ પ્રેસમાં મુદ્રિત પ્રભાવક ચરિતમાં બપ્પભટ્ટિ પ્રબંધ શ્લોક ૭૨૫ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૯ અ ૩ પૃ. ૩૨૩–૩૨૪

ભોગવે છે[1] કર્કનો આ સ્વામી તે તો દક્ષિણનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ત્રીજો હોવો જોઈએ પણ ગૌડ અને બંગાળાનો વિજય કરે એવો ગૂર્જરેશ્વર કોણ તે ગેઝેટીઅરના કર્તાને સૂઝયું નથી.[2] પણ કનોજના પ્રતિહાર વંશની વંશાવળી હવે પુરી મળી જવાથી તથા ગ્વાલીઅરની ઉપર કહેલી પ્રશસ્તિમા નાગભટ્ટે બંગપતિનો વિજય કર્યો હોવાનું સ્પષ્ટ કથન હોવાથી[3] વડોદરાના દાનપત્રનો ગૂર્જરેશ્વર તે આ નાગભટ્ટ જ એમ નિ સંદેહ સમજી શકાય છે

કર્કના વિ. સ. ૮૬૮ના વડોદરાના તામ્રપત્રમાં દક્ષિણની મુખ્ય શાખામાં ગોવિંદ પછી શર્વ અમોઘવર્ષનુ નામ નથી અને વિ. સ. ૮૭૨ (ઈ. સ ૮૧૬)ના નવસારી તામ્રપત્રમાં નામ છે એ ઉપરથી વિ. સ. ૮૬૮ અને ૮૭૨ વચ્ચે અમોઘ વર્ષ ગાદીએ આવ્યો હશે, એમ જણાય છે. ફ્લીટે સીરૂરના ઉત્કીર્ણ લેખ ઉપરથી અમોઘવર્ષનુ રાજ્યારંભનું વર્ષ (ઇ. સ. ૮૧૪) વિ. સ. ૮૭૦ માન્યુ છે તે બરાબર લાગે છે.[4]

પ્હેલાં તો કેટલાક સગાઓ તથા સામંતોના વિરોધને લીધે ૭ વર્ષની બાળક ઉમ્મરના અમોઘવર્ષને ગાદીએ બેસવામા મુશ્કેલી પડી હોય અને પછી કર્કની મદદથી ગાદી મળી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ધ્રુવ પ્હેલાનાં વિ. સં ૮૯૧ (શક સં ૭૫૭)ના તથા ધ્રુવ બીજાનાં વિ સં. ૯૨૩ (શક સ ૭૮૯)નાં દાનપત્રોમા પરસ્પર મળી જઈને જેણે જુદાં જુદા મડલો દબાવી દીધેલાં એવા ઉદ્ધત

---

૧ गौडेन्द्रवंगपतिनिर्जयदुर्विदग्ध-
सद्गूर्जरेश्वरदिगर्गलतां गतस्य ।
नीत्वा भुज विहतमालवरक्षणार्थं
स्वामी तथान्यमपि राज्यफलानि भुक्ते ॥
પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૫ શ્લો. ૨૭

૨ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૪

૩ ગ્વાલીઅર પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૦ निर्जित्य वंगपति.

૪ મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૪

સામંતોને પોતાના બાહુબળથી જીતીને જેણે અમોઘવર્ષને રાજગાદી ઉપર સ્થિર કર્યો એવા શબ્દો કર્ક વિષે લખેલા છે[1]

કર્કના વિ. સ. ૮૬૮ના વડોદરાના દાનપત્રમા વટપદ્રક (હાલના વડોદરા)ના દાનનો ઉલ્લેખ છે.[2] આ વટપદ્રક એ વડોદરા જ એમાં પણ શકા નથી કારણકે આસપાસનાં ગામોમાં, પૂર્વમાં જમ્બુવાવીકા તે હાલનુ જમ્બુવાડા, પશ્ચિમમા અંકોટ્ટ તે હાલનું આંકોટા, અને ઉત્તરમા વગ્ઘાચ્છ ગામ કહ્યુ છે તે હાલનું વાઘોડીઆ હોવાનો સભવ છે. આ દાનપત્રનો લેખક દુર્ગભટનો પુત્ર મહાસાધિ વિગ્રહાધિકૃત નેમાદિત્ય છે, અને દૂતક રાજપુત્ર શ્રીદન્તીવર્મા છે. આ રાજકુમાર દન્તીવર્મા તે કર્કનો પુત્ર હોવો જોઈએ. દાન વલભીમાથી નીકળેલા બ્રાહ્મણને આપેલુ છે.

કર્કનુ વિ સં ૮૭૨ (શક સ. ૭૩૮)નુ નવસારીનુ દાનપત્ર ખેડાથી અપાયેલુ છે અને મહી તથા નર્મદા વચ્ચે આવેલા શમીપદ્રક ગામનું દાન અપાયુ છે. દાનલેનાર બાદામી (બીજાપુર)નો દક્ષિણી બ્રાહ્મણ છે એ ગોબ્બડિ ઉર્ફે ૫ વલ્લભરાજ નામના બ્રાહ્મણને ચૌદ વિદ્યા જાણનાર કહ્યો છે. આ દાનપત્રનો દૂતક ભટ (યોદ્ધો) દ્રોણમ્મ છે.[3]

કર્કનુ વિ સં. ૮૭૭ (૭૪૩)નુ સુરતનુ દાનપત્ર[4] વંકીકાના કાઠા ઉપરની છાવણીમાથી અપાયુ છે આ વકીકા તે વલસાડ પાસેની

---

૧ स्वेच्छागृहीतविषयान्दृढसगभाज

प्रोध्धृतदृप्ततरशोल्किकराष्ट्रकूटान् ।

उत्खातखड्गनिजवाहुवलेन जित्वा

योमोघवर्पमचिरात्स्वपदे व्यधत्त ॥२९॥

ઇ. એ. ગ્ર. ૧૪ પૃ. ૧૯૯, શ્લો. ૧૦ પ્રા. લે. મા ભા ૧ લેખ ન. ૪ શ્લો. ૨૯

૨ પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૫

૩ મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૨૫, જ. બો. બ્રે. એ સો. ગ્ર ૨૦ પૃ ૧૩૫

૪ આ દાનપત્ર પચાસ વર્ષ પ્હેલા પ. ભગવાનલાલ પાસે હતુ અને હમણા પ્રો અલ્તેકરે એ ઈ. મા છાપવા મોકલ્યુ છે એમ પોતે ઓઝા અભિનદન ગ્રથ (વિ. ૩ પૃ. ૪)મા કહે છે.

વાંકી ખાડી હશે, એમ પં. ભગવાનલાલ તર્ક કરે છે.[૧] આમાં નાગસારિકા (નવસારી) નજીક અંબાપાટક ગામનું એક ખેતર આપ્યાનું કથન છે. આ દાનપત્રનો લેખક દુર્ગભટ્ટનો પુત્ર સાંધિ વિગ્રહાધિકૃત નારાયણ છે. ગૂજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ તાપીની દક્ષિણે આપેલું આ પ્હેલું દાન છે એ ઉપરથી પં. ભગવાનલાલ અનુમાન કરે છે કે[૨] અમોઘવર્ષને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કર્યા બદલ તેણે ઉત્તર કોકણનો પ્રદેશ જે હાલમાં તાપીની દક્ષિણના ગુજરાતનો ભાગ છે તે કર્કને આપ્યો હશે

ઉપર વડોદરાના દાનપત્રમાંથી કર્કને દન્તીવર્મા નામનો પુત્ર હોવાની નોધ કરી છે. હવે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના છેલ્લા રાજા કૃષ્ણના શક સં. ૮૧૦ના લેખમા એના પિતાનુ નામ દન્તીવર્મા આપેલુ હોઈને, એ લેખનું લખાણ ગડબડીયુ હોવાથી તથા દન્તીવર્માનો શક સં. ૭૮૯નો જે લેખ પાછળથી મળ્યો છે તે એમને ઉપલબ્ધ ન હોવાથી પં ભગવાનલાલે વંશાવળીમાં કાંઈ ભૂલ હોવાનો સંભવ સ્વીકાર્યા છતા આ દન્તીવર્માનો પુત્ર જ કૃષ્ણને ગણ્યો છે.[૩] પણ પાછળથી મળી આવેલા શક ૭૮૯ના લેખ પ્રમાણે એ કૃષ્ણનો પિતા દન્તીવર્મા તો અકાલવર્ષનો પુત્ર અને ધ્રુવરાજ બીજાનો ભાઈ ઠરે છે. અને કર્કને જે દન્તીવર્મા નામનો પુત્ર હતો તે પિતા જીવતા મરી ગયો હશે. કારણકે કર્ક પછી એનો પુત્ર ધ્રુવ પ્હેલો ગાદી ઉપર બેસે છે પણ વચલા કેટલાક વર્ષો ગોવિંદે ગુજરાતમાં સત્તા ભોગવી છે.

---

૧ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૫

૨ એજન

૩ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૫–૧૨૬

શક સ ૮૧૦નુ ગૂજરાતના કૃષ્ણ અકાલવર્ષનું દાનપત્ર ઇ. એ. ગ્ર. ૧૩ (પૃ. ૬૫)મા પ્રગટ કરતા ડા. હુલ્ઝજે. મુ. ગે ના લેખકનુ અનુમાન ભૂલભરેલુ હોવાનુ દર્શાવેલું અને દન્તીવર્માનુ શક સ. ૭૮૯નુ દાનપત્ર (જેનો આગળ વિશેષ નિર્દેશ આવે છે) એ. ઈ. ગ્રં. ૬ (પૃ ૨૮૫)મા પ્રગટ કરતાં ડા. દેવદત્ત ભાંડારકરે ડા. હુલ્ઝજનો મત યથાર્થ હતો એમ સિદ્ધવત્ દર્શાવ્યું છે.

ગોવિંદ પ્રભૂત વર્ષ વિ. સં. ૮૮૩થી ૮૮૯

આ ગોવિંદના કાવીદાનપત્રના એક પતરામા શક સ ૭૪૯ (વિ. સ ૮૮૩)ની સાલ છે.[૧] આ તામ્રપત્રમાં ગોવિંદ વિષે કાંઈ વિગતો નથી પણ દાન ભરૂચમાથી અને કાપીકા (કાવી–ભરૂચની ઉત્તરે ત્રીશ મૈલ) નજીક કોટિપુરમા જયાદિત્ય નામના સૂર્ય મન્દિરને અપાયુ છે. દાનપત્રનો લેખક અવલોકિતનો પુત્ર યોગેશ્વર છે અને દૂતકભટ્ટ કુમુદ છે. આ દાનપત્રમાં ગોવિંદ ગાદીએ બેઠો હોવાનુ સૂચન નથી તેમજ શક સં ૭૩૫ (વિ. સં. ૮૬૯) નુ તોરખેડેમાથી કર્ક જીવતા ગોવિંદે આપેલુ તામ્રપત્ર મળ્યુ છે,[૨] એ ઉપરથી પ ભગવાનલાલ ધ્રુવની બાલ્યાવસ્થા દરમીયાન એના પાલક તરીકે ગોવિંદે રાજ્ય કર્યું હશે એવુ અનુમાન કરે છે.[૩] મેખલ ડફ ગોવિંદે કર્ક પાસેથી રાજગાદી પડાવી લીધી હશે પણ તરત કર્કે અમોઘવર્ષની મદદથી પાછી લઈ લીધી હશે એમ અટકળ કરે છે.[૪] શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથરેઉ કદાચ બે ય ભાઈઓ સાથે રાજ્યકરતા હશે એવો તર્ક કરે છે[૫] અને શ્રી અલ્તેકર કલ્પના કરે છે કે દક્ષિણના બાળરાજા અમોઘ વર્ષને મદદ કરવા માટે કર્કને લાંબા વખત સુધી ગુજરાત બ્હાર રહેવું પડયુ એટલે તેણે પોતાના ભાઈ ને ગુજરાતમા પ્રતિનિધિ નીમ્યો હશે[૬]

ધ્રુવ પ્હેલો વિ સ. ૮૯૧થી ૯૨૨

વડોદરાના શક સ ૭૫૭ (ઇ. સ. ૮૩૫, વિ સ ૮૯૧)ના દાનપત્રમા[૭] ધ્રુવ ઉર્ફે નિરૂપમ અને ધારાવર્ષને રાજા કહેલો છે. ધ્રુવ

---

૧ ઇ. એ. ગ્ર ૫ પૃ ૧૪૮

૨ એ. ઇ. ગ્ર. ૩ પૃ ૫૪

૩ મુ. ગે ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૬

૪ ડફની ક્રોનોલેજી પૃ ૭૨

૫ ભારતકે પ્રાચીન રાજવશ ભા ૩ પૃ ૭૩

૬ રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડ ધેર ટાઇમ્સ પૃ. ૮૦, ૮૧ તથા ઓઝા અભિનંદન ગ્રન્થ વિ. ૩ પૃ ૫

૭ ઈ એ. ગ્ર. ૧૪ પૃ. ૧૯૬, પ્રા. લે. મા, લેખ ન ૬૨

ઉમ્મરે પહોચતાં તેનો કાકો ગોવિંદ જીવતો હોવા છતાં ગાદીએ બેઠો હશે કે ગોવિંદ મર્યા પછી ગાદીએ બેઠો હશે એ નક્કી કહેવુ મુશ્કેલ છે આ દાનપત્ર ખેડા નજીક સર્વ મગલામાથી અપાયુ છે, અને બદરસિદ્ધિ (બોરસદ) ગામનો યોગનામનો બ્રાહ્મણ જેને ગોવિન્દરાજે જ્યોતિષકની પદવી આપેલી તેને અપાયું છે આ દાનપત્રનો લેખક દુર્ગભટ્ટનો પુત્ર સધિવિગ્રહાધિકારી નારાયણ છે અને દૂતક શ્રી દેવરાજ છે.

ધ્રુવરાજે પોતાના પિતાની દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટના સામતપદે રહેવાની નીતિ છોડી દીધી હોય એમ પ. ભગવાનલાલ નીચેના કારણથી અનુમાન કરે છે. શક સં ૮૩૨ (વિ. સં. ૯૬૬)ના કપડવજના દાનપત્રમાં વલ્લભે એટલે કે અમોઘવર્ષે લશ્કર મોકલીને કઠિકા (મુબઈથી ખભાત સુધીના પ્રદેશ)ને ઘેરો ઘાલીને બાળ્યાનુ કથન છે, એમ તેઓ કહે છે. પણ મૂળ લેખ જોતા તેમાં કાટા જેવા શત્રુ રાજાઓને બાળ્યાનુ કથન છે[1] આ ચડાઈ વખતે, ધ્રુવ બીજાના બગુમરાના શક સં ૭૮૯ (વિ. સં ૯૨૩)ના દાનપત્ર[2] પ્રમાણે વલ્લભ કે અમોઘવર્ષ પ્હેલાના લશ્કરને નસાડતાં ઘાયલ થઈ ને રણભૂમિ ઉપર ધારાવર્ષ ઉર્ફે ધ્રુવ પ્હેલો મરણ પામ્યો.

અકાલવર્ષ વિ. સં. ૯૨૩

ધ્રુવ પછી તેનો પુત્ર અકાલવર્ષ ઉર્ફે શુભતુંગ ગાદી ઉપર બેઠો. ધ્રુવ બીજાના શક સં. ૭૮૯ (વિ. સં. ૯૨૩)ના બગુમરાના દાનપત્રમાં લખ્યુ છે કે પોતાના પિતા ધ્રુવના રણભૂમિ ઉપર મરણ પછી, વલ્લભના લશ્કરથી તથા ફરી ગયેલા અને દુષ્ટ અનુજીવી વર્ગથી

---

૧ મુ. ગે. ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૬. મૂળ લેખ માટે જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૫૨ શ્લો ૯ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૩૨

भूपालान्कण्टकाभान्सपदि विघटितान्वेष्टयित्वा ददाह ।

૨ ઈ. એ. ગ્ર. ૧૨ પૃ ૧૭૯થી ૧૮૪, પ્રા. લે. મા લેખ નં. ૪ શ્લો. ૩૨

रणशिरसि खड्गाघातैर्वल्लभदण्ड पराङ्मुखीकृत्य ।

शस्त्रशतशुद्धदेह स्वर्गमगादेक एवासौ ॥

દબાયેલા પણ પિતૃ પરંપરાથી પ્રાપ્ત લાટ મંડલનો કુળના આલંબન રૂપ એ અકાલવર્ષ સ્વામી થયો.[1]

ધ્રુવ બીજો વિ. સં. ૯૨૩ થી ૯૪૦

અકાલવર્ષ પછી ધ્રુવ બીજો ઉર્ફે ધારાવર્ષક નિરૂપમ ગાદી ઉપર આવ્યો. એના બે તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. જેમાંથી શક ૭૮૯ (વિ. સં. ૯૨૩)ના બગુમરા તામ્રપત્રનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. બીજું વડોદરાનુ દાનપત્ર શક સ. ૭૯૩ (વિ. સ. ૯૨૭)નું છે, જે ગેઝીટીઅરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખાયો ત્યારે કયાય છપાયુ નહોતું પણ પં. ભગવાનલાલ પાસે હતુ અને તેમણે બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમને આપેલુ[2] આ બે તામ્રપત્રોમાં ધ્રુવે પોતાના વીફરેલા બન્ધુવર્ગને શાન્ત કર્યાનુ લખ્યુ છે. પણ ધ્રુવની સામે કેવળ બન્ધુવર્ગની જ આફત નહોતી પણ "એક તરફ શ્રી વલ્લભ (રાષ્ટ્રકૂટની મુખ્ય શાખાનો રાજા) વિમુખ થઈ બેઠો હતો, બીજી તરફથી પ્રબલ ગૂર્જરોનુ સૈન્ય ચડી આવ્યુ હતુ, ત્યારે બાન્ધવો ફરી ગયા હતા અને છેવટ ન્હાનો ભાઈ પણ ફરી ગયો હતો છતા એ બધુ નિરૂપમ (ધ્રુવ બીજા)ની તરવારના અદ્ભુત સ્ફુરણ આગળ શાંત થઈ ગયુ."[3]

---

१ वल्लभदण्डक्रान्त विघटितदुष्टानुजीविवर्गेण ।
पितृपर्यागतमचिरान्मण्डलमभ्यासित येन ॥

એજન શ્લો. ૩૪

૨ જુઓ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૭ ધ્રુવના ભાઈ દન્તીવર્માના પણ શક ૭૮૯ના એક અમુદ્રિત દાનપત્રની નોંધ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૨૫૫મા કરી છે. આ દાનપત્ર હવે છપાઈ ગયું છે.

૩ इतो विमुखमापतत्प्रबलगूर्जराणां बल ।
इतो विमुखवल्लभो विकृतिमागता बान्धवाः ।
इतो नुजविकुर्वित शममगात् समस्त भया- ॥
दहो स्फुरणमद्भुत निरुपमेन्द्र खड्गस्य ते ॥

ई. એ. ગ્ર. ૧૨ પૃ ૧૭૯, પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૪ શ્લો ૩૭

અને પછીના જ શ્લોકમા કહ્યુ છે કે "અતિ બળવાન તથા પોતાના જ કુળના ગે જેનું બળ વધાર્યુ છે એવાં ગૂર્જર સૈન્યને આ એકલા ધ્રુવ બીજાએ રમતમા પાછુ કાઢયું."[૧] આ ગૂર્જરો ક્યાંનાએ ગેઝીટીઅરના લેખકને સ્પષ્ટ થયુ નહોતુ. ટિપ્પણીમાં માળવા અને ગુજરાત વચ્ચેના આ ગૂર્જરો હોય અથવા મહીની ઉત્તરના ભિલ્લમાલના ગૂર્જરો હોય, અથવા ચાવડા પણ હોય એવો વિકલ્પ દર્શાવ્યો છે છતા ભિલ્લમાલના ગૂર્જરો હોવા તરફ ટિપ્પણી લેખકનુ વલણ છે. પણ ઉપર બતાવ્યું છે તેમ નાગાવલોકના વશ જ કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારો જ અહીં ગૂર્જર શબ્દથી વિવક્ષિત છે.[૨] આ અનુમાનમા લગીરે સદેહનુ કારણ હોય તો એનુ આ બગુમરા તામ્રપત્ર સ્પષ્ટ નિરાકરણ કરે છે એમ મને લાગે છે. કારણકે એજ તામ્રપત્રમા આગળ ચાલતાં લખ્યુ છે કે જેનું તેજ દિશાઓમાં વ્યાપી ગયુ છે એવો મિહિર પણ ધારાવર્ષ (ધ્રુવ બીજા) ની ઉન્નતિ જોઈને હારથી કાળુ થયેલું મોઢુ લઈને શાંત થઈ ગયો.[૩] આ શ્લોકમાં મિહિરના સૂર્ય અર્થ ઉપર અને ધારાવર્ષના મૂસળધાર વરસાદ અર્થ ઉપર દ્વિઅર્થી રચના કરી છે. પણ કહેવાની મુખ્ય વાત ધારાવર્ષે એટલે ધ્રુવ બીજાએ મિહિરને હરાવ્યાની છે. આ મિહિર ક્યાનો રાજા? એ કોઈ કાઠીઆવાડનો મ્હેર–મેર ઠાકોર હશે કારણકે વલભીના પતન પછી કાઠીઆવાડમા મેર લોકો જોરમાં આવેલા

---

१ गूर्जरवलमतिवलवत्समुद्यत वृहित च कुल्येन ।
एकाकिनैव विहित पराङ्मुखं लीलया येन ॥

એજન શ્લો. ૩૮

૨ જુઓ પ્રાચીન ગૂર્જર દેશ તથા ગૂર્જર જાતિ નામનો મારો નિબંધ.

३ धारावर्षसमुन्नति गुरुतरामालोक्य लक्ष्म्या युतो
धामव्याप्तदिगन्तरोऽपि मिहिरः सद्व्रयवाह्वान्वित. ।
ख्यात. सोपिशम परामवतमोव्याप्ताननः किं पुन. ॥

એજન શ્લો. ૪૧

એમ પં. ભગવાનલાલનો તર્ક છે[1] અને ગૂર્જરો વિષે ખાસ નિબંધો લખનાર જેક્સનની તથા શ્રી દેવદત્ત ભાંડારકરની તો નજરમાંથી આ ઉલ્લેખ છટકી ગયો લાગે છે.[2] પણ આ મિહિર તે કાન્યકુબ્જનો પ્રતિહાર રાજા મિહિરભોજ. કનોજના પ્રતિહાર વંશનો આ ભોજ અતિ પરાક્રમી રાજા હતો. એણે વિ. સં. ૮૯૬થી ૯૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું છે એટલે એ ધ્રુવ બીજાનો સમકાલીન હતો. ઉપરના શ્લોકમાં મિહિરના તેજને દિશાઓમા વ્યાપ્ત કહ્યુ છે, તે ખોટું નથી તેણે કનોજના રાજ્યનો ખૂબ વિસ્તાર કર્યો હતો. એના રાજ્યને સામ્રાજ્ય કહી શકાય એમ શ્રી વી. સ્મિથ કહે છે[3]

આ રાજા મિહિર ભોજનુ વિ. સં ૯૦૦નુ ગુર્જર ભૂમિના ડેંડવાનક વિષયના ઉલ્લેખવાળું દાનપત્ર મળ્યું છે, એ ઉપરથી જોધપુર રાજ્યનો ડીડવાના પરગણાવાળો ભાગ એ વખતે ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) કહેવાતો હતો[4] અને તે પ્રદેશ કનોજના મિહિરભોજને તાબે હતો, એટલુ ચોક્કસ ત્યાંથી લાટનો વિજય કરવા આ મિહિરભોજે લશ્કર મોકલ્યું હોય અને તેનો ધ્રુવ બીજાએ પરાભવ કર્યો હોય એમ જણાય છે.

ધ્રુવ બીજાની ઉપર જણાવેલી આફતોમા એને સહાય કરનાર તરીકે નાનાભાઈ ગોવિન્દરાજનુ નામ આ બગુમરા તામ્રપત્રે આપ્યું

---

૧ મુ. ગે. ગ્ર ૧ ભા ૧, પૃ ૧૨૭

૨ શ્રી. ડીસ્કલકરે (ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદ્ રિપોર્ટ ઇ વિ પૃ ૭૫) તથા શ્રી. ગૌ હી. ઓઝાએ આ ઉલ્લેખ પકડ્યો છે (જુઓ ના. પ્ર પ ભા. ૯ અ. ૩ પૃ ૩૨૪)

૩ અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ આ. ૩ પૃ. ૩૭૯

૪ ઉક્ત દાનપત્ર માટે એ ઇ. ગ્ર ૫ પૃ. ૨૧૧ અને ગૂર્જરત્રા દેશની વધારે ચર્ચા માટે જુઓ પ્રાચીન ગૂર્જરદેશ તથા ગૂર્જર જાતિ–નિબંધ, કૌમુદી ૧૯૩૪ જાનેવારી.

છે. આ દાનપત્રનો દૂતક પણ એ ગોવિન્દરાજ છે.[1] ધ્રુવે બગુમરા દાનપત્રવાળુ દાન નર્મદામા સ્નાન કરીને ભરૂચમાંથી આપ્યું છે દાનમાં પારાહણક ગામ જોજ્ઝભા નામના બ્રાહ્મણને અપાયુ છે. આ પારાહણક તે સુરત અને નવસારી જીલ્લાના બલેસર તાલુકાનું બગુમરાથી બાર મૈલ છેટે આવેલુ પલાશણ હોવુ જોઈએ. એની પશ્ચિમે બ્રાહ્મણસ્થાનરૂપ જે મોત્તક ગામનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તે મોતાળા બ્રાહ્મણોનું હાલનુ મોતા ગામ ધ્રુવ બીજાના વડોદરાના દાનપત્રનુ પણ દાન ભરૂચથી અપાયુ છે અને દાનમા કપાલેશ્વર મહાદેવને મહીના દક્ષિણકાઠાના કોણવલ્લી અને નક્કભજ્જ નામના બે ગામો અપાયાં છે. હવે બગુમરાના (વિ. સ. ૯૨૩)ના તામ્રપત્રમા દક્ષિણમાં છેક નવસારી પાસે આવેલા બલેસર તાલુકાનુ ગામ દાનમા આપેલુ છે ત્યારે તે પછી ચાર જ વર્ષે લખાયેલા વડોદરાના દાનપત્રમા ધ્રુવનો મુલક ભરૂચ અને મહી નદી વચ્ચે હોવાનુ કહ્યુ છે, એ જોતાં વિ. સં. ૯૨૩થી ૯૨૭ વચ્ચે ભરૂચની દક્ષિણનો મુલક દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના તાબામા ચાલ્યો ગયો હશે એમ પ. ભગવાનલાલ તર્ક કરે છે[2] અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ અમોઘ વર્ષ પ્હેલાનુ શક સ ૭૯૩ (વિ. સ. ૯૨૭)નું સજ્જાનનું દાનપત્ર મળ્યુ છે તે જોતા એમનો તર્ક સાચો લાગે છે.[3]

યુવરાજ દન્તીવર્મા

ધ્રુવરાજ બીજા પછી એના ભાઈ દન્તીવર્માનું નામ મળે છે. એનુ શક સ ૭૮૯નુ તામ્રપત્ર મળ્યુ છે અને એના ભાઈ ધ્રુવ બીજાનું

---

૧ જુઓ ઉપરના દાનપત્રના છેલ્લા બે શ્લોકો—

श्रीमदच्छुभतुगसुतो धारावर्पानुजो रणे येन ।
निर्जित्य वैरिवर्ग राज्यं विहित स्थिर भ्रातु ॥
— — — — ।
श्रीमद्गोविन्दराजो निरुपमविहित शासने दूतकोत्र ॥

૨ મું. ગે ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૭

૩ ગુ. ઐ લે. ભા. ૨ ન. ૧૩૦

શક સ. ૭૯૩નું તામ્રપત્ર મળ્યુ છે તથા દન્તીવર્માના દાનપત્રમાં ધ્રુવરાજ બીજાએ પણ સહી કરી છે એ જોતા દન્તીવર્માએ યુવરાજ તરીકે દાન આપ્યું હશે જો કે એ પોતાને મહાસામન્તાધિપતિ કહે છે. આ દાનપત્રમા અપરિમિત વર્ષ જેવુ બિરૂદ દન્તીવર્માએ ધારણ કર્યું છે અને એક બૌદ્ધ વિહારને દાન આપ્યુ છે.[1] હમણા ધ્રુવ બીજાનુ શક સં. ૮૦૬ નુ નવું દાનપત્ર હાંસોટમાથી મળ્યુ છે, જેમા ભીમેશ્વર સંગમતીર્થમાં સ્નાન કરીને બ્રહ્મદત્ત ભિક્ષુને કાપિલ્ય તીર્થના બૌદ્ધ-વિહારમા ધૂપદીપાદિ માટે એક ગામનુ દાન કરેલુ છે. આ દાનપત્રથી શક સં. ૮૦૬ (વિ. સ. ૯૪૦) સુધી છેક નવસારી પ્રાન્ત સુધીના પ્રદેશ ઉપર ધ્રુવ બીજાની સત્તા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.[2] મતલબ કે અમોઘ વર્ષે દબાવેલો મુલક ધ્રુવ બીજાએ પાછો હાથ કરી લીધો હતો.

અકાલવર્ષ કૃષ્ણ વિ. સં ૯૪૫

આ પછીનો અને છેલ્લો ગુજરાતનો રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઉપર કહેલા ધ્રુવ બીજાના ભાઈ દન્તીવર્માનો પુત્ર અકાલવર્ષ કૃષ્ણ હતો આ રાજાનું શક સં. ૮૧૦ (વિ સં ૯૪૪)નુ બગુમરાનુ દાનપત્ર મળ્યુ છે.[3] પણ દાનપત્રની રચના એટલી ખરાબ છે અને કર્ક પછીના વશાવળીના શ્લોકોનો પાઠ એટલો ગડબડીયો છે કે એની તારિખ શિવાય એની કોઈ વિગત માનવામા સલામતી નથી લાગતી એમ પ ભગવાનલાલે

---

૧ એ ઇ. ગ્ર. ૬ પૃ ૨૮૭

પૃ. ૮૬ ટિ ૨ મા ડા. ભાડારકરે દન્તીવર્માના જે દાનપત્રની જ. બો બ્રે. રો. એ. સો મા નોધ કર્યાનુ સુ ગે ની ટિપ્પણી ઉપરથી નોધ્યું છે તે જ આ દાનપત્ર.

૨. આ દાનપત્ર વિષે એક નોધ શ્રી. ધનપ્રસાદ મુનશીએ પ્રસ્થાન પુ ૧૯ અ. ૫ મા છપાવેલ છે. હજી સુધી એ દાનપત્ર ક્યાય છપાયેલ નથી. મે એ પતરા શ્રી. ધનપ્રસાદ મુનશી પાસે જોયા છે.

૩ ઈ. એ. ગ્ર. ૧૩ પૃ. ૬૫

કહ્યું છે. અને બીજા વિદ્વાનો તેને ટેકો આપે છે.[1] આ દાનપત્રનું દાન ભરૂચ નજીક અંકલેશ્વરથી અપાયુ છે દાનમાં કવિઠસાઠી (હાલનુ કોશદ જે સુરતથી ચાર મૈલ છેટે છે) એ બ્રાહ્મણોને અપાયુ છે. આ ગામને કોકણ વિષયના વરીઆવી ગામના એકસો સોળગામના વિભાગમાં આવેલુ કહ્યુ છે. આ વરીઆવી સુરતની ઉત્તરે બે મૈલ ઉપર છે દાનપત્રનો લેખક કલુકનો પુત્ર જજ્જક છે અને દૂતક મહત્તમ સર્વાધિકારી બ્રાહ્મણ ઓલૈપ્યક છે[2] આ દાનપત્રથી ઉપર શક સ. ૮૦૬ ના દાનપત્રથી કાઢેલા અનુમાનને ટેકો મળે છે.[3] પણ ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ શાખાનું આ છેલ્લુ દાનપત્ર છે. શક સં. ૮૦૬ (વિ. સં. ૯૪૪) પછી આ ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ શાખાનું નામનિશાન ક્યાંય દેખાતું નથી. અને શક સં. ૮૨૨ (વિ. સ. ૯૬૬)મા દક્ષિણની મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ શાખાના રાજા કૃષ્ણ અકાલવર્ષના સામન્ત પ્રચંડે આપેલા ખેડા જીલ્લાના ગામના દાનનું તામ્રપત્ર કપડવજમાથી મળ્યું છે, એ તામ્રપત્રમા કૃષ્ણરાજે પ્રચડના પિતા ધવલપ્પને ગુજરાતનો દડપતિ નીમ્યાનુ કહેલું છે.[4] વળી શક સ ૮૩૬ (વિ સ ૯૭૦) માં કૃષ્ણ અકાલવર્ષના પૌત્ર ઇન્દ્ર નિત્યવર્ષે લાટ વિષયનું નવસારી નજીકનું ગામ દાનમાં આપેલું તેનાં બે દાનપત્રો બગુમરામાથી મળ્યાં છે.[5] આ ઉપરથી શક સ. ૮૧૦ અને ૮૩૨ વચ્ચે ઘણું કરી

---

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૮, ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩ પૃ. ૪૬ ઓઝા અભિનંદન ગ્રન્થ વિ. ૩ પૃ. ૬

૨ એજન, પ્રા. લે. મા. ભા. ૨ ન. ૭૭

૩ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૨૮

૪ એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા ગ્ર. ૧ પૃ. ૫૨

૫ આ તામ્રપત્રો પ. ભગવાનલાલ પાસે હતા અને ડા. રા. ભાડારકરે જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૨૫૩મા જે બે દાનપત્રો છપાવ્યાં છે તેજ લાગે છે (મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૮ ટિ. ૨) જુઓ ગુ. ઐ. લે. ભા. ૨ ન. ૧૩૩-૧૩૪

કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારો (જેને રાષ્ટ્રકૂટ લેખો ગૂર્જર કહે છે)ને હાથે ગૂજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો તદ્દન નાશ થઈ ગયેલો અને શક સં. ૮૩૨મા માન્યખેટના કૃષ્ણે ગર્જના કરતા ગૂર્જરોને હરાવીને ફરી રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા ખેડા અને લાટમાં સ્થાપી હોય એમ જણાય છે.[૧]

ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો સ્વતંત્ર ન હતા

ગુજરાતની આ રાષ્ટ્રકૂટ શાખામાં પ્હેલી શાખાનો શક સં. ૬૭૯મા દાન આપનાર કર્ક બીજો જ પોતાને પરમ ભટ્ટાર્ક મહારાજ કહે છે, જ્યારે બીજી શાખાના રાજાઓ, જેના તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે પાચે ય (પ્હેલા ઇન્દ્રનુ તો તામ્રપત્ર જ નથી મળ્યુ) પોતાને મહાસામન્તાધિપતિ કહે છે, એ જોતા તેઓ તદ્દન સ્વતત્ર રાજ્યકર્તા થયા હોય એમ લાગતું નથી

માન્યખેટનો કૃષ્ણ અકાલવર્ષ વિ. સં. ૯૪૪થી ૯૭૦

ઉપર જોયુ તેમ જ્યારે વિ. સ. ૯૪૪માં ગુજરાતમાં અકાલવર્ષ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે દક્ષિણમા માન્યખેટની ગાદી ઉપર રાષ્ટ્રકૂટની મુખ્ય શાખાનો એ જ નામનો કૃષ્ણ અકાલવર્ષ ગાદી ઉપર હતો.[૨] આ કૃષ્ણ અકાલવર્ષે શક સ ૮૩૨ (વિ. સ ૯૬૬) પ્હેલા ગર્જના કરતા ગૂર્જરોને હરાવીને ખેડા જીલ્લાથી નવસારી સુધીનો ગુજરાતનો

---

૧ પ ભગવાનલાલે અને શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉએ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ વ શનો નાશ કર્યો એમ લખ્યુ છે (જુઓ મુ ગે ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૨૮ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવ શ ભા. ૩ પૃ ૭૫) પણ મારો મત કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારો (ગૂર્જરો)ને હાથે ગુજરાતની રાષ્ટ્રકૂટ શાખાનો નાશ થયો એમ છે અને તે મે સકારણ ઉપર દર્શાવ્યો છે.

૨ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ ૧૧૩-૧૪ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવ શ ભા ૩ પૃ ૪૬

ભાગ પોતાને તાબે લીધો હોય એવુ એના પૌત્ર ઇન્દ્ર નિત્યવર્ષનાં તથા ગોવિંદ ચોથાના તામ્રપત્રોના શબ્દોથી જણાય છે.[1]

ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને તેઓની લગભગ પોણોસો વર્ષની કારકીર્દીમા એક તરફથી જેને તેઓ ગૂર્જર કહે છે તે કનોજના પ્રતિહાર રાજાનાં લશ્કરો દબાવતા, તો બીજી તરફથી દક્ષિણની મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટ શાખાનુ ચાલુ દબાણ રહેતું આ બે દબાણો વચ્ચે આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ આટલો વખત ટકી રહ્યા એ જ નવાઈ છે પણ છેવટ આ બે બળ વચ્ચે એ દબાઈ ગયા અને માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ અકાલવર્ષે ગુજરાતને ગૂર્જરના હાથમા ગયેલુ જોઈને એ તરફ ખાસ નજર દોડાવી.

કનોજના પ્રતિહાર રાજવશની ગુજરાત ઉપર સત્તા.

આ ગૂર્જરો તે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો સામે ગૂજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ –બગુમરા દાનપત્રના દાતા કૃષ્ણે પોતાની મદદે બોલાવેલો કોઈ સહાયક રાજા હશે એમ પ ભગવાનલાલે તર્ક કર્યો છે[2] પણ આ ગૂર્જરો તે

---

૧ ઈન્દ્રના તામ્રપત્રનું આ સબધી મૂળવચન નીચે પ્રમાણે છે.

धारासारिणी सेन्द्रचापवलये यस्येत्थमब्दागमे ।
गर्जद्गूर्जरसगरव्यतिकरं जीर्णो जन शसति ॥

મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૨૮ ટિ ૪

અને ગોવિદ ચોથાના શક સ. ૮૫૨ ના તથા સ. ૮૫૫ (વિ સ. ૯૮૯)ના દાનપત્રનું નીચેનુ વચન જોવા જેવું છે

तस्मादकालवर्षो नृपतिरभूद् यत्पराक्रमत्रस्तै
सद्य समण्डलाग्र खेटकमहितै. परित्यक्तम् ॥

એ. ઇ. ગ્ર. ૭ પૃ. ૩૮ શ્લો ૧૩ તથા પ્રા. લે. મા લેખ ન. ૬ શ્લો. ૧૦

આ વચન શક સ. ૮૯૧ના કરડા દાનપત્રમા હોવાનુ મુ. ગે. (પૃ. ૧૨૮ તથા પૃ ૧૨૯)મા લખ્યુ છે તે તો શરતચુક લાગે છે ખરી રીતે એ ગોવિદ ચોથાના શક સં. ૮૫૫ના દાનપત્રમા મળે છે.

૨ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૯

કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારો જ એમ હવે માનવામાં શંકાનું બીલકુલ કારણ નથી.

ગુજરાતનો પ્રદેશ પોતાને તાબે લેવા માટે રાષ્ટ્રકૂટો પેઠે જ છેક વિ. સ. ૮૧૩થી મૂળ પ્રાચીન ગૂર્જર દેશના અને પાછળથી કાન્યકુબ્જના રાજા થયા હોવા છતાં રાષ્ટ્રકૂટ લેખો જેને ગર્જર કહે છે તે નાગાવલોકના વંશના રાજાઓનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો વિ. સ. ૮૧૨માં એ પ્રયત્ન પુરેપુરો સફળ થઈને ભરૂચ નાગાવલોકને તાબે ગયેલુ પણ ખરૂં પરંતુ એ વિજય લાંબો ટક્યો નહિ અને ભિલ્લમાલના રાજાઓએ પણ પાછળથી કનોજ તરફ દૃષ્ટિ લગાવી. પરિણામે ઉપર જોયું તેમ સુરતની અને ભરૂચની આસપાસનો પ્રદેશ, વડોદરા–ખેડાનો પ્રદેશ અને છેક રાધણપુર અને વડનગર સુધીનો પ્રદેશ ગોવિંદ ત્રીજા (વિ. સ. ૮૫૦થી ૮૭૦)ના સમયથી રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમા રહ્યો હતો.

નાગભટ્ટ બીજો વિ. સં. ૮૬૪થી ૮૯૦

અને એ વખતે એ આખો પ્રદેશ લાટ મડલ કહેવાતો.[1] પણ કનોજના રાજાઓએ ગુજરાતની આશા છોડી નહોતી, અને નાગભટ્ટે (વિ. સ. ૮૬૪થી ૮૯૦) આનર્તના ગિરિદુર્ગને તાબે કર્યાનું ગ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિમા કહ્યુ છે[2] એ જોતા કદાચ કાઠીઆવાડને નાગભટ્ટે પોતાને તાબે લીધુ હોય.

---

૧ જુઓ આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યુ નામનો મારો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૮૦ અ. ૪ પૃ. ૩૨૮ તથા તેમા ઉદાહરેલુ ગોવિંદ ચોથાનું ખંભાતનુ દાનપત્ર એ ઈ ગ્ર. ૭ પૃ. ૪૦ તથા ગ્વાલીઅરનો લેખ -એ. ઈ. ગ્ર ૧ પૃ. ૧૫૬

૨ જુઓ ઉપર પૃ ૮૦ ટિ ૨ પ્રસ્તુત શ્લોકમા નીચે પ્રમાણે શબ્દો છે.

आनर्तमालवकिराततुरुष्कवत्स–
मत्स्यादिराजगिरिदुर्गहठापहारै । શ્લો. ૧૧

ભોજની ગ્વાલીઅર પ્રશસ્તિ રિ. આ. સ ઓફ ઈન્ડીઆ ૧૯૦૩–૪ પૃ. ૨૮૧

ભોજ વિ. સં. ૮૯૬થી ૯૪૬

નાગભટ્ટ પછી તેના પુત્ર રામચદ્રને તથા પૌત્ર ભોજ (વિ. ૮૯૬થી ૯૪૬)ને તાબે રજપૂતનાનો ઘણો ભાગ હતો. અને તેના પુત્ર તથા પૌત્રના સામતના તામ્રપત્રો છેક કાઠીઆવાડમાંથી મળ્યા છે એ જોતા ભોજને તાબે પણ કાઠીઆવાડનો મોટો ભાગ હોવાનો સંભવ વીન્સેન્ટ સ્મિથ સ્વીકારે છે.[1] પણ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાને કાઠીઆવાડમાથી મળેલા ભોજદેવના એક શિલાલેખનો ફોટો શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસ્કલકરે મોકલ્યો હતો એ જોઈને શ્રી. ઓઝાજી કાઠીઆવાડ ભોજને તાબે હોવાનુ નિશ્ચિત માને છે.[2]

મહેન્દ્રપાલ કે મહેન્દ્રાયુધ વિ. સં. ૯૫૦થી ૯૬૪

ભોજના અનુયાયી મહેન્દ્રપાલ (વિ. સ. ૯૫૦થી ૯૬૪)ના સમયના બે તામ્રપત્રો ઉના (કાઠીઆવાડ)માથી મળ્યા છે તેમાથી વિ. સ ૯૫૦ના તામ્રપત્રમાં પરમભટ્ટાર્ક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર મહેન્દ્રાયુધદેવના પ્રસાદથી જેને પચ મહાશબ્દ[3] મળ્યા છે એવા મહા સામન્ત ચાલુક્ય વશના અવનીવર્માના પુત્ર બલવર્માએ નક્ષીસપુર[4] ચોરાશીનુ જયપુર ગામ કણવીરીકા નદીને કાઠે આવેલા તરુણાદિત્ય નામના સૂર્યમન્દિરને આપ્યાનો લેખ છે. અને બીજા વિ. સં ૯૫૬ના દાનપત્રમા ઉપરના મહેન્દ્રપાલદેવના મહાસામન્ત ચાલુક્યકુળના અવનિ વર્મા બીજાએ ઉર્ફે યોગે સુરાષ્ટ્ર મડલના નક્ષીસપુર ચોરાશીનુ અંબુલક ગામ ઉપરના જ મદિરને આપ્યાનો લેખ છે.[5]

---

૧ અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ આ. ૩ પૃ ૩૭૯

૨ ના. પ્ર. પ. ભા. ૯ અ ૩ પૃ. ૩૨૫

૩ પચ મહાશબ્દના વિવેચન માટે જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. પૃ. ૨૯૯ ટિ. ૪.

૪ નક્ષીસપુર ગામ જયપુર ગામકે કણવીરીકા નદીનો પત્તો કીલહોર્ન વગેરેને લાગ્યો નથી

૫ ઉપરના બેય લેખ માટે તથા તે ઉપરના વિવેચન માટે જુઓ. એ. ઈ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૪થી ૧૦.

આ બલવર્મા અને અવનિવર્માના કુટુંબ વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત બીજા દાનપત્રમા આપી છે ચાલુક્ય વંશમાં કલ્લ અને મહલ્લ નામના બે ભાઈઓ મોટા રાજાઓ થઈ ગયા. (શ્લો. ૩) કલ્લને રાજેન્દ્ર નામે પુત્ર હતો અને તેનો પુત્ર બાહુકધવલ થયો. તેણે ધર્મ[1] નામના રાજાનો પરાભવ કર્યો હતો તથા કર્ણાટકના સૈન્યને હરાવ્યુ હતુ. તેનો પુત્ર અવનિવર્મા થયો. તેના પુત્ર બલવર્માએ વિષઢનો પરાભવ કર્યો હતો, અને જજ્જપ આદિ રાજાઓનો નાશ કરી પૃથ્વી ઉપરથી હૂણવંશને નષ્ટ કર્યો. આ બલવર્માએ વિ સં. ૯૫૦નુ દાનપત્ર આપ્યુ છે. તેનો પુત્ર અવનિવર્મા બીજો ઉર્ફે યોગ જેણે બીજુ દાનપત્ર આપ્યુ છે તેણે [2]યક્ષદાસ આદિ રાજાઓના દેશ ઉપર આક્રમણ કરી તેઓની સેનાનો પરાજય કર્યો અને ધરણીવરાહને હરાવ્યો. આ વર્ણનમાં કર્ણાટકના સૈન્યને હરાવ્યાનુ કહ્યું છે તે કાન્યકુબ્જના રાજાઓ અને રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચે થયેલી અનેક લડાઈઓમાથી એકાદને ઉદ્દેશીને હશે. અને અવનિવર્મા બીજાએ હરાવેલો ધરણીવરાહ તે તો વઢવાણનો ચાપવંશી રાજા ધરણીવરાહ જ ચાલુક્ય વંશનો આ બાહુકધવલ મિહિરભોજનો સામન્ત હશે એમ કીલહોર્ન તર્ક કરે છે. એનો પુત્ર બલવર્મા અને પૌત્ર અવનિવર્મા ભોજના અનુયાયી મહેન્દ્રપાલના મહાસામન્તો હતા. અને આ અવનિવર્મા બીજાએ હરાવેલો ધરણીવરાહ તે મહેન્દ્રપાલના અનુયાયી મહીપાલનો સામંત હતો એમ એ પોતે હડાળાના દાનપત્રમા કહે છે.[3]

---

૧ આ ધર્મ કોણ તે ચોક્કસ કહેવાતુ નથી. બંગાલના ધર્મપાલ શિવાય બીજો ધર્મ પ્રસિદ્ધ નથી. દે. રા. ભાંડારકર એ ધર્મપાલ ઉદ્દિષ્ટ ધારે છે. જુઓ ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ ઓફ નોર્ધર્ન ઇન્ડીઆ નં. ૪૧

૨ ઉપરના લેખોના વિષઢ, જજ્જપ હૂણ, તથા યક્ષદાસનો પત્તો લાગતો નથી.

૩ હડાળાનું દાનપત્ર ઇ. એ ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૧૯૦મા તથા પ્રા. લે. મા. નં. ૮મા છપાયું છે.

મહીપાલ વિ. સં. ૯૬૬થી ૯૮૬

મહેન્દ્રપાલ પછી બેત્રણ વર્ષ સુધી તેનો પુત્ર ભોજ બીજો ગાદી ઉપર રહ્યો અને પછી મહીપાલ કનોજના સિંહાસન ઉપર બેઠો. આ મહીપાલના વખતનું વિ. સં ૯૭૦નું હડાળા (કાઠીઆવાડ)માંથી દાનપત્ર મળ્યું છે તેમા ચાપવશના રાજા ધરણીવરાહ વિષે લખ્યુ છે કે જેણે બધા (પાચેય) મહાશબ્દો પ્રાપ્ત કર્યા છે એવા મહાસામન્ત ધરણીવરાહે રાજાધિરાજ પરમેશ્વરશ્રી મહીપાલદેવના પ્રસાદથી પોતાના દાદાના નામથી ઓળખાતા અડ્ડાણક દેશ પર તથા બીજા દેશ ઉપર રાજ્ય કરતા વઢવાણમાંથી આમર્દક સંપ્રદાયના શ્રી શિવદેવાચાર્યના પુત્ર મહેશ્વરાચાર્યને કંથિકાસ્થલી સબધવાળુ વિંકલ નામનું ગામ શક ૮૩૬ (વિ સં. ૯૭૦)મા આપ્યુ છે આ ધરણીવરાહના મોટાભાઈનુ નામ ધ્રુવભટ, પિતાનુ પુલકેસિ, દાદાનુ અડ્ડક અને પરદાદાનુ વિક્રમાર્ક હતું. દાનપત્રનો લેખક પાર્થિલનો પુત્ર સાંધિવિગ્રહિક મહિન્દક છે.[1]

કૃષ્ણ અકાલવર્ષ ચાલુ

ઉપરના પુરાવાઓથી કાઠીઆવાડનો ઘણો ખરો ભાગ છેક નાગભટ્ટ (વિ. સં. ૮૬૪ થી ૮૯૦)ના સમયથી કનોજના રાજાઓને તાબે હોય એમ જણાય છે; જો કે ચોક્કસ પુરાવો નથી મળતો પણ કદાચ અણહિલપુર પાટણના ચાવડાઓ પણ એનાજ સામત હશે. પણ ગુજરાતનો બાકીનો ભાગ તો મિહિરભોજ, મહેન્દ્રપાલ અને મહીપાલના સમયમા પણ રાષ્ટ્રકૂટોને જ આધીન રહ્યો હોય એમ તામ્રપત્રો ઉપરથી જણાય છે. કારણ કે ધરણીવરાહનુ દાનપત્ર વિ. સં. ૯૭૦ માં અપાયુ તે પ્હેલાં ચાર વર્ષે શક સં. ૮૩૨ (વિ. સં. ૯૬૬)મા લખાયેલું રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણ અકાલ વર્ષના સામત પ્રચડનુ દાનપત્ર કપડવંજમાથી મળ્યું છે.[2] તેમા લખ્યુ છે કે એ વખતે ખેટક

---

૧ ઈ. એ ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૧૯૨, ૧૯૪. પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૮

૨ એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. પર તથા મુ. ગે ગ્ર. ૧ પૃ ૧૨૯ પ્રા લે. મા. ભા. ૨ લેખ ન. ૮૯

(ખેડા) હર્ષપુર વગેરે મડલના ૭૫૦ ગામોનો મહા સામંત પ્રચંડ હતો અને દડ નાયક ચંદ્રગુપ્ત હતો. આ પ્રચંડને બ્રહ્મવાક (?) કુળનો કહ્યો છે અને પ્રચંડના ચાર પૂર્વ પુરુષોના નામો દાનપત્રમાં આપ્યા છે અને તે બધા અગુજરાતી—કાનડી જેવાં લાગે છે. પ્રચંડના પૂર્વજો સ્વતંત્ર રાજાઓ નહિ પણ રાષ્ટ્રકૂટના મોટા અધિકારીઓ હશે. પહેલા પૂર્વજનુ કુબડી નામ શુદ્ધ કાનડી છે. એના પુત્રનુ નામ દેગડી, દેગડીના પુત્રનુ નામ રાજહંસ અને તેના પુત્રનુ નામ ધવલપ્પ છે આ ધવલપ્પને પ્રચંડ અને અકકુવ નામના બે પુત્રો હતા. આ ધવલપ્પે "શત્રુઓએ લઈ લીધેલુ મડલ શત્રુને મારીને પોતાના ધણીને પાછુ આપ્યુ" એમ એ દાનપત્ર (શ્લો ૧૬)મા કહેલુ છે. ગોવિંદ ચોથાના શક સ ૮૫૨ (વિ. ૯૮૯ ,ના દાનપત્રમા "અકાલ વર્ષના શત્રુઓએ તેના પરાક્રમથી ડરીને ખેટક મડલ છોડી દીધુ (જુઓ પૃ ૯૩ ટિ ૧) એ રીતે કહેલુ છે તે આ ધવલપ્પના પરાક્રમને ઉદ્દેશને જ હશે અને એ શત્રુઓ તે ગર્જના કરતા ગૂર્જરો હોવાનુ તો ઇન્દ્રનાં વિ સં ૯૭૦ ના દાનપત્રથી સ્પષ્ટ જણાયુ છે દાનપત્રોના આ બધા કથનોને મેળવતા એમ જણાય છે કે મહેન્દ્રપાલના વખતમા ખેડા જીલ્લો પણ રાષ્ટ્રકૂટના હાથમાથી પ્રતિહાર રાજાના હાથમા ચાલ્યો ગયો હશે. મહેન્દ્રપાલનો સામત બાહુક ધવલ કર્ણાટકના સૈન્યને હરાવ્યાનો દાવો કરે છે તે આ રીતે બેસે છે પણ ખેડા જીલ્લો લાબો વખત પ્રતિહાર રાજાના હાથમા રહેવા પામ્યો નહિ કારણ કે ઉપર કહેલા કપડવજના દાનપત્રમા કહ્યુ છે તેમ ધવલપ્પે વિ. સં ૯૬૬ પહેલા ખેડા જીલ્લો મહીપાલના હાથમાથી પાછો લઈ લીધો પછી ફક્ત કાઠીઆવાડ પ્રતિહાર રાજાના હાથમા રહ્યો ધવલપ્પે ખેડા જીલ્લો પાછો જીતી આપ્યો હોવાથી જ કદાચ કૃષ્ણ અકાલવર્ષે ખેટક મડલનો વહીવટ તેને સોંપ્યો હશે આ દાનપત્રમા "હર્ષપુર અધિષ્ટિમાન્ત પાતિ કર્પટવાણિજ્ય ચતુરાશિતીકા પ્રતિબદ્ધ સૂરિ દ્વાદશકાન્ત.પાતિ બ્યાઘ્રાસા ગામ" એક બ્રહ્મભટ્ટને દાનમા અપાયુ છે.

આ લેખમાનુ હર્ષપુર તે હાલનું પરાંતીજ પાસે આવેલુ હરસોલ. કર્પટ વાણિજ્ય તે કપડવજ અને વ્યાઘ્રાસા તે હાલનું ગાયકવાડી ગામ વાઘાસા. વળી આ લેખ ઉપરથી ૭૫૦ ગામનો હરસોલ જીલ્લો, તેની અંદર ૮૪ ગામનો કપડવંજ તાલુકો અને તેમા પાછો બાર ગામનો પેટા તાલુકો એવી રાજ્યવહીવટ માટેની વિભાગ વ્યવસ્થા દેખાય છે.

ઈન્દ્રનિત્યં વર્ષ વિ સં. ૯૭૦

કૃષ્ણ અકાલ વર્ષને જગત્તુગ નામનો પુત્ર હતો જે ગાદી ઉપર બેઠો હોય એમ જણાતુ નથી. પણ આ જગત્તુગને ચેદીના રાજા શંકરગણની કુવરીથી ઈન્દ્ર ઉર્ફે નિત્યવર્ષ નામે પુત્ર થયો. શક સં ૮૩૬ વિ. સં. ૯૭૦ ના ઈન્દ્રના બેય નવસારી દાનપત્રોમાં[1] એ પોતાને પોતાના દાદાનો અનુયાયી કહે છે. આ નવસારી દાનપત્રોમાં લખ્યુ છે કે ઈન્દ્ર પોતાના પટ્ટબધ (રાજ્યાભિષેક) માટે માન્ય ખેટથી જ્યારે કુરુન્દક[2] ગયો ત્યારે તેણે સુવર્ણનુ તુલાદાન કર્યું હતુ તથા તુલામાંથી ઉઠ્યા વગરજ સાડીબાત્રીશ લાખ દ્રમ્મ અને 'હેલાના રાજાઓએ વિલુપ્ત કરેલા સાડાચારસો ગામો બ્રાહ્મણોને આપ્યા હતા, એ વખતે લાટ દેશાન્તર્ગત કર્માણજજ પાસેના તેન્ન અને ઉબરા ગામ પણ આપ્યા આ કર્માણજ્જ (હાલનુ કામળેજ), ઉબરા વગેરે ગામો નવસારી જીલ્લામા બારડોલી (જેને લેખમા બારડપલ્લીકા કહ્યું છે)ની આસપાસ છે. આ દાનપત્રમાના "હેલોન્મૂલિત મેરૂ" વિશેષણ ઉપરથી ઇન્દ્રે કાઠીઆવાડના મેર લોકોને હરાવ્યા હોવાનો તર્ક

---

૧ જ. બો. બ્રે રો. એ. સો. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૨૫૩ થી ૨૬૧ અને એ. ઈ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૨૪

૨ આ કુરુન્દક તે થાણા જીલ્લામા ભીંવડીથી સાત મૈલ પર આવેલું કુરુન્દ હોય કે વધારે સંભવિત રીતે કૃષ્ણા અને પચ ગગાના સગમ ઉપર આવેલું કુરુન્દવાડી હોય. (જુઓ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૦ ટિ. ૩)

પં. ભગવાનલાલે કર્યો છે.[1] ઇન્દ્રના દાનની ઉપરની વિગતોમા અતિશયોક્તિની ગધ છે પણ બાવીશ લાખ દ્રમ્મ આવો મોટો રાજા આપે એમા કશું અશક્ય નથી અને સાડાચારસો ગામોમાનાં ઘણા ખરાં તો પ્હેલા અપાયેલા હતા. આ બાબતમાં નીચેનો દાખલો ઘણો સૂચક છે ધ્રુવ બીજાના વિ સ. ૯૨૩ ના બગુમરા દાનપત્રમા લખ્યું છે કે ધ્રુવ પ્હેલાએ ત્રેન્ન નામનુ ગામ પ્હેલાં દ્વોટ્ટી નામના બ્રાહ્મણને આપ્યુ હતુ. એ દ્વોટ્ટીના પુત્ર નેન્નપના પુત્ર જોજિભાને ધ્રુવ બીજાએ બગુમરા દાનપત્રવાળુ[2] દાન આપ્યું અને તેજ નેન્નપના પુત્ર સિદ્ધભટ્ટને આ ઇન્દ્રે ફરી ત્રેન્ન ગામનુ દાન આપ્યુ છે. મતલબ કે ધ્રુવ પ્હેલા (વિ. સ ૮૯૧ થી ૯૨૨) એ જે ગામ આપેલું તે પાછળથી બ્રાહ્મણના હાથમાથી લુપ્ત થયેલું તે આ ઇન્દ્રે મૂળદાન લેનારના પૌત્રને પાછુ આપ્યુ.

વિ. સ ૯૭૦ પછી માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમા ગુજરાત કેટલો વખત રહ્યુ એનુ અનુમાન કરવા માટે પ્હેલા તો કોઈ જાતની નિશાનીઓ મળી નહોતી પણ શક ૮૯૪ (વિ. ૧૦૨૮)મા પશ્ચિમી ચાલુક્ય રાજા તૈલપ્પને હાથે માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ વશનો ઉચ્છેદ થયો ત્યા સુધી દક્ષિણ ગુજગત તેઓને તાબે રહ્યુ હોવાનો સભવ માનવામાં આવ્યો હતો. કારણકે પડોશી ઉત્તર કોકણના શિલાહાર રાજાઓ રાષ્ટ્રકૂટનું ઉપરીપણુ છેવટ સુધી કબુલ રાખતા હતા એમ ઉત્કીર્ણ લેખોથી જણાય છે, અને દક્ષિણ ગુજરાતની સ્થિતિ ઉત્તર કોકણને મળતી હોય એ સભવિત છે પણ પ ભગવાનલાલના ઉપરના અનુમાનને[3] પાછળથી પુરાવાઓનો પ્રબળ ટેકો મળ્યો છે.

વિ. સ. ૯૭૦ મા અલમસુદી ખભાત ગયો ત્યારે ત્યાં માનખેડાના બલ્હારા (વલ્લભ) રાજાનો પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ રાજ્ય કરતો

---

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૦

૨ જુઓ પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૪ તથા મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૧

૩ એજન પૃ. ૧૩૧

હોવાનું તે કહે છે.[1] અને ગોવિંદ ચોથાના શક સ. ૮૫૨ (વિ સ. ૯૮૬)ના ખંભાતના તામ્રપત્રમાં[2] તેના પિતા ઇન્દ્રે મહોદય ઉપર ચડાઈ કરી મહીપાલને હરાવ્યો હતો એમ કહેલું છે. વળી કાનડી ભાષાના કવિ પંપે વિ. સ. ૯૯૮ પ્હેલા રચેલા વિક્રમાર્જુન વિજય કે પંપભારત નામના કાવ્યમાં ચોલના ચાલુક્ય રાજા અરિકેસરીનો પિતા નરસિંહ બીજો જે રાષ્ટ્રકૂટોનો સામંત હતો તેણે ગૂર્જર રાજા મહીપાલને હરાવી તેની રાજ્ય લક્ષ્મી છીનવી લીધી તથા એનો પીછો પકડી પોતાના ઘોડાઓને ગંગાના સંગમ ઉપર સ્નાન કરાવ્યું[3] એવું વર્ણન કર્યું છે. આ ગૂર્જર રાજા મહીપાલ તે વઢવાણનો ચાવડો રાજા ધરણીવરાહ જેનો સામંત હતો તે કનોજનો રાજા મહીપાલ જ.[4] ઉપર જોયું છે તેમ કૃષ્ણ અકાલવર્ષના સામંત વવલપ્પે મહીપાલના હાથમાંથી પ્હેલા ખેડા લઈ લીધું, અને પછી ઇન્દ્ર નિત્યવર્ષે વિ. સ. ૯૭૧-૭૨માં મહીપાલનો છેક તેની રાજધાની સુધી પીછો પકડ્યો, જેમાં તેનો સામંત નરસિંહ સાથે હોવાથી તેની પંપભારતમાં ઉપર કહી તે પ્રશંસા કરેલી જણાય છે. આ રીતે નબળી પડેલી કાન્યકુબ્જની સત્તા પાછી જોરમાં આવી જ ન શકી. રાષ્ટ્રકૂટોએ પ્રતિહારોને સત્તા વધારવા ન દીધી[5]

પરિણામે ગુજરાતમાંથી પ્રતિહારોની સત્તા ઉઠી ગઈ. સુરાષ્ટ્રમાં કે ગુર્જરત્રામાં તેના જે સામંતો એ વખતે હશે તે સ્વતંત્ર થઈ ગયા હશે.[6]

---

૧ મુ ગે ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૩૧ ટિ. તથા પૃ. ૫૧૪

૨ એ ઇ. ગ્ર. ૭ પૃ. ૩૮ येनेद हि महोदयारिनगरं निर्मूलमुन्मूलितम्.

(શ્લોક ૧૯)

૩ સોલકિયોકા પ્રાચીન ઈતિહાસ પૃ. ૨૦૭

૪ ઇ એ ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૧૯૨

૫ જુઓ (ઈ. સ. ૯૪૦) વિ. સ. ૯૯૬ નું દેઉલીનું તામ્રપત્ર.

પ્રા. લે. મા. ભા. ૩ લેખ ન. ૧૫૬

૬ જુઓ પ્રકરણ છઠ્ઠું

ગોવિંદ વિ. સં. ૯૮૬

અને લાટ જ નહિ પણ ખેડા પ્રદેશ સુદ્ધાં છેક શક સં ૮૫૨ (વિ. સં. ૯૮૬)મા માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે હતો એમ ઇન્દ્ર-નિત્યવર્ષના પુત્ર ગોવિંદ ચોથાના ઉપર ઉલ્લેખેલા ખભાતના દાનપત્રથી ચોક્કસ જણાય છે. કારણ કે આ ગોવિંદે લાટદેશાન્ત ર્વર્તિ ખેટક મડલમા કાવી પાસે આવેલુ કેવજ્જ (હાલનુ કીમોજ) ગામ દાનમાં આપ્યુ છે અને પછી છેક ૧૦૦૬ મા પણ આ ખેડા પ્રદેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા હતી એ છઠ્ઠા પ્રકરણમા જોયુ

દાન કરવામા આ ગોવિંદ પોતાના પિતા ઇન્દ્રનિત્યવર્ષથી સવાયો નીકળ્યો તેના ખભાતના તામ્રપત્રમા લખ્યુ છે કે[1] "પોતે ગોદાવરી કાઠે કપિત્થ ગામમા તુલાપુરૂષ દાન કરતી વખતે બ્રાહ્મણોને બલિ, ચરૂ, વૈશ્વદેવ અને અતિથિ તર્પણ માટે ત્રણ લાખ સુવર્ણ સાથે છસ્સો ગામો દાનમા આપ્યા છે તથા દેવકુલો (મંદિરો)ના જીર્ણોદ્ધાર, મંદિરોમા ગન્ધ, પુષ્પ, દીપ નૈવેદ્ય તથા સાધુઓને વસ્ત્રાદિ માટે ચાર લાખ સુવર્ણ, ૩૨ લાખ દ્રમ્મ અને આઠસો ગામો આપ્યા છે."[2]

---

૧ એ ઇ ગ્ર ૭ પૃ. ૪૦ અને ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૩૫

૨ અહી મૂળમા षट्शतानि अग्रहाराणा सुवर्णलक्षत्रयसमेतानि એ રીતે શબ્દો છે તેનો શ્રી અલ્તેકર જેની ઉપજ ત્રણ લાખ સુવર્ણ જેટલી થાય તેવા છસ્સો ગામ અને જેની ઉપજ ચાર લાખ સુવર્ણ થાય તેવા આઠસો ગામ એવો અર્થ કરે છે. (જુઓ રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડ ધેરટાઇમ્સ પૃ ૨૧૯) પણ એ અર્થ મને પૂરેપૂરો ગળે ઉતરતો નથી.

પ્રકરણ ૫ મું

વિ. સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીના સમયમાં ગુજરાતની સામાજીક ધાર્મિક વગેરે સ્થિતિ.

આ પ્રકરણમા જે સમયનો વિચાર કર્યો તે વિ સ. ૮૦૦થી ૧૦૦૦ સુધીના સમય દરમીયાન કાઠીઆવાડ, ગુજરાત અને લાટનો સમસ્ત પ્રદેશ રાષ્ટ્રકૂટ લેખો જેને ગૂર્જર કહે છે તે પ્રતિહારો અને રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચે વહેચાયેલો રહ્યો છે અને જો કે આ બેય રાજ્યો ગુજરાત માટે આ સમય દરમીયાન લડયા કર્યા છે છતા ગુજરાતનો મોટો ભાગ વધારે વખત સુધી એક અથવા બીજી રીતે રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા નીચે રહ્યો છે

ઉત્તર હિંદનીતત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ વિષે મુસ્લીમ લેખકો.

જે વખતની આપણે વાત કરીએ છીએ એ વખતે ઉત્તરમાં કનોજનુ અને દક્ષિણમા માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટો (જેને આરબ લેખકો બલ્હારા કહે છે તે)નુ એ રીતે બે સામ્રાજ્યો હતાં. બન્નેના લશ્કરી બળ વગેરેની આરબ લેખકો પ્રશસા કરે છે

આરબ વેપારી સુલેમાને સિલ્સિલાતુત્તવારીખ નામનુ પુસ્તક હિજરી સન ૨૩૭ (વિ સ. ૯૦૯)મા લખ્યુ છે તેમા એ લખે છે કે “ દુનીઆમા ચાર મોટા બાદશાહ છે તેમા પહેલો આરબ દેશ (બગદાદ)નો ખલીફ, બીજો ચીનનો રાજા, ત્રીજો યૂનાનનો અને ચોથો બલ્હારા આ બલ્હારા ભારતના બધા રાજાઓમાં વધારે પ્રસિદ્ધ છે ભારતના બીજા રાજાઓ એને માન આપે છે આરબો પેઠે તેઓ પોતાના લશ્કરને તથા નોકરોને નિયમિત પગાર આપે છે. એ દારૂ નથી પીતા. એની પાસે ઘણી સમૃદ્ધિ અને ઘણા હાથીઓ અને ઘોડાઓ છે. કોકણથી ચીનની સીમા સુધી એનું રાજ્ય છે. એના રાજ્યમા તાતારી દ્રમ્મ ચાલે છે, જેનુ વજન અરબ્બી દ્રમ્મથી

દોઢુ છે અને જેના ઉપર રાજ્યાભિષેક સંવત લખેલો હોય છે. બલ્હારા રાજાઓ આરબો તરફ માયાળુ દષ્ટિ રાખે છે. બલ્હારા એ રાજાઓનુ બિરૂદ છે.”

ઇબ્નખુર્દાદબાહ હિજરી સન ૩૦૦ (વિ. સં. ૯૬૮)મા લખે છે કે “હિંદુસ્થાનમા સૌથી મોટા રાજા બલ્હારા છે”

અલમસઉદી હિજરી સન ૩૩૨ (વિ સં. ૧૦૦૦)મા લખે છે કે “વર્તમાનકાળના હિંદુ રાજાઓમા સૌથી મોટો અને પ્રતાપી રાજા માનકીર (માલખેડ)નો બલ્હારા છે. બીજા ઘણા રાજાઓ એને પોતાનો સરદાર સમજે છે એની પાસે ઘણી મોટી ફોજ છે.

એ લોકોની ભાષાનુ નામ કીરીયા (કાનડી) છે. માનકીર મોટું શહેર છે.

ઇબ્નહૌકલ (વિ સ ૧૦૦૦થી ૧૦૩૩) લખે છે કે બલ્હારા રાજાઓ પાસે મુસલમાનો પણ મોટા મોટા અધિકારો ભોગવે છે અને તેઓ ઉપર રાજાની પૂરી કૃપા છે[૧]

આરબ લેખકોના કહેવા પ્રમાણે ગુજરાત ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા

આરબ મુસાફરોના આ થોડા અવતરણોથી પણ રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા એ કાળે કેવી મોટી હતી એ દેખાય છે ગુજરાત તો રાષ્ટ્રકૂટોનું જ છે એમ આરબોએ માનેલુ હતુ અલઇદ્રીસી (ઈ સં ૧૧૦૦) ઘણુ કરી અલજૈહરી (ઇ સ ૯૫૦)માથી ઉતારો કરીને નેહરવાલા (અણહિલવાડ)ને બલહારાની[૨] રાજધાની કહે છે

---

૧ આરબ ઉલ્લેખો માટે જુઓ, ઇલીઅટ ગ્ર ૧ પૃ. ૫ થી ૩૪ સુધી. મુ ગે. ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ. ૫૨૫–૨૬ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩ પૃ ૧૪ થી ૧૭ તથા મીડીવલ હિન્દુ ઈન્ડીઆ ગ્ર ૨ પ્ર ૧૨

૨ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા દન્તીદુર્ગે ચાલુક્ય રાજા વલ્લભ કીર્તિવર્માને જીતીને વલ્લભરાજ બિરૂદ ધારણ કર્યું, ત્યારથી એ વંશના ઘણા રાજાઓએ એજ બિરૂદ ધાર્યું અને આ પરદેશીઓએ તો એ બિરૂદથીજ રાષ્ટ્રકૂટોને સંબોધ્યા છે. જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઈતિહાસ પૃ. ૧૨૩ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૨૫ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩ પૃ. ૧૭.

આરબો આ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની રાજ્યપદ્ધતિને ઉદાર ગણે છે. તેઓના રાજ્યમા મીલ્કત સલામત હતી અને ચોરી કે લુટનું ભય નહોતુ, પરદેશીઓ તરફ ખાસ રહેમ નજર રહેતી.[1] એમ તેઓ કહે છે.

ગૂર્જરો વિષે મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો

આરબ વેપારી સુલેમાન (ઈ. સ ૮૫૧)ના કહેવા પ્રમાણે અલ્હારા પછી મોટા રાજ્ય તરીકે ગણતરીમાં લેવા જેવું રાજ્ય તે જુર્ઝ (અર્થાત્ ગૂર્જરનુ મતલબ કે કનોજનુ)નુ. આ રાજ્યનુ ઘોડેસ્વાર લશ્કર હિંદુસ્તાનમા સર્વ શ્રેષ્ઠ હતુ તેઓનો દેશ ઘણો સમૃદ્ધ હતો. આ રાજાઓ હમેશા બલ્હારા સાથે લડયા કરતા અને આરબો તરફ એનુ વતન મિત્રતા ભર્યું નહોતુ[2] આરબો સિંધમાથી રજપૂતાનામા લૂટફાટ કરવા વારવાર ઉતરી આવતા એ હકીકત ધ્યાનમા લેવાથી આરબો સાથે કનોજના રાજ્યને મિત્રતા કેમ નહોતી તે સમજાશે.

આ સમયની વિદ્યા કળા

રાષ્ટ્રકૂટ સમયમા વિદ્યા અને કળા પણ ઘણી ઉન્નત સ્થિતિમાં હતાં. પુરાણો રચાવા શરૂ તો વહેલા થયા હતા, પણ આધુનિક પુરાણોનો ઘણો ભાગ આ સમય દરમીયાન રચાયો છે. અને હિંદુ પ્રજા ઉપર પૌરાણિક ધર્મે આ સમય દરમીયાન ઘણી અસર કરી છે. આ સમય દરમીયાન થઈ ગયેલા સંસ્કૃત ગ્રથકારોની નોધ કરવાની જરૂર નથી પણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓમાના પણ કેટલાક વિદ્વાન હતા. અમોઘવર્ષશર્વે રચેલો પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલિકા નામનો ગ્રથ એનો સારો દાખલો છે

કનોજના પ્રતિહારો પણ વિદ્વાનોના મોટા પોષક હતા. મહેન્દ્રપાલ (વિ. સ. ૯૫૦ થી ૯૬૪) અને મહીપાલ (વિ સં. ૯૬૬ થી ૯૮૬) ના ગુરૂ અને આશ્રિત કવિ રાજશેખરનો દાખલો બસ છે.

---

૧ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૨૬

૨ એજન, મીડીવલ હિન્દુ ઈન્ડીઆ ભા. ૪ પ્ર. ૧૨

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય દરમીયાન થયેલા કલાકાર્યોમા સૌથી અગ્રગણ્ય એલાપુર (એલોરા)નું કૈલાસ મન્દિર છે

એ સમયનાં સુખ સમૃદ્ધિ

આ સમયે હિદુસ્તાનની પ્રજા અત્યત સુખી હતી એ વખતના જેવા સુખમા પ્હેલાયે કોઈ વખત નહોતી અને પછી પણ નથી આવી એમ શ્રી. ચિં. વૈદ્ય કહે છે.[1] હુ પોતે વિદ્યા–કળા અને હિતાર્થી પરિશ્રમની દૃષ્ટિએ ગુપ્તકાળને સૌથી વધારે ઉન્નત માનુ છું, અલબત્ત સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ સાથે વિલાસી વૃત્તિના પ્રવેશની શરૂઆત ગુપ્તકાળમાં જ થઈ ગઈ હતી પ્રસ્તુતકાળ પણ ખૂબ સમૃદ્ધિમાન હશે એમ માનવામા વાધો નથી પણ અનેક દિશામા આ દેશની બુદ્ધિ શક્તિ એ વખતે યે નીચે ઉતરવા માડી હતી એટલુ નિ:સદેહ છે. પણ સાહિત્ય, સામાજિક સ્થિતિ ધર્મ, કળા વગેરેની સવિસ્તર ચર્ચા તો તે તે વિષયના સ્વતત્ર પુસ્તકમા જ શોભે એટલે અહી તો અતિ ટુંકામા **પૂર્વસ્થિતિ** પ્રકરણમા લોકસ્થિતિનુ જે વર્ણન કર્યું છે તેમા થયેલા ફેરફારનુ સૂચન માત્ર કરીને જ અટકવુ યોગ્ય છે

ભાષા

સંસ્કૃત ભાષા તો ઘણા કાળથી બોલાતી બધ પડી હતી. મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ વપરાશમા નહોતી. અને આધુનિક હિદી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓનો હજી ઉદય જ થયો નહોતો મારા ધારવા પ્રમાણે કોઈક જાતની અપભ્રશ પુસ્તકોમાં મળે છે તેથી જુદી જાતની અપભ્રશ ભાષા જ્યા હાલમા હિંદી, મારવાડી અને ગુજરાતી બોલાય છે ત્યા એ કાળે બોલાતી હોવાનો સભવ છે; પણ આ વિષયમા વધારે ચોક્કસ કાંઈ કહી શકાય એટલી શોધખોળ થઈ નથી.

વસ્તી

ગુજરાત આ સમય દરમીયાન ખૂબ વસી ગયો હતો ઇબ્ન-

૧ હીસ્ટરી ઓફ મીડીવલ ઈન્ડીઆ ભા ૫ પૃ ૮

હૉકલ (ઇ સ. ૯૬૮) કહે છે તેમ ગામડાઓ પાસે પાસે હતાં, જમીનની ખેડ પુષ્કળ થતી. વેપાર પણ ઘણો ચાલતો.[1] ખભાતની વાત કરતાં અલઈદ્રીસી કહે છે તેમ સર્વ દેશોનો માલ ગુજરાતનાં બંદરોમા આવતો અને ગુજરાતનો માલ ત્યાથી સર્વત્ર ચડતો.[2]

ઉચા વર્ણનો ખોરાક અને પહેરવેષ

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય વિશાળ, ખૂબ વસ્તીવાળુ, વેપાર રોજગારવાળું અને ફળદ્રુપ હતું લોકો મોટે ભાગે વનસ્પતિ આહારી હતા.[3] અને અલમસુદી (વિ. સ. ૧૦૦૧) કહે છે કે ઉચા વર્ણના હિન્દુઓ જેઓ પીળા તાતણા (જનોઈ) પહેરે છે તેઓ તો ખાસ માંસને અડતા નથી. દારૂ પણ લોકો તથા રાજાઓ પીતા નથી એમ સુલેમાન કહે છે.[4]

ઉત્સવને દિવસે બલ્હારા રાજાઓ સોનાનો મુગટ અને કીમતી વસ્ત્રો પહેરતા. રાજાઓની પરિચર્યામા રહેતી સ્ત્રીઓ પણ કીમતી વસ્ત્રાભૂષણ પહેરતી, હાથમાં સોનાની વીટીઓ વગેરે અને પગમાં રૂપાનાં ઘરેણાં પહેરતી તથા વાળ ઓળતી.[5] પુરૂષો પણ માથે મોટા વાળ રાખતા, મોઢે હજામત કરાવતા અને માથે પાઘડી પહેરતા પુરૂષો પૂર્વસ્થિતિમા વર્ણવ્યુ છે તેમ સાધારણ રીતે એ ધોતીયાથી કામ ચલાવતા, અને સ્ત્રીઓ એક સાડી પહેરતી અને બ્હાર જતી વખતે એ ઉપર ઉત્તરીય નાખતી.[6] પણ

---

૧ ઇલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ ૩૪ અને ૨૯

૨ એજન ગ્ર. ૧ પૃ. ૮૪, ૮૭

૩ અલઇદ્રીસી ઇલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૮૫

૪ ઈલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૯ તથા સુ ગે ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૫૩૦

૫ સુ. ગે ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ ૫૨૯

૬ હાલમા દક્ષિણી સ્ત્રીઓનો વેષ આવો દેખાય છે પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓનો એથી જુદો પડે છે. મુસ્લીમ લેખકો દક્ષિણના પહેરવેષનું વર્ણન કરે છે એમ માનવુ કે હજાર વર્ષ ઉપર ગુજરાતમા અને દક્ષિણમા સ્ત્રીઓનો પહેરવેષ સરખો હતો એમ માનવું ?

નૃત્ય કરતી વખતે લેંઘા જેવું કાંઈક પહેરતી. જોડા પહેરવાનો રિવાજ હતો પણ ઘણા લોકો ઉઘાડે પગે ફરતા. (જુઓ મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ પૃ ૫૧-૫૨)

ધાર્મિક સ્થિતિ

પૂર્વસ્થિતિ વર્ણવતા જે ધાર્મિક સ્થિતિનુ વર્ણન કર્યું છે તેમા મહત્ત્વનો કહેવાય એવો એકજ ફેરફાર થયો છે, અને તે બૌદ્ધ-ધર્મનો લોપ છે. વિ. સ ના સાતમા આઠમા શતકમા આ દેશમાં અને ગુજરાતમાં પણ બૌદ્ધધર્મનો સારો પ્રચાર હતો વલભી રાજાઓએ બૌદ્ધ વિહારોને દાનો આપ્યા છે. પણ વિ. સ નવમા દશમા શતકમા ભારત વર્ષમા બીજે-ખાસ કરીને બિહાર અને બગાળામાં ભલે બૌદ્ધધર્મ હજી ચાલતો હોય પણ ગુજરાતમાથી તેનો લગભગ લોપ થઈ ગયો દેખાય છે લગભગ કહેવાનુ કારણ એટલુ જ છે કે દન્તીવર્માએ બૌદ્ધ મઠને દાન આપ્યાનો દાખલો નોધ્યો છે એ જોતાં કયાક કયાક બૌદ્ધ મઠો હજી ચાલુ રહ્યા હોય એ સંભવ છે. બાકી વેપારી સુલેમાન જુઝનો મુખ્ય ધર્મ બૌદ્ધ ગણે છે[1] તેતો બૌદ્ધ, હિંદુ અને બ્રાહ્મણ ધર્મ વચ્ચેનો ભેદ ન સમજવાનુ પરિણામ લાગે છે. અને ઇબ્નખુર્દાદબાહ (ઇ. સ ૯૧૨) હિંદુસ્તાનમા બેતાલીશ ધર્મો હોવાનુ કહે છે[2] તે તો વૈષ્ણવાદિના પેટા ભેદો ન સમજવાનુ પરિણામ છે વિષ્ણુપૂજા, શિવપૂજા, ભગવતી શક્તિપૂજા અને સૂર્યપૂજા પ્હેલાં પેઠે જ પ્રચલિત હોવાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાથી પુરાવા મળે છે. સૌથી વધારે જેના તામ્રપત્રો આ સમયમા મળ્યા છે તે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ પણ વલભી રાજાઓ પેઠે પચમહાયજ્ઞ માટે બ્રાહ્મણોને જમીનોના તથા ગામોના દાનો આપ્યા છે. નવસારીના ઇન્દ્રનિત્યવર્ષના ઉપર સવિસ્તર નોધેલા દાનપત્રમા તો સુવર્ણદાન, સાડીબાવીશ લાખ દ્રમ્મ

---

૧ મું ગે ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૩૦

૨ એજન તથા ઈલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૭

નામના સીક્કાઓનુ દાન અને સાડા ચારસો ગામોનુ દાન એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું દાન અપાયું છે.[1]

અને ગોવિંદ ચોથાના ખભાતના ઉપર ઉલ્લેખેલા દાનપત્રમાં બ્રાહ્મણોને બલિચરૂ, વૈશ્વદેવ, અતિથિ પૂજા માટે છસ્સો ગામો સાથે ત્રણ લાખ સુવર્ણ અને મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર તેમજ ગધ, પુષ્પ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરે ચાર લાખ સુવર્ણ ૩૨ લાખ દ્રમ્મ અને આઠસો ગામો આપ્યાનુ કહેલુ છે.[2] આ ઉપરથી રાષ્ટ્રકૂટોની દાન પ્રવૃત્તિ કેટલી વધી ગયેલી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. વળી આ યુગના છેલ્લા સમય દરમીયાન બ્રાહ્મણોને બલિ ચરૂ વગેરે માટે દાન આપવા સાથે મન્દિરોને દાન આપવાની પ્રથા ચાલુ થઈ ગઈ દેખાય છે.

વિ. સ. ૯૭૦ ના હડાલાના દાનપત્રમા આમર્દક સંપ્રદાયના શ્રી મહેશ્વરાચાર્યને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી વિ. સં. ના દશમા શતકમા સામાન્ય પૌરાણિક શિવભક્તિનો જ નહિ પણ એક પ્રકારના શૈવસપ્રદાયનો પણ પ્રચાર હતો એમ જણાય છે પણ જૈનધર્મનું જે જોર પાછળના સોલકી સમયમા જોવામા આવે છે તેની કાઇ નિશાની હજી દેખાતી નથી.

એ સમયનો રાજ્ય વહીવટ

રાજ્ય વહીવટનુ પૂર્વસ્થિતિમાં વલભી તામ્રપત્રો તથા એ સમ-

---

૧ અને શક સં. ૮૯૪ વિ. સ. ૧૦૨૮ ના કક્કરાજના તામ્રપત્રમાં અમોઘવર્ષે તામ્રશાસનોથી અનન્ત ગામો આપ્યાનુ તથા અનેક શિવાલયો ઉભા કર્યાનું લખ્યુ છે—

दत्त्वा ताम्रनमस्यशासनगतान्ग्रामाननन्तांस्तथा ।
अर्थैरर्थिमनोरथाधिकतरै. कृत्वा कृतार्थं जगत्
व्याप्ता येन शिवालयैर्निजयश.पुञ्जोपमैर्मेदिनी ॥

પ્રા. લે. મા ભા. ૧ લેખ ન ૯ શ્લો. ૧૫

૨ આ દાનપત્રના શબ્દોનો શ્રી અલ્તેકરે જરા જુદી રીતે અર્થ કર્યો છે. એ માટે જુઓ ઉપર પૃ. ૧૦૨ ટિ. ૨

ચના બીજાં તામ્રપત્રો ઉપરથી જે વર્ણન કર્યું છે તેમા ખાસ ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતુ નથી રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપત્રોમાં પણ એ જ રાષ્ટ્રપતિ, વિષયપતિ વગેરે અધિકારીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. અલબત્ત પાછળના તામ્રપત્રોમા વલભી તામ્રપત્રો પેઠે, બધા અધિકારીઓના નામો લખવાને બદલે એક બે નામ લખી આદિ ઉમેરીને પતાવી દીએ છે. વિષય. આહાર વગેરે દેશ વિભાગો પણ એના એ જ છે. પણ એક એક મોટા વિભાગમા સાડાસાતસો જેટલા ગામોનો પણ સમાવેશ થતો હશે એમ હર્ષપુર અધષ્ટિમનો અચડના કપડવજના દાનપત્રમાનો ઉલ્લેખ ઉપર નોંધ્યો છે તેથી જણાય છે.

વલભીથી રાષ્ટ્રકૂટની ખાસ ભિન્નતા

રાજ્યવહીવટ શિવાયની બીજી રાજ્યપદ્ધતિમા પણ ખાસ ફેર પડ્યો હોય એમ જણાતુ નથી, પણ એક બે બાબતમા વલભી સમયથી આ સમય ખાસ જુદો પડે છે વલભી કે લાટના ગૂર્જર રાજ્ય કરતાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની સત્તા ઘણા મોટા પ્રદેશ ઉપર હતી, અને એ મહત્તાની પ્રતીતિ આપણને બે બાબતમા થાય છે (૧) વલભી રાજાઓ કરતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ મોટાં દાનો આપ્યા છે અને (૨) વલભી રાજાઓએ કોઇ યુદ્ધો કર્યા હશે તો એના મોઘમ સૂચનો જ દાન-પત્રોમા મળે છે, જ્યારે રાષ્ટ્રકૂટોનો તો બધો સમય લડાઈઓમાજ ગયો દેખાય છે સામાજીક બાબતમા જોઈએ તો બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય કન્યાને અને શૂદ્ર કન્યાને પણ પરણી શકતા અને તેની પ્રજાને બ્રાહ્મણ ઘરમા સ્થાન મળતુ એ સમય ચાલ્યો ગયો છે. છતા વર્ણાતર લગ્નના દાખલાઓ મળે છે. લગ્ન વિષયમાં ક્ષત્રિયોની છુટ તો જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ કાળમાં ચાલુ રહી છે, પણ પ્રસ્તુત કાળમાયે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય કન્યા પરણી શકતા એ કવિ રાજશેખરે ચોહાણ કન્યા અવન્તી સુન્દરી સાથે કરેલાં લગ્નથી જણાય છે.[૧]

૧ મધ્યકાલીન ભારતીય સસ્કૃતિ પૃ. ૪૮

સામાજીક સ્થિતિ

વળી આજની માફક જુદા જુદા વર્ણો વચ્ચે સ્પર્શાસ્પર્શનો બાધ કે ખાવાપીવાનો બાધ નહોતો. અલબીરૂની લખે છે કે ચારે વર્ણના લોકો એકઠા રહે છે અને એક બીજાના હાથનું ખાય છે. અને વ્યાસસ્મૃતિ એને ટેકો આપે છે[૧] અને ખાવાપીવાની તથા લગ્નની આટલી છુટછાટ હોય ત્યા સુધી નાતોના વાડાઓ બધાઈ ન શકે અને વસ્તુતઃ એ કાળ સુધી બધાયા નહોતા. વળી "સ્ત્રી અને શૂદ્રે ભણાય નહિ[૨]" એ નિયમ હજી અમલમાં આવ્યો નહતો ઉપર ઉલ્લેખલ કવિ રાજશેખરની પત્ની અવન્તિ સુદરી વિદુષી હતી અને રાજશેખર તો સ્પષ્ટ કહે છે કે "પુરૂષોની માફક સ્ત્રીઓ પણ કવિ હોય, સંસ્કાર આત્મામાં પડે છે, તેથી ત્યા સ્ત્રી પુરૂષનો ભેદ નથી. રાજાઓ અને મત્રીઓની પુત્રીઓ, વેશ્યાઓ વગેરે શાસ્ત્રોમા નિષ્ણાત અને કવયિત્રી હોય છે."[૩] ઇદુલેખા, મારૂલા, મોરિકા, વિજ્જિમકા, શીલા, સુભદ્રા, પદ્મશ્રી, લક્ષ્મી વગેરે સ્ત્રીઓએ[૪] સસ્કૃતમા કાવ્યો રચ્યા છે.

વળી એ વખતે પડદાનો રિવાજ નહતો હર્ષની માતા તથા બેન રાજદરબારીઓને મળતા એમ બાણના અને યુવાન ચ્યાંગના વર્ણનથી જણાય છે.[૫] અબુઝેદ (ઇ. સ. ૯૧૬) પણ રાજદરબારમા તથા જાહેર સ્થાનોમા દેશી પરદેશીઓ સામે રાજ રાણીઓ પણ ખુલ્લે મોઢે આવતી એમ કહે છે.[૬]

સતીની પ્રથા પ્હેલેથી હતી અને આ કાળમા ચાલુ રહી હતી.

---

૧ नापितान्वयमित्रार्धसीरिणो दासगोपका । शूद्राणामप्यमीषां तु भुक्त्वान्न नैव दुष्यति ॥

૨ स्त्री शूद्रौ नाधीयता

૩ ના પ્ર. પ (ન. સ.) ભા. ૨ પૃ. ૮૦-૮૫

૪ મધ્યકાલીન ભારતીય સસ્કૃતિ પૃ. ૬૦

૫ જુઓ વોટર્સ યુવાન ચ્યાગ ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૮૮-૮૯

૬ મધ્યકાલીન ભારતીય સસ્કૃતિ પૃ. ૬૦, ઇલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૧

એમ જ દાસપ્રથા જૂના કાળથી ચાલુ હતી. લોકોમાં વહેમો પણ જાતજાતના હતા.

બ્રાહ્મણોનું સમાજમાં સ્થાન

એ વખતના સમાજમાંયે બ્રાહ્મણોએ વિદ્યા અને બુદ્ધિથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી હતી અબુઝૈદ (ઇ. સ. ૯૧૬) કહે છે કે હિંદુઓમાંથી બ્રાહ્મણો ધર્મ અને વિદ્યામાં ડૂબેલા રહે છે, બ્રાહ્મણોમાં વળી કેટલાક કવિઓ તરીકે, કેટલાક જોષી તરીકે, કેટલાક દાર્શનિક તરીકે અને કેટલાક શકુન જોનાર તરીકે રાજાઓના દરબારમાં રહે છે.[1]

એ જ ગ્રન્થકર્તા ઉમેરે છે કે લોકોને પુનર્જન્મની તથા પરલોકની એટલી ખાત્રી છે કે માણસો ઘરડા થતા પોતાને અગ્નિમાં કે પાણીમાં નાખી દેવાનુ પોતાના સગાઓને કહે છે.[2] જે બ્રાહ્મણો રાજદરબારમા કવિ વગેરે તરીકે સ્થાન ન મેળવી શકે અથવા પચમહાયજ્ઞ માટે દાન ન મેળવી શકે તેઓ ખેતી, શસ્ત્ર ધારણ વગેરે વૈશ્ય કે ક્ષત્રિયનું કર્મ કરી શકતા. એ જ રીતે ક્ષત્રિય વૈશ્યને પણ બ્રાહ્મણ શિવાયના ઇતર વર્ણનો ધંધો કરવાની છુટ હતી[3]

જીવનનો આદર્શ હજી જૂનો જ છે પણ મહાભારતનુ સ્થાન એ સમયમા મોટી સંખ્યામા બ્હાર આવેલા પુરાણોએ લેવા માડયું હતુ.

ગુજરાત ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાની અસર

આ સમયનો ગુજગતના સામાજીક જીવનને સૌથી વધારે અસર કરનારો બનાવ તે રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાને પરિણામે દક્ષિણની--મહારાષ્ટ્રની વસ્તીનો ગૂજગતમા ફેલાવો થયો એ છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ મહારાષ્ટ્રી અને કાનડી બ્રાહ્મણોને દાનો આપ્યા અને તેઓને સુરત તથા ભરૂચના જીલ્લાઓમા વસાવ્યા. એ ઉપરાત રાષ્ટ્રકૂટોના લાંબા

૧ ઇલીઅટ ગ્ર. ૧ પૃ. ૧૦

૨ એજન

૩ જુઓ મધ્યકાલીન ભારતીય સસ્કૃતિ પૃ. ૩૯

રાજ્ય દરમીયાન લશ્કરમા રહીને તથા રાજ્યવહીવટને અંગે પણ ઘણાં મહારાષ્ટ્રી–કર્ણાટકી માણસો ગુજરાતમાં આવી વસ્યાં હશે. અને એ વખતે હજી જ્ઞાતિના વાડાઓ બધાયા નહોતા, એટલે એ બધાં દક્ષિણી કુટુંબો ગુજરાતમા પ્હેલા આવેલી ગૂર્જર, મૈત્રક વગેરે વસ્તી સાથે ભળી જતા જે પ્રજા થઈ તે હાલની લાટની વસ્તી. આ રીતે લાટને દક્ષિણી સસ્કારો અને દક્ષિણી લોહી પણ આપવાનું મહાકાર્ય આ રાષ્ટ્રકૂટ વશ દરમીયાન ઘણુ થયુ જણાય છે. પ્રાચીનતરકાળમાં થોડો વખત આન્ધ્ર રાજાઓની સત્તા ગૂજરાત ઉપર રહી હતી અને થોડો વખત દક્ષિણના ચાલુક્યોએ ગૂજરાતમાં સત્તા ભોગવી છે પણ એ ટુંકી સત્તાએ સમાજ ઉપર ઝાઝી અસર ભાગ્યે જ કરી હશે. દક્ષિણની ખરી અસર તો રાષ્ટ્રકૂટ સમય દરમીયાન વિ. સ. ના નવમા તથા દશમા શતકમા થઈ છે. અને મુખ્યત્વે લાટ ઉપર–મહીથી આરંભી વલસાડ સુધીના કાંઠાના પ્રદેશ ઉપર આ અસર ખાસ જોવામા આવેછે. રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા ખેડાજીલ્લા ઉપર કે થોડો વખત વડનગર ઉપર પણ રહી હતી પરતુ એ ભાગ ઉપર દક્ષિણી સસ્કારની અસર થઇ નથી.

ગુજરાતમાં મુસ્લીમો અને પારસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ

વળી વિ. સ ના આઠમા શતકમાજ (ઇ. સ. ૭૧૨ મા) આરબોએ સિંધ જીત્યુ હતુ અને સિધના મુસલમાન હાકેમોની લુટારૂ ટોળીઓ મારવાડ, ગુજરાત વગેરે આસપાસના પ્રદેશમાં નીકળી પડતી હોવાનુ વર્ણન ઉપર આવી ગયુ છે. દરીઆ રસ્તે આવીને પણ કોઈ મુસલમાનો કાંઠા ઉપર વસ્યા હોય એ સભવિત છે.

આ જ અરસામા આરબોના ત્રાસમાથી બચેલા અને ઇરાનથી નાસી છુટેલા પારસીઓ સજાન બદરે ઉતર્યા અને તેઓને જાડી રાણાએ આશ્રય આપ્યો એમ કહેવાય છે.[1] આ જાડી રાણો તે ગુજરાતનો

૧ મુંબઇની આઠમી સા. પ. નો રિપોર્ટ પૃ. ૫

ચાલુક્ય રાજા વિજયાદિત્ય અને ઇ. સ. ૭૧૬માં પારસીઓ સંજાન આવ્યા એવી અટકળ પ્હેલાં કરવામાં આવી હતી પણ ખરી રીતે ઈ. સ. ૯૩૬મા પારસીઓ આવ્યા છે અને જાડીરાણો તે ઉત્તર કોંકણના શિલાહાર વંશનો રાજા વજ્જદદેવ એમ હાલમા શોધખોળ પછી નક્કી થયું છે[૧]

---

૧ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૩ અ ૩ પૃ. ૨૮૭–૨૮૮મા ડા. એરચ જહાંગીર તારાપોરવાળાનું વ્યાખ્યાન

સોલંકી સમય

વિ. સં. ૯૯૮ થી ૧૩૫૬

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

સોલંકી વંશની ઉત્પત્તિ તથા મૂળરાજના પૂર્વજો

સોલંકી વંશના આરંભથી-અણહિલપુરની ગાદીનો પ્રતાપ વધવા માંડે છે, અને બે ત્રણ પેઢીમાં એટલો જોરમાં આવે છે કે અણહિલ-પુરના રાજાઓ એટલે ગુજરાતના રાજાઓ અને તેઓનો વૃત્તાન્ત એટલે ગુજરાતનો વૃત્તાન્ત એવી માન્યતા એ વખતમાં જ બંધાઈ જાય છે. આ પ્રદેશને ગુજરાત કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ પણ આ સમયમાં જ મળે છે.[૧] ગુજરાતે જાહોજલાલીની ટોચ પણ આ સમય દરમીયાન જોઈ છે ટુંકામાં ગુજરાતનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સોલંકી રાજાઓના રાજ્યકાળમાં જ ખીલ્યું છે.

સોલંકીવંશના પ્હેલા રાજા મૂળરાજદેવના વખતથી જ સમકાલીન રાજવંશો સાથે ગૂજરાતના રાજાઓ શત્રુ કે મિત્ર તરીકે સંબંધમાં આવતા જોવામાં આવે છે. અને એ રીતે ભારતના મધ્ય-કાલીન ઇતિહાસમાં ગૂજરાત પોતાનું જુદું સ્થાન મેળવે છે. ગુજરાતનું આવું જુદું સ્થાન આ સમય પ્હેલા નહોતું એ આગલાં પ્રકરણોમાં આપણે જોયું છે. ગુજરાત બ્હારના પ્રદેશમાં—થોડો વખત લાટમાં પણ, રાજધાની રાખીને રાજ્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ વંશને તાબે ગુજરાતનો મોટો ભાગ અને થોડો ભાગ ભિલ્લમાલ કે કનોજમાંથી રાજ્ય કરતા પ્રતિહારોને તાબે ગયા બસ્સો વર્ષ દરમીયાન હતો, પણ ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ સ્વતંત્ર છે, તેઓની રાજધાની ગુજરાતમાં છે અને ત્યાંથી બીજા પ્રદેશ ઉપર સામ્રાજ્ય જમાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે.

સોલંકી વંશની ઉત્પત્તિ

સોલંકી વંશનો પ્હેલો રાજા મૂળરાજદેવ પોતાને ચૌલુકિક વંશનો

૧ જુઓ પ્રકરણ બીજું.

કહે છે.[1] એ જ વંશના બીજા એક લેખમાં એ વંશનું નામ ચૌલ્લિક અને અન્યત્ર ચાલુકિક પણ મળે છે[2] પરંતુ મોટા ભાગના લેખોમાં, પાછળના પ્રબન્ધકારોએ મુખ્યત્વે વાપરેલું ચૌલુક્ય રૂપ જોવામાં આવે છે.[3]

ચૌલુક્ય કે ચૌલુકિક નામ શી રીતે પડ્યું? આ વંશ મૂળ ક્યાંથી નીકળ્યો? હાલમાં તો સોલંકી રજપૂતો તથા તેની એક શાખા રૂપ વાઘેલા રજપૂતો પોતાને અગ્નિવંશી કહે છે અને વશિષ્ઠ ઋષિએ આબુ પર્વત ઉપર અગ્નિકુંડમાંથી પોતાના મૂળ પુરુષ ચૌલુક્ય કે ચાલુક્યને ઉત્પન્ન કર્યો છે એમ કહે છે.[4] પરંતુ તેઓના અનેક જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, પ્રબંધો મળે છે તેમાં ક્યાંય તેઓને અગ્નિવંશી નથી કહ્યા. પણ એ જુદી જુદી રીતે, આ આ વંશની મૂળ ઉત્પત્તિ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં તથા લેખોમાં વર્ણવેલી જોવામાં આવે છે.

(૧) સોલંકી કે ચૌલુક્ય મૂળપુરુષની ચુલુકથી ઉત્પત્તિ

કાશ્મીરનો કવિ બિલ્હણ જેને દક્ષિણના પશ્ચિમી સોલંકી રાજા વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાએ વિદ્યાપતિની પદવી આપી પોતાની પાસે

---

૧ चौलुक्किकान्वयो महाराजाधिराज मूलराजदेव

વિ. સં. ૧૦૪૩નું દાનપત્ર ઇ. એ. ગ્ર. ૬ ગુજરાતના રાજાઓના લેખો નં. ૧

૨ चौल्लिकराजवंशतिलक—०

વિ. સં. ૧૦૩૩નું ચામુંડનું અપ્રસિદ્ધ દાનપત્ર. અને चालुकिककुलक-मलिनी—એ રીતે ત્રિભુવનપાલ અને જયસિંહના કડીના દાનપત્રોમાં ચાલુકિક રૂપ મળે છે

૩ જુઓ સં. ૧૨૯૫નું ભીમદેવના વખતનું તામ્રપત્ર (ઈ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૨૨૦) વિ સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધરનીદેવપાટણ પ્રશસ્તિ એ. ઈ. ગ્રં. ૨ પૃ. ૪૩૭ વસ્તુપાલ તેજપાલના મંદિરોના ગિરનારના તથા આબુના લેખો. (પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહમાં લેખાંક ૩૮–૧ તથા ૬૫). સં ૧૩૧૭નું વીસલદેવનું દાનપત્ર ઈ એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૦.

૪ જુઓ સોલંકિયોંકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ ૩

રાખ્યો હતો તેણે વિક્રમાંકદેવ ચરિત કાવ્યમાં પોતાના આશ્રયદાતાના વંશના મૂળ પુરૂષની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે લખી છે.—"એક વખત બ્રહ્મા સંધ્યાવદન કરતા હતા, ત્યાં ઇન્દ્રે આવીને હાથ જોડીને કહ્યું કે પૃથ્વી ઉપર અધર્મ ઘણો વધી ગયો છે, અને દેવોને યજ્ઞભાગ મળતો નથી માટે ધર્મદ્રોહીઓનું નિવારણ કરે એવો વીરપુરૂષ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. ત્યારે બ્રહ્માએ સંધ્યાજલિ માટે પાણીથી ભરેલા પોતાના ખોબા ઉપર ધ્યાન દૃષ્ટિ કરી અને તે ખોબામાથી ત્રણેય લોકની રક્ષા કરી શકે એવો એક વીર પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો. અને તેમાથી ગંગાના પ્રવાહ પેઠે વશ ચાલ્યો. આ વશમાં ક્રમશઃ હારીત અને માનવ્ય નામના ક્ષત્રિયો થયા. આ વશના ક્ષત્રિયો પ્હેલાં અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા અને ત્યાથી વિજય કરતા કરતા દક્ષિણમા આવ્યા."[1] કવિ બિલ્હણે ચૌલુક્યની વ્યુત્પત્તિ ચુલુક-(ખોબા)માથી કરવાની સાદી બુદ્ધિ ચલાવી બ્રહ્માના ખોબામાથી મૂળ પુરૂષની ઉત્પત્તિની કલ્પના કરી છે. અને આ કલ્પના ઠીક ચાલી છે. ગુજરાતના સોલકી રાજા કુમારપાલના સમયની વિ. સં. ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમા,[2] એ જ સમયના ચિત્તોડના કિલ્લાના લેખમાં[3], ખંભાતના કુંતનાથના મદિરના ઇ. સ. તેરમી સદીના લેખમાં,[4] દ્વયાશ્રયની અભયતિલકગણિની ટીકામા વસંતવિલાસમા, વસ્તુપાલ તેજ.પાલ

---

૧ જુઓ વિક્રમાક દેવચરિત સ. ૧ શ્લો. ૩૯થી ૬૪.

૨ वेधा सध्या नमस्यन्नपि निजचुलुके पुण्यगगाम्बुपूर्णे । सद्यो वीरं चुलुक्याह्वयमसृजदिम ..

(પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ પૃ. ૧૮૧ શ્લો. ૨)

૩ सध्याम्भश्चुलुकेपि पकजभुवा सृष्टश्चुलुक्याह्वयो वीरः...

ચિતોડનો લેખ. સોલકિયોકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૧ ટિ.

૪ ध्यातुर्विधातुः पुरा, सध्याम्भश्चुलुकाद्भटोऽभवदसि दैत्यैः सम कम्पयन्

ભાવનગરનો કલેકશન ઓફ પ્રા. એન્ડ સ. ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૨૪

પ્રશસ્તિમા તથા પ્રબંધ ચિંતામણિમા[1] આ વંશની ઉત્પત્તિની આ જ કલ્પના મળે છે.

આ ચુલુક (ખોબા)માથી ચૌલુક્ય નામ પુરૂષની ઉત્પત્તિની કલ્પના જરા જુદી રીતે પણ ક્વચિત્ મળે છે લાટદેશના સોલંકી રાજા ત્રિલોચનપાલના શક સં ૯૭૨ (વિ. સં. ૧૧૦૭)ના તામ્રપત્રમાં લખ્યુ છે કે "દૈત્યોની કનડગતને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલ ચિન્તારૂપ મન્દરાચળના મન્થનમાથી એક પુરૂપ ઉત્પન્ન થયો તેણે બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને પૂછ્યુ કે દેવ, મને શી આજ્ઞા છે? ત્યારે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઇને જવાબ આપ્યો કે હે ચૌલુક્ય, તુ કન્યાકુબ્જ (કનોજ)માં રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ)ની કન્યા સાથે લગ્ન કરી લે, તેમાથી તને જે સતતિ થશે તે ચૌલુક્ય નામથી પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિયો થશે."[2]

અને બિલ્હારી (જબલપુર જીલ્લામા)માથી મળેલા સવત વગરના વિ. સ ૧૦૫૦ની આસપાસના કલચુરીવશી રાજા યુવરાજદેવ બીજાના સમયના લેખમા 'ભારદ્વાજ (દ્રોણ) મુનિએ પોતાનુ અપમાન કરનાર દ્રુપદને શાપ આપવા માટે ચુલુક(ખોબા)માં લીધેલા જળમાંથી સાક્ષાત્ વિજયની મૂર્તિરૂપ એક પુરૂપ ઉત્પન્ન થયો, જેમાથી ચૌલુક્ય વશ ચાલ્યો એ રીતે ચૌલુક્યની ઉત્પત્તિ આપી છે."[3]

---

૧. જુઓ પ્ર. ચિ ગુ અ પૃ. ૪૨ તથા તેની ટિ. ૬૯

૨ कदाचिद्दैत्यखेदोत्थ चिन्तामन्दरमन्थनात् ।
विरिञ्चेश्चुलुकाम्भोधे राजरत्नं पुमानभूत् ॥
देव किं करवाणीति नत्वा प्राह तमेव स ।
... .
कन्याकुब्जे महाराज राष्ट्रकूटस्य कन्यका
लब्ध्वा सुखाय तस्यां त्वं चौलुक्याप्नुहि संततिम् ॥

ઈ. એ ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૦૧, પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ પૃ. ૨૮

૩ अथाक्षेपात्तेन द्रुपदविपदर्थोद्धतधिया
यदात्तं शापाम्भस्तरलितकरावद्धचुलुकम् ।

(૨) સોલંકીવંશને ચંદ્રવંશી ઠરાવનાર જુદી ઉત્પત્તિ કલ્પના

પણ ઉપરની કલ્પનામા મહાભારત તથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સૂર્યવશ કે ચદ્રવશ સાથે આ વશનો સબધ જોડાતો નથી એ ખામી છે, અને એ ખામી દૂર કરવા માટે ઉત્સુક પડિતોએ બિલ્હણના સમયમા જ આ વશના રાજાઓને ચંદ્રવશી ગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દાખલા તરીકે ઉપર કહેલા બિલ્હણના આશ્રયદાતા પશ્ચિમી સોલકી રાજા વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા (વિ સ ૧૧૩૩ થી ૧૧૮૩) ના એક શિલાલેખમા લખ્યુ છે કે ચાલુક્ય વશ પણ ભગવાન બ્રહ્માના પુત્ર અત્રિના નેત્રમાથી ઉત્પન્ન થયેલ ચદ્રના વશમા છે.[1] એજ રાજાના એક બીજા લેખમા પણ આજ મતલબનુ લખાણ છે.[2] પણ પૂર્વી સોલકીરાજા રાજરાજ પ્હેલા (વિ. સ. ૧૦૭૯ થી ૧૧૨૦)ના એક તામ્રપત્રમા ભગવાન પુરૂષોત્તમના નાભિકમલમાથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તેમાથી અત્રિ, તેનાથી ચદ્ર પછી બુધ, પુરૂરવા, સાધુ વગેરે પૌરાણિક વશક્રમ ઉદયન રાજા સુધી આપી, ઉદયન પછી ૫૯ ચક્રવર્તી રાજાઓ અયોધ્યામા થયા, પછી તે વશનો વિજયાદિત્ય રાજા વિજયની ઇચ્છાથી દક્ષિણમા આવ્યો અને એનો વશજ રાજરાજ થયો એ રીતે સવિસ્તર ઉત્પત્તિ આપી છે[3] આ-

---

पुमानासीत्तस्मिन्विजय इव साक्षादनु च तं
कुल चौलुक्याना मनणुगुणसीम प्रववृते ॥

એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૫૭

૧ ॐ स्वस्तिसमस्तजगत्प्रसूतेर्भगवतोब्रह्मण पुत्रस्यात्रेर्नेत्रसमुत्पन्नस्य सोमस्यान्वये सत्यत्यागशौर्यादिगुणनिलय.. ..श्रीमानस्ति चालुक्यवश. ।

ઇ. એ. ગ્ર. ૨૧ પૃ ૧૬૭

૨ કાનડી ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ ગ્ર. ૧ પૃ ૪૧૫

૩ ... . नारायणस्य प्रभोर्नाभीपकरूहाद्बभूव जगतस्स्रष्टा तत जज्ञे...अत्रिरत्रित. सोमोवशकरः ....उदयनः तत. परं-

રાજાના રાજ્યકાળના ૩૨ મા વર્ષે (શક સં. ૯૭૫ વિ સં. ૧૧૦૯) ના તામ્રપત્રમા પણ આજ રીતે વંશાવળી આપી છે.[1] તેમ જ ઉપર કહેલા રાજરાજના પિતા વિમલાદિત્યના રાજ્યકાળના આઠમા વર્ષે (શક સ ૯૪૦ વિ. સં. ૧૦૭૪)ના તામ્રપત્રમાં,[2] ચોડ ગગ રાજ-રાજના તેકિ ગામમાથી મળેલા શક સં. ૧૦૦૮ (વિ. સં ૧૧૪૨)ના દાનપત્રમા,[3] વીરચોડના શક સં ૧૦૧૨ અને ૧૦૧૪ (વિ. સં. ૧૧૪૬ અને ૧૧૪૮)ના બે તામ્રપત્રોમા[4] અને રાજા મલ્લપદેવના શક સં ૧૧૨૪ (વિ મં ૧૨૫૮)ના તામ્રપત્રમા[5] લગભગ રાજ-રાજના તામ્રપત્રવાળી વશાવળી પ્રમાણે વશાવળી આપી છે.

સોલકી રાજા કુલોત્તુગ ચોડદેવ બીજાના શક સં. ૧૦૬૫ (વિ. સ. ૧૧૯૯)ના તામ્રપત્રમા સોલકિયોને ચદ્રવશી માનવ્યગોત્રી તથા હારીતીના વશ જ કહ્યા છે[6] આ લેખમા માનવ્ય અને હારીતી કોણ હતા એ કહ્યુ નથી પરતુ પશ્ચિમી સોલકી રાજા જયસિંહ બીજાના શક સ ૯૪૭ (વિ. સ ૧૦૮૧)ના લેખમા તેઓનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે. બ્રહ્માથી સ્વાયભુવ મનુ ઉત્પન્ન થયા તેના પુત્ર માનવ્યના વશજ માનવ્યગોત્રી કહેવાયા માનવ્યના

- तत्प्रभृतिष्वविच्छिन्नसतानेष्वयोध्यासिहासनासीनेष्वेकोनषष्टिचक्रवर्तिषु, तद्वश्यो विज्यादित्यो नामराजा विजिगीषया दक्षिणापथ गत्वा।

ઈ. એ ગ્ર ૧૪ પૃ ૫૦ થી ૫૫

સોલકિયોકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૫

૧ એ. ઈ. ગ્ર ૪ પૃ. ૩૦૩ થી ૯

૨ એ, ઈ ગ્ર. ૬ પૃ ૩૫૧-૫૮

૩ એજન પૃ ૩૩૬-૪૪

૪ સાઉથ ઇન્ડીઅન ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ ગ્ર. ૧ પૃ ૫૩-૫૭ તથા એ ઇ. ગ્ર ૫ પૃ. ૭૪-૯૪

૫ એ ઇ ગ્ર ૪ પૃ. ૨૩૧-૩૮

૬ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૪ પૃ ૫૬ સોલકિયોકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૬ની ટિં

પુત્ર હરીત તેનો પચશિખિ હારીતી થયો. અને તેના પુત્ર ચાલુકયથી જે વંશ ચાલ્યો તે ચાલુકયવંશ કહેવાયો.[૧]

આ ઉપરાંત પણ કેટલાક ઉત્કીર્ણ લેખોમા તથા સોલકી રાજા કુલોત્તુગ ચોડદેવ (રાજેન્દ્રચોલ) પ્હેલાના વૃત્તાન્ત સબધી કલિંગત્તુ પગ્ગણીનામના તામીલભાષાના કાવ્યમા આ વશના મૂળ પુરુષને ચદ્રવશી કહેલો છે.[૨]

દક્ષિણના સોલકીવશની ચદ્રવશી હોવાની માન્યતાને ગુજરાતનાં સોલકીવશ સબધી લખાણોમાથી પણ થોડો ટેકો મળે છે. પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય હેમચન્દ્ર રચિત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના નવમા સર્ગમાં સોલકી રાજા ભીમદેવના દૂત સાથે ચેદીના હૈહય રાજા કર્ણદેવના વાર્તાલાપનુ લબાણથી વર્ણન કરેલુ છે, જેમા ભીમને ચદ્રવશી કહીને ચદ્રવંશના પુરૂરવા વગેરે રાજાઓની મહત્તા ગાઈ છે[૩] જિનહર્ષગણિ રચિત વસ્તુપાલ ચરિતમા પણ આ જ પ્રમાણે ભીમને ચદ્રવંશી કહેલ છે.[૪]

પણ ગુજરાતના લખાણોમા સોલકીઓ ચદ્રવશી હોવાનો નિર્દેશ વિરલ છે. મોટે ભાગે તો ઉપર કહ્યુ છે તેમ બ્રહ્માના ચુલુકમાથી ચૌલુકયની ઉત્પત્તિની કલ્પના ગુજરાતમા લોકપ્રિય થઈ છે.

સોલકીવંશની ઉપર કહેલી બેય પ્રકારની ઉત્પત્તિની કલ્પના ઐતિહાસિક મૂલ્ય વગરની છે.

પણ અહી એક બીજી હકીકત ઉપર ધ્યાન દેવાની જરૂર છે.

---

૧ કાનડી ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ ગ્ર. ૧ પૃ ૪૮, મુબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા ૨ પૃ. ૩૩૯

૨ સોલકિયોકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૭–૮ તથા તેની ટિપ્પણીઓ.

૩ સર્ગ ૯ શ્લોક ૪૦ થી ૫૯; નીચેના શ્લોકમા ચદ્રવશનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.

अलूनि सोमवशश्रीकृतलीनिर्जयत्यसौ ।

શ્લોક ૪૨

૪ सोमवशमलकर्तु पुनर्भीम इवाभवत् ॥ १–७९.

આ ચાલુક્ય કે ચૌલુક્યવંશની ચંદ્રથી ઉત્પત્તિની કે ચુલુકથી ઉત્પત્તિની, વિ. સં. ના અગીઆરમા-બારમા શતકના પંડિતોએ કલ્પના ચલાવી છે; તે પ્હેલાં લગભગ પાંચસો વર્ષથી દક્ષિણમાં ચાલુક્યોનું રાજ્ય હતું અને અમુક વખત તો તેણે ભારે જાહોજલાલી પ્રાપ્ત કરી હતી.[૧] પણ એ પાંચસો વર્ષના ગાળામાં ચુલુકમાંથી કે ચંદ્રમાંથી ઉત્પત્તિની વાત ક્યાંય મળતી નથી. આ રાજાઓને એ વંશના જૂના લેખોમાં માનવ્યગોત્રના હારીતી પુત્ર કહ્યા છે. તેમની કુલદેવના માત માતાઓ હતી, કાર્તિકેયદેવ તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કારણ હતા અને ભગવાન નારાયણે વરાહના ચિહ્નવાળો ધ્વજ તેઓને આપ્યો હતો એવું વર્ણન છે.[૨] ચંદ્રવંશની કે ચુલુકોત્પત્તિની કલ્પના પાછળથી પૌરાણિક કથાઓના જોર પછી ચાલેલી છે ચુલુકોત્પત્તિની કલ્પનાને અનુકૂળ થવા જૂના ચલુક્યનું પાછળથી ચૌલુક્ય થયું છે અને ચંદ્ર-વંશી કે સૂર્યવંશી થવાનો મોહ મધ્યકાલીન રાજાઓને લાગતા પંડિતોએ ઉપર કહી છે તેવી આ તથા બીજા વંશોની વંશાવળીઓ જોડી છે અને ચુલુક (ખોબા)ને પડતો મુકી ચાલુક્ય પર્વતનો આશ્રય લીધો છે.[૩] આ બન્ને કલ્પનાઓનો પરસ્પર વિરોધ, બીજા પણ અનેક રાજવંશોની ઉત્પત્તિ માટે પ્હેલા નહિ પણ પાછળથી આવેલી જ ચંદ્ર-વંશી કે સૂર્યવંશી થવાની ખેંચતાણ અને પરિણામે લખાણોમાં

---

૧ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પ્રકરણ ૧૦

૨ એજન પૃ ૮૧-૮૨ તથા એ વંશના જૂના લેખના નીચેના શબ્દો —

श्रीमतां सकलभुवनसंस्तूयमानमानव्य सगोत्राणां हारीतीपुत्राणां मातृ-गणपरिपालितानां स्वामिमहासेनपादानुध्यातानां भगवन्नारायणप्रसाद समासादितवरवराहलाञ्छनेक्षणवशीकृताराातिमण्डलानां मश्वमेधावभृथस्नान पवित्रीकृतवपुषां चलुक्यानां........

પ્રા લે. મા. પ્ર. ભા. પૃ. ૨૧૨, ૨૧૩

૩ જુઓ વિમલાદિત્યનો રણસ્તુતિ દાનલેખ એ ઇ. ગ્ર. ૬ લેખ નં. ૩૬

પરસ્પર વિરોધી કલ્પનાઓ વગેરે જોતાં[1] મારે મતે તો ઉત્પત્તિની આ બન્ને કલ્પના નિ સાર અને બીલકુલ ઐતિહાસિક મૂલ્ય વગરની છે.[2]

અયોધ્યા મૂળસ્થાન હોવાની વાત પણ પાયા વગરની છે.

દક્ષિણમાં સોલંકીવંશનો મૂળ પુરૂષ અયોધ્યાથી આવ્યો એમ વિક્રમાંકદેવચરિતમાં કહ્યું છે તે ઉપર નોંધ્યું છે એ જ રીતે લગભગ બિલ્હણના જ સમયના યેવૂરના શિલાલેખમાં તથા મીરજના દાનપત્રમાં ઉદયન પછી ૫૯ રાજાઓએ અયોધ્યામાં રાજ્ય કર્યું, પછી સોળ રાજાઓએ દક્ષિણમા રાજ્ય કર્યું, પછી સોલંકીઓની રાજ્યલક્ષ્મી કેટલોક કાળ દુષ્ટોના હાથમા રહી, પછી રાજા જયસિંહે સોલંકી રાજ્યની ફરી સ્થાપના કરી[3] એ રીતે કથન છે ભાટોના પુસ્તકોમાં પણ તેઓનુ રાજ્ય પ્હેલા ગંગા કાંઠે હોવાનું તથા ત્યાંથી દક્ષિણમા અને દક્ષિણમાથી ગુજરાતમા, રાજપૂતાનામાં તથા બઘેલખંડમા ફેલાયું હોવાનુ લખ્યું છે[4]

---

૧ ગુહિલોત, પ્રતિહાર, રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે રાજવંશોની ઉત્પત્તિના સબંધની આવી જ ગડબડ માટે જુઓ મારો પ્રાચીન ગૂર્જર દેશ અને ગૂર્જરજાતિ નામનો લેખ કૌમુદી ૧૯૩૪ જાનેવારી–માર્ચ.

૨ ગૌ. હી. ઓઝાનુ તથા શ્રી ચિ. વિ. વૈદ્યનુ વલણ ચૌલુક્યોને ચંદ્રવંશી માનવા તરફ છે (જુઓ સોલંકિયોકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૩ તથા મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ ૧૭૮) જો કે જે લેખનો આધાર શ્રી. વૈદ્યે લીધો છે તેના બાકીના મજકુરને તો તેઓ પણ કલ્પિત કથાજ કહે છે. (એજન)

૩ तज्जेषु राज्यमनुपाल्य गतेषु राजस्वेकोनषष्टिगणनेषु पुरादयोध्याम् ।
तद्वंशजास्तदनु षोडश भूमिपालाः
क्ष्मा दक्षिणापथजुषां बिभरावभूवु ॥
दुष्टावष्टब्धाया कति–पयपुरुषान्तरितायां चालुक्यकुलसंपदि भूयश्चालुक्यवंश्य एव.... राजासीज्जयसिंहवल्लभइति ।

ઈ. એ. ગ્ર. ૮ પૃ. ૧૨

૪ ટોડ રાજસ્થાન ગ્ર ૧ પૃ. ૧૦૪ (મૂળકલકત્તામા છપાયેલ)

પણ સોલંકીઓ અયોધ્યામાંથી આવ્યાની આ કલ્પના પણ ૫૦૦ વર્ષ પછી ચાલેલી હોઈને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ વગરની છે. એમા વિ. સ ના બારમા શતકમાં પ્રચલિત માન્યતા જ કહેલી છે. એવો ડા. ભાંડારકર પેઠે મારો પણ મત છે.[૧] અને શ્રી. ચિ. વૈદ્ય "આ લોકો અયોધ્યા તરફથી આવ્યા કે મહારાષ્ટ્રનાજ વતની હતા એ નિર્ણય થઈ શકતો નથી, છતા અયોધ્યા તરફથી મૂળ પુરૂષ આવ્યો હોય એટલી વાત એ કથામાંથી માનવા જેવી છે એમ કહે છે."[૨]

સોલંકીઓ ગુર્જર હોવાની કલ્પના પણ નિર્મૂળ છે.

આ ઉપરાંત આધુનિક ઇતિહાસશોધકોએ પૃથ્વીરાજ રાસામાં સોલકીવંશને પડિહાર (પ્રતિહાર), ચોહાણ અને પરમાર સાથે અગ્નિવંશી કહેલ છે અને તેમાથી પડિહાર ગૂર્જર જાતિના હોવાનુ આધુનિક ઐતિહાસિક શોધખોળથી જણાય છે માટે સોલકી વગેરે પણ ગૂર્જર જાતિના જ હોવા જોઈએ અને ગૂર્જર જાતિ ઉત્તરમાથી આવી છે વગેરે તર્કપરંપરા ચલાવી છે. પણ પૃથ્વીરાજ રાસાને વેદ-વાક્ય માનવાનુ કારણ નથી. સોલંકીવશના કોઈ લેખમાં એ વશને અગ્નિવંશી કહ્યો નથી અને સોલકીઓ ગૂર્જર જાતિના હોવાનો સ્વતત્ર પુરાવો તો બીલકુલ નથી, એ મેં અન્યત્ર સવિસ્તર દર્શાવ્યુ છે[૩] શ્રી. માનશકર પીતાબરદાસ મહેતા માનવ્ય ગોત્રના ક્ષત્રિયના હારીતી ગોત્રની બ્રાહ્મણ કન્યા સાથેના લગ્નની જે પ્રજા તે ચાલુક્યવંશ એ રીતે આ વંશને બ્રહ્મક્ષત્ર ગણે છે.[૪] મને તો ખરી વાત એમ લાગે છે કે ચલુકય, ચિરિકય, ચલ્કય, ચલિકય, ચુલુકય કે ચાલુક્ક જેવા દેશી

૧ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૨

૨ મધ્ય યુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ. ૧૭૪–૧૭૯

૩ ગૂર્જજાતિ અને સોલકી વગેરેનું ગૂર્જરપણું એ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ મારો પ્રાચીન ગૂર્જરદેશ અને ગૂર્જર જાતિ નામનો લેખ. કૌમુદી ૧૯૩૪ જાનેવારી–માર્ચ

૪ મેવાડના ગુહિલો પૃ. ૭૯ થી ૮૦

નામની અટકવાળુ આ કોઈ મહારાષ્ટ્રી કુળ હશે. હારીતી પુત્ર નામ જોઇને શ્રી. ચિં વૈદ્ય અટકળ કરે છે તેમ પ્રાચીન સાતવાહન વંશ સાથે આ કુટુંબને કાંઈક સંબંધ હોય તો એ પણ સંભવિત છે.[૧] વળી ચૌલુકય એ તો પાછળથી સંસ્કૃત પંડિતોએ બનાવેલુ સસ્કૃતરૂપ છે. અને હાલમાં રાજપૂતાના ગુજરાતમા સોલંકી અને દક્ષિણમા સોલુખી નામ પ્રચલિત છે. હાલના સોલંકીઓ તથા સોલુખીઓ આ પ્રાચીન ચાલુકયો કે ચૌલુકયોના વંશજો છે એમ માનવામા યે વાંધો લાગાતો નથી.[૨]

દક્ષિણના અને ગુજરાતના સોલંકીવંશની એકતા.

દક્ષિણનો જયસિંહથી ચાલેલો ચાલુકય રાજવંશ અને ગૂજરાતનો મૂળરાજથી ચાલેલો ચૌલુકય રાજવંશ એક જ જાતિની શાખાઓ હોવી જોઇએ એવો એક જ નામ ઉપરથી ઇતિહાસકારોનો સામાન્ય મત છે.[૩] પણ કોઈ કોઈ વિદ્વાનનો જૂના વખતમાં જુદો મત પણ પડયો છે ખરો. ડા. ફ્લીટે કહેલુ કે આ વંશના જૂના લેખોમા ચલુકય-રૂપ મળે છે, અને તૈલપ બીજાથી શરૂ થતા રાજવંશના લેખોમાં ચાલુકયરૂપ મળે છે માટે એ બે વંશો જુદા હોવા જોઇએ. પણ આ સામે ડા. ભાંડારકરે જૂના લેખોમા પણ ચાલુકયરૂપ મળતુ હોવાના દાખલા આપ્યા છે. અને ચ અને ચા અક્ષરના ભેદ ઉપર ભાર મુકવાની જરૂર નથી કારણકે આ મૂળ દેશી શબ્દનાં જુદાંજુદાં સંસ્કૃતરૂપો છે એવો નિર્ણય આપ્યો છે.[૪] અને આજ દલીલ ગુજરાતના ચાલુકયવંશને પણ લાગુ પડે છે. પણ ડા. બુલ્હરે એક બીજી દલીલ કરી છે. તેણે દક્ષિણના ચાલુકયોનું ચિહ્નવરાહ છે અને ગૂજરાતના ચાલુકયોનું

૧ ચાલુકયોની રાજધાની બાદામીમા હતી એ ઉપરથી તેઓ દ્રાવિડ અથવા કાનડી હોવાની કેટલાકોની માન્યતા શ્રી. ચિં. વૈદ્યને કબુલ નથી. (મધ્યયુગીન ભારત ભા. ૧ પૃ. ૧૭૫)

૨ એજન પૃ. ૧૭૪ તથા પૃ. ૧૬૩

૩ મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૬

૪ અર્લીહીસ્ટરી ઓફ ધ ડક્કન (કલેકટેડ વર્કર્સ ઓફ સર ભાંડારકર ગ્ર. ૩) પૃ. ૬ ટિ. ૧

નંદી છે એ હકીકત ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેચ્યું છે.[1] પણ ગુજરાતમાં આવ્યા પછી અથવા દક્ષિણમાથી નીકળ્યા પછી આ વશના મૂળ પુરૂષોએ શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેના ચિહ્ન તરીકે નન્દીનુ ચિહ્ન રાખ્યુ એમ માનવાથી ઉપરના ચિહ્ન ભેદનો પૂરો ખુલાસો થઈ શકે છે.

સોલકીઓ ગુજરાતમાં ક્યાંથી આવ્યા?

સોલકીઓ દક્ષિણમાથી ક્યારે અને કેવી રીતે આવ્યા એની ચોક્કસ માહીતી મળતી નથી. ડા બુલ્હરે તો[2] ઉત્તરમાથી લગભગ કનોજ તરફથી ગૂજરાતમા આવ્યા એવો મત આપ્યો છે અને તે મતને પ ભગવાનલાલે સંભવિત ગણ્યો છે.[3] પણ ટિપ્પણીમા વળી મૂળરાજના પૂર્વજોની રાજધાની મનાતુ કાન્યકુબ્જ તે જૂનાગઢનુ જૂનુ નામ કર્ણકુબ્જતો ન હોય! [4]એવો મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે.

મૂળરાજના પૂર્વજો સંબધી દંતકથાઓ

હવે પ્રબંધ ચિંતામણિમા કાન્યકુબ્જના રાજા ભૂયડ કે ભૂયગડ દેવના વશમા મુંજાલદેવના પુત્ર રાજનો પુત્ર તે મૂળરાજ એમ મૂળરાજ દેવની વશાવળી આપી છે[5] અને રત્નમાળામા આ ભૂયડ અને પચાસરના ચાવડા રાજા વનરાજને હરાવનાર ભૂયડ બેયને એક ગણેલ છે અને રત્નમાળા તથા જિનમડનગણિના કુમારપાલ પ્રબધમા ભુયડનો કર્ણાદિત્ય, તેનો ચંદ્રાદિત્ય, તેનો સોમાદિત્ય, તેનો ભુવનાદિત્ય અને તેના રાજ, બીજ

---

૧ ઇ એ. ગ્ર ૬ પૃ. ૧૮૨ શ્રી. ચિ. વૈદ્ય વળી દક્ષિણના ચાલુક્યોનું માનવ્ય ગોત્ર હતુ અને ગુજરાતનાનુ ભારદ્વાજ ગોત્ર અત્યારે મનાય છે (જો કે સોલકી લેખોમા ગોત્રનો ઉલ્લેખ જ કયાય નથી.) માટે ગુજરાતના સોલકીઓ જુદા કુળના છે એમ કહે છે હી. મી ઇ ગ્ર ૩ પૃ. ૧૯૪.

૨ ઇ એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૧૮૨

૩ મુબઈ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૬

૪ એજન ટિ. ૧ તથા બર્જેસનુ કાઠીઆવાડ અને કચ્છ પૃ. ૧૫૬

૫ પ્ર. ચિ. ગુ. અ. પૃ. ૩૦ અને પૃ. ૪૨ તથા ટિ. ૭૦

તથા દંડક ત્રણ પુત્રો એ રીતે વંશાવળી આપી છે.[1] જયસિંહસૂરિએ વળી એક ત્રીજી જ લાંબી વંશાવળી આપી છે; તે તો વિચારમાં લેવા યોગ્ય જ નથી[2] પણ રત્નમાળાની તથા કુમારપાલ પ્રબંધની વંશાવળીમાં પણ વિશ્વાસ રાખવાનું કારણ દેખાતું નથી. કારણકે જયશિખરીનું મરણ વનરાજના જન્મ પ્હેલાં રત્નમાળાની દંતકથાને પ્રમાણ માનતાં વિ. સં. ૭૫૨ની આસપાસમાં થયું હોવું જોઇએ. એ વખતે કાન્યકુબ્જમાં કોણ રાજા હતો તે ચોક્કસ જણાયું નથી પણ તે પછી પાંત્રીશેક વર્ષે કવિ ભવભૂતિના આશ્રયદાતા યશોવર્મા કાન્યકુબ્જના રાજા હતા. અને તે પછી વજ્રાયુધ, ઇન્દ્રાયુધ અને ચક્રાયુધ થયા છે.[3] એ જોતાં રત્નમાળા તથા કુ. પ્ર. વાળા નામો કલ્પિત જણાય છે. વળી જયશિખરીના મરણ પછી પચાસ વર્ષે અણહિલપાટણની ગાદી ઉપર વનરાજ બેઠો અને તેના વંશના ૭મા કે આઠમા રાજાના[4] વખતમાં જયશિખરીને મારનાર ભૂયડથી પાંચમો પુરૂષ રાજ પાટણ આવ્યો એમ પ્રબંધો કહે છે તે પણ મનાવું કઠણ છે. કાન્યકુબ્જની ગાદી ઉપર ખરી રીતે એટલા વખતમાં લગભગ બાર–તેર રાજાઓ થઈ ગયા છે[5]. પં. ભગવાનલાલ પણ રત્નમાળાવાળી મૂળજરાની વંશાવળીને દેખીતી રીતે ખોટી માને છે.[6] પ્રબંધચિંતામણિમાં કર્ણાદિત્ય વગેરે નામો નથી આપ્યાં પણ મૂળરાજના દાદાનું નામ ભુવનાદિત્યને બદલે મુંજાલ

૧ એજન ટિ. ૭૦

૨ એજન, છતાં જયસિંહસૂરિએ રાજિ પ્હેલાં, કાન્તિક વ્યાલ નામ આપ્યું છે અને ચામુંડના અપ્રસિદ્ધ દાનપત્રમાં વ્યાલ કાન્તિ નામ મળે છે એ હકીકત ઉપર પુરાવિદ્ જિનવિજયજીએ અમદાવાદના બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખપદેથી કરેલા ભાષણમાં ધ્યાન ખેંચી જયસિંહસૂરિની વંશાવળીમાં પણ કોઇક અંશ વિચારણીય હોવાનો સંભવ દર્શાવ્યો છે.

૩ જુઓ મારો પ્રાચીન ગૂર્જર દેશ અને ગૂર્જરજાતિ લેખ. કૌમુદી ૧૯૩૪

૪ વનરાજની વંશાવળીની ચર્ચા માટે જુઓ પ્રકરણ ત્રીજું

૫ જુઓ નાગરી પ્ર. પ. ભા. ૯ અ. ૩ મા લે. ૧૧

૬ મુંબઈ ગેઝીટીયર ગ્રં. ૧ ભા—૧ પૃ. ૧૫૭

આપ્યુ છે. પણ તેને યે બીજા કોઈ સ્વતત્ર પુરાવાનો ટેકો નથી, એટલે સંદિગ્ધ ગણવું પડશે. મૂળરાજના એક પૂર્વજનું નામ વ્યાલકાન્તિ હતુ એવો પણ પુરાવો છે.[૧]

મૂળરાજનો પિતા રાજ કે રાજિ પ્રતિહાર સમ્રાટનો સામંત હોવાનો સંભવ

મૂળરાજના પિતાનુ નામ રાજ કે રાજી હતુ એ ચોક્કસ છે. કારણ કે દ્વયાશ્રયમા એ નામ વારવાર આપ્યુ છે.[૨] એટલુ જ નહિ પણ મૂળરાજના પોતાના વિ. સં. ૧૦૪૩ના લેખમા છે. પછી એના બે કાકાઓનાં નામો પ્રબધોમાં બીજ અને દંડક કે દડક્ક આપ્યાં છે. આ નામો દ્વયાશ્રયમા મળે છે અને જો કે કોઈ ઉત્કીર્ણ લેખમાં હજી સુધી નથી મળ્યાં પણ સાચા હોવા અસભવિત નથી.[૩] પરતુ કાપડીના વેષમા યાત્રાર્થે રાજ, બીજ અને દડ ફરતા ફરતા, સોમનાથથી પાછા વળતાં પાટણ આવ્યા એમ જે પ્રબધોમા કહ્યુ છે તે[૪] કલ્પિત કથા જ લાગે છે. કારણકે મૂળરાજે પોતે પોતાના પિતા રાજિને મહારાજાધિરાજ કહેલ છે.[૫] આ મહારાજાધિરાજ રાજિ કયાનો રાજા હતો એ વિષે ઉત્કીર્ણ લેખોમાથી કશું સૂચન મળતુ નથી. પ્રબંધો રાજિ કે રાજને કાન્યકુબ્જ (કનોજ)ના રાજાનો વંશજ કહે છે.[૬] પણ

---

૧ જુઓ પૃ. ૧૨૯ ટિ. ૨

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૪ શ્લોક ૬૩

૩ સ. ૩ શ્લોક ૯૯ તથા તે ઉપરની ટીકા.

૪ પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૩

૫ વિ. સં ૧૦૪૩નું મૂળરાજનુ તામ્રપત્ર (ઈ. એ. ગ્રં ૬ પૃ. ૧૯૧)

૬ પ્ર. ચિ મા કાન્યકુબ્જમાં કલ્યાણ કટક નગરને ભૂયદેવની રાજધાની કહી છે. (પૃ. ૩૦) આ કલ્યાણ કટક એ મહોદય સ્કધાવર (મહોદય કાન્યકુબ્જના પર્યાય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.) નો પર્યાય છે અને એ રીતે જોતાં કાન્યકુબ્જ તે આખા પાચાલ દેશનું નામ અને કલ્યાણકટક તે કનોજ રાજધાનીનું નામ એવો શ્રી. દે રા. ભાડારકર તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે (જુઓ. જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૨૭-૪૨૮)

કાન્યકુબ્જમાં એ કાળે એટલેકે વિ. ની દશમી સદીમાં પડિહારો (પ્રતિહારો)નું રાજ્ય હતું અને આ રાજ કે રાજિ તો ચૌલુક્ય વંશનો છે એ નિ:સંદેહ છે. આ બાબતમા મારૂ અનુમાનતો એવુ છે કે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજાએ લાટ, માલવ અને ગૂર્જરને વિ. સ. ૬૯૦ પ્હેલા નમાવ્યા હતાં અને વિ. સ ૭૧૧ થી ૭૯૬ સુધી દક્ષિણ ગુજરાત તેના વંશજોને આધીન હતો. ધીમેધીમે તેઓએ છેક ખેડા અને પરાંતીજ સુધી પોતાની સત્તા પ્રસારી હોવાનો સંભવ છે.[1] એ સાચુ હો કે ન હો પણ નવસારી જીલ્લો લગભગ એંશી વર્ષસુધી ચાલુક્યોની સત્તા નીચે રહ્યો હોવાનુ ચોક્કસ છે. આ ચાલુક્ય સત્તા દરમીયાન ગુજરાતમા ચાલુક્ય સામતો પણ નીમાયા હશે અને તેમાના કેટલાક રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યકાળમા ચાલુ રહ્યા હશે. હવે રાષ્ટ્રકૂટ અને પ્રતિહારો વચ્ચે ગુજરાત માટે હરિફાઈ ચાલ્યા કરતી હતી[2] અને કોઈ વખત રાષ્ટ્રકૂટ જીતે તો કોઈ વખત પ્રતિહાર જીતે એમ બન્યા કરતુ, એટલે પ્રતિહાર સામ્રાજ્યમાં જે વખતે ગુજરાતનો અમુક ભાગ આવ્યો ત્યારે ગુજરાતમા તે સ્થળે ઠકરાત ભોગવતા ચાલુકય સામતોએ પણ કાન્યકુબ્જની ઉપરી સત્તા સ્વીકારી હોય એ બનવા જોગ છે. આ તર્કને નીચેની હકીકત ટેકો આપે છે. કાન્યકુબ્જનો પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવ કે આદિ વરાહ ઘણો પરાક્રમી રાજા હતો. તેણે પચાસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી પોતાનાં પરાક્રમોથી મોટુ સામ્રાજ્ય જમાવ્યુ હતું. રાજપૂતાનાનો મોટો ભાગ એને આધીન હતો,[3] માળવા અને કાઠીઆવાડ પણ તેને તાબે હોવાનો સભવ છે.[4] અને તેણેજ સોલકી

---

૧ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૧૦૨ થી ૧૦૭ તથા મું ગે. ગ્ર. ૧ આ. ૧ પૃ. ૧૦૮ થી ૧૧૨ (ન. ૧૦૨વાળો લેખ પ્રમાણભૂત નથી મનાતો એટલું અહી નોધવુ જોઈએ)

૨ જુઓ પ્રકરણ ચોથુ પૃ. ૯૫

૩ વીન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિઆ આ. ૩ પૃ. ૩૭૯

૪ જુઓ પ્રકરણ ચોથુ પૃ. ૯૫

બાહુક ધવલને સુરાષ્ટ્રનું મહાસામન્ત પદ આપ્યું હશે. સુરાષ્ટ્રના આ સોલંકીવંશી સામન્તના પૌત્ર બલવર્માનું વિ. સં. ૯૫૦નું અને પ્રપૌત્ર અવનિવર્માનું વિ. સં ૯૫૬નું એમ બે દાન પત્રો ઉનામાંથી મળ્યાનું આગલા પ્રકરણમાં નોંધ્યું જ છે[૧] એ જ રીતે ભરૂચમાં મૂળરાજના સમયમા સોલંકીવંશના બારપ્પનું રાજ્ય હતું જે વિષે વિશેષ વિવેચન આગળ આવશે. ઉપર કહેલા સોલંકી સામન્તો જેવો જ એક સામન્ત મૂળરાજનો પિતા રાજિ હોય તો એ સંભવિત છે. અને પ્રબંધો મૂળરાજના પૂર્વજોને કાન્યકુબ્જના કહે છે[૨] એ ઉપરથી મૂળરાજનો પિતા રાજિ કાન્યકુબ્જના પ્રતિહાર રાજા મહેન્દ્રપાલ કે મહીપાલનો સામન્ત હશે એવું મારૂં અનુમાન છે.

રાજિ ભિન્નમાલની આસપાસના પ્રદેશનો રાજા હોવાનો સંભવ.

આ સોલંકી સામન્ત કયા પ્રદેશનો મહારાજાધિરાજ હશે એ નક્કી કરવાનું કોઈ સાધન નથી પણ રાજપૂતાનામાં ભિન્નમાલની આસપાસનો જે પ્રદેશ ગુજ્જરત્તા–ગુજરાત કહેવાતો હતો તે પ્રદેશનો એ સામન્ત હશે એમ મારૂં અનુમાન છે.[૩] કારણ કે મૂળરાજની સત્તા અણહિલપુર પાટણમાં સ્થિર થયા પછી પડોશી રાજાના ઉત્કીર્ણ લેખમાં એને ગૂર્જરેશ્વર કહેલો છે.[૪] હવે એ વખતે અણહિલપુર પાટણની આસપાસનો પ્રદેશ ગુજરાત કહેવાતો નહતો. મૂળરાજ પોતે એ પ્રદેશને સારસ્વતમંડલ કહે છે.[૫] એટલે મૂળરાજના પૂર્વજો ગુર્જરત્રા કે ગૂર્જર દેશના રાજા હોવાથી પડોશી રાજાએ

---

૧ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા તો આ સોલંકી સામંતનો વંશજ મૂળરાજ હશે એમ કહે છે. (જુઓ ના. પ્ર. ૫ ના ભા ૯ અ. ૩ પૃ. ૩૨૭)

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૧૨૮

૩ જુઓ મારો લેખ–આ પ્રદેશનું ગુજરાતનામ ક્યારે પડ્યું ? બુદ્ધિપ્રકાશ ઓક્ટો. ડીસે ૧૯૩૩

૪ જુઓ વિ. સં. ૧૦૫૩ નો હથુંડીનો લેખ શ્લો. ૧૦

૫ જુઓ વિ. સં. ૧૦૪૩ નું મૂળરાજનું દાનપત્ર.

મૂળરાજને ગૂર્જરેશ્વર કહ્યો છે એમ મારૂં ધારવું છે. આ રીતે મૂળ સ્થાન છોડયા પછી પણ એ સ્થાનના આધિપત્યથી મળેલુ બિરૂદ ઘણા કાળ સુધી ચાલુ રહ્યાના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમા બીજા પણ દાખલાઓ છે. કાન્યકુબ્જમા રાજાઓના પૂર્વજો મૂળ ગૂર્જરદેશના રાજા હોવાથી કાન્યકુબ્જના રાજા થયા પછી પણ તેઓમે તેના રાષ્ટ્રકૂટ શત્રુઓ ગૂર્જર કે ગૂર્જરેશ્વર કહે છે[1] અને કાલંજર હાથમાંથી ગયા છતાં, ચેદીના રાજાનો વશ જ કલ્યાણનો રાજા થયા પછી પણ પોતાને કાલંજર પુરવરાધીશ્વર કહે છે[2] આ રીતે મૂળ-રાજને તથા તેના વશજોને પ્હેલા પડોશીઓએ અને પછી તેના આશ્રિતોએ ગૂર્જરેશ કહેવા માંડ્યા અને એ રીતે વિ સ. ના ૧૧ મા ૧૨ મા શતકથી ગૂર્જરેશને આધીન આ પ્રદેશ પણ ગૂર્જર મડળ, ગૂર્જરદેશ કે ગુજ્જરતા–ગુજરાત કહેવાવા લાગ્યો[3]

છેક વિ. સં. ના સાતમા શતકથી દશમા શતક સુધી રાજ-પૂતાનાનો ભિન્નમાલની આસપાસનો પ્રદેશ ગૂર્જરદેશ કે ગુજ્જરતા (ગૂર્જરાત્રા) કહેવાતો હતો તે બધ થઇને ૧૧ મા બારમા શતકમાં હાલનો ગુજરાત ગૂર્જરદેશ કહેવાવા લાગ્યો તેનુ કારણ શોધતા મને મૂળ-રાજનો પિતા રાજિ કાન્યકુબ્જના મહા સામત તરીકે પ્રાચીન ગૂર્જરદેશનો રાજા હોવો જોઇએ એમ સૂઝે છે[4] પ્રબધોના સર્વ કથનો આ અનુમાનને અનુકૂળ છે. અને ભીમસેનના રાજ્ય સમયમા ભિન્ન-

---

૧ જુઓ મારો પ્રાચીન ગૂર્જરદેશ તથા ગૂર્જર જાતિ નામનો લેખ.

૨ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ ૧૫૩

૩ જુઓ આપણા દેશને ગૂજરાત નામ ક્યારે મળ્યુ નામનો મારો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૮૦ અ. ૪

૪ વીન્સેન્ટસ્મિથ તો મૂળરાજના પિતાનુ રાજિનામ એ કનોજના મહી-પાલનું એકબિરૂદ હશે એવો તર્ક કરે છે (અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ આ૰ ૩ પૃ. ૩૮૧ ટિ. ૩) પણ તેને કશો આધાર નથી.

માળમાંથી અઢાર હજાર' ગૂર્જરોએ ઉચાળો ભર્યાની વાત કહેવાય છે.[1] વળી માળવા રસ્તે આ ગૂર્જરો પોતાનાં ગાડાંઓ સાથે ખાનદેશમાં ઉતર્યાની દંતકથા ખાનદેશના ગુજરોમાં જળવાઈ રહી છે.[2] એ પણ ગુજરાતના આ સોલકીવંશનો મૂળ પુરુષ ભિન્નમાલથી આવ્યો હોવાના અનુમાનને ટેકો આપે છે[3]

ઉપર સવિસ્તર દર્શાવેલા કારણોથી હુ મૂળરાજના પિતા રાજિને પ્રાચીન ગુજ્જરત્તાનો રાજા માનું છું. એને વિષે વિશેષ કાંઈ જાણવામા આવ્યુ નથી ઉપર ઉતારેલી પ્રબંધચિંતામણિની દંતકથા ઉપરાંત રત્નમાળામા રાજિને મધ્યમ કદનો, રૂપાળો તથા બહુપાતળો નહિ તેમજ જાડો નહિ એવો વર્ણવ્યો છે, રાસમાળા (પૃ. ૫૫)મા એ વર્ણન ઉતાર્યું છે પણ મને એ કલ્પિત લાગે છે

---

૧ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૯ પૃ. ૨૩૩ જુઓ મું. ગે ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૬૯

૨ જુઓ ખાનદેશ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૩૯ એજન.

૩ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ મૂળ શ્રીમાલ (ઉર્ફે ભિન્નમાળ)ના એ તો નામજ કહી આપે છે. એ ઉપરાંત ઓસવાળો પણ મૂળ ભિન્નમાળના છે એમ ત્યાના ભાટો દાવો કરે છે. (મુ ગે. ગ્ર. ૧ પૃ. ૪૬૪) અને આ બધા સોલકી વખતમા ધીમે ધીમે ગુજરાતમા આવ્યા છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

મૂળરાજ દેવ

વિ. સં. ૯૯૮ થી ૧૦૫૩

મૂળરાજનો પિતા રાજિ કનોજનો સામંત.

મૂળરાજ દેવનો પિતા રાજિ પ્રાચીન ગુર્જરત્રા દેશનો રાજા હોવો જોઈએ એવો તર્ક ઉપર કર્યો છે. પણ એ સ્વતંત્ર રાજા હોવાનો સંભવ થોડો છે; કાન્યકુબ્જના પ્રતિહાર રાજાઓનો સામંત હોવાનો વધારે સંભવ છે. પણ આ બાબતમા વધારે ચોક્કસ અનુમાન કરવા માટે કાંઇ સાધન નથી.

મૂળરાજના જન્મની દંતકથા

મૂળરાજના જન્મ સંબધમાં પ્ર–ચિ. મા આપેલી દંતકથાનો સાર એવો છે કે મુન્જાલદેવના પુત્રો રાજ, બીજ અને દંડ નામના ત્રણ ભાઇઓ સોમનાથની યાત્રા માટે ગયેલા ત્યાથી પાછા વળતાં અણહિલપુર પાટણ આવ્યા અને કાપડીના વેષમા રહેલા રાજની ઘોડેસ્વારીની કુશળતા જોઈને, તેને મોટા કુળનો ધારીને પાટણના ચાવડા રાજા સામતસિંહે તેને પોતાની લીલાદેવી નામની બ્હેન પરણાવી, આ લીલાદેવી સગર્ભાવસ્થામાં હતી ત્યા એકાએક તેનું મરણ થતાં તેનુ પેટ ચીરીને જીવતા બાળકને બ્હાર કાઢયું. આ બાળક મૂળ નક્ષત્રમા જન્મેલુ હોવાથી તેનુ મૂળરાજ નામ પાડવામાં આવ્યુ.[૧]

---

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ ભા. પૃ. ૪૨–૪૩

રાસમાળામા રત્નમાળાને તથા જિનમંડન ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધને અનુસરી રાજના બાપનુ નામ ભુવનાદિત્ય આપ્યુ છે. એ ઉપરાત પણ આ દંતકથાના પાઠાતર માટે જુઓ રાસમાળા ગુ. ભા. આ ૩ પૃ. ૫૫ તથા તે ઉપર ટિ. ૨

સામતસિંહે આ મૂળરાજને દત્તક લીધો એમ રાસમાળાના લખ્યુ છે પણ પ્ર–ચિ. મા નથી કહ્યુ. પ્ર–ચિ. માં તો એમજ કહ્યું છે કે "આ બાલક બાલસૂર્ય જેવો હોવાથી સહુને વહાલો થઈ પડયો અને પરાક્રમી હોવાથી મામાનું સામ્રાજ્ય વધારવા લાગ્યો."

મૂળરાજની રાજ્યપ્રાપ્તિ સંબંધી દંતકથા

"પણ મામો સામંતસિંહ જ્યારે દારૂ પીને મત્ત બની જાય ત્યારે મૂળરાજનો રાજ્યભિષેક કરે અને ભાન આવે ત્યારે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકે. આ રીતે હમેશા પોતાની મશ્કરી થતી જોઇને મૂળરાજે પોતાના માણસોને તૈયાર રાખી, એક વખત ઉન્મત્ત મામાએ ગાદીએ બેસાર્યો ત્યારે તેને મારીને પોતે સાચે જ રાજા થઈ પડયો. સં. ૯૯૮ મા મૂળરાજને રાજ્યાભિષેક થયો "[૧]

પ્ર–ચિ. માથી ઉપર ઉતારેલી મૂળરાજના જન્મ તથા રાજ્ય પ્રાપ્તિ સબધી દતકથા ઉતારીને મુબઈ ગેઝીટીઅરના લેખક કહે છે કે આ દંતકથામા આપેલી મુખ્ય હકીકતો એટલે કે મૂળરાજનો બાપ ચાવડા રાજાની છોકરીને પરણેલો, તેને મૂળરાજ નામે પુત્ર થયો અને તે મૂળરાજ મામાને મારીને ગાદીએ બેઠો એટલી વાત માનવા જેવી છે. બાકી રાજ, બીજ, દડક કાપડી વેષે ફરતા હતા તથા ઘોડે સ્વારીમા રાજની હુશીઆરી જોઈને તેને કન્યા આપી વગેરે કથા તો ભાટોની સાધારણ ઢબની કલ્પિત કથા છે.[૨] એ દંતકથાનાં પાઠાતરો જોતાં એ તો દેખીતી જ કલ્પિત લાગે છે પણ ગેઝીટીઅરના લેખક જે વાત માનવા જેવી કહે છે તેનો પણ કેટલોક ભાગ સૂક્ષ્મ ઐતિહાસિક પરીક્ષણથી કલ્પિત જણાય છે

---

૧ પ્ર ચિ પૃ ૪૩–૪૪

રાસમાળા મુખ્યત્વે રત્નમાળાને અનુસરે છે, જ્યારે મુંબઇ ગેઝીટીઅર મુખ્યત્વે પ્ર. ચિ. ને અનુસરે છે. એ બેમા વધારે વિશ્વસનીય પ્ર ચિ. જ છે એમાં સદેહ નથી

૨ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૭

મૂળરાજનો પિતા રાજિ રાજાધિરાજ હતો એમ તો મૂળરાજ પોતેજ કહે છે;[૧] અને એ પ્રાચીન ગુજરાતનો રાજા હતો એમ મેં અટકળ કરી છે. પછી રાજિ છેલ્લા ચાવડા રાજાની બેનને[૨] પરણ્યો હોય એમાં જો કે કશું અસંભવિત નથી અને પ્ર-ચિ. ના ઉપર ઉતારેલા કથનને તે પ્હેલાં લખાયેલા સુકૃતસંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિ કલ્લોલિની જેવા ગ્રંથો મૂળરાજને છેલ્લા ચાવડા રાજાનો ભાણેજ કહીને ટેકો આપે છે.[૩] પણ દ્વ્યાશ્રયમાં એ બાબતમા કશું સૂચન નથી અને મૂળરાજના ઉત્કીર્ણ લેખો નીચે દર્શાવ્યુ છે તેમ એની વિરૂદ્ધ જાય છે.

મૂળરાજની માનું નામ પ્ર-ચિં. માં તથા કુમારપાલ પ્રબધમાં લીલાદેવી આપ્યું છે પણ દ્વયાશ્રયમાં મૂળરાજને 'ચડિકા માત' કહેલ છે. અને ટીકાકારે તેનો અર્થ 'ચાડાલ દેવી જેની માતા છે' એવો કર્યો છે એટલે મૂળરાજની માનું નામ પણ સદિગ્ધ માનવુ પડશે.[૪]

મૂળરાજ સોલંકીવંશનો પ્હેલો રાજા.

મૂળરાજ અણહિલપુર પાટણનો રાજા હતો એટલું તો તેણે પોતે વિ. સં ૧૦૫૧ મા અણહિલ પાટકમાથી દાન આપ્યુ છે,[૫]

---

૧ જુઓ વિ. સ. ૧૦૪૩નું મૂળરાજનું દાનપત્ર.

૨ વિચારશ્રેણીમાં મૂળરાજને છેલ્લા ચાવડા રાજાનો દૌહિત્ર કહ્યો છે તે તો ભૂલજ છે

૩ पदेऽथ तस्याजनि भागिनेय
चौलुक्यवंशार्णवपूर्णचन्द्र. ।
श्री मूलराज:.... ....सु. सं. स. २ श्लो. १
स्वस्रीय. श्रयति स्म तस्य पदवीं चौलुक्यलक्ष्मीशिरो—
माणिक्य हिमवद्विजिष्णुमहिमा श्री मूलराजो नृपः ।
सु. की. क श्लो. २२

૪ દ્વ્યાશ્રમ સં. ૧ શ્લો. ૧૮૮

૫ જુઓ વિ. સ. ૧૦૫૧ નું બલેરા દાનપત્ર એ. ઈ. ગ્ર. ૧૦ પૃ. ૭૮

એથી નિઃસંદેહ ઠરે છે. મૂળરાજે પોતે જ એ રાજ્ય મેળવેલુ અને એના વંશનો એ પ્હેલો રાજા હતો એ પણ એ વંશના તામ્રપત્રોથી ચોક્કસ જણાય છે. કારણ કે સોલંકીવંશના તામ્રપત્રોમાં મૂળરાજથીજ વંશાવળી શરૂ કરવામાં આવી છે અને તેમાં મૂળરાજને "સોલંકી કુળ રૂપી કમલિનીનો વિકાસ કરનાર સૂર્ય" કહ્યો છે[1]

મૂળરાજે પાટણની ગાદી પરાક્રમથી મેળવી છે.

પણ મૂળરાજને અણહિલપુર પાટણની ગાદી કેવી રીતે મળી એ વિષે પ્ર–ચિ માં આપેલી જે દંતકથા ઉપર ઉતારી છે,[2] તેમાંથી છેલ્લા ચાવડા રાજાનો એ ભાણેજ હતો અને દારૂડીઆ મામાએ એના રાજ્યાભિષેકની વિડંબના કરવાથી મૂળરાજે મામાને મારી નાખી ગાદી લઈ લીધી એટલુ તાત્પર્ય નીકળે છે. છેલ્લા ચાવડા રાજા સામંતસિંહે સાત જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવાનુ પ્ર–ચિ. માંજ કહ્યુ છે એ જોતા એ સામંતસિંહે જ પરણાવેલી બેનનો દીકરો મામાને મારી શકે એવડો મોટો થવાનો સંભવ નથી એવો વાંધો આ દંતકથા સામે લેવામા આવ્યો છે,[3] પણ પ્ર–ચિં. ની બીજી પ્રતના તથા વિચારશ્રેણી વગેરેના પાઠને[4] તેમ જ સુકૃત સંકીર્તનના "તેણે પૃથ્વી ઉપર લાખો વખત રાજ્ય કર્યું"[5] એ શબ્દોને અનુસરી ચાવડા

---

૧ જુઓ ત્રિભુવનપાલ, ભીમદેવ અને જયન્તસિંહના કડીના દાનપત્રોના चालुक्किकुलकमलिनीविकासनैकमार्तंड શબ્દો ઇ. એ. ગ્ર. ૬

૨ ભાટોમા વળી લીબુ ઉછાળ રાજ્ય આપવાનું મામાએ વચન આપેલું વગેરે થોડા ફેરવાળી દંતકથા ચાલે છે જે રાસમાળામા ઉતારી છે જુઓ પૃ. ૫૭ ટિ. ૧ પણ એનુયે તાત્પર્ય તો ઉપર આપ્યું છે તેજ છે.

૩ જુઓ પ્ર ચિ. ગુ. પૃ. ૩૮ તથા રાસમાળા પૃ. ૫૫ ટિ ૧

૪ જુઓ પ્ર ચિ. મૂળ પૃ. ૨૨ ટિ. તથા ગુ. ભા. પૃ. ૩૮ પરિશિષ્ટ (ख)

૫ चिरमयमवनिं शशास भास्वत् સુ. સ. ૧ શ્લો. ૪૧

ડા. બુલ્હરે અરિસિંહ નામના પુસ્તકમા આ કથન ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેચ્યુ છે

વંશાવળીમા આપણે છેલ્લા ચાવડા રાજાનો રાજ્યકાળ ૨૭ વર્ષ જેટલો લાબો માન્યો છે એટલે એ વાંધો તો ટકતો નથી.

પણ મૂળરાજે ચાવડા રાજા પાસેથી જ પાટણનુ રાજ્ય લીધું હતું એમ મૂળરાજના પોતાના કે એની નજીકના એ વંશના કોઇ ઉત્કીર્ણ લેખમા લખેલુ હજી સુધી મળ્યુ નથી. હેમચદ્રે પણ કાંઈ લખ્યું નથી પણ હેમચન્દ્રના તથા સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમકાલીન કવિ શ્રીપાલે વિ. સં. ૧૨૦૮ મા લખેલી વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમા "મૂળરાજે, ચાવડા રાજાઓની રાજલક્ષ્મીને પોતાની દાસી બનાવીને, વિદ્વાનો, બાન્ધવો, વિપ્રો વગેરેને ભોગ્ય બનાવી" એમ લખ્યુ છે.[1] એટલે તેણે કોઇ ચાવડા રાજા પાસેથી પાટણનુ રાજ્ય લીધુ છે એટલુ માનવામાં વાંધો નથી. "ચાવડાઓ પુષ્કળ દારૂ પીતા હતા અને તેથી યાદવો પેઠે તેઓનુ રાજ્ય ગયુ" એમ પ્ર–ચિં. પ્હેલા વિ. સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૧ વચ્ચે લખાયેલા મોહ પરાજય નાટકમાં કહ્યુ છે[2] એટલે દંતકથાના એ અંશને પણ કાંઇક વજનદાર માનવો પડશે

પણ છેલ્લા ચાવડા રાજાને કાઇ સતાન નહતુ માટે તેણે પોતાના ભાણેજ મૂળરાજને દત્તક લીધો હતો એમ ધર્મારણ્યમા આપેલી દંતકથા કહે છે, ત્યારે ચાવડાના ભાટ લોકો કહે છે કે સામંતસિંહને અહિપત નામનો છોકરો હતો અને મૂળરાજે સામતસિહને માર્યો

---

૧ यश्चापोत्कटराजराज्यकमलां स्वच्छन्दबन्दीकृतां ।
विद्वद्बान्धवविप्रबन्दिमृतकव्यूहोपभोग्यां व्यधात् ।

પ્રા. લે. મા. ભા ૧ લેખ ન. ૪૫ શ્લો. ૫

૨ જુઓ મોહ પરાજય અ. ૪ પૃ. ૧૦૮–૦૯ રત્નમાળે છેલ્લા ચાવડા રાજાને અવિવેકી કહ્યો છે અને ધર્મારણ્યે ખાઉધરો (बहुमोदक भक्षी) તથા કામી (आसक्तो योषितां वृंदे.....तथा कामसेवापरायण·) કહ્યો છે. ભા. સા. પ. નો રિપોર્ટ ઇ. વિ. પૃ. ૩૯

ત્યારે એક વર્ષના એ છોકરાને લઈને એની મા પોતાને પિયર તણોત (સિંધ અને મારવાડની વચ્ચે રણમાં) ભાગી ગઇ, અને હાલમા માણસાના ચાવડા દરબાર એ વંશના છે[1] પણ આ દંતકથાને કશો આધાર નથી.

મૂળરાજ ચાવડાનો ભાણેજ હોવાનો સંભવ નથી.

મૂળરાજે પોતાના મામાને મારીને ગાદી લીધી એ વાત જ પ્ર–ચિં પ્હેલાના કોઇ ગ્રથમા નથી, અને મૂળરાજ પોતે "પોતાના બાહુ બળથી સારસ્વત મંડળ પોતે મેળવ્યું છે" એમ કહે છે, વળી એજ લેખમા "રાજહંસ પેઠે જેના બેય પક્ષ વિશુદ્ધ છે" એમ પણ કહે છે[2] અહીં બેય પક્ષ એટલે માતૃકુળ અને પિતૃકુળ એવો અર્થ હોવાનો સંભવ છે, હવે જો મામાનુ કુળ દારૂડીયુ હોય અને પોતે મામાને મારીને ગાદીએ બેઠો હોય તો મૂળરાજ પોતાના પિતૃકુળની કોટિમા માતૃકુળને મુકે નહિ માટે મૂળરાજ છેલ્લા ચાવડા રાજાનો ભાણેજ હોવાની માન્યતા સુકૃત સંકીર્તનના વખતથી ચાલતી આવેલી હોવા છતા ખોટી હોય એમ મને તો લાગે છે. ટુંકામા પ્રબધોની આ વિષયની દંતકથાઓમાથી મૂળરાજે અણહિલપુર પાટણના ચાવડા રાજાને હરાવીને તથા મારીને પાટણનુ રાજ્ય મેળવ્યુ એટલી જ ઐતિહાસિક હકીકત નીકળે છે.[3] ચાવડાઓ દારૂડીઆ હોવાથી સહેલાઈથી હારી ગયા હશે. બાકી મૂળરાજનું મોસાળ ચૌલુક્ય જેવા જ

---

૧ જુઓ રાસમાળા પૃ. ૫૪ તથા તેજ પૃ. ૯૫૨ ટિ. ૧

૨ निजभुजोपार्जितसारस्वतमडल ।
तथा राजहस इव विमलोभयपक्षः ।
વિ. સં. ૧૦૪૩નુ દાનપત્ર ઈ. એ. ગ્રં ૬ પૃ. ૧૯૧–૧૯૨

૩ શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી "પ્ર. ચિ. અને ભાટોના ચોપડા શિવાયના કોઇ ગ્રથમા મામાને માર્યાનું વિધાન નથી" એમ કહે છે ખરા પણ રત્નમાળ મૂળરાજને કપટી, સ્વાર્થી તથા વિશ્વાસઘાતી કહે છે તથા

કયા કુળમા હશે પણ એ ચોક્કસ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી અને એની ખબર ન હોવાથી જ પાછળથી ચાવડાનો ભાણેજ મૂળરાજ હોવાની માન્યતા ચાલી હશે.

મૂળરાજ સં. ૯૯૮માં પાટણની ગાદીએ બેઠો.

વળી મૂળરાજે પોતાનુ બાપીકુ રાજ્ય–ઘણુ કરી ભિન્નમાલ, શા માટે છોડયુ એ જાણવાનું પણ કાંઈ સાધન નથી. પણ તેણે સં. ૯૯૮ માં પાટણ જીતી ત્યાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો એટલું પ્ર–ચિ વગેરેમા જળવાઇ રહેલ દંતકથા તથા સિદ્ધરાજના સાભરના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે.[1] આ વિજયથી મૂળરાજના હાથમાં કેટલો પ્રદેશ આવ્યો એ નક્કી થવુ મુશ્કેલ છે, પણ એ પોતે સારસ્વત મડળ કહે છે અને સારસ્વત મડળ[2] એટલે સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ–તે સિદ્ધપુર પાટણથી આરભી સરસ્વતી અને રૂપેણ નદી વચ્ચેનો કચ્છના રણ સુધીનો પ્રદેશ હોવાનો સભવ છે.

ધર્મારણ્યમા मूलडेन हतोराजा निर्वंशो भूपतिश्वस ॥ અ ૬૬ શ્લો. ૯૬–૯૭ એ રીતે મામાને માર્યાનું સ્પષ્ટ કથન હોવાથી એ દંતકથા માનવાનો મત દર્શાવે છે. (જુઓ ભા. સા. ૫ રિપોર્ટ ઇ. વિ. પૃ. ૨૯) પણ રત્નમાળ અને ધર્મારણ્ય બેયનું મૂળ પ્ર. ચિ. મા આપેલી દતકથાજ હોવાનો સભવ છે અને એનો આધાર ઉપર દર્શાવેલી શકાને દૂર નથી કરી શકતો.

૧. જુઓ ચાવડા સમય પ્ર. ૩ મા પાટણની સ્થાપનાનો વિચાર પૃ. ૫૮ ટિ. ૧

૨ જૂના કાળમાં આ રીતે નદીનાં નામ ઉપરથી તેના કાઠાના પ્રદેશનાં નામો પાડવાનો રિવાજ દેખાય છે:—

भारुकच्छाः समाहेयाः सहसारस्वतैस्तथा ।

वायु. पु. અ. ૪૫ શ્લો. ૧૩૧, मत्स्य पु. અ ૧૧૩ શ્લો. ૫૧ હાલમાં પણ સાબરકાઠો, મહીકાઠો, રેવાકાઠો વગેરે નામો પ્રચલિત છેજ.

મૂળરાજના રાજ્યની હદ.

ચાવડાઓને તાબે, વઢીઆર નામથી ઓળખાતો કચ્છ અને ગુજરાત વચ્ચેનો કચ્છના રણ કાંઠાનો પ્રદેશ તથા સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ—બીજી રીતે પચાસરથી પાટણ કે સિદ્ધપુર સુધીનો પ્રદેશ હતો[1] અને મૂળરાજે પરાક્રમ કરીને જે પ્રદેશ મેળવ્યો તે પણ એટલો જ.

મૂળરાજના આરંભનાં વર્ષોમાં ખેડા વગેરે ગૂજરાતનો ભાગ રાષ્ટ્રકૂટના પરમાર સામંતને તાબે હતો

વિ સ. ૯૯૮માં મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એ કોઈ મોટા રાજાનો સામત હતો કે સ્વતંત્ર હતો એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ એક નાના રાજ્યનો એ રાજા હતો એટલું ચોક્કસ. છેલ્લા ચાવડા રાજાને હરાવવાથી એને કેટલું રાજ્ય મળ્યું હશે એ ઉપર અટકળ્યું છે. મૂળરાજ મહત્ત્વાકાંક્ષી સાહસિક વીરપુરૂષ હતો એમ એની પાછલી કારકીર્દી ઉપરથી તથા એના સંબધી દંતકથાઓ ઉપરથી જણાય છે છતાં લાંબા કાળસુધી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર એ વધારી શક્યો હોય એમ લાગતુ નથી. કારણ કે વિ સ. ૧૦૦૫ નાં પરમાર વંશના સીયકનાં દાનપત્રો હરસોળ (જી. પ્રાતિજ)માંથી મળી આવ્યા છે.[2] અને તેમા પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી. અકાલવર્ષ દેવ પૃથ્વીવલ્લભના મહામંડલિક ચૂડામણિ મહારાજાધિરાજ સીયકે પોતાના[3] ભોગવટાના મોડાસા જીલ્લા (મોહડવાસ વિષય)મા આવેલાં કુંભાપાટક અને સીહકા નામનાં ગામો દાનમાં

---

૧ જુઓ મુ. ગે. ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૫૦

૨ આ દાનપત્રોની નકલ શ્રી. દત્તાત્રય બા. ડીસ્કલકરે પુરાતત્વ પુ. ૨. પૃ. ૪૪–૪૫ ઉપર પ્રગટ કરી છે. અને તેની નીચે એનું વિવેચન કર્યું છે. એ પછી એ. ઈ. ગ્ર. ૧૯ પૃ. ૨૪૧ માં પણ આ તામ્રપત્રો પ્રગટ થયા છે.

૩ આ લેખમા તથા બીજા આવા લેખોમાં સ્વભુજ્યમાન શબ્દ વપરાયો હોય છે.

આપેલાં છે. આ દાનની વિગત દર્શાવતાં એ લેખમાં લખ્યું છે કે આ સીયક ખેટક મડલનો અધિપતિ હતો. અને તેણે યોગરાજનો પરાભવ કરીને પાછા વળતાં મહી નદીના કાંઠા ઉપરતલ દઇને રહ્યો હતો ત્યારે સં. ૧૦૦૫ માઘવદિ અમાવાસ્યાને બુધવારે શિવનાથને પૂજીને આનંદપુરના નાગર ગોવર્ધનના પુત્ર લલ્લોપાધ્યાયને કુભાપાટક ગામ અને તેના પુત્ર નિન્નાદીક્ષિતને સીહકા નામનુ ગામ દાનમાં આપ્યું છે.[1]

આ દાનપત્ર મૂળરાજના ઇતિહાસ માટે ઘણુ ઉપયોગી છે. આ દાન પત્રમા આપેલી હકીકતની મદદથી ચોથા પ્રકરણમા ગુજરાતનો ઇતિહાસ જ્યાં અધુરો મુક્યો હતો ત્યાથી આ પ્રકરણના સમય સાથે તેને જોડવાનુ સાધન મળે છે. વિ. સં. ૯૬૭ મા રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણ બીજા અકાલ વર્ષના સામત પ્રચડે કપડવજમાથી દાન આપ્યુ ત્યારે ખેટકમડલના સાતસો પચાસ ગામનો એ પ્રચડ મહા સામંત હતો. આ સામત પદ એના કે એના વંશના હાથમા ક્યાં સુધી રહ્યું તે જાણવાનુ કાંઈ સાધન નથી પણ ખેટકમડલ અને ઘણું કરી લાટમડલ પણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને તાબે શક સં. ૮૫૨ (વિ. સં. ૯૮૬) સુધી હતા એમ ચોથા પ્રકરણમા જોયું છે. અને વિ. સ. ૯૮૬ મા ખેડાના ગામનુ દાન આપનાર ગોવિન્દ ચોથા સાહસાક (વિ. સ. ૯૭૫ થી ૯૯૦)ના અનુયાયી બદ્દિગ (અમોઘ વર્ષ ત્રીજો વિ. સ. ૯૯૧ થી ૯૯૬)ના વખતનો જો કે કોઇ લેખ મળ્યો નથી પણ તે પછી કૃષ્ણરાજ, ત્રીજા ઉર્ફે અકાલ વર્ષ પૃથ્વી વલ્લભ (વિ. સં. ૯૯૬ થી ૧૦૨૩)[2]ના વખતનું ઉપલું

---

૧ પુરાતત્ત્વમા બાપને અપાયલા દાનના પત્રાની સંપૂર્ણ નકલ આપી છે. અને પુત્રને અપાયલા દાનપત્રમા દાન લેનારના નામફેર શિવાય આજ શબ્દો છે એમ શ્રી. ડીસ્કલકરે નોંધ્યુ છે. (પૃ. ૪૪)

૨ આ રાષ્ટ્રકુટ રાજાઓના વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઈતિહાસ પૃ. ૧૧૫ થી ૧૧૮ અથવા 'ભારતકે' પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩ પૃ. ૫૨ થી ૬૦

દાનપત્ર છે. એ દાનપત્ર ઉપરથી એ વખતે મહારાજા સીયક ખેટકમંડલનો મહામંડલેશ્વર હતો એમ સાબીત થાય છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સત્તાના કાળમાં એક વખત કપડવંજ સુધીનો ખેડાજીલ્લાનો ભાગ પણ લાટ મંડલમાં ગણાતો પણ પાછળથી રાજ્યવહીવટની સગવડ ખાતર એના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે (૧) જંબુસરથી છેક નવસારી સુધીનો પ્રદેશ એ લાટ મંડલ અને (૨) હાલનો ખેડાજીલ્લો તથા અમદાવાદ જીલ્લો, અને ગાયકવાડી કડી પ્રાંત અને મહીકાંઠા એજન્સી એ બધાનો કેટલોક ભાગ એ બધો પ્રદેશ એ ખેટક મંડલ

બીજુ મોડાસા વિષયના બે ગામો દાનમા આપ્યાનુ આ લેખમા કહ્યું છે તેમાથી કુંભાપાટકનો પત્તો નથી લાગ્યો પણ લેખનુ સીહકતે હાલનું અમદાવાદથી પ્રાન્તિજ જતી લાઈનના તળોદ સ્ટેશનથી પૂર્વમાં પચીશ મૈલ છેટે ધનુસુરા પાસે સીકા નામે છે.[1] આ દાનપત્રમા મહારાજા સીયક પોતાને ખેટક મંડલનો અધિપતિ કહે છે અને મોડાસા વિષયના ગામો દાનમા આપે છે એ જોતા મધ્ય ગુજરાતનો એ બધો ભાગ વિ. સં. ૯૬૭ થી ૯૮૬ સુધીમા હતો તેમજ ૧૦૦૫મા પણ રાષ્ટ્રકૂટરાજાઓને તાબે હોય એમ નિશ્ચય થાય છે

મધ્ય ગુજરાત સં. ૧૦૨૬ સુધી પરમાર રાજા સીયકને તાબે

આ પછી આ રાજા સીયકના વિ. સં. ૧૦૨૬ના દાનપત્રનું એક પત્રુ અમદાવાદમાંથી મળ્યુ છે[2] પણ એ દાનપત્રના બે પત્રામાથી પાછલું પત્રુ હોવાથી એમાથી કાંઈ માહીતી મળી શકતી નથી એટલે વિ. સં. ૧૦૨૬માં પણ આ સીયક રાજા રાષ્ટ્રકૂટનો સામત હતો કે પાછળથી સ્વતંત્ર થયો હતો તે કાંઈ જણાતુ નથી, પણ આ દાનપત્ર ગુજરાતમાંથી મળ્યું છે એટલા જ ઉપરથી સીયકના હાથમાં મધ્યગુજરાતનો કેટલોક ભાગ હોવાનો સંભવ મનાય.

---

૧ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૪ ટિ. ૫

૨ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩ પૃ. ૧૪૫ તથા એ. ઈ. ગ્રં. ૧૯ પૃ. ૧૯૮

આ રીતે ઘણુ કરી વીશ પચ્ચીશ વર્ષની ગુજરાતના કેટલાક ભાગ ઉપરની સત્તા દરમીયાન આ પરમાર સીયકે કરેલાં કોઈ કામો વિષે માહીતી મળતી નથી. માત્ર ૧૦૦૫ના દાનપત્રમા પોતે યોગરાજ ઉપર ચડી જઈને તેને હરાવ્યાનુ કથન મળે છે. આ યોગરાજ કોણ હતો, કયા વશનો તથા કયા પ્રદેશનો રાજા હતો વગેરે કશું લેખમાં આપ્યુ નથી. છતાં એ દાનપત્ર છપાવતા શ્રી. ડીસ્કલકરે આ યોગરાજ, ચાવડાવશનો ઘાઘડ પછી થયેલો, જેનુ નામ વિચારશ્રેણીમાં નથી આપ્યુ તે રાજા અથવા જેને મૂળરાજે માર્યો તે સામતસિંહ જ એવો પાયા વગરનો તર્ક કર્યો છે.[૧] અને શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ આ યોગરાજ તે કનોજના મહેન્દ્રપાલનો સામત અવનિવર્મા બીજો ઉર્ફે યોગ વખતે હોય એમ કહ્યુ છે.[૨] પણ અવનિવર્માનુ દાનપત્ર છેક વિ સં. ૯૫૬નુ મળ્યુ છે. અને તેના પુત્રનુ સ ૯૫૦નુ મળ્યું છે. (પૃ ૯૫ જુઓ) એટલે એ, તે પછી પચાસ વર્ષ સુધી જીવતો હોય અને સીયકની સામે લગભગ સો વર્ષનો એ યોગ થયો હોય એ વસ્તુ સંભવિત નથી લાગતી.

આ ઉપરાંત આ લેખમા દાન લેનારને આનદપુરનો નાગર કહ્યો છે. નાગર જ્ઞાનિ નામનો આ સૌથી પ્હેલો ઉલ્લેખ છે, વળી એ લેખના લેખકનુ નામ કાયસ્થ ગુણધર આપ્યુ છે.

માળવાનો પરમાર રાજા સીયક

હવે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાનો સામત અને ગુજરાતમા દાન આપનાર આ સીયક કોણ હતો એ જોઇએ. કવિ પરિમલ કે પદ્મગુપ્તના નવસાહસાક ચરિત ઉપરથી તથા માળવાનાં જે પ્હેલાં દાનપત્રો રાજા મુંજ (ઉર્ફે વાક્પતિરાજ)ના મળે છે તે ઉપરથી માળવાના પરમાર

૧ પુરાતત્ત્વ પુ ૨ પૃ. ૪૬

શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી પણ ડીસ્કલકરના આ તર્કને નિરર્થક કલ્પના ગણે છે. ભા. સા, પ. નો રિપોર્ટ ઇ, વિ. પૃ. ૨૯

૨ એજન.

રાજવંશના મૂળ પુરૂષ શ્રી કૃષ્ણરાજદેવના પૌત્ર અને મુંજના પોતાના પિતા આ સીયક હોય એમ નક્કી થાય છે.[૧] પણ આ સીયકનું રાજ્ય ક્યાં હતું? માળવામાં હોવાનો સંભવ થોડો છે. કારણકે માળવા વિ. સં. ૧૦૦૩માં કનોજના મહેન્દ્રપાલ બીજાને તાબે હતું એમ પ્રતાપગઢથી મળી આવેલા શિલાલેખથી જણાય છે. એ વખતે કનોજના રાજા તરફનો માળવાનો તંત્રપાલ (સુબો) મહાસામંત, મહાદંડનાયક માધવ (દામોદરનો પુત્ર) હતો. અને તે ઉજ્જેનમાં રહેતો હતો એવું એ લેખમાં કહ્યું છે.[૨] પણ આ માધવ કયા વંશનો હતો એ આ લેખમાં કહ્યું નથી. પછી કનોજના મહેન્દ્રપાલની સત્તા ક્યારે નરમ પડી અને સીયકે માળવા ક્યારે લીધું એ ચોક્કસ જાણવાનું સાધન નથી પણ વિ. સં. ૧૦૩૦માં ચાલુક્ય રાજા તૈલપ બીજાએ માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટ રાજવંશનો અંત આણ્યો તે પ્હેલા જે કૃષ્ણ ત્રીજાનો એ સીયક સામંત હતો તેના ભાઇ ખોટ્ટિગ (વિ. સં. ૧૦૨૭ થી ૧૦૨૯)ના સમયમાં વિ. સં. ૧૦૨૯માં જ સીયકે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની ધુસરી ફગાવી દીધી એટલું જ નહિ પણ માલખેડને લુટ્યું એમ તેના સમકાલીન કવિ ધનપાલે પાઇયલચ્છી નામના પ્રાકૃતકોષના અંતમાં "માળવાના રાજાએ વિ. સં. ૧૦૨૯માં માલખેડ લુટ્યું ત્યારે ધારાના ધનપાલે પોતાની બ્હેન સુંદરી માટે આ કોષ રચ્યો" એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે.[૩]

૧ જુઓ મુંજનું વિ. સં. ૧૦૩૧નું દાનપત્ર પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ નં. ૨ તથા ૧૦૩૬નું દાનપત્ર એજન નં. ૫૭ તથા ઈ. એ. ગ્રં. ૧૪ પૃ. ૧૫૯ તથા નવસાહસાંકચરિત ઉપર બુલ્હર તથા ઝેકેરીનો લેખ ઈ. એ. ગ્રં. ૩૬ પૃ. ૧૪૯, પ્ર. ચિ. પૃ. ૬૧ પરિશિષ્ટ (ઘ) માળવાના પરમારોની વંશાવળી માટે પરિશિષ્ટ ૨.

૨ જુઓ એ. ઇ. ગ્રં. ૧૪ પૃ. ૧૮૨–૮૪, ના. પ્ર. પ. ભા. ૯ અં. ૩ પૃ. ૩૨૬.

૩ विक्कमकालस्स गए अउणत्तीसुत्तरे सहस्सम्मि ।
मालवनरिंद धाडीए लूडिय मन्नखेडम्मि ॥

આ પાઈયલચ્છી નામમાળા પં. બેચરદાસે સંશોધિત કરી પ્રગટ કરી છે. વળી જુઓ ભા. પ્રા. રાજવંશ ભા. ૩ પૃ. ૬૧.

અને માળવાના પરમારવંશના રાજા ઉદિયાદિત્યની ઉદયપુર પ્રશસ્તિ એને ટેકો આપે છે,[૧] એથી નક્કી થાય છે. તે પ્હેલાં એટલે ૧૦૦૫થી ૧૦૨૯ વચ્ચે કનોજના સામતને હરાવી તેની પાસેથી માળવા જીતી લઈ ઉજ્જેનમાં સીયકે પોતાનુ સ્વતત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હશે, એમ માનવુ યોગ્ય છે. પછી માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટ ખોટ્ટિગને હરાવી એનાથી પણ સ્વતત્ર થઈ પોતે પરમેશ્વર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ થયો હશે. આ રીતે માળવામા પરમાર રાજા સીયકે સ્વતત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ તે પ્હેલાં અમુક વખત સુધી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના સામત તરીકે તેણે ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતુ એ દેખીતુ છે એ સમય દરમીયાન તેણે પોતાના પુત્ર મુજના નામથી મોઢેરા પાસે ધર્મારણ્યમા મુજપુર ગામ વસાવ્યુ હોય કે પછી મુજે મૂળરાજને દબાવ્યો ત્યારે તેણે વસાવ્યુ હોય ગમે તેમ પણ મુજપુર નામનુ એક જૂનું ગામ મુંજે વસાવ્યાની દતકથા મળે છે[૨]

મૂળરાજ શરૂઆતમાં સ્વતંત્ર રાજા ન હોવાનો સભવ

અણહિલપુર પાટણનો રાજા મૂળરાજ ઉપર જોયુ તેમ વિ. સં. ૯૯૮મા ગાદીએ બેઠો ખરો પણ પોતાનાં રાજ્યની હદ વધારવા માટે વિ સં ૧૦૩૦ સુધી એ કાંઈ કરી શક્યો હોય એમ લાગતું નથી. એનુ પહેલુ દાનપત્ર ૧૦૩૦ ભાદ્રપદ સુદિ ૫નુ મળ્યુ છે. જેમાં ગભૂતા વિષયના પાલજય ગામની એક હળ જમીન વચ્છકાચાર્યને

---

૧ श्री हर्षदेव इति खोट्टिगदेवलक्ष्मीं
जग्राह यो युधि नगादसमप्रतापः ॥ શ્લો ૧૨
પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ લેખ ન ૪૮

૨ જુઓ ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ. પૃ. ૨૭૩ તથા ૩૪૩ મુજપુર વસાવ્યાની તારિખો જુદી જુદી દતકથામા જુદી જુદી આપેલી છે. એ જોતા એના ઉપર વિશેષ ભરોસો મુકાય એમ નથી.

'પ્રથમ વડા પરમાર પૃથ્વી પરમારા તણી' રાસમાળા પૃ. ૧૯૬ ટિ. જેવા વચનો પણ ઉપર કહેલી પરમાર સત્તાના સૂચક લાગે છે.

દાનમાં આપ્યાની નોંધ છે.[1] આ તામ્રપત્રમાં મૂળરાજને ' સમસ્ત રાજાવલી સમલંકૃત મહારાજાધિરાજ કહેલ છે." અને પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર જેવા ખાસ સ્વતન્ત્રતાસૂચક શબ્દો નથી. તથા આ પછી ૧૩ વર્ષે અપાયેલા વિ. સં. ૧૦૪૩ના દાનપત્રમાં પણ સાદા "ચૌલુકિકાન્વય મહારાજાધિરાજ" એટલા જ શબ્દો છે. જોકે ' સમધિગત પચ મહાશબ્દ ' એ ખાસ સામંતપદસૂચક શબ્દો નથી જતાં આ ઉપરથી મૂળરાજ સ્વતંત્ર ન થઈ શક્યો હોય—કદાચ માળવાના રાજા સીયકનું અને પછી તેના પુત્ર મુંજનું કોઈક જાતનું ઉપરીપણ તેણે કબુલ કર્યું હોય એમ માનવું યોગ્ય દેખાય છે. અને આવું અનુમાન કરવા માટે બીજું પણ કારણ છે. માળવાના રાજા સીયકના અનુયાયી મુંજનો રાજ્યકાળ વિ. સં. ૧૦૩૦થી ૧૦૫૧ મનાય છે[2] હવે સીયકનું ગુજરાતમાં જે આધિપત્ય હતુ તે એનુ મરણ થતા પૂરૂ થયુ ગણીને મૂળરાજ, પોતે જો પ્હેલા સીયકનુ ઉપરીપણું કબુલ રાખ્યુ હોય તો એ ફેંકી દેવા તથા સીયકના તાબાની પોતાની હદની નજીકનો મુલક દબાવવા પ્રયત્ન કરે અને મુંજ પોતાને વારસામા મળેલી સત્તા બીલકુલ ઓછી ન થાય એટલુ જ નહિ પણ ઉલટી વધે એવો પ્રયત્ન કરે એ એ કાળનો સામાન્ય રવૈયો હતો. અને વસ્તુતઃ એમ જ બન્યુ જણાય છે.

માળવાના મુંજે મૂળરાજને હરાવ્યો.

કારણ કે ગોડવાડ જીલ્લાના બીજાપુરથી બે મૈલ દૂર આવેલા જૈન મંદિરમાથી મળી આવેલા વિ. સં. ૧૦૫૩ ના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધવલના લેખમા એ રાજા વિષે કહેલુ છે કે "જ્યારે મેવાડના મદરૂપ

---

૧ સ્વ. હરિહરપ્રસાદ ધ્રુવને પાટણના ગોસાઈનારાયણ ભારતી પાસેથી આ તામ્રપત્ર મળ્યું હતુ અને વીએના ઓરીએન્ટલ જર્નલ ગ્ર ૫ પૃ. ૩૦૦ માં એની નોંધ (નકલ નહિ) છપાઇ છે. હાલમા આ તામ્રપત્રનો પત્તો નથી.

૨ વિ. સં. ૧૦૨૯ મા સીયક ગાદી ઉપર હતો એમ ઉપર ઉતારેલા પાઇયલચ્છીના ઉલ્લેખથી જણાય છે. અને ૧૦૩૧ નુ મુંજનુ દાનપત્ર મળ્યું છે. (પ્રા. લે. મા લેખ ન ૧) ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૧૦૧

આઘાટ (આહડ) ને મુંજરાજે ભાંગ્યું, અને મોટી લડાઈ થઇ તેમાં શ્રી...માણ (કોઇક રાજા જેનુ નામ પુરૂં નથી વચાતુ તે) તથા ગુર્જરેશ હરણીયાં પેઠે ભાગી ગયા ત્યારે તેઓના લશ્કરને આ ધવલે આશ્રય આપ્યો"[1] (શ્લો. ૧૦). આ શ્લોકનો મુંજ તે તો ઉપર કહેલો માળવાનો રાજા એ નિઃસંદેહ છે. જેનું નામ નથી ઉકલતુ તે મેવાડનો રાજા ખોમાણ હોવો જોઈએ એમ કીલહોર્ને તર્ક કર્યો છે, અને શક્તિકુમાર હોવો જોઇએ એમ પોતે ગોઠવેવી મેવાડની વંશાવળી અનુસાર શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનુ માનવું છે.[2] અને એજ શ્લોકમાં કહેલો ગુર્જરેશ્વર તે સોલંકી મૂળરાજ એવુ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. તથા એજ લેખના શ્લો. ૧૨ મામાં મૂળરાજ નામ મળે છે (જો કે ત્યાં તેને ગૂર્જરેશ્વર નથી કહ્યો) એ ઉપરથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. માળવાના કોઈ લેખમાં મુંજના આ પરાક્રમનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જો કે મળતો નથી, પણ તેના સમકાલીન કવિ પરિમલના નામથી ક્ષેમેન્દ્રના ઔચિત્ય વિચાર ચર્ચા નામના ગ્રન્થમા ઉતારેલા બે શ્લોકોમાં માળવાના રાજના હાથે ગૂર્જર રાજાની હાર થયાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે.[3] ગૂજરાતના કે મેવાડના લેખોમા અથવા પ્રબંધોમા તો આ બનાવનો ઉલ્લેખ ન હોય એ સમજાય એવુ છે. પણ ઉપર કહેલો લેખ એક સમકાલીન તટસ્થ રાજાનો હોવાથી એમા આપેલી હકીકત યથાર્થ માનવા તરફ વિદ્વાનોનુ વલણ રહે એ સ્વાભાવિક છે

---

१ भक्त्वाघाट घटाभिः प्रकटमिव मद मेदपाटे भटाना जन्ये राजन्यजन्ये जनयति जनाताज रण मुंजराजे । (श्री)...माणे (प्र) णष्टे हरिण इव भिया गूर्जरेशे विनष्टे तत्सैन्यानां स (श) रण्यो हरिरिव शरणो यः सुराणां बभूव ॥ श्लो. १० આ. જૈ. સ. લેખાંક ૩૧૮

૨ એ. ઈ. ગ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૭ થી ૨૦ તથા રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૩ પૃ. ૪૩૫ ટિ. ૨

३ आहारं न करोति नाम्बु पिबति स्त्रैणं न संसेवते
शेते यत्सिकतासु मुक्तविषयश्चण्डातपं सेवते ।

મૂળરાજ મુંજનો સામંત હોવાનો સંભવ.

ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર પણ આ લેખથી સારો પ્રકાશ પડે છે. પોતાના પિતા સીયકથી પણ વધારે પરાક્રમી મુંજે—ઘણું કરી ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં જ માથું ઉંચુ કરતા મેવાડના તથા ગુજરાતના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી હશે અને તેમાં હારી જવાથી મૂળરાજે તે પછી કેટલાક વર્ષો સુધી સ્વતંત્ર થવાનો કે મુલક વધારવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો હશે એમ જણાય છે. મેવાડ તો લગભગ અસ્સો વર્ષો સુધી ઉપલા ઘામાંથી ઉઠયું જ નહિ. મુંજના કબજામાં આવેલો મેવાડનો પ્રદેશ એના અનુયાયીઓને પણ આધીન હોવાના પુરાવા છે[૧]

મૂળરાજે રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થા કરી.

પણ મૂળરાજે મુંજનું ધ્યાન બીજે—દક્ષિણ તરફ રોકાતાં સ્વાધીનતા મેળવી લીધી હતી એ આગળ ચાલતાં જોશું. પણ તે પ્હેલા પરાધીન સમયમા મૂળરાજે પોતાના નાનકડા રાજ્યની આંતરવ્યવસ્થામા જ બધું ધ્યાન આપ્યુ હોય એવો સંભવ છે. ચાવડા વંશનું એકે પણ તામ્રપત્ર ન મળેલુ હોવાથી એની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે કાંઈ પણ જાણી શકાતુ નથી અને દંતકથા તો "બીજા રાજ્યોમાં ચાવડા રાજ્યની ગણત્રી ચોરોના રાજ્ય જેવી હતી" એમ કહે છે[૨]

त्वत्पादाब्जरजः प्रसादकणिकालोभोन्मुखस्तन्मरौ
मन्ये मालवसिह गुर्जरपतिस्तीव्र तपस्तप्यते ॥
मग्नानि द्विषतां कुलानि समरे त्वत्खड्गधाराकुले
नाथास्मिन्निति बन्दिवाचि बहुशो देव श्रुतायां पुरा ।
मुग्धा गूर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याशया पाथसः
कान्तारे चकिता विमुञ्चति मुहु पत्युः कृपाणे दृशौ ॥

ઔચિત્ય વિચારચર્ચા પૃ ૧૩૬-૧૩૭

૧ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૩૭

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૩૭

એટલે મૂળરાજને ચાવડાવંશ તરફથી રાજ્યવ્યવસ્થાનો ખાસ વારસો નહિ મળ્યો હોય એમ માનવામાં હરકત નથી. પણ મૂળરાજનો પિતા રાજિ કાન્યકુબ્જનો સામંત હતો એવી આપણે અટકળ કરી છે. એટલે મૂળરાજે કાન્યકુબ્જના પ્રતિહાર વંશની રાજ્ય પદ્ધતિ જોઈ હશે અને તે જ ગુજરાતમાં દાખલ કરી હોય અથવા વલભીના રાજવંશમાં તથા ગુજરાતના જ ગૂર્જર તથા રાષ્ટ્રકૂટ વંશમાં પ્રચલિત રાજ્યપદ્ધતિના અનુભવીઓનો લાભ લીધો હોય, એ ગમે તેમ હોય પણ એ જમાનાની સર્વમાન્ય રાજ્ય પદ્ધતિને અનુસરી તેણે સાન્ધિવિગ્રહિક વગેરે અધિકારીઓની ગોઠવણ કરી હતી એમ વિ. સં ૧૦૩૦ના તામ્રપત્રમાં તેના દૂતક તરીકે સાન્ધિ વિગ્રહિક જયનું અને લેખક તરીકે કેલનું નામ મળે છે એ ઉપરથી જણાય છે. વલભી તામ્રપત્રોમાં દૂતક અને લેખક એય અધિકારીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. મૂળરાજે જ્યારે સાંધિ વિગ્રહિકની યોજના કરી છે ત્યારે બીજા મંત્રીઓની પણ યોજના કરી હોવી જોઈએ જ.

યુવરાજ ચામુંડ.

વળી વિ. સં ૧૦૩૩ નું મૂળરાજના પુત્ર ચામુંડનું દાનપત્ર સાક્ષરશ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવને મળી આવ્યું છે (જે હજી ક્યાંય છપાયું નથી) એ ઉપરથી એ વખતે ચામુંડને યુવરાજ પદનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો એમ સિદ્ધ (શ્લો ૨) થાય છે આ ઉપરાંત દંતકથાઓમાં કે બીજાં કોઈ દાનપત્રોમાં મૂળરાજની રાણીનું નામ નથી આપ્યું ત્યારે આ તામ્રપત્રમાં ચામુંડે પોતાની માનું **માધવી** નામ લખ્યું છે. આ માધવી ચોહાણ કુળના ભોજરાજાની દીકરી હતી એમ પણ એ જ લેખમાં કહ્યું છે. આ ચોહાણ કુળનો ભોજ ક્યાંનો રાજા હતો તેનો ચોહાણ કુળની જે વંશાવળીઓ મળે છે તેમાંથી પત્તો લાગતો નથી એટલે કોઈ ફંટાયો હોવાનો સંભવ છે.

પણ વિ. સં ૧૦૩૦ના તથા ૧૦૩૩ના ઉપર કહેલા એ લેખોથી એટલું સમજી શકાય છે કે મૂળરાજે એ વખતે મોટી ઉંમરમાં

હોવો જોઈએ. વળી વિ. સં. ૯૯૮ મા ગાદી ઉપર બેસતી વખતે જાતે પરાક્રમ કરી શકે એવડો એટલે ૨૦–૨૫ વર્ષનો હોય તો ૧૦૩૦ માં ૫૨–૫૫ વર્ષનો હોય અને એ વખતે એનો પુત્ર ચામુંડ યુવરાજ પદને લાયક સ્વતંત્ર રીતે પોતાની સહીથી દાન આપે એવડો એટલે પચ્ચીશેક વર્ષનો હોય એ સંભવિત છે. મૂળરાજે એ વખતે પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય કુળ સાથે લગ્ન સંબધ બાધ્યો અને પોતાના રાજ્યની સાંધિવિગ્રહિક વગેરે મત્રીઓ નીમીને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી એ મોટુ કામ કર્યું. યુવરાજ ચામુડ-નો બાલાર્ક નામનો જુદો લેખક હતો એમ તેના દાનપત્રથી સમજાય છે.

સોરઠ ઉપરની ચડાઈની ચર્ચા.

આ રીતે મૂળરાજે શરૂઆતના વર્ષોમાં આતરવ્યવસ્થામાં વધારે ધ્યાન આપ્યુ હશે એમ માનવુ યોગ્ય છે. પણ પછી ક્યારે પોતાના રાજ્યની સીમાઓ વધારવા માટે મૂળરાજે પ્રયત્નો આરભ્યા એ નક્કી કરવાનુ કોઈ સાધન નથી. ઉત્કીર્ણ લેખના જે એક બે ચોક્કસ પુરાવા મળે છે તે મૂળરાજના રાજ્ય કાળના છેક છેવટના વર્ષોના છે. એટલે પ્રબધાત્મક સાધનોનો સાવચેતાથી પણ ઉપયોગ કર્યા વગર છુટકો નથી. પ્રબધોમા મૂળરાજના જીવનના જે ત્રણ ચાર પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેમા કાલાનુક્રમ નથી આપ્યો. પ્રબધોમાં સૌથી જૂના દ્વયાશ્રયમા મૂળરાજના વર્ણનમા પહેલું જ સુરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ ઉપરની ચડાઈનુ વર્ણન છે હેમચન્દ્રે કુલ ચાર સર્ગોમા આ સુરાષ્ટ્ર ઉપરની ચડાઈનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યુ છે.[૧] પણ સુરાષ્ટ્ર ઉપરની ચડાઈ નો ઉલ્લેખ આ વશના કોઈ ઉત્કીર્ણ લેખમા નથી મળતો એટલુ જ નહિ પણ દ્વયાશ્રય પછી લખાયેલા સુ સં , સુ કી. ક. કી. કૌ તથા પ્ર. ચિં. વગેરેમાં તેનો બીલકુલ ઉલ્લેખ જ નથી.

---

૧ દ્વયાશ્રયને અનુસરીને આ લડાઈનું વર્ણન રાસમાળામા આપેલું છે અને નીચે ટિપ્પણીઓમા ભાષાતરકારે દ્વયાશ્રયના મણિલાલ નભુભાઇએ કરેલા ભાષાતરમાથી પુષ્કળ ઉતારો કર્યો છે (જુઓ પૃ. ૬૧ થી ૮૨) અને મુબઇ ગેઝીટીઅરમાં તેનો સાર આપ્યો છે. (પૃ. ૧૬૦).

વળી એક તરફથી શાકંભરીનો ચોહાણ રાજા વિગ્રહરાજ, બીજી તરફથી મૂળરાજને રણક્ષેત્રમાંથી એક વખત નસાડનાર માળવાનો રાજા મુંજ અને ત્રીજી તરફથી માલખેડના વિશાળ સામ્રાજ્યના ધણી તૈલપનો સામંત લાટનો બારપ મૂળરાજ તરફ તાકીને બેઠા હોય એ સ્થિતિમાં વચલો પ્રદેશ પોતાને તાબે લીધા વગર મૂળરાજ અણહિલપુરથી સોરઠમાં વામનસ્થળી જેટલે દૂર ચડી જાય એ સંભવિત જ નથી. વઢવાણ વિ સં. ૯૭૧માં ચાવડા રાજાને તાબે હતું એ ભૂલવાનું નથી. પાછવાડેથી હુમલો થવાની બીકે મૂળરાજને શાકંભરીના રાજા સાથે કોઇક જાતનું સમાધાન કરવાની જરૂર પડયાનું મેરૂતુંગનું કથન આપણે આગળ જોશું. વળી સુરાષ્ટ્રના વિજયનો જશ સોલંકી વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા પ્રબંધોમાં મૂળરાજને નહિ પણ સિદ્ધરાજને આપવામાં આવ્યો છે અને તે ઐતિહાસિક વિચારણાથી યથાર્થ ઠરે છે. મતલબ કે મારા મત પ્રમાણે સુરાષ્ટ્ર ઉપરની ચડાઇનું હેમચંદ્રે કરેલું લાંબુ વર્ણન કલ્પિત છે. પછી કાઠીઆવાડની દિશામાં પાટણના રાજ્યની સરહદ ઉપર કદાચ વઢવાણના ચાવડા રાજા ધરણીવ્રાહના કોઈ વંશજ સાથે કે કોઈ બીજા ઠાકરડા સાથે નાની લડાઈ થઇ હોય અને તેને હેમચંદ્રે સુરાષ્ટ્ર ઉપરની ચડાઈનું મોટું રૂપ આપ્યું હોય તો જુદી વાત.

ઉપરના જ કારણથી કચ્છના રાજા લાખા સાથેની લડાઈનું પણ હેમચન્દ્રનું વર્ણન હું કલ્પિત ગણું છું અને મેરૂતુંગના વર્ણનને સંભવિત કોટિમાં મુકું છું.

કચ્છના લાખા સાથે યુદ્ધની કથા

કચ્છનો રાજા લાખો સુરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુનો મળતીયો હતો અને જમ્બુમાલી[૧] નદીને કાંઠે ગ્રાહરિપુ સાથે થયેલી લડાઈમાં

૧ રાસમાળાના ભાષાંતર કર્તા આ લડાઈ કાઠીઆવાડમાં આટકોટ પાસે થઈ હતી અને ત્યાં લાખાફુલાણી તથા તેના સાથીઓના પાળીઆ છે એમ કાઠીઆવાડ ગેઝીટીઅરને આધારે કહે છે (પૃ. ૭૮ ટિ. ૩) પણ આ વાતને 'ગેઝીટીઅર કાર' પણ દંત કથા' કહે છે. અને પાળીઓ અમુકનો હોવાની માન્યતાની તે ઉપર લેખ ન હોય તો પુરાવા તરીકે કાંઇજ કિંમત નથી.

મૂળરાજે લાખાને માર્યો એમ હેમચન્દ્રે કહ્યું છે. ત્યારે પ્ર. ચિં. માં જુદી રીતે કચ્છમાં ૮૪ કપિલકોટને ઘેરો ઘાલ્યા પછી ત્યાં આગળ થએલા યુદ્ધમા મૂળરાજે લાખાને માર્યો એવું વર્ણન છે.[1] પ્ર. ચિ ના કર્તા પાસે દ્વયાશ્રય હોવા છતાં તેણે એથી જુદી જાતનું વર્ણન લખ્યું અને સોમેશ્વર વગેરેએ મૌન રાખ્યું એ ઘણું સૂચક છે. વળી મૂળરાજનો ગન્ત્યપ્રદેશ કચ્છના નાના રણને અડીને હોવાથી એ બે રાજાઓ વચ્ચે કોઈક કારણથી વેર જાગે અને મૂળરાજ કચ્છના રાજાને હરાવે કે મારે એ તદન સભવિત હોવાથી પ્ર. ચિનુ વર્ણન વધારે વિશ્વસનીય ગણવા યોગ્ય છે. કચ્છના રાજાનુ હેમચંદ્ર, મેરુતુંગ વગેરેએ લાખો કે લાખો ફુલાણી નામ આપ્યું છે[2] અને જોકે એ માટે સ્વતત્ર પુરાવો કચ્છના ઇતિહાસમાંથી નથી મળ્યો પણ એ માનવામા વાંધો નથી લાગતો. મેરુતુગના કહેવા પ્રમાણે "કચ્છના રાજા લાખા ફુલાણીએ અગીઆર વાર[3] મૂળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડયો, પછી એક વખત લાખો કપિલ કોટના કિલ્લામા હતો ત્યારે મૂળરાજે તેને ઘેરો ઘાલ્યો અને ક્યાંક હલ્લો કરવા ગયેલા લાખાના માહેચ નામના અતિ સાહસિક સેવકને રસ્તામાં ઘેરીને મૂળરાજે તેની પાસે હથીઆર મુકાવી તેને જવા દીધો. છેવટ માહેચ આવી મળ્યા પછી લાખો લડાઇ કરવા બ્હાર પડયો અને લડાઇમાં શૂરતાથી લડતા લાખાને મૂળરાજે માર્યો." પ્ર ચિ. મા આપેલી વિગતો

---

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ ભા પૃ. ૪૯ થી ૫૧

૨ લાખાની ઉત્પત્તિની લોકકથા પ્ર. ચિ. (પૃ ૪૯)મા આપી છે. કચ્છના રાજા સાથે વેરનુ સ્વાભાવિક કારણ સરહદની નિકટતા હોવાનુ ઉપર અનુમાન કર્યું છે. પણ ભાટોએ કલ્પેલુ કારણ રાસમાળામા આપ્યુ છે. (જુઓ પૃ. ૮૧)

૩ પ્ર. ચિ. ના લેખકને અગીઆરની સખ્યા ખાસ પસંદ છે. સિદ્ધરાજના સૈન્યને પણ આભીરોના રાણા નવઘણે અગીઆર વાર હરાવ્યું હતુ એમ એ કહે છે (જુઓ પૃ. ૧૩૪)

સાચી માનવાની જરૂર નથી.[1] લાખાએ અગીઆર વખત મૂળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડ્યો હતો એમ કહે છે, પણ છેલ્લી લડાઇ પ્હેલાં એકાદ વખત બેયના સૈન્યો વચ્ચે ભેટો થયો હોય એ સંભવિત છે. ગમે તેમ પણ કચ્છના રાજા સાથેની લડાઇનો ઉલ્લેખ બધા પ્રબંધોમાં મળતો હોવાથી એ બનાવ ઐતિહાસિક હોય એમ મને લાગે છે.[2]

પછી મૂળરાજ સામે ગ્રાહરિપુના મળતીઆ તરીકે લડનારાઓમાં સિન્ધુનો રાજા હતો એમ દ્વયાશ્રય (સ. ૪ શ્લો. ૮૯)મા કહ્યું છે, અને મૂળરાજે સિન્ધુરાજને હરાવ્યો હતો એમ સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪) અને વ. તે. પ્ર. (શ્લો. ૬)માં કહ્યું છે. મૂળરાજના વખતમા સિન્ધમાં તો આરબોનુ રાજ્ય હતુ, અને અહી જો કોઈ આરબ સરદાર વિવક્ષિત હોત તો તુરૂષ્ક કે એવા કોઈ નામથી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હોત. મતલબ કે આ સિન્ધુરાજ તે કોઇ હાલના રાધણપુર કે પાલણપુર સસ્થાનના રણકાંઠાના ભાગનો ઠાકરડો હોય તો એને મૂળરાજે માર્યો હોવાનો સંભવ છે. નહિ તો એ વર્ણન પણ કલ્પિત માનવું પડશે

લાટના સામંત બારપ્પ સાથેનું યુદ્ધ

દ્વયાશ્રય (સ. ૬)માં આ ઉપરાત લાટના રાજા દ્વારપ કે બારપ્પ સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન છે. આ યુદ્ધનો તથા એમા મૂળરાજે લાટના રાજાને હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ પાછળના પણ ઘણા ખરા પ્રબંધોમા મળે છે.

---

૧ દા. ત. લાખો મર્યા પછી તેના શબને મૂળરાજે પગ અડાડયો અને લાખાની માએ "તારો વંશ લૂતારોગથી મરણ પામશે એવો શાપ આપ્યો" એમ મેરૂતુંગ કહે છે (પૃ. ૫૦) અને કુમારપાલ પ્રબંધમા તેણે એનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૨ દ્વયાશ્રય (સ. ૫ શ્લો. ૧૨૭)મા લાખાને મૂળરાજે માર્યાની વાત છે એ ઉપર કહ્યુ છે પછી કી. કૌ. સ. ૧ શ્લો. ૪ મા કહ્યુ છે કે—

सपराये स्वपत्रिणा । महेच्छकच्छभूपाल लक्ष लक्षीचकार यः ॥

અને સુ. સ. (સ. ૨ શ્લો. ૬) વ. તે. પ્ર. (શ્લો. ૬) અને સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪)નો કી. કૌ. ને ટેકો છે. ભાટો મૂળરાજે ભાલાથી લાખાને માર્યો એમ કહે છે. (જુઓ રાસમાળા પૃ. ૮૧ ટિ.)

કીર્તિકૌમુદીકાર કહે છે કે "અસાધારણ પરાક્રમી મૂળરાજે લાટના રાજાના પાછા ન હઠે એવા સેનાપતિ બારપને મારીને તેની પાસેથી હાથીઓ લીધા.[1]" સુકૃતસંકીર્તનમા આને મળતા જ શબ્દો છે પણ તેણે "બારપને કાન્યકુબ્જના રાજાનો દંડનાથ" કહ્યો છે[2] પરતુ એ તો એ કવિની શરતચુક છે. મેરૂતુગ પણ કી–કૌના કર્તાપેઠે બારપને તિલગદેશના રાજાનો સેનાપતિ કહે છે.[3] હવે આ બારપ લાટનો રાજા હતો અને મૂળરાજના વખતમા જ હતો એટલુ એના પૌત્ર કીર્તિરાજના શક સ ૯૪૦ (વિ. સ ૧૦૭૫)ના બલેસરના દાનપત્રથી તથા તેના વૃદ્ધ પ્રપૌત્ર ત્રિલોચનપાલના શક સ. ૯૭૨ના એરથાણના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે[4] વિ સં ૧૦૭૫માં કીર્તિપાલ જીવતો હોય તો એનો દાદો વિ સં. ૧૦૩૦–૧૦૪૮ની આસપાસમા વિદ્યમાન હોય એ તદ્દન સભવિત છે વળી આ બારપ્પ સ્વતત્ર રાજા હોય એમ મને નથી લાગતુ લાટપ્રદેશ અને ખેડાપ્રદેશ પણ માન્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે વિ. સં. ૧૦૨૬ કે ૨૮ સુધી હોવાનો સંભવ આપણે ઉપર જોયો છે, પછી ચાલુકયતૈલપે રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાનો નાશ કરીને વિ. સં. ૧૦૩૦મા માન્યખેટ (માલખેડ)મા ચાલુકય રાજ્યની સ્થાપના કરી[5] ત્યારે આ તૈલપના હાથમા રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા નીચે રહેલો પ્રદેશ

---

૧ लाटेश्वरस्य सेनान्य मसामान्यपराक्रम ।
दुर्वार बारपं हत्वा हास्तिक य समग्रहीत् ॥

સ. ૨ શ્લો. ૩

૨ विजित्य य सप्रति कन्यकुब्ज–
महीभुजो बारपदण्डनाथम् ।

સ. ૨ શ્લો. ૫

૩ પ્ર. ચિ પૃ. ૪૪

૪ જુઓ ઇ. એ. જ. ગ્ર ૭ પૃ. ૮૮મા કીર્તિરાજનું તથા પ્રા. લે. મા. લેખ ન. ૭ મા છપાયેલુ ત્રિલોચનપાલનુ દાનપત્ર.

૫ ભારતકે પ્રાચીન રાજવ શ ભા. ૩ પૃ ૬૩

આવ્યો હોય અને તૈલપે લાટમડલ ઉપર આ બારપ્પ નામના ચાલુક્ય સરદારને નીમ્યો હોય એ સંભવ છે. જો કે ઉપર કહેલા બારપ્પના વશના બે લેખોમાં તેને તૈલપનો સામત સ્પષ્ટ કહ્યો નથી પણ ત્રિલોચનપાલના લેખમા તેને માત્ર રાજા કહ્યો છે અને કીર્તિપાલના લેખમાં મહામડલેશ્વર કહ્યો છે. અને એ વખતની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જોતાં એ ચાલુક્ય તૈલપનો મહામડલેશ્વર હોય એ જ બંધ બેસે છે. મતલબકે પ્ર. ચિ. મા તેને તિલગ દેશના તૈલપ નામના રાજાનો સેનાપતિ કહ્યો છે[1] તેને બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રીનો પુરો ટેકો છે. હવે બારપ્પે મૂળરાજ ઉપર શા માટે હલ્લો કર્યો તે કાંઈ પ્ર ચિ માં કે કી. કૌ. વગેરેમા તો કહ્યુ નથી અને દ્વયાશ્રયમા જે લબાણથી વર્ણન કર્યુ છે[2] તે દેખીતુ જ કલ્પિત લાગે છે ખરી વાત તો એમ લાગે છે કે મૂળરાજે ખેડાનો પ્રદેશ દબાવવા માંડયો હશે અને એ પ્રદેશ ઘણા વખતથી માન્યખેટને તાબે હોવાથી માન્યખેટના રાજા તૈલપનો સામત સામે થયો હશે પ્ર ચિ મા બારપ્પ મૂળરાજ ઉપર ચડી આવ્યો એમ જ કહ્યુ છે. મૂળરાજને આ લડાઈથી ખરેખર કેટલો લાભ થયો તે કહી શકાતું નથી. પણ ભરૂચ કે તેની આસપાસનો પ્રદેશ એ પછી પચાવન વર્ષે પણ બારપ્પના વશના હાથમા હતો એમ ઉપર ઉલ્લેખેલા ત્રિલોચનપાલના લેખથી જણાય

---

૧ પ્ર. ચિ પૃ. ૪૬.

૨ દ્વયાશ્રયમા બારપ્પ સાથેની લડાઈનું કારણ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. "એક વખત મૂળરાજની સભામા જુદા જુદા રાજાઓ તરફથી આવેલી ભેટોની તપાસ થતી હતી ત્યા લાટ દેશના દ્વારપ્પે (બારપ્પે) મોકલેલો કુલક્ષણો હાથી જોઇને પોતાના પુત્ર ચામુંડની સલાહથી મૂળરાજે લાટ ઉપર ચડાઈ કરી. તેમા મૂળરાજ પોતે સાબરમતી સુધી આવી પાછળ રહ્યો અને ચામુડે આગળ જઇ લાટના રાજાને હરાવી મારી નાખ્યો." (જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૬ શ્લો ૧૬ થી ૯૪) આથી ઉલટુ પ્ર. ચિ. માં બારપ્પે મૂળરાજ ઉપર ચડાઇ કરી એમ કહ્યુ છે. (જુઓ પૃ. ૪૪)

છે. આ સ્થિતિમા મૂળરાજે કદાચ ખેડાનો કેટલોક ભાગપોતાને તાબે લઇને સંતોષ માન્યો હોય એ સંભવિત છે.[1]

ચોહાણ રાજા વિગ્રહરાજ સાથે લડાઈ.

આ લાટ ઉપરની ચડાઈનો સમય કોઈએ આપ્યો નથી પણ તૈલપે માન્યખેટ વિ સં ૧૦૩૦ માં લીધુ એ જોતા ૧૦૩૦ પછી આ યુદ્ધ થયુ હશે. હવે પ્રબધચિંતામણી કહે છે કે જે વખતે બારપ્પે મૂળરાજ ઉપર ચડાઈ કરી એ વખતે મૂળરાજ ઉપર સાભરનો રાજા ચડી આવ્યો હતો[2] એટલે મૂળરાજે એમાથી એક સાથે લડાઇ ચાલતી હોય ત્યા બીજો પછવાડેથી હલ્લો કરેતો? એનો મત્રીઓ સાથે વિચાર કરી થોડો વખત કંથાદુર્ગમા ભરાઈ બેસવાનુ પસદ કર્યું, પણ છેવટ સાહસિક વૃત્તિથી સાભરના રાજાના તબુમા પેસી જઇ "તૈલપ રાજાના સેનાપતિને હું શિક્ષા કરી લઉ ત્યા સુધી તમારે મારા ઉપર પછવાડેથી હલ્લો ન કરવો" એવી વિનતિ કરી અને પછી તો "મૂળરાજે બારપ્પને હરાવ્યો એ જોયુ એટલે શાકભરીનો રાજા પાછો ભાગી ગયો"[3]

હવે શાકભરીનો રાજા ચડી આવ્યાનો પ્ર-ચિ શિવાય દ્વયાશ્રય આ કે બીજા કોઈ પ્રબધમા ઉલ્લેખ નથી પણ રણથભોરના ચોહાણ વંશી વીર પુરુષ હમ્મીરનુ હમ્મીર મહાકાવ્ય નામનુ કાવ્ય વિ સ ૧૪૮૦ ની આસપાસમા લખનાર નયચદ્રસૂરિએ લખ્યુ છે કે

---

૧ મૂળરાજે બારપના લશ્કર ઉપર તુટી પડી તેને હરાવી તેની પાસેથી દશહજાર ઘોડાઓ તથા અઢાર હાથીઓ લુટી લીધા એમ પ્ર ચિ. મા લખ્યું છે (પૃ. ૪૬) લાટ જીતવાની વાત નથી કરી પણ ચડી આવેલા દુશ્મનને હરાવ્યો એટલુજ કહ્યુ છે, એ યાદ રાખવાનુ છે.

૨ પ્ર. ચિ પૃ ૪૮

૩ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૬; વિ સ. ૧૦૪૩ ના તામ્રપત્રના त्र्यम्बकइव विहिताचलाश्रय. શબ્દોમા ઉપર પ્રમાણે કથકોટના કિલ્લામા આશ્રય લીધો હોવાનુ સૂચન બુલ્હરે કહ્યુ છે

"ચોહાણ રાજા વિગ્રહરાજે લડાઇમાં મૂળરાજને મારીને ગૂર્જર દેશને જર્જરિત કરી દીધો."[૧]

આ ચોહાણ વિગ્રહરાજ મૂળરાજનો સમકાલીન હતો એટલી વાત સાચી છે કારણ કે વિ. સં ૧૦૩૦ નો એનો હર્ષનાથના મંદિરનો શિલાલેખ મળ્યો છે.[૨] પણ નયચંદ્રસૂરિ અને મેરૂતુંગસૂરિ બેમાંથી કોને સાચો માનવો? પં ભગવાનલાલ તો ધારે છે કે મૂળરાજને ચોહાણ રાજાએ હરાવ્યો હશે પણ એ તાબે થઈ જતાં ચોહાણ રાજા પાછો ગયો હશે, અને રાસમાળાના કર્તાએ "મૂળરાજે કાંઈક સાલસ આપીને અજમેરના લશ્કરને પાછું કહાડયું" એમ લખ્યું છે.[૩] પ્ર. ચિ ના વર્ણનમાંથી પણ મૂળરાજની જીત થઈ હોય એવો તો અર્થ નથી જ નીકળતો. ચડી આવેલો રાજા મેરૂતુંગ કહે છે તેમ પાછો જાય એ તો સંભવિત નથી અને નયચંદ્રસૂરિના શબ્દો સ્પષ્ટ છે એ જોતાં તેના 'હણીને (निहत्य)' શબ્દનો 'હરાવીને' અર્થ કરવો એજ યોગ્ય છે. અને હમ્મીર મહાકાવ્ય કરતાં વધારે વિશ્વસનીય પૃથ્વીરાજ ચરિતમા ફક્ત "મૂળરાજને કથાદુર્ગમા નસાડી મૂકયો" એટલુ જ કહ્યુ છે અને એજ બધુ જોતા સાચુ જણાય છે[૪]

હવે મૂળરાજનુ જે સાચુ પરાક્રમ કોઇ પ્રબન્ધ કર્તાએ નથી વર્ણવ્યુ તથા રાસમાળામા તેમજ ગેઝીટીઅરમા પણ નીચેના લેખોની

---

૧ श्री मूलराज समरे निहत्य यो गुजर जर्जरतामनैषीत् ।

હમ્મીર મહાકાવ્ય સ ૨ શ્લો. ૯

નયચંદ્રસૂરિના સમય માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૪૪.

૨ એ. ઇ. ગ્ર. ૨ પૃ. ૧૨૧

૩ મુંબઈ ગેઝીટીઅર પૃ. ૨૫૯ અને રાસમાળા પૃ. ૫૯

૪ જુઓ —

त्यक्त तपस्विना (स्वच्छ) यशोशुक्रमितीव यः ।
गुजर मूलराजाख्यं कथादुगमवोविशत् ॥

પૃથ્વીરાજ વિજય સ. ૫ શ્લો. ૫૧

ખબર ન હોવાથી નથી વર્ણવાયુ પણ જેની માહીતી તથા યથાર્થતાની ખાત્રી એ સમકાલીન ઉત્કીર્ણ લેખો આપે છે તે જોઈએ.

મૂળરાજે ધરણીવરાહને હરાવ્યો.

વિ. સ ૧૦૫૩ ના જે ધવલના લેખનો ઉપર ઉલ્લેખ આવી ગયો છે તે લેખના બારમા શ્લોકમા લખ્યુ છે કે "પ્રબળ સૈન્યવાળા અને દર્પાંધ મૂળરાજે મદાંધ હાથી ઝાડને ઉખેડી નાખે તેમ જે ધરણી વરાહ-રાજાને ઉખેડી નાખ્યો હતો તે શરણે આવેલાને ધવલે આશ્રય આપ્યો"[1]

આ શ્લોકમા કહેલો મૂળરાજ તે પાટણનો સોલકી મૂળરાજ જ એમા તદ્વિદોને સંદેહ નથી પણ એ મૂળરાજે ગાદી ઉપરથી ઉખેડી નાખેલો ધરણીવરાહ કોણ? ઉપરનો લેખ છપાવતા ડા. કીલહોર્ને આ ધરણીવરાહ જુનાગઢનો કોઈ ચૂડાસમાવશી હશે એવો આધાર વગરનો તર્ક કર્યો છે[2] વઢવાણનો ચાપોત્કટ ધરણીવરાહ અહી વિવક્ષિત હોય એવો પણ બીજો તર્ક થાય પરતુ એ ધરણીવરાહ છેક વિ. સ. ૯૭૦મા વિદ્યમાન હતો[3] એટલે એને પણ વિચારમાથી બાદ કરવો પડશે મુનિ જિનવિજયજી પરમાર વશનો કોઈ રાજા ધારે છે.[4] જ્યારે પ. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉતો આબુના પરમારોની વશાવળીમા (૪થા) કૃષ્ણરાજ અને (૬ઠ્ઠા) મહીપાલકે દેવરાજ વચ્ચે જે નામ ખુટે છે તે નામ ધરણીવરાહ હતુ એમ કિરાડુના તથા વસતગઢના લેખોની મદદથી સિદ્ધ કરે છે અને મૂળરાજે જેને ઉખેડી નાખ્યો તે આ આબુનો પરમાર ધરણીવરાહ જ એવુ નક્કી કરે છે આબુનો ધરણીવરાહ જ

---

૧ य मूलादुरमूलयद् गुरुवल श्री मूलराजो नृप दर्पान्धो धरणीवराह नृपति यद्वद्विप' पादप । आयात भुवि कांदिशीकमभिको यस्तशरण्यो दधौ ।
પ્રા. જૈ. લે. સ લેખાક ૩૧૮ શ્લો ૧૨

૨ એ. ઇ. ગ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૭

૩ જુઓ પૃ. ૯૬–૯૭

૪ પ્રા. જૈ. લે. સ. પૃ. ૨૦૪

ગોડવાડના રાષ્ટ્રકૂટ ધવલને શરણે જાય, વઢવાણનો રાજા ન જાય એ પં. રેઉજીની દલીલ પણ યોગ્ય જણાય છે.[૧]

આબુના ધરણીવરાહે મૂળરાજનું સામંતપદ કબુલ કર્યું.

આ રીતે મૂળરાજે આબુના પરમાર રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકયો ખરો પણ ભાગ્યાના ભેરૂ ગોડવાડના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધવલે જેમ એક વખત મૂળરાજને મદદ કદી હતી તેમ આ વખતે ધરણીવરાહને મદદ કરી. પરિણામે એને આબુનું રાજ્ય તો પાછું મળ્યુ હશે પણ મૂળરાજની આધીનતા સ્વીકારવી પડી એમ લાગે છે. આબુના રાજાઓ, આ રીતે મૂળરાજના વખતથી જ ગુજરાતના સામત થયા છે[૨] મૂળરાજની સુરાષ્ટ્ર ઉપરની ચડાઇના કલ્પિતવર્ણનમાં હેમચંદ્રે મૂળરાજના પક્ષમાં આબુનો રાજા તથા શ્રીમાલનો રાજા હોવાનું કહ્યું છે અને આ શ્રીમાલનો રાજા તે અર્બુદેશ્વર (આબુનોજ રાજા) એમ ટીકાકાર અભયતિલકગણિ કહે છે[૩] તે બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાથી યથાર્થ લાગે છે[૪].

ભિન્નમાલમા જ મૂળરાજના પિતાનુ રાજ્ય હોવાનુ ઉપર અનુમાન કર્યુ છે. એ ભિન્નમાલને કોઇક કારણથી મૂળરાજે છોડયું ખરૂ પણ એ ઉપર એની નજર તો હોય જ અને આ રીતે પરમાર ધરણીવરાહને હરાવવાથી ભિન્નમાલ અને આબુના પ્રદેશ ઉપર પાછુ એનું સ્વામીત્વ થયુ. આ બનાવ કયારે બન્યો? મુંજે પાછલાં વર્ષોમાં માલખેડના તૈલપ સાથે શત્રુતા કર્યાનું, અને છેવટ ગોદાવરી ઓળંગીને તૈલપ સાથે લડવા જતાં ત્યાંજ પકડાઈને મુંજ મરણ પામ્યાનુ પ્ર.

---

૧ ભા. પ્રા. રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૭૧

૨ સદર પૃ. ૭૧

૩ દ્વયાશ્રય સ. ૫. શ્લો. ૪૩-૪૫ અને ૪૫ ઉપરની ટીકા.

૪ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા પૃ. ૭૪ તથા મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૭૨, ઉપર કહેલા ધરણીવરાહના પ્રપૌત્ર કૃષ્ણરાજનો વિ. સ. ૧૧૧૭ નો લેખ ભિન્નમાલથી મળ્યો છે.

ચિ. માં વર્ણન છે.[1] અને બીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી તે વર્ણનનો મુખ્ય મુદ્દો યથાર્થ ભાસે છે. હવે મુજથી એકવાર હારેલો તથા ઘણું કરી તેની આધીનતામાં રહેલો મૂળરાજ ઉપર પ્રમાણે દક્ષિણની લડાઈમા મુજ રોકાયેલો હોય ત્યારે જ કાંઈક સાહસ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે વળી વિ સ ૧૦૪૩ ના તામ્રપત્રમા ફક્ત રાજાધિરાજ જેવી સાદી પદવી જ વાપરી છે ત્યારે વિ. સં ૧૦૫૧ ના તામ્રપત્રમાં સ્વતત્ર રાજાને યોગ્ય "પરમ ભટ્ટાર્ક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર" જેવા બિરૂદો છે. એ જોતા ૧૦૪૩ અને ૧૦૫૧ વચ્ચે અને વિજય પછી તરત જ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા જોતાં તથા મુજની સ્થિતિનો વિચાર કરતા વિ. સ. ૧૦૪૯ કે ૫૦ મા મૂળરાજે આબુના રાજાને હરાવ્યો હશે એમ મારૂ અનુમાન છે.

મૂળરાજ સ્વતંત્ર રાજાધિરાજ

ઉપર કહેલા બલેરાના દાનપત્રમા ૫ મ. ૫ મૂળરાજદેવે વિ. સં. ૧૦૫૧ માઘ સુદિ ૧૫ ને દિવસે પોતાની માલીકીના સત્યપુર મડલમા આવેલુ વરણુકગામ ચદ્રગ્રહણના પર્વમાં ભગવાન અંબિકાપતિને પૂજીને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્ય અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે કાન્યકુબ્જ (કનોજ)થી નીકળેલા અને સર્વ વિદ્યા પારગત તપોનિધિ શ્રી દુર્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી દીર્ઘાચાર્યને આપ્યુ છે[3]

આ તામ્રપત્ર મૂળરાજના ઇતિહાસમા બહુ ઉપયોગી છે આ તામ્રપત્રમા ઉપર કહ્યુ છે તેમ પ્હેલીજવાર સ્વતત્રતાસૂચક ૫ મ. ૫. બિરૂદ વપરાયેલ છે. બીજુ વિ સં. ૧૦૩૦ મા ગભૂના વિષયના પાલજ્ય ગામની જમીન દાનમા અપાયલી છે. આ ગભૂતા તે હાલનુ

---

૧ પ્ર. ચિ. મા મુજરાજ પ્રબધ પૃ. ૫૬ થી ૬૦

૨ ભારતકે પ્રાચીન રાજવશ પ્ર. ભા. પૃ ૧૦૦ તથા તેની ટિ. ૧ માં આપેલા ઉલ્લેખો

૩ એ. ઈ. ગ્ર. ૧૦ પૃ. ૭૬ ગુજરાતના ઐ. લે. ન. ૧૩૮

ગાંભૂ અને ગભૂતા વિષય કે પથક તે કડી જીલ્લાનો વાડાવલી વિભાગ હોવો જોઈએ એમ ડા. બુલ્હરે તર્ક કર્યો છે.[૧] અને વિ. સં. ૧૦૪૩ ના તામ્રપત્રમા મોઢેરા અર્ધાષ્ટમનું કંબોઈકા (હાલનું કબોઈ) ગામ દાનમાં આપેલુ છે.[૨] આ બેય પ્રદેશો પાટણથી બહુ દૂર નથી. પણ આ ત્રીજા તામ્રપત્રનું સત્યપુર તે જોધપુર રાજ્યનું સાચોર અને વરણક તે જ્યાથી આ પતરા મળ્યાં છે તે બલેરા ગામ.

મતલબ કે વર્ધીપથક (કે વઢીઆર), તેને અડીને આવેલો ગભૂતાપથક, અને સારસ્વત મડલ જેમા મોઢેરા અર્ધાષ્ટમ આવી જતો હશે એટલો પ્રદેશ પ્હેલા મૂળરાજને તાબે હતો તેમા આ સત્યપુર મડલ નામનો પાટણની ઉત્તરનો પ્રદેશ ઉમેરાયો હોવાનું ઉપરના દાનપત્રથી જણાય છે. મૂળરાજને ઉપર કહેલા આબુના રાજા ઉપરના વિજયથી ઘણો લાભ થયો છે એક તો તેણે આબુની સત્તા નીચેનો સારસ્વત મડલને અડીને આવેલો ભાગ જેને એ સત્યપુર મંડલ કહે છે તે ખાલસા કર્યો. એ ભાગના ગામનુ દાન આપ્યુ છે એથી એ ચોક્કસ થાય છે. અને આબુ તથા ભિન્નમાલના પરમાર રાજાને સામત બનાવ્યો જેથી પોતાની ઉત્તર દિશા સુરક્ષિત થઈ.

વિ સં. ૧૦૫૧માં ઉપરનુ દાનપત્ર આપ્યુ ત્યારે મૂળરાજ ઘણો વૃદ્ધ હોવો જોઈએ અને ૧૦૫૩માં તો એનો દેહાત થયો એમ પ્રબધો કહે છે[૩] એટલે મૂળરાજના પચાવન વર્ષ જેટલા લાબા રાજ્યકાળના જેટલા રાજકીય બનાવો વિષે ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કે

---

૧ ઇ. એ. ગ્ર ૧૫ પૃ. ૧૮૮

૨ ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૧૯૧ બુલ્હરના તામ્રપત્રોમાનુ પ્હેલું. ગુજરાતના ઐ. લે. લેખ ન. ૧૩૭

૩ પ્ર. ચિ. પૃ. ૫૨ તથા તે ઉપર ટિ. ૯૦, બુલ્હર અને મુંબઇ ગેઝી. ટીઅરના લેખક મૂળરાજના અન્ત માટે વિ. સ. ૧૦૫૨-૫૩ની સાલ કબુલ કરે છે. જુઓ ઈ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૩ અને મું. ગે. પૃ. ૧૬૨

પ્રબંધોમાં કાઇપણ સૂચન જળવાઇ રહ્યું છે તેનુ અવલોકન આપણે કર્યું. હવે મૂળરાજના બીજા કામોનુ ટુંકામા અવલોકન કરી લઇએ.

મૂળરાજની શિવભક્તિ અને તેણે બંધાવેલાં મંદિરો

મૂળરાજ પરમ શિવભક્ત હતો એટલુ તો એના દાનપત્ર ઉપર નંદીની છાપ મળી છે અને તેણે ભગવાન શંકરને પૂજીને બે દાનો શૈવ આચાર્યોને અને એક શૈવ મન્દિરને આપેલ છે એથી ચોક્કસ થાય છે. વળી મૂળરાજે વર્દ્ધિવિષય (વઢીઆર)મા આવેલા મંડલી ગામમા સ્થાપેલા મૂલનાથને વિ. સં. ૧૦૪૩માં દાન આપ્યુ છે એ જોતાં પ્રબંધચિંતામણિમા મૂળરાજે મંડલી ગામમા મૂલેશ્વરનુ મંદિર કરાવ્યાનુ કહ્યુ છે[૧] તેને મૂલરાજના આ તામ્રપત્રનો ટેકો છે મૂળરાજ કદાચ વારવાર આ મંડલી ગામમા[૨] પોતે સ્થાપેલા શંકરના દર્શન કરવા જતો હશે પણ પ્ર. ચિં., સુ સં. (સ. ૨ શ્લો. ૩) અને વ. વિ (સ ૩ શ્લો ૬)મા દર સોમવારે સોમેશ્વરની યાત્રા કરવા મૂળરાજ જતો એમ લખ્યું છે તે તો દેખીતુ અસંભવિત છે

આ ઉપરાંત પાટણમા મૂળદેવસ્વામીનુ મંદિર કરાવ્યુ તથા ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ મંદિર બંધાવ્યુ. અને તેના ચિન્તાયક (મઠપતિ) તરીકે કંથડી નામના સરસ્વતીને કાંઠે રહેતા એક તપસ્વીના શિષ્યની કેવી રીતે યોજના કરી તે સબંધી અને ખાવાપીવામાં ખૂબ મોજશોખથી રહેવા છતા નિષ્કપટ બ્રહ્મચર્ય પાળતા તે કંકરોલે મૂળરાજની રાણીના શરીરમા કોઢ ઉત્પન્ન કર્યાની તથા મટાડયાની ચમત્કાર પૂર્ણ કથા પ્ર. ચિં મા આપેલી છે[૩] પણ એ વાર્તાનો ઇતિહાસમા કશો ઉપયોગ

---

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૪૭

૨ આ મંડલી ગામ તે વઢીઆર પ્રદેશમા જ પંચાસર પાસે આવેલું માંડલ ગામ. ડા બુલ્હરે એ ગામ જઇ તપાસ કરી હતી પણ તેને ત્યા આ મૂલેશ્વર મહાદેવના મંદિરની કાંઈ નિશાની ન મળી. (ઈ એ. ગ્ર. ૬ પૃ ૧૯૧–૯૨)

૩ પ્ર. ચિ પૃ. ૪૬ થી ૪૯

ત્રિપુરૂષ ધર્મસ્થાન કે ત્રયીદેવગૃહ નામનુ શંકરનું મંદિર મૂળરાજે પાટણમા બંધાવ્યાનું સુ. સં. (સ ૨ શ્લો. ૪) તથા સુ. કી. ક (શ્લો ૨૩)માં પણ કહ્યુ છે.

સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયનો ભગ્નાવશેષ (પૃ. ૧૬૪ સામે)

નથી. બાકી ત્રિપુરૂષધર્મસ્થાન પાટણમાં તેરમા શતકમાં હતુ અને તે મૂળરાજે બંધાવેલુ મનાતુ હતું એટલુ ચોક્કસ. મૂળરાજને, પોતાનાં મોસાળ પક્ષના માણસોને કતલ કરી નાખીને ગાદી મેળવેલી તેનો પાછલી અવસ્થામા પસ્તાવો થતાં તે સિદ્ધપુર જઈ વસ્યો અને ત્યાં તેણે રુદ્રમાળ મદિર બધાવવા માંડયુ પણ તે પુરૂ કરવા તે જીવ્યો નહિ એમ રાસમાળા (પૃ. ૬૧–૮૮)માં લખ્યુ છે. પણ વિ. સં. ૧૦૪૩મા મૂળરાજે સરસ્વતીમા નાહીને શ્રી સ્થલના રૂદ્રમહાલયદેવને પૂજીને દાન આપ્યુ છે એ દાનના શબ્દો જોતા રૂદ્રમહાલયનુ મદિર એ વખતે પુરૂ.થઈ ગયેલુ હતુ એટલું જ નહિ પણ મૂળરાજ પ્હેલાંનું એ હશે એમ લાગે છે. મૂળરાજે પોતે બધાવ્યુ હોત તો ‘સ્થાપિત’ કે એ મતલબના શબ્દો તામ્રપત્રમા હોત

પ્ર. ચિં. (પૃ ૪૬)મા મૂળરાજ વસહિકા નામનુ એક જૈન ધર્મસ્થાન પણ મૂળરાજે પાટણમાં બધાવ્યાનુ લખ્યુ છે. અને તેના પુત્ર ચામુડે વીરગણિ નામના જૈન સાધુનો આચાર્ય મહોત્સવ મોટા આડબરથી કર્યો હોવાની પણ દતકથા છે.[૧] પણ ઉપર કહ્યુ તેમ મૂળરાજ પરમ શિવભક્ત હોવાથી તેણે જૈન ધર્મસ્થાન ઉભુ કર્યું હોવાનો સભવ નથી પણ ગેઝીટીઅરમા તર્ક કર્યો છે,[૨] તેમ પાટણના કોઈ જૈન ગૃહસ્થે કે જૈનસંઘે મૂળરાજના નામથી જૈનમન્દિર બાંધ્યુ હોય તો એ સંભવ છે. વળી મૂળરાજના યુવરાજ ચામુંડે બધા ધર્મોનુ સમાન વૃત્તિથી પાલન કરવાના જૂના કાળથી ચાલ્યા આવતા રાજધર્મને અનુસરી જૈન મન્દિરને ધૂપ, દીપ, માળા વગેરે માટે એક ખેતરનુ દાન આપ્યાનુ વિ. સ. ૧૦૩૩ના તેના હજી ન છપાયેલા દાનપત્રમા કહ્યું છે,[૩] એ હકીકત ઉપરના તર્કને ટેકો આપે છે

૧ જૈ. સા ઈ. પૃ. ૧૯૮

૨ મુંબઇ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૬૧

૩ શ્રી. કે. હ. ધ્રુવને મળેલું આ દાનપત્ર સ ૧૯૯૨ ના અન્ત સુધી શ્રી મુનિ જિનવિજયજી પાસે હતું. (જુઓ બારમા સાહિત્ય સંમેલનમાં મુનિજીએ આપેલું વ્યાખ્યાન.)

ઉત્તર પૂર્વના બ્રાહ્મણોનું ગુજરાતમાં આવવું

મૂળરાજે કુરૂક્ષેત્ર, નૈમિષારણ્ય, કનોજ, પ્રયાગ, કાશી, ગગાદ્વાર, ગૌડ વગેરે દેશોથી વિદ્વાન, કર્મનિપુણ બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમા તેડાવીને તેઓને સિદ્ધપુર, સીહોર, ખભાત વગેરે ગામો દાનમા આપ્યા એવી દતકથા છે અને સ્થળ માહાત્મ્યોમાં એ દતકથા નોધાયેલી પણ મળે છે.[1] છતા જે ત્રણ દાનપત્રો અત્યાર સુધીમાં મળ્યાં છે તેમાનું એક શૈવ મન્દિરને અને બે શૈવ આચાર્યોને અપાયા છે વળી શીહોર કે ખભાત મૂળરાજના તાબામા હોય એમ માનવુ મુશ્કેલ છે. એટલે આ દતકથાને વિશેષ વજન આપવા જેવુ નથી લાગતુ છતા મૂળરાજે કનોજથી નીકળેલા શૈવ આચાર્યને દાન આપ્યુ છે એ જોતા તેના તેડાવવાથી કે પોતાની મેળે ઉત્તરમાથી તથા કનોજ વગેરે પ્રદેશથી બ્રાહ્મણોનો આવરો મૂળરાજના વખતથી શરૂ થયો હોય અને તેઓ-માથી કોઈને મૂળરાજે દાનો આપ્યા હોય એ સભવિત છે

મૂળરાજનું દાતાપણું

ત્રણ દાનપત્રો અત્યાર સુધીમા મળ્યા માટે મૂળરાજે ત્રણજ દાનો આપ્યા હશે એમ તો કહેવાય જ નહિ દરેક રાજવશના અનેક દાનપત્રો નષ્ટ થઈ ગયા હોવાનો સભવ છે. અને મૂળરાજની દાતા તરીકે પ્રશસા તો બધા પ્રબધકારો કરે છે. હેમચદ્ર કહે છે[2] કે "મૂળરાજ બ્રહ્મણોનો અને સાધુઓનો પૂજક હતો અને યાચકોની મોટી આશાઓ પુરતો." સોમેશ્વર કહે છે કે "તેણે દાનોથી દારિદ્રય જીતી લીધુ હતુ,"[3] પ્ર ચિ. તો "બલિરાજાથી જન્મેલી ત્યાગ રૂપી

---

૧ જુઓ રાસમાળા પૃ. ૯૦-૯૧ તથા મુબઇ ગેઝીટીઅર પૃ. ૧૬૧. શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા પણ આ દતકથાને સ્વીકારે છે, અને મૂળરાજે રૂદ્રમહાલયની પ્રતિષ્ઠા માટે તેડાવેલા ઉત્તરના આ બ્રાહ્મણોની સખ્યા એક હજારની હોવામાં ઔદીચ્ય સહસ્ર નામનું મૂળ જુએ છે. (જુઓ પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૦ અ. ૮ પૃ. ૧૮૮)

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૧ શ્લો ૧૮૧-૧૮૪

૩ दानोपहतदारिद्र्यं शौर्यनिर्जितदुर्जन ।

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫

વેલને મૂળરાજરૂપી દાતામાં ફળ આવ્યાં" એમ કહે છે.[૧] અને વિ. સં. ૧૦૪૩ના દાનપત્રમાં "દાનના જળથી ભીના હાથવાળો" મૂળરાજને કહ્યો છે[૨]

દાન વ્યવસ્થા માટે અધિકારીની નીમણુંક.

ઘણા દાનો કરનારને દાનોની વ્યવસ્થા માટે ખાસ અધિકારી રાખવો પડે એ સ્વાભાવિક છે. જૂના કાળમા આવા અધિકારીઓ રાખવાનો રિવાજ હતો જ અને વિ. સં. ૧૨૭૩ની પ્રભાસપાટણની શ્રીધર પ્રશસ્તિમા તેના નાયક શ્રીધર નામના નાગર બ્રાહ્મણના મૂળ પુરૂષ ઉયાભટ્ટ નામના જોષીના આશીર્વાદથી મૂળરાજે શત્રુરાજાઓને મારીને વિશાળ રાજ્ય ભોગવ્યુ અને તેના માધવ, લૂલ અને ભાભ નામના ત્રણ દીકરાઓને મૂળરાજે વાવ, કુવા, તળાવો, મઠો, મદિરો, સત્રાલયો વગેરેની દેખરેખનું કામ સોંપ્યુ હતુ એમ કહ્યુ છે.[૩] અલબત્ત બસો-સવાબસો વર્ષ પછી રચાયેલ પ્રશસ્તિની વિગતો કવિકલ્પિત હોવાનો સભવ છે. પણ પછીના શ્લોકમા માધવ મૂળરાજનો મિત્ર તથા મહામત્રી હતો અને તેને ચામુડે કન્હેશ્વર નામના ગામનુ દાન

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૫૧ શ્લો. ૨૭

૨ दानतोयार्द्रीकृतकरः ૧૦૪૩નું દાનપત્ર.

૩ यदीयाशीर्वादैरमरपतिकार्पण्यजनक
भुनक्ति स्वायत्त निहतरिपुराज्यं चिरतरम् ।
निहत्य क्ष्मापालानणहिलपुरे मूलनृपतिः
प्रभुत्व तत्पुत्रे त्वकृत सुकृतार्थव्यवसितम् ॥ શ્લો. ૮

वापीकूपतडागकुट्टिममठप्रासादसत्रालयान्
सौवर्णध्वजतोरणापणपुरग्रामप्रपामंडपान् ।
कीर्तिश्रीसुकृतप्रदान्नरपतिः श्री मूलराजस्त्रिभि
स्तैरप्रांसनिभैर्व्यधापयदय चौलुक्यचूडामणिः ॥ શ્લો. ૧૦

કર્યું હતુ એમ કહ્યું છે.[1] એ જોતાં આ માધવ ધર્માદાખાતાનો મત્રી હોવાનો સંભવ લાગે છે.

મંત્રીમંડળ અને તામ્રપત્રોની વિગતો.

મૂળરાજના મત્રી મડળમા બીજા કોણ કોણ હતા ? મૂળરાજના તામ્રપત્રોમા પાછળનાં તામ્રપત્રો પેઠે મહામાત્યનુ નામ નથી આપ્યું, એટલે સીધો પત્તો નથી લાગતો તામ્રપત્રને છેડે લેખક તરીકે ૧૦૩૦ ના તામ્રપત્રમા કેલ નામ છે જ્યારે બીજાં તામ્રપત્રોમા કાયસ્થ જેજજના પુત્ર કાચનનું નામ છે. દૂતકનુ નામ ૧૦૪૩ના તામ્રપત્રમા તો નથીજ, જ્યારે છેલ્લા તામ્રપત્રમા મહત્તમ શિવરાજનુ નામ દૂતક તરીકે છે. દૂતક તરીકે સાધિ વિગ્રહિકનો ઉલ્લેખ ૧૦૩૦ના તામ્રપત્રમા જ છે પછીનામા નથી. ધોરણ પ્રમાણે मूलराजस्य એ રીતે મૂળરાજની સહી એય તામ્રપત્રોમા છે.

પુરોહિત નાગર બ્રાહ્મણ સોલ

શ્રીધર પેઠે તેનાજ સમકાલીન કવિશ્રી સોમેશ્વરે પોતાની વશાવળી આપતા નગર (વડનગર)ના રહેવાસી ગુલેવાકુળના શ્રીસોલશર્મા નામના પોતાના કુટુબના મૂળ પુરૂષને " શ્રી મૂળરાજે આગ્રહ કરીને પોતાનો પુરોહિત નીમ્યો હતો એમ કહ્યુ છે "[2] મૂળરાજના વશના ઘણા રાજાઓએ આ સોલના વશના નાગર બ્રાહ્મણોને પુરોહિત બનાવ્યા છે.

---

૧ प्रीत्या ग्रामवर ददौ निजपितुमित्राय कन्हेश्वर
य. श्री माधवनामधेयकृतिने तस्मै महामंत्रिणे ॥ એજન શ્લો ૧૨
એ. ઈ ગ્રં ૨ પૃ. ૪૩૭

૨ सोल सलीलमवनीमवतामसौ व
सौवस्तिकोस्त्विति वरं स्मरता स्मरारे ।
श्री गुर्जरक्षितिभृता किल मूलराज...
देवेन दूरमुपरुध्य पुरोदधे य. ॥
સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૮

पुण्ययशोभिवृद्धयेस्माभिरुपरिलिखितग्रामोयं स्वसीमापर्यन्तः सकाष्ठतृणोदकोप
यस्तोबरसहितः सदण्डदशापराधो वर्द्धिविषयमण्डल्यां स्थापितश्रीमूलनाथदे
वस्य मानतलायकपूर्वमस्माभिः प्रदत्तः ॥ मुनिमन्दावतन्निवासिजनपदैर्यथादीय
मानभागभोगकरहिरण्यादि सर्वमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वदास्मै मठपते
र्दातव्यं सामान्यं चैतत्पुण्यफलं बुध्वास्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्त
दायोयमनुमन्तव्यः पालनीयश्च ॥ उक्तं च भगवता व्यासेन ॥ षष्टिं वर्षसहस्राणि स्व
र्गे तिष्ठति भूमिदः ॥ आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥ बहुभिर्वसुधा भुक्ता राज
भिः सगरादिभिः ॥ यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं ॥ यानीह दत्तानि पुरा नरें
द्रैर्दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ॥ निर्माल्यवां[illegible]तानि तानि को नाम साधुः पुनराद
दीत ॥ लिखितमिदं शासनं कायस्थ[illegible]सुतकाञ्चनेनेति ॥ सम्वत् १०४३
माघ वदि १५ सोमे श्री मूलराजस्य ॥

મૂળરાજનું સં ૧૦૪૩નું તામ્રપત્ર (પૃ. ૧૬૮ સામે)

પુરોહિતનું મંત્રી મડળમાં મોટું સ્થાન હતુ એ એ જમાનાના ઉત્કીર્ણ લેખોથી દેખાય છે, અને આ ઇતિહાસમાં પણ આગળ ચાલતાં પુરોહિતનો કાર્ય પ્રદેશ દેખાશે. આ ઉપરાંત ભીમદેવ પ્હેલા એ અર્બુદના દડપતિ તરીકે નીમેલા વિમલ મત્રીનો પિતા વીરમહત્તમ પણ મૂળરાજનો કોઇક પ્રકારનો મંત્રી હતો એમ આબુ ઉપરના વિ. સં. ૧૨૦૨ના એક લેખથી જણાય છે.[1]

વળી દ્વયાશ્રયમાં જમ્બક અને જેહુલના નામો મળે છે. અને તેના ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે જમ્બક મહામંત્રી અને જેહુલ ખેરાલુનો રાણક તથા મહા પ્રધાન હતો. (જુઓ સ–૨ શ્લો. ૫૬) નામો કદાચ સાચાં નહોય પણ પદવીઓ સાચી માનવામાં વાંધો નથી.

મૂળરાજનુ મત્રીમડળ આવડુંજ હતુ એમ આથી માની લેવાની જરૂર નથી. પણ ન્હાનુ–હજી ઉગતુ રાજ્ય એટલે પુરોહિત, દાનાધ્યક્ષ, લેખક, સાન્ધિવિગ્રહિક, એકાદ બે–ખેરાળુના રાણા જેવા સામતો અને મહામંત્રી એટલાનુંજ મત્રીમડળ રાખ્યુ હોય એ સંભવિત છે.

મૂળરાજના પોતાના લેખોમા માત્ર 'સમસ્ત રાજપુરૂષોને કહે છે.' એટલાજ શબ્દો છે પણ વલભી દાનપત્રો ઉપરથી એ કાળમાં રાજ્યવહીવટના જે જે અધિકારો હોવાનુ પ્હેલા પ્રકરણમાં વર્ણન કર્યું છે તેજ મોટે ભાગે મૂળરાજના વખતમા ચાલુ હોવાનો સભવ છે.

મૂળરાજનું ચારિત્ર્ય

મૂળરાજ વિષે રત્નમાળમા લખ્યુ છે[2] કે 'તે નિર્દય, કપટી, પોતાનુ ધાર્યું કરનાર, શ્યામ વર્ણ અને કામદેવનો ગુલામ હતો તે લડાઇમા કુશળ ન હતો પણ છેતરીને દુશ્મનોને મારતો તથા પૈસો

૧ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સગ્રહ અવલોકન પૃ. ૧૪૫ તથા બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૨૯ જાનેવારીમા છપાયેલા 'વિમલ પ્રબધ ને વિમલશાહ' નામના લેખમા પૃ. ૮ ની ટિ. ૧ મા છપાયેલો લેખ.

૨ રાસમાળા પૃ. ૫૬

જમીનમાં દાટી રાખતો, પણ ચાવડાઓના શરીરના બાંધા સંબંધી વર્ણન કલ્પિત છે એમ રત્નમાળાના કર્તા પોતેજ કહે છે.[1] અને સોલંકીઓ સબંધી આવા વર્ણનો પણ કલ્પિતજ દેખાય છે. મૂળરાજ લોભી તો નહોતો જ, ઉલટું મેરૂતુંગ વગેરે લેખકો એના દાનીપણાની ખાસ પ્રશંસા કરે છે અને તે એના દાનપત્રોથી સાચી ઠરે છે.

ખરી રીતે મૂળરાજ દાની, મહા પરાક્રમી, બુદ્ધિશાળી, કુશળ રાજ્યકર્તા અને સોલંકી વંશની પાછલી મહત્તાનો ઉંડો અને મજબૂત પાયો રોપનાર હતો એમ એનાં કાર્યોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં દેખાય છે. શાકંભરીના ચોહાણ રાજા સાથે એને વેર થાય છે ત્યારે એણે એજ વંશની બીજી શાખા—એટલે નડૂલના ચોહાણો સાથે મૈત્રી સંબંધ બાંધ્યો જણાય છે. મૂળરાજ ચોહાણ રાજાની કન્યાને પરણ્યો હતો એ ચામુંડના લેખ ઉપરથી પ્હેલા નોંધ્યું છે. એ નડૂલના ચોહાણની કન્યા હોવાનો સંભવ છે વળી નડૂલના ચોહાણ વંશના સુધાના લેખમાં બલિરાજાએ મુંજરાજના લશ્કરને હરાવ્યું હતુ,[2] એમ લખ્યુ છે. આનો અર્થ વિચારતા શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથરેઉ કહે છે તેમ[3] માળવાના મુંજ રાજાએ મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી એ વખતે અથવા ગૂર્જરેશ મૂળરાજને દબાવ્યો એ વખતે રાષ્ટ્રકૂટ ધવલની સાથે રહીને આ ચોહાણ રાજા મુંજ સામે લડયો હશે, એમ લાગે છે મારા ધારવા પ્રમાણે એ વખતથી નડૂલના ચોહાણો સાથે

---

૧ लिखो कल्पनाप्रथतें बुद्धिभेद

રત્નમાળ, બીજુ રત્ન.

૨ જુઓ સુધાનો લેખ શ્લો. ૭

गाम्भीर्यधैर्यसदन व (ब) लिराजदेवो

यो मुजराज (ब)लभगमचीकरत्तम् ।

એ. ઈ. ગ્ર ૯ પૃ. ૭૦

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૮૬

ગુજરાતના રાજાઓનો મૈત્રી સંબંધ બધાયો અને ઘણીવાર તો નડૂલના ચોહાણોએ ગુજરાતના રાજાનું સામંત પદ સ્વીકાર્યું છે તે આગળ જોશું.

સોલંકી વંશનો મજબુત પાયો નાખનાર મૂળરાજ

ટુંકામાં રાસમાળાના કર્તાએ એ વખતે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનોની ખામીને લીધે, દંતકથાને આધારે, મૂળરાજે ગુજરાતનો મોટો ભાગ સોરઠથી–નર્મદા અને સહ્યાદ્રિના ઘાટ સુધીનો ભાગ પણ પોતાને તાબે કરી લીધો હતો એમ માન્યું છે.[1] અને શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા જેવાએ વગર તપાસ્યે સ્વીકારી લીધુ છે તે તો ભૂલ છે પણ સોલકી વંશના રાજ્યનો પાછળથી જે મોટો વિસ્તાર થયો તેનો પાયો –વિસ્તાર થઈ શકે તથા ખમી શકે એવો મજબૂત પાયો મૂળરાજે નાખ્યો એમ કહેવું જ યોગ્ય છે. અને મૂળરાજ અણહિલ પાટણની એક નાનકડી ઠકરાતનો ધણી હતો એ યાદ રાખવામાં આવે તો માલવપતિમુંજ, શાકંભરીપતિ વિગ્રહરાજ અને દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા તૈલપ જેવા ત્રણ દિશાના ત્રણ બળવાન પ્રતિપક્ષીઓ સામે ટકી રહીને તેણે ભાવિ સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો, એમાજ એની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ખરી રાજ્ય કુશળતા મને દેખાય છે. એ પરાક્રમી અને સોલંકી રાજ્ય સ્થાપનાના આચાર્ય મૂળરાજે, વૃદ્ધ અવસ્થામાં બધુ છોડી દઇને શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર)ના જે દેવની ભક્તિ આખી જીંદગી સુધી કરી હતી તે દેવની ભક્તિ કરતાં શ્રીસ્થળમાં જાતે પોતાના શરીરને અગ્નિમા હોમીને દેહત્યાગ કર્યો એમ, હેમચંદ્ર વગેરે પ્રબંધ લેખકો કહે છે.[2]

---

૧ રાસમાળા પૃ. ૮૮, તથા પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૦ અંક ૪ પૃ. ૧૮૭ માં છપાયલો શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનો લેખ જુઓ.

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૬ શ્લો ૧૦૭, વસંતવિલાસ સ. ૩ શ્લો. ૭ પ્ર. ચિં. પૃ. ૫૧–૫૨. વગેરે.

પ્રકરણ ૮ મું

ચામુંડ, વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજ.

વિ. સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૭૮

ચામુંડ મોટી ઉમ્મરે ગાદીએ બેઠો.

ચામુંડને યૌવરાજ્યાભિષેક તો, વિ. સ. ૧૦૩૩ પ્હેલાં મૂળરાજે જ કરેલો હોવાનુ મૂળરાજના પ્રકરણમા જોયુ છે. વીશ વર્ષની ઉમ્મરે તેને યૌવરાજ્યાભિષેક થયો હોય તો ગાદીએ બેસવા ટાણે તેની ઉમ્મર ચાળીશની ઉપર હોવી જોઈએ. આ ચામુડ રાજા વિષે પ્રબધોમાથી વિશ્વાસપાત્ર મનાય એવુ ખાસ કાઈ મળતું નથી અને તેનો ગાદીએ બેઠા પછીના સમયનો ઉત્કીર્ણ લેખ તો મળ્યોજ નથી. પ્ર ચિં. માં વિ સ ૧૦૫૩ થી તેર વર્ષ સુધી ચામુડે રાજ્ય કર્યું એટલુજ ફક્ત લખેલુ છે[૧]

માળવા તરફ વલ્લભનું પ્રયાણ.

દ્વયાશ્રયના ટીકાકારે આ ચામુંડ વિષે લખ્યું છે કે[૨] "ચામુંડરાજ અતિ કામથી વિકળ થઈ ગયો હતો એટલે વાચિણી (કે ચાચિણી) દેવી નામની તેની બેને તેને રાજગાદી ઉપરથી ખસેડી તેના પુત્ર વલ્લભને ગાદી ઉપર બેસાર્યો. એટલે અભિમાનથી ચામુંડ આત્મસાધના માટે કાશી જવા નીકળ્યો. ત્યા રસ્તામા માળવાવાળાઓએ તેને લુંટયો અને તેનાં છત્ર ચામરાદિરાજચિહ્નો લઈ લીધાં એટલે તેણે પાટણ પાછા આવી પોતાના પુત્ર વલ્લભને કહ્યુ કે "તું મારો પુત્ર હો તો માળવાવાળા પાસેથી મારાં છત્રાદિ પાછાં લાવ." પરિ-

---

૧ પ્ર. ચિ પૃ. ૫૨

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૭ શ્લો. ૩૧ ઉપરની ટીકા જુઓ. રાસમાળા પૃ. ૯૭ માં ટીકાકારનું કથન ઉતારવામા કાઇક ગડબડ થઇ છે.

ણામે વલ્લભ ઘોડાઓ સાથે કટકો (શત્રુઓ)ને કાપી નાખવા ઉપડયો." "પણ વલ્લભને રસ્તામા જ દૈવના કોપથી જેને વૈદ્યો ન ઓળખી શકયા તથા દવાઓ જેને ન જીતી શકે એવો રોગ લાગુ પડયો" અને દ્વયાશ્રયના ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે "આ શીતળા રોગથી વલ્લભ મરણ પામ્યો."[1] દ્વયાશ્રયમા ઉપર પ્રમાણે માળવાવાળાએ ચામુડનાં છત્રાદિ લઇ લેવાનું લખ્યુ છે ત્યારે પ્ર. ચિ. મા દુર્લભરાજ પોતાના ભત્રીજા ભીમને ગાદી ઉપર બેસારી વારાણસી જવા નીકળ્યો ત્યાં તેને માળવાના રાજા મુંજે "છત્ર ચામરાદિ રાજચિહ્નો મુકીને બાવાના વેષે આગળ જવુ હોય તો જાવ" એમ કહ્યુ એટલે તેણે પોતાને થયેલા આ અપમાનના ખબર ભીમને આપી, બાવાને વેષે તીર્થમાં જઈ દેહત્યાગ કર્યો એમ લખ્યુ છે.[2] હવે આ બન્ને વર્ણનો એકજ પ્રસંગનાં છે એ તો દેખીતુ છે મેરૂતુગે માળવાના રાજાનુ નામ મુજ લખ્યું છે તે તો ભૂલજ છે કારણ કે મુજ તો ૧૦૫૩ પ્હેલા મરણ પામ્યો હતો. મુજ પછી માળવાની ગાદી ઉપર સિન્ધુરાજ બેઠો હતો અને તેણે લાટ જીત્યાનુ નવસાહસાકચરિત (સ. '૧૦ શ્લો. ૧૭)માં કહ્યું છે એ જોતાં તેણે ચામુડને કનેડયો હોય એ સભવ છે.

હવે ચામુડના વર્ણન પ્રસંગમાં ગુજરાતનો કવિ શ્રીપાલ વિ. સ. ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રશસ્તિમા લખે છે કે "ચામુડના હાથીઓના મદની દૂરથીજ ગધ આવતા સિન્ધુરાજ ભાગી ગયો"[3] આજ બનાવનુ વર્ણન કરતા સાડા ત્રણસો વર્ષ પછી લખનાર જયસિંહ

---

૧ દ્વયાશ્રય સ. ૭. શ્લો. ૪૩ તથા ૪૮ તથા તેની ટીકા.

૨ પ્ર ચિ. પૃ. ૫૩

૩ सूनुस्तस्य बभूव भूपतिलकश्चामुण्डराजाव्हयो
यद्गन्धद्विपदानगंध पवनाघ्राणेन दूरादपि ।
विभ्रश्यन्मदगन्धभग्नकरिभिः श्रीसिन्धुराजस्तथा
नष्टः क्षोणिपतिर्यथास्य यशसां गन्धोपि निर्नाशित ॥

વડનગર પ્રશસ્તિ શ્લો. ૬ પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૪૫

સૂરિએ " સિન્ધુરાજને ચામુંડ રાજે લડાઈમાં મારી નાખ્યો."[1] એમ શ્રીપાલના ઉપરના કથનમાથી વધારે પડતો અર્થ કાઢી મૂળ શ્લોકના નષ્ટઃ (ભાગ્યો) નો ખોટો અર્થ કરી લખી નાખ્યુ છે. અને તેના ઉપર આધાર રાખી શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ પણ ચામુડે સિન્ધુરાજને માર્યો એમ લખે છે.[2] પણ જયસિંહ સૂરિના કુ ચ. ની પ્હેલા લખાયેલા પ્ર. ચિ. મા તથા દ્વયાશ્રયની ટીકામા માળવાના રાજાએ ગુજરાતના રાજાને કનેડયાનું કથન છે. અને ગુજરાતના રાજાએ માળવાના રાજાને માર્યો હોવાનું બીલકુલ સૂચન નથી અને એ બેય ગ્રન્થકારો કરતા જૂના શ્રીપાલના કથનમાંથી પણ ચામુંડે માળવાના રાજાને માર્યો તો શું પણ હરાવ્યાનો અર્થ પણ નીકળતો નથી. ગમે તે કારણથી સિન્ધુરાજનુ લશ્કર ગુજરાતમા આગળ ન વધતાં પાછું ફરી ગયુ એટલોજ અર્થ શ્રીપાલની આલકારિક ભાષામાથી નીકળે છે. આ રીતે બધાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતા જયસિહ સૂરિના કથનમા કશું ઐતિહાસિક સત્ય નથી એવો મારો મત થયો છે.[3]

માળવાના સિન્ધુરાજનું પાછા ફરવું

જુદા જુદા પ્રબધોનાં કથનોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા નીચે પ્રમાણે બનાવો બન્યા હોવાનો સભવ મને લાગે છે. પ્હેલા ચામુડને માળવાના સિન્ધુરાજે કનેડયો અને પછી તેનો પુત્ર વલ્લભરાજ કાંઈક વધારે લશ્કર વગેરે લઈ સિન્ધુરાજ સામે ગયો ત્યા

---

૧ રેજે ચામુણ્ડરાજોથ યશ્ચામુણ્ડવરોદ્ધુર. ।
सिन्धुरेन्द्रमिवोन्मत्त सिन्धुराज मृधेऽवधीत् ॥
જયસિંહસૂરિનુ કુ ચ સ. ૧ શ્લો. ૩૨

૨ રાજા ભોજ. પૃ. ૩૨

૩ પાછળના પ્રબધકારો ઐતિહાસિક ચોકસાઈની વૃત્તિ જ તેઓમાં ન્હોવાથી જૂના કથનોમા આવા ફેરફારો વૃત્તાન્તને આકર્ષક બનાવવા માટે વારવાર કરે છે.

સિન્ધુરાજ ગમે તે કારણથી માળવા તરફ પાછો ફર્યો અને વલ્લભરાજ રસ્તામાજ શીતળાથી મરણ પામ્યો.

"ચામુડ પીળા રગનો, ખાવાપીવાનો તથા કપડાનો શોખીન તેમજ બગીચાનો શોખીન હતો" એમ રત્ન માળામાં લખ્યુ છે. પણ તે ગ્રન્થના આવાં વર્ણનોમા વિશ્વાસ મુકવાનુ કારણ દેખાતુ નથી એ ઉપર કહ્યુ જ છે. ચામુડે દુર્લભ રાજને ગાદીએ બેસાર્યા પછી શુક્લ-તીર્થમાં જઈ અનંશન વ્રતથી દેહ ત્યાગ કર્યો એમ દ્વયાશ્રય (સ. ૭ શ્લો ૫૮)મા કહ્યુ છે. વિ. સ. ૧૦૬૬માં ચામુડ મરણ પામ્યો.

વલ્લભરાજ સં. ૧૦૬૬

ચામુડને ત્રણ પુત્રો હતા. વલ્લભરાજ, (૨) દુર્લભરાજ અને (૩) નાગરાજ. વલ્લભરાજ પિતા જીવતાંજ રાજ્ય કરતો હતો અને જીવતાજ મરણ પામેલો તથા ચામુડે દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાર્યા પછી દેહ ત્યાગ કર્યો એમ દ્વયાશ્રયમા વર્ણન છે. જ્યારે પ્રબધ ચિતામણિમા તેણે ૭ મહિના રાજ્ય કર્યું એમ કહ્યુ છે. સોલકી વશના અમુક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ચામુડ પછી વલ્લભરાજનું અને પછી દુર્લભરાજનુ નામ છે, જ્યારે નાગરાજનુ નામ નથી એ જોતાં વલ્લભરાજ થોડો વખત પણ પિતાના મરણ પછી જીવ્યો હોય હોય એવો સભવ મને લાગે છે[૧] આ વલ્લભે પિતાની આજ્ઞાથી માળવા તરફ કરેલી કુચનુ વર્ણન દ્વયાશ્રયમાથી ઉપર ઉતાર્યું છે. વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમાં, સુ. સ. વગેરેમા તથા પ્ર ચિ. ની અમુક પ્રતોમા પણ તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.[૨] પણ ઘણુ કરી ચામુંડ

---

૧ જુઓ વિ. સ. ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રાકારપ્રશસ્તિ શ્લો. ૭ (પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ નં. ૪૫) તથા વિ. સ. ૧૨૮૦નુ જયતસિંહનું તામ્રપત્ર ઈ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૧૯૬ જો કે મું. ગે. (પૃ. ૧૬૨) મા નોધ્યું છે તેમ કેટલાંક તામ્રપત્રોમા વલ્લભનુ નામ નથી.

૨ વડનગર પ્રાકારપ્રશસ્તિ શ્લો. ૭ તથા પ્ર. ચિ. પૃ. ૫૨ ટિ ૯૦ સુ. સ. સ. ૨ શ્લો. ૧૪, કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૧૦ અને સુ. કી. ક. શ્લો. ૩૨.

છુવતા બનેલા બનાવનુજ એ વર્ણન છે, અને એ ચડાઈમાં કદાચ રસ્તામાજ વલ્લભરાજ શીતળાથી મરણ પામ્યો અને દ્વયાશ્રય (સ. ૭ શ્લો. ૫૨) કહે છે તેમ એના સેનાપતિને કે પ્ર ચિં. કહે છે તેમ (ચામુડના સરદાર તરીકે) દુર્લભરાજને જગલ ઓળંગી પાછા ફરવુ પડ્યુ હોય એમ જણાય છે. આ વલ્લભરાજને જગઝંપન નામનુ બિરૂદ (એ, વાઘની પેઠે શત્રુઓ ઉપર તડાપ મારતો માટે એમ એક લેખક કહે છે.) મળ્યુ હતું એમ પ્રબધોમા કહેલુ છે[1] રત્નમાળામા કહ્યુ છે કે[2] " વલ્લભરાજ ધાટે ઠીંગણો અને પ્રબળ બુદ્ધિવાળો હતો, પાપ કર્મથી દૂર રહેતો, તેને આખે શરીરે તલ હતા, તેને રાજ્યનો ઘણો લોભ હતો." રત્નમાળના આ પ્રકારના વર્ણનની ઐતિહાસિક કિંમત કાંઈ નથી એ કહ્યુજ છે.

વલ્લભરાજ પછી દુર્લભરાજ પાટણની ગાદી ઉપર બેઠો અને તેણે સં. ૧૦૬૬થી ૧૦૭૮ સુધી સાડા અગીઆર વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ પ્ર. ચિ કહે છે.[3] આ દુર્લભરાજે પાટણમા દુર્લભ સરોવર બધાવ્યું હતુ એમ એજ ગ્રથમા કહેલુ છે.[4] અને આ દુર્લભ સરોવર પાટણની ખાઇની આગળ હતુ એમ વસંતવિલાસ (સ ૬ શ્લો. ૪૬)મા કહ્યુ છે.

---

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૫૦ ટિ. ૯૦ ૨ રાસમાળા પૃ ૯૭

૩ ચામુડે ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬ એ રીતે તેર વર્ષ રાજ્ય કર્યું, વલ્લભરાજે છ માસ રાજ્ય કર્યું અને દુર્લભરાજે સાડાઅગીઆર વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૫૨)મા કહ્યુ છે અને જિનમડનગણિનો કુમારપાલ પ્રબધ, પ્રવચન પરીક્ષા વગેરે ગ્રથો પ્ર. ચિં. ને અનુસરે છે. પણ વિચારશ્રેણીમા ચામુડે ૧૦૫૨થી ૧૦૬૬ સુધી ચૌદ વર્ષ અને દુર્લભરાજે ૧૦૬૬ થી ૧૦૭૮ સુધી બાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ રીતે રાજ્યકાળ આપ્યો છે (જુઓ. પ્ર. ચિ. પૃ. ૫૨ ટિ ૯૦)

૪ પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમા તો ચામુડે પાટણમા ચદનાથદેવ તથા ચાચિણેશ્વરના મંદિરો કરાવ્યા અને દુર્લભરાજે પોતાના ભાઇ વલ્લભરાજના શ્રેય માટે મદનશકરપ્રાસાદ તથા દુર્લભસરોવર કરાવ્યા, તેમજ પાટણમાં ઘટિકાગૃહ, હાથીખાનુ, દાનશાળા તથા સાત માળનું ધવલગૃહ કરાવ્યું એમ લખેલુ છે. (જુઓ પૃ. ૫૨ ટિ. ૯૦)

દુર્લભરાજનું લાટ ઉપર આક્રમણ

આ દુર્લભરાજના કોઇ પરાક્રમનું વર્ણન સુ સં., કી. કૌ., પ્ર. ચિ. વગેરેમા તો નથી. પણ વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમા દુર્લભરાજે લાટનો ભંગ કર્યાનુ લખ્યું છે[1] અને મને આ કથનમાં કાંઇક ઐતિહાસિક તત્ત્વ દેખાય છે. રાષ્ટ્રકૂટોના રાજ્યકાળમાં ખેડા જીલ્લો લાટ મંડલમાં ગણાતો એ પ્હેલાં જોયુ છે. હવે પાટણનો રાજા પોતાની સરહદ વધારવા ઇચ્છે ત્યારે ખેડા જીલ્લા ઉપર તેની નજર જાય એ સ્વાભાવિક છે. અને આ ખેડા જીલ્લાના કોઇ પ્રદેશમાજ ચામુંડ અને સિન્ધુરાજ સામસામા થયા વગર પાછા ફરી ગયા, પછી વલ્લભ રસ્તામાં મરી ગયો અને દુર્લભે સિન્ધુરાજના મરણ પછી, ખેડાનો કાંઈક પ્રદેશ દબાવ્યો અને સિન્ધુરાજથી હારેલા લાટના રાજાએ એ સહન કરી લીધું એમ આખી ઐતિહાસિક સ્થિતિ મને લાગે છે. લાટના ત્રિલોચનપાલના ઉત્કીર્ણ લેખમા "પોતાની જે જમીન બળવાન શત્રુઓએ દબાવેલી તેનો બારપના પુત્ર ગોગિરાજે ઉદ્ધાર કર્યો." એમ લખ્યુ છે, તેનો પણ અર્થ આ રીતે બંધ બેસે છે.[2]

દુર્લભરાજ નડૂલના ચોહાણ મહેન્દ્રની બેનને પરણ્યો હતો.

આ દુર્લભરાજ મરૂદેશના રાજા મહેન્દ્રની બેન દુર્લભદેવીને, મહેન્દ્રે કરેલા સ્વયંવરમા જઈ ને પરણ્યો હતો એમ દ્વ્યાશ્રયમા કહ્યુ છે. અને આ મરૂદેશ એટલે નડુલ દેશ એમ દ્વ્યાશ્રયના ટીકાકાર કહે છે.[3]

---

૧ यस्य क्रोधपरायणस्य किमपि भ्रूवल्लरी भंगुरा
सद्यो दर्शयति स्म लाटवसुधाभंगस्वरूप फलम् ।
પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ લેખ નં. ૪૫ શ્લો. ૮

૨ आत्मभूरुद्धृता येन विष्णुनेव महीयसा ।
बलिभि: सा समाक्रान्ता दानवैरिव वैरिभि: ॥
પ્રા. લે મા. ભા. ૧ નં ૭ શ્લો. ૧૦

૩ દ્વ્યાશ્રય સ. ૭ શ્લો. ૬૯ થી ૧૦૬ સુધી.

હવે દુર્લભરાજના સમયમા મહેન્દ્ર નડૂલનો રાજા હોવાનો સંભવ સુધાના વિ. સં. ૧૩૧૯ના લેખથી[1] તથા ઉપર વારવાર ઉલ્લેખેલા રાષ્ટ્રકૂટ ધવલના વિ સં. ૧૦૫૩ના લેખથી જણાય છે. એ જોતા દ્વયાશ્રયનુ સ્વયવરનુ વર્ણન ભલે કલ્પિત હોય પણ દુર્લભરાજ મહેન્દ્રની બેનને પરણ્યો હતો એ હકીકત માનવામા વાંધો નથી[2]

આ દુર્લભરાજનુ પુરોહિતપણું મૂળરાજના પુરોહિત શ્રીસોલશર્માના પૌત્ર મુંજ કરતા, અને આ મુજના પિતાલલ્લ ચામુંડના પુરોહિત હતા એમ સોમેશ્વર કહે છે.[3] વળી જૈન આચાર્ય જિનેશ્વરસૂરિ સાન સાથે દુર્લભરાજની સભામા જતા એવી જૈનશ્રુતપરપરા વિ સં. ના બારમા શતક જેટલી જૂની છે[4]

પ્રબધકારો દુર્લભરાજને "ન્યાય પરાયણ તથા પરસ્ત્રી ઉપર તેમજ દ્વિજોના ધન ઉપર હાથ ન નાખનારો કહે છે."[5]

---

૧ સુધાનો લેખ શ્લો. ૯ એ. ઈ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૭૭

૨ ભારત કે પ્રાચીન રાજવશ ભા ૧ પૃ. ૨૮૭

૩ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો ૧૧ થી ૧૪

૪ જુઓ જિનદત્તસૂરિ વિરચિત સુગુરુપારતન્ત્ર્યમ્ શ્લો ૧૦ અપભ્રશ કાવ્યત્રયી ભૂમિકા પૃ. ૧૦–૧૩ તથા મૂળ પૃ. ૧૦૮ તથા દ્વયાશ્રય સ. ૭ શ્લો. ૬૪ ઉપરની ટીકા.

૫ જુઓ સુ. સ. સ. ૨ શ્લો. ૧૫, કી. કૌ. સ ૨ શ્લો. ૧૪ તથા વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ શ્લો. ૮

કી કૌ. મા નીચે પ્રમાણે શબ્દો છે—

सर्वथानुपभोग्येषु यस्य सौभाग्यभासिन. ।
न कर. परदारेषु द्विजसारेषु चापतत् ॥

પ્રકરણ ૯ મું

ભીમદેવ પ્હેલો

વિ સં ૧૦૭૮થી ૧૧૨૦[1]

ભીમદેવ પ્હેલો દુર્લભરાજના ભાઈ નાગરાજનો પુત્ર હતો એમ દ્વયાશ્રય કહે છે.[2] આ નાગરાજ દુર્લભરાજ સાથેજ નાડોલના ચોહાણ રાજા મહેન્દ્રની બેનના સ્વયવરમા ગયો હતો અને મહેન્દ્રે નાગરાજને પોતાની નાની બેન લક્ષ્મી પરણાવી હતી એમ દ્વયાશ્રયમા કહેલુ છે.[3] દ્વયાશ્રયમા તો નાગરાજ જીવતા દુર્લભરાજે તથા નાગરાજે ભીમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પછી એ બેય સ્વર્ગે ગયા એમ લખ્યુ છે. પણ તે મુમ્બઈ ગેઝીટીઅરના લેખક કહે છે તેમ સંભવિત નથી લાગતું[4]. વધારે સંભવ દુર્લભરાજ પ્હેલા નાગરાજ મરી ગયો હોવાનો છે. પ્ર. ચિ જેવા ગ્રથમા નાગરાજનુ નામજ નથી એ ઉપરથી પણ ભીમના જન્મ પછી એ તરત મરી ગયો હોય એવો સંભવ લાગે છે ઉત્કીર્ણ લેખોની વશાવળીમા દુર્લભરાજ પછી ભીમનુજ નામ આવે છે એ જોતા નાગરાજ ગાદી ઉપર નથી બેઠો, એ તો ચોક્કસ છે.

---

૧ પ્ર. ચિ. મા તથા વિચારશ્રેણીમા ઉપર પ્રમાણે ભીમનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે, જિન મ ડનગણિ અને પ્રવચન પરીક્ષાનો લેખક એને અનુસરે છે (જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૨ તથા ટિ. ૮) પણ પ્ર. ચિ. ની અમુક પ્રતમાં ૧૦૭૭ થી ૪૨ વર્ષ ભીમના રાજ્યકાળના કહ્યા છે, એકાદ પ્રતમા પર વર્ષ પણ કહ્યા છે. (મૂળ પૃ. ૮૬ ટિ, ૪)

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૭ શ્લો. ૧; પ્ર. ચિ. પણ ભીમદેવને દુર્લભરાજના ભાઇનો પુત્ર કહે છે, તેની અમુક પ્રતમા દુર્લભરાજનો પુત્ર ભીમને કહ્યો છે તે તો ભૂલ છે. (પ્ર ચિ. પૃ. ૫૩ ટિ. ૯૧)

૩ જુઓ સ. ૭ શ્લો ૧૧૩

૪ મું. ગે. પૃ. ૧૬૩

મહમુદ ગજનવીની સોમનાથ ઉપર ચડાઇ.

(ઇ સ. ૧૦૨૪) વિ સં. ૧૦૮૦

ભીમદેવના રાજ્ય સમયનો પહેલો બનાવ મહમુદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપરની ચડાઈનો ગણવો પડશે ભીમદેવને ગાદી ઉપર બેઠ્યે બેજ વર્ષ થયા હતા, ત્યાં આ ભયકર વટોળીઓ દેશ ઉપર ફરી વળ્યો. દ્વયાશ્રય, પ્ર ચિ વગેરે કોઇ પ્રબધોમા તો મહમુદની આ ચડાઈનુ વર્ણન તો શુ પણ ઉલ્લેખ નથી. ફક્ત જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમા સ્વલ્પ ઉલ્લેખ છે તે અપવાદને બાજુ ઉપર રાખીને મુસલમાન તવારીખોમાથી આ બનાવનુ ટુકુ વર્ણન ઉતારવું પડશે. થાણેશ્વર, મથુરા, કનોજ, કાલજર વગેરે સ્થળોનો લુટ સાથે નાશ કર્યા પછી મહમુદે ઇ. સ ૧૦૨૪ (વિ સં. ૧૦૮૦)મા સોમનાથનુ દેવળ લુટયું તથા તોડયુ. આ બનાવનુ ઇબ્ન અસીરે (ઈ. સ. ૧૧૬૦થી ૧૨૨૯) કરેલુ વર્ણન મુબાઈ ગેઝીટીઅરમા અને તેમાથી અહી ઉતાર્યું છે.[૧] ઇબ્ન-અસીર કહે છે કે સોમેશ્વરની મૂર્તિ (લિગ ?) હિદની મૂર્તિઓમાં મોટામા મોટી હતી. પ્રત્યેક ગ્રહણ વખતે હિદુઓ સોમનાથની યાત્રા કરતા.[૨] એ વખતે ત્યા એક લાખ યાત્રાળુઓ એકઠા થતા. પુનઃર્જન્મની માન્યતાને અનુસરી મરણ પછી બધા જીવો સોમનાથમાં એકઠા થાય છે એમ હિદુઓ માને છે તેના પૂજારીઓને કીમતી ભેટો મળે છે. મદિરને દશ હજાર ગામો દાનમા મળેલા છે,[૩] મંદિરમાં અતિશય ઉચી જાતનું અને જેની કિંમત ન ગણી શકાય એવુ જવાહીર

---

૧ જુઓ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૬૫ થી ૧૬૮, ઈલીઅટ અનેડાઉસન ગ્ર. ૨ પૃ. ૪૬૮ આ ગ્રથમા તારિખ ઈ. અલ્ફી. તબકાત ઇ. અકબરી, તબકાત-ઇ-નાસીરી અને રૌઝતુસ-સફામાથી ઉતારા આપ્યા છે.

૨ ગ્રહણને ખાસ પુણ્યકાળ ગણવામા આવે છે. આજે પણ શ્રદ્ધાળુઓ ગ્રહણ વખતે તીર્થસ્થાનમા જાય છે. અને જૂના વખતમાં રાજાઓએ ગ્રહણ વખતે તીર્થસ્થાનમા જઇને પવિત્ર નદીમા સ્નાન કર્યા પછી દાનો કરેલા છે.

૩ દશ હજારનો આકડો ચોક્કસ ગણવાની જરૂર નથી.

સર્યું છે. જે ગંગાનદીને હિંદુઓ અતિશય પવિત્ર માને છે અને જેમાં મરણ પછી અસ્થિ નાખે છે તે ગંગાથી જો કે સોમનાથ લગભગ ૭૫૦ મૈલ છેટે છે છતાં તેનું પાણી હમેશાં સોમનાથ આવે છે.[૧]

દરરોજ એક હજાર બ્રાહ્મણો પૂજામાં તથા યાત્રાળુઓને દર્શન વગેરે કરાવવામાં રોકાય છે.[૨] અને જાત્રાળુઓની હજામતમાં હમેશા ત્રણસો હજામો રોકાય છે[૩] મદિરના દ્વાર આગળ સાડા ત્રણસો ગાનારીઓ ગાન અને નૃત્ય કર્યા કરે છે. અને તે બધાને મદિર તરફથી રોજી બાધેલી હોય છે.[૪] મહમુદે હિંદનાં બીજા મન્દિરો તોડયાના ખબર સોમનાથ આવે ત્યારે ત્યાંના લોકો એ દેવોથી સોમનાથ અપ્રસન્ન છે માટે એને તુટવા દીએ છે, નહિતો એ કોઈ મંદિરને તોડી શકે જ નહિ એમ કહેતા. મહમુદે આવી વાતો સાભળી ત્યારે સોમનાથનુ મંદિર તોડવાથી દેવો કાંઈ કરી શકતા નથી એમ એ હિંદુઓ જોઈ શકશે અને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારશે એમ માનીને ત્રીશહજાર ઘોડે-સ્વારો સાથે ખુદાની બદગી કરી ઈ. સ. ૧૦૨૪ (હી. ૪૧૪ શાબાન ૧૦)મા તેણે મુલતાનનો રસ્તો લીધો. મુલતાન પોચ્યા પછી વચ્ચે થરના રણમાથી રસ્તો હોવાથી અને ત્યા માણસો કે ખોરાકી કાઇ મળવાનો સંભવ ન હોવાથી ત્રીશ હજાર ઉંટ ઉપર પાણી અને દાણો ભરીને નીકળ્યો. રણ ઓળગ્યા પછી એક કુવાઓવાળો ગઢ આવ્યો, જ્યાંના માણસો સમાધાન કરવા આવ્યા પણ મહમુદે તો હુમલો કરી

---

૧ એલ્બીરૂની (સચાઉ ગ્ર. ૨ પૃ. ૧૦૪) પણ કહે છે કે દરરોજ ગગાનુ પાણી અને કાશ્મીરનાં ફુલો આવે છે. ગગાના પાણીની કાવડો રોજ આવ્યા કરે એવી કાયમ માટે ખેપીઆઓની ગોઠવણ કરવામા આવતી. હજી આ પ્રકાર કેટલેક ઠેકાણે ચાલે છે.

૨ આ બ્રાહ્મણોના વશજો તે હાલના સોમપરા બ્રાહ્મણો ? આજે પાટ-ણમા એ નાતના માણસોની પાચસોની સખ્યા છે.

૩ યાત્રાળુએ કોઈપણ તીર્થમા જઇને સ્નાન કર્યા પ્હેલા હજામત કરાવવી જોઇએ એવો નિયમ છે.

૪ હજી દક્ષિણના મન્દિરોમા આવી ગાનારીઓ રાખવાનો રિવાજ છે.

ગઢ લઈ લીધો. બીકના માર્યા તે લોકો હારી ગયા. મહમુદે એ ગઢને તાબે કર્યો, લોકોને મારી નાખ્યા અને ત્યાંની મૂર્તિઓને તોડી નાખી પછી એનુ લશ્કરે પાણી લઇને અણહિલવાડ તરફ ઉપડયું [1] અણહિલવાડનો ભીમ નામનો રાજા એકદમ ભાગી ગયો. શહેરના લોકો પણ ભાગી ગયા અને રાજા પોતાની જાતને બચાવવા તથા યુદ્ધની તૈયારી કરવા કયાંક કિલ્લામા ભરાઈને બેઠો મહમુદ તો સોમનાથ તરફ ઉપડયો. રસ્તામા ઘણા ગઢો આવ્યા, જેના મંદિરોમાં રહેલી મૂર્તિઓ સોમનાથના દેવની પાર્ષદરૂપ ગણાતી હતી. મહમુદે આ શહેરોનો નાશ કર્યો લોકોને મારી નાખ્યા, અને શેતાન મૂર્તિઓને તોડી નાખી અને પાણી વગરના રણમા થઈને સોમનાથ પાટણ તરફ ધસી ગયો. આ રણમા એની સામે વીશ હજાર માણસો થયા. તેઓના સરદારે નમતુ ન આપ્યું. મહમુદે આ લોકોને હરાવી નસાડી મુકયા તથા તેનો માલ લુટી લીધો. ત્યાથી મહમુદ દેવલવાડા ગયો.[2] અહીથી સોમનાથ બે દિવસને રસ્તે હતુ દેવલવાડાના લોકો સોમનાથને ભરોસે ગામમા ભરાઈ રહ્યા પણ મહમદે ગામ ભાગ્યુ, લુટયું અને લોકોને મારી નાખ્યા અને પછી સોમનાથ ઉપર કુચ કરી. ઈ. સ. ૧૦૨૫ના જાનેવારી ત્રીશ અને ગુરૂવારે સોમનાથ પોચતા મહમુદે દરીઆ કાંઠે બાંધેલો મજબુત ગઢ જોયો દરીઆનુ પાણી ગઢની દિવાલ સાથે પછડાતુ હતુ [3] ગઢની દિવાલ ઉપરથી લોકો હસતા હતા. અમારો સોમનાથ તમારો એકે એક માણસનો નાશ કરી નાખશે એમ તેઓ

---

૧ મહમુદે મુલતાનથી ભાવલપુર, બીકાનેર અને અજમેર (ખરી રીતે સાંભર જોઇએ કારણકે અજમેર ત્યારે સ્થપાયું ન હતુ) રસ્તે ગુજરાતમા પ્રવેશ કર્યો જણાય છે. (મુ ગે પૃ ૧૬૬ ટિ. ૧)

૨ આ દેવલવાડા તે ઉના પાસેનુ દેલવાડા હોવું જોઇએ. મહમદ અણહિલવાડથી મોઢેરા, માંડલ થઇને કચ્છનુ નાનું રણ પાટણી બજાણા આગળ ઓળગી, ઝાલાવાડ, ગોહેલવાડ અને બાબરીઆવાડ થઈ દેલવાડે પોચ્યો જણાય છે. (મુ. ગે પૃ. ૧૬૬ ટિ ૨)

૩ જૂના દેવળની ભાંગેલી ભીંતો ઉપર દરીઆનું પાણી આજે પણ પડછાય છે.

કહેતા હતા. શુક્રવારે મુસલમાનોએ ગઢ ઉપર હલ્લો કર્યો. મુસલમાનોનાં બાણોના ભારે મારાથી હઠીને હિંદુઓ ગઢ છોડીને અંદર ભરાઈ ગયા. મુસલમાનો સીડીઓ મુકી ગઢ ઉપર ચડી ગયા. અને ઉપર ચડીને જયનાદ કર્યો. છતાં એ વખત સુધીમાં મુસલમાનોની ખુવારી એટલી મોટી થઈ હતી કે પરિણામ સંદિગ્ધ હતુ. પછી રાત પડી અને યુદ્ધ બંધ રહ્યું. બીજે દિવસે સવારમા લડાઈ શરૂ થતાં મુસલમાનોએ એવું જોર કર્યું કે હિંદુઓએ શહેર છોડીને સોમનાથના મંદિરનો આશ્રય લીધો. મંદિરના દરવાજા આગળ ભયંકર રક્તપાત થયો. હિંદુઓ વારંવાર સોમનાથ આગળ જઈ જય આપવા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. અને છેવટ બધા બહાર આવીને લડતાં લડતાં કપાઈ મુઆ. કેટલાક હોડીઓમાં બેસી દરીઆ માર્ગે નાસી જવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ મુસલમાનો તેઓની પાછળ પડયા, પરિણામે એમાંથી કોઈ કપાઈ ગયા તો કોઈ ડુબી મુઆ. કુલ પચાસ હજાર હિન્દુઓ કપાઈ મુઆ. મુસલમાનોની ખુવારીનો સાચો આંકડો તો મુસલમાન લેખક શેનો આપે ?

સોમનાથના મંદિરનું મુસ્લીમ લેખકોએ કરેલું વર્ણન

સોમનાથનું જે દેવળ મહમુદે તોડયું તેનું વર્ણન મુસલમાન લેખકોએ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. આ દેવળ સો વર્ષ પહેલા બધાયું હતુ એમ એલ્બીરૂની કહે છે [1] ભાવ બૃહસ્પતિની સોમનાથ પ્રશસ્તિમાં આપેલી દંતકથામા તો શ્રીકૃષ્ણે સોમનાથનુ લાકડાનુ મંદિર બંધાવ્યુ હતું એમ કહ્યુ છે પણ મહમુદે જે તોડયુ તે મૂળ વલભી વખતમાં બંધાયું હશે એમ મારો તર્ક છે. અને મહમુદ આવ્યો તે પહેલાં સો વર્ષે તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે. મહમુદે સોમનાથનું જે મંદિર તોડયું તે મદિર એ વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે પથ્થર અને ઇટની ઉભણી ઉપર બાંધેલુ લાકડાનું

૧ જુઓ સચાઉ ગ્ર. ૨ પૃ. ૧૦૫ ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ માટે જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ નં. ૯૮ મારૂ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો પૃ. ૪૨

મન્દિર હતું. કારણ કે મુસલમાન લેખકો લાકડાના છપ્પન થાંભલાઓ ઉપર મન્દિર ઉભુ હતુ એમ કહે છે. મૂર્તિ અંધારા ઓરડામાં અર્થાત્ ગર્ભગૃહમાં હતી. સભા મડપના થાભલાઓમા કીમતી રત્નો જડયા હતા. સોમનાથનુ લિગ જમીનની બ્હાર પાચ હાથ ઉંચું હતુ અને તેનો ઘેરાવો ત્રણ હાથનો હતો[1] મદિરના ગર્ભગૃહમા રાત દિવસ રત્નજડિત દીપમાળાઓ બળ્યા કરતી. બસ્સો મણ વજનની સોનાની સાકળો મદિરમા લટકતી હતી જેમા ઘટો ટીગાડેલા હતા. મદિરની તેજુરીમા સોના રૂપાની મૂર્તિઓ તથા રત્નજડિત મુખવટા હતા. મદિરમાથી વીશલાખ દીનારનો માલ મહમુદને મળ્યો.

[2]સોમનાથના વિજય પછી મહમુદને અણહિલવાડનો રાજા ભીમદેવ ખદહ[3]તના ગઢમા ભરાઇ બેઠો હોવાના ખબર મળ્યા એ ગઢ સોમનાથથી ૨૪૦ મૈલ દૂર હતો, મહમુદ તરત એ તરફ ગયો અને રણ ઓળાગી ગઢ લઇ લીધો અને દુશ્મનોને નસાડી મુકયા. ખદહતથી મહમુદ સિધ તરફ ગયો, અને ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૦૨૬ માં પાછો ગઝની પોચ્યો.

મહ્મુદ જેમ આવ્યો હતો તેમ પાછો ગયો.

મહમુદે ગુજરાતનો વિજય કર્યા પછી તેનું શુ કરવા ધાર્યુ હતું અને શુ થયુ તે હવે જોઈએ. રૌઝતુ–સ–સફાના કહેવા પ્રમાણે સોમ-

---

૧ સોમનાથના લિંગના ઉપલા થોડા ભાગને મહમુદે ભાગી નાખ્યો અને બાકીનો ભાગ તેના અલંકારો વગેરે સાથે ગઝની મોકલ્યો, એનો એક કટકો ગઝનીની મસીદ આગળ લોકો તેના ઉપર પગ મુકીને ચાલે એ રીતે રાખ્યો. એમ એલ્બીરૂની કહે છે (સચાઉ ગ્ર. ૨ પૃ. ૧૦૩)

૨ સોમનાથથી મહમુદના પાછા ફરવાને લગતો આ વૃત્તાન્ત ઇલીઅટ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૪૯ ઉપરથી આપ્યો છે મુ. ગે પૃ. ૧૬૭

૩ આ ખદહત કે ખદબનો ચોક્કસ પત્તો લાગ્યો નથી પણ કચ્છનું કંથકોટ હોવાનો સભવ ડા. બુલ્હરે માન્યો છે. (જુઓ મુ. ગે. પૃ. ૧૬૭ ટિ. ૩) કે. હી. ઈ. ગ્ર ૩ મા ખદબ એટલે શખોદ્ધાર બેટ એમ લખ્યુ છે (જુઓ પૃ. ૨૫) મને તો બુલ્હરની કલ્પના ઠીક લાગે છે.

નાથ જીત્યા પછી મહમુદે ત્યાં સ્થાયી થવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. ગુજરાતના વિશાળ ફળદ્રુપ પ્રદેશથી તથા મનાતી સોનાની ખાણો વગેરે લાભોથી તેનું મન આકર્ષાયુ હતું. પણ તેના સરદારોએ અનેક લડાઇઓ લડીને શત્રુઓ પાસેથી મેળવેલા ખુરાસાનને છોડી ન દેવાની સલાહ આપી. પછી ગુજરાતના પ્રદેશ ઉપર કોઇ હાકેમ નીમી જવાનો વિચાર કર્યો પણ પરદેશાથી લાબા વખત સુધી આ દેશ હાથમાં ન રાખી શકાય અને દેશી કોઇ યોગ્ય મળ્યો નહિ એટલે મહમુદ જેમ આવ્યો હતો તેમ વટોળીઆ પેઠે ચાલ્યો ગયો.[1]

મહમુદની આ ચડાઇનો કે તેણે સોમનાથ ભાંગ્યા તથા લુટયાનો કોઇ પ્રબધકારે ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ ઉપર કહ્યુ જ છે, પણ હેમચન્દ્રે સિન્ધુ દેશ ઉપર ભીમદેવે ચડાઇ કર્યાનુ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.[2] દ્વયાશ્રયનો વિસ્તાર તો મહાકાવ્યના ધોરણને અનુસરતો કલ્પિત છે પણ એના મૂળમાં મુસલમાનો સાથેનો કોઈ વિગ્રહ સૂચિત હોય તો કયો એ પ્રશ્ન છે. હેમચદ્ર સિન્ધુ દેશના રાજાને હમ્મુક કહે છે, અને આ હમ્મુકને હરાવ્યો તથા કેદ પકડયો એમ હેમચન્દ્રે લખ્યું છે. પ્રબધકારો હમ્મુક મુસલમાનોને કહે છે. કયા મુસ્લીમ

૧ ફીરીસ્તા વળી સોમનાથને નહિ પણ અણહિલપુર પાટણને રાજધાની બનાવવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ કહે છે. (જુઓ બ્રીગનો અગ્રેજી તરજુમો ગ્ર. ૧ પૃ. ૭૪) મહમુદ પાટણમા થોડો વખત રહ્યો હતો એમ ગઝની મસ્જીદથી સભવિત જણાય છે. રસ્તામાં મસ્જીદો બાધવાના બાદશાહે હુકમો આપ્યા હોય એ સભવિત છે. (જુઓ મું. ગે. પૃ. ૧૬૮ ટિ. ૧) મહમુદને ગઝની પાછા ફરતા રસ્તામા પરમદેવ નામનો કોઈ રાજા આડો પડવાની બીક લાગવાથી સિંધમાથી મુલતાન રસ્તે ગયો અને માર્ગમા પાણી વગર એના માણસોની બહુ ખુવારી થઈ વગેરે વર્ણન તબકાત-ઇ-નાસીરી, ફીરીસ્તા, વગેરેમા મળે છે. આ વર્ણનોમા સોમનાથના નાશનું વેર વાળવા કોઇ હિન્દુઓએ ભોમીઆ બની મહમુદને આડે રસ્તે દોર્યો વગેરે વાતો સામાન્ય દંતકથા જણાય છે. (જુઓ મું. ગે. પૃ. ૧૬૮ ટિ. ૨)

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૮ શ્લો. ૪૦ થી ૧૨૫

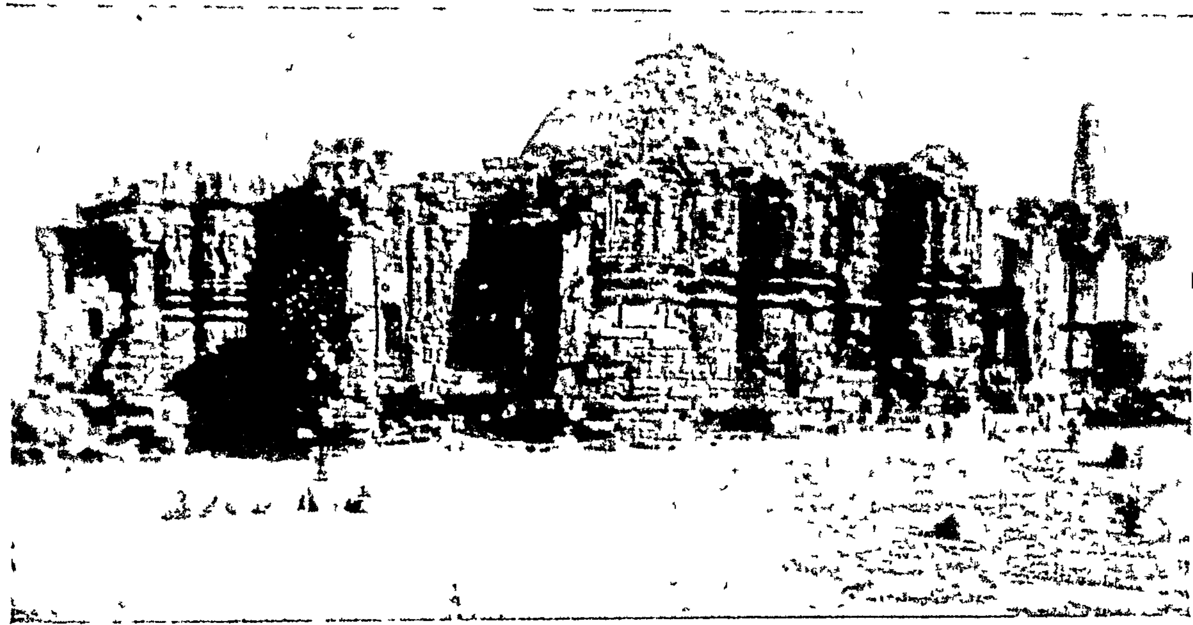
હલ્લાને ભીમદેવે હરાવ્યો એ શોધવું રહ્યું. મહમુદના પાછા ફરવા વખતે પરમદેવ નામનો રાજા આડો પડવાનો હતો અને તેથી જ મહમુદ બીજે રસ્તે ગયો અને હેરાન થયો, એમ ફીરીસ્તા વગેરે કહે છે.[1] આ પરમદેવ તે આબુનો પરમાર રાજા એમ ગેઝીટીઅરના લેખકે તર્ક કર્યો છે, સાંભરનો ચોહાણ રાજા એમ કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરીના લેખકે કલ્પના કરી છે[2] પણ શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ અણહિલપુરનો ભીમદેવ જ અહીં વિવક્ષિત ધારે છે[3] અને ભીમદેવની બીકે જો મહમુદનું લશ્કર બીજે રસ્તે ગયું હોય, કદાચ એના સૈન્યના કોઈક પાછલા ભાગને ભીમને હાથે માર ખાવો પડયો હોય તો હેમચંદ્ર એનું ઉપર પ્રમાણે જ વર્ણન કરે એ સંભવિત છે. પણ આ કલ્પના કરતાં વધારે સયુક્તિક ખુલાસો એક વિદ્વાને હમણા શોધી કાઢયો છે.

મુસલમાનોને હરાવવામાં ભીમે દીલ્હીના રાજાને આપેલો સાથ.

વિ. સં ૧૦૯૯ (ઈ. સ ૧૦૪૩)મા મુસલમાન સુબાને હરાવી દીલ્હીના રાજાએ બીજા હિંદુરાજાઓની મદદવડે પન્જાબના હાસી થાણેશ્વર વગેરે કેટલાક થાણાઓ પાછા લીધા હોવાનુ ફીરીસ્તામા લખ્યું છે.[4] દીલ્હીના રાજાને મદદ કરનાર આ હિન્દુ રાજાઓ તે ગુજરાતનો ભીમ, માળવાનો ભોજ, નડૂલનો ચોહાણ અણહિલ, દક્ષિણનો ચાલુક્ય સોમેશ્વર અને ઘણુ કરી કલચુરી કર્ણ હોવાનુ તે તે રાજાએ તુરૂષ્ક વિજય કર્યો હોવાના ઉલ્લેખો ઉત્કીર્ણ લેખોમા મળતા હોવાથી શ્રી ધીરેન્દ્રચંદ્ર ગંગુલીએ વ્યાજબી અનુમાન કર્યું છે.[5] ફીરીસ્તાનુ સ્પષ્ટ કથન જોતાં હેમચન્દ્રે કહેલો હમ્મુક વિજય તે વિ સં. ૧૦૯૯ મા ઉત્તર હિંદના રાજાઓએ સપી જઇને મુસલમાનો ઉપર મેળવેલા આ વિજયને જ

---

૧ જુઓ આગલા પાનાની ટિ. ૧
૨ મું. ગે પૃ. ૧૬૮ ટિ ૨ કે હી. ઇ. ગ્ર. ૩ પૃ ૨૬
૩ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૭
૪ બ્રીગ્સ ફીરીસ્તા ગ્ર ૧ પૃ. ૧૧૮ કે હી. ઈ. ગ્ર. ૩ પૃ. ૨૬
૫ વડોદરાની ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ પૃ ૫૩૬–૫૩૭

સોમનાથના મંદિરનો ભગ્નાવશેષ (પૃ. ૧૮૭ સામે)

લાગુ પડે છે. નડૂલનો અણહિલ ભીમની સાથે જ હોવાનો સભવ છે.[૧]

ભીમદેવ પાછો આવ્યો અને તેણે સોમનાથનુ પથ્થરનું નવું મંદિર બંધાવ્યું.

મહમુદ ગઝનવી ઉપર પ્રમાણે વટોળીઆ કે મહામારી પેઠે આવ્યો અને પુષ્કળ વિનાશ કરી ચાલ્યો ગયો એટલે ભીમદેવ ભાગીને કંથકોટમાં કે જ્યા ભરાઈ બેઠો હતો ત્યાથી પાછો આવ્યો; લોકો મહમુદને તથા તેણે કરેલા વિનાશને ભુલી પણ ગયા અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ મહમુદની સ્વારી જેવો બનાવ બન્યો જ ન હોય તેમ પોતાને ચાલુ ચીલે પાછો ચાલવા માંડ્યો

ભીમદેવના ૪૨ વર્ષના રાજ્યકાળના બનાવો કાલાનુક્રમમા તો કોઈ પ્રબધકારે આપ્યા નથી પણ વિ સ. ૧૨૨૫ ની ઉપર ઉલ્લેખેલી ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિમાં ભીમે સોમનાથનુ પથ્થરનું મદિર બધાવ્યું હતુ એમ કહ્યું છે તેનો સંબધ અહી જોડી શકાય છે. મહમુદે લાકડાનું મંદિર તોડી ફોડી નાખેલું હોવાથી ભીમદેવે તેના ગયા પછી થોડા વખતમાં જ લાકડાના મદિરની જગ્યાએ નવું પથ્થરનુ મદિર બધાવી તેમાં નવી લિંગ પ્રતિષ્ટા કરી હશે.

ભીમદેવના સમયનાં બીજાં મંદિરો.

ભીમદેવના વખતથી ગુજરાતમા ઉત્તમ કારીગરીવાળાં પથ્થરનાં મદિરો બધાવાં માંડ્યાં છે. સોમનાથના મદિર ઉપરાત મોઢેરાનું સૂર્ય મદિર પણ આ વખતમા જ બંધાયુ છે.[૨] પરતું આ વખતનું સર્વ શ્રેષ્ઠ અને જેની તારિખ ચોક્કસ જાણવામાં આવી છે એવું મદિર તો આબુ ઉપર વિમળ મત્રીએ બંધાવેલું વિમલ વસહિકા નામનું જૈન મંદિર છે.

---

૧ આ અણહિલનાં તુરૂષ્ક વિજય માટે જુઓ સુધાનો લેખ એ. ઇ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૭૨

૨ જુઓ ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો પૃ. ૧૨૧માં મોઢેરાનાં સૂર્ય મંદિરનું વર્ણન

વિમલમંત્રી

આ વિમલ ભીમદેવનો મંત્રી હતો એમ તેણે બધાવેલા મંદિરને પાછળથી વિ. સ. ૧૩૭૮ માં જેમણે સમરાવ્યું તેણે કોતરાવેલા લેખમા લગભગ એ અરસામા લખાયેલા તીર્થ કલ્પમાં તથા વિમલ સંબંધી અનેક પ્રબંધોમા કહેલું છે[૧]

આ વિમલ મંત્રી પોરવાડ વંશનો હતો અને અણહિલપુર પાટણમાં જન્મ્યો હતો. તેના પૂર્વજો નિર્ધનતાને કારણે શ્રીમાળનગર છોડી ગાભૂમા આવી વસ્યા હતા અને તેના પૂર્વજ નિન્ન (કે નીનુ) અને લહધર વનરાજના સમકાલીન હતા. લહધર તો દંડનાયક હતો એમ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલા નેમીનાથ ચરિત્ર (સ. ૧૨૧૬) ની, ચંદ્રપ્રભ ચરિત્ર (વિ. સ. ૧૨૨૩) ની અને મલ્લીનાથ ચરિત્રની પ્રાન્ત પ્રશસ્તિઓમાં અને વિમલ પ્રબંધમા કહ્યુ છે તેને તો ભ્રમપૂર્ણ દંતકથા માનવી પડશે. કારણ કે નિન્નનો પૌત્ર અને વિમલનો પિતા વીરમહત્તમ મૂળરાજનો મંત્રી હતો[૨] અને એ વખતમા મંત્રીપદ વંશ પરંપરાથી મળતુ એ ધોરણને અનુસરી આ વિમલ ભીમનો મંત્રી થયો હશે.

---

૧ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખ નં. ૧૩૨, જિન પ્રભસૂરિના તીર્થ કલ્પમાં અર્બુદ કલ્પ. જિનહર્ષના સં. ૧૪૯૭ મા લખાયેલા વસ્તુપાલ ચરિતનો આઠમો પ્રસ્તાવ, સં. ૧૫૦૩ મા સોમધર્મે રચેલ ઉપદેશ સપ્તતિકાનો ચતુર્થ ઉપદેશ, સં. ૧૫૧૭મા રત્નમંદિર ગણિએ રચેલ ભોજ પ્રબંધ અધિકાર બીજો, સં. ૧૫૬૮ મા લાવણ્ય સમયેલખેલ વિમલ પ્રબંધ વગેરે.

૨ જુઓ આબુનો સં. ૧૨૦૨ નો ઉત્કીર્ણ લેખ જે આખો નીચે ઉલ્લિખિત બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમા ઉતાર્યો છે. આ વીર મહત્તમનો મૂળરાજના વર્ણનમા ઉલ્લેખ કર્યો છે. વીર મહત્તમના બે પુત્રો (૧) નેઢ અને (૨) વિમલ હતા એમ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ અવલોકન પૃ. ૧૪૫ મા કહ્યુ છે. શ્રી ગૌ. હી. ઓઝાએ વિમલ પ્રબંધનું ઐતિહાસિક અવલોકન કરીને એમા કેટલું ઐતિહાસિક તત્ત્વ છે તે સુધા નામના હિંદી માસિકમા સ્પષ્ટ તારવ્યું છે. (જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૨૯ જાનેવારીમા વિમલ પ્રબંધ અને વિમલશાહ નામનો લેખ.)

એટલે વિમલ પ્રબંધમાં તથા રત્ન મદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધમાં વિમલ કેવી રીતે મત્રી થયો તે સંબંધી જે વર્ણન આપ્યું છે,[૧] તે કલ્પિત લાગે છે. બાકી મુનિ ન્યાય વિજયજી કહે છે તેમ તેના પૂર્વજો ક્ષત્રિય વંશના હોવાથી તેનામાં ક્ષત્રિય ગુણો હોવાનો તથા પ્રબધકારો કહે છે.[૨] તેમ તેણે બાણ ફેકવાની તથા બીજી પણ યુદ્ધ વિદ્યાની સારી તાલીમ લીધી હોવાનો સંભવ છે. વિ. સં. ૧૦૮૮માં આ વિમલ મત્રીએ વિમલ વસતિ બધાવેલ છે માટે તે પહેલાંજ તેણે મંત્રીપદ મેળવ્યું હશે. ટુકામા વિ. સં. ૧૦૮૨મા મહમુદ ગયા પછી તરતજ ગુજરાતના રાજા પ્રજાની ચાલુ જીવન ચર્યા પૂર્વવત્ શરૂ થઈ ગઈ દેખાય છે.

ભીમની દાન પ્રવૃત્તિ

વિ. સં. ૧૦૮૬મા ભીમદેવે કચ્છ મંડલમા આવેલા ઘડહિકા દ્વાદશક (બાર ગામનો તાલુકો)નુ મસૂદી ગામ ભગવાન ભવાની પતિને પૂજીને આચાર્ય મગલશિવના પુત્ર ભટ્ટારક આજપાલને દાનમા આપેલુ છે. આ દાનપત્રનો લેખક કાયસ્થ કાચનનો પુત્ર વટેશ્વર છે. અને દૂતક મહા સાંધિવિગ્રહિક શ્રીચડ શર્મા છે. દાનપત્રમાં શ્રી ભીમદેવની સહી છે.[૩] આ દાનપત્રનો લેખક વટેશ્વર મૂળરાજના વિ. સં. ૧૦૪૩ના તથા ૧૦૫૧ તામ્રપત્રોના લેખક કાચનનો પુત્ર છે એ હકીકત પણ એ વખતમાં અધિકારો વશપરપરાથી મળતા હતા એમ સાબીત કરે છે. આ લેખનો ચડશર્મા તે વસ્તુપાલ તેજપાલનો પૂર્વજ ચડપ હશે કે બીજો તે નક્કી કરવુ મુશ્કેલ છે,

ભીમની યુદ્ધ પ્રવૃત્તિ–આબુના પરમાર સામંત ધન્ધુક સાથે થયેલી ખટપટ

આ રીતે દાન પ્રવૃત્તિ સાથે ભીમદેવે આ અરસામાં યુદ્ધ પ્રવૃત્તિ

---

૧ ભાવનગરની સા. પ્ર. રિપોર્ટ જૈન ભાગ પૃ. ૬૪ અને, વિમલ પ્રબધ ખડ છઠ્ઠો.

૨ એજન તથા રત્નમદિર ગણિનો ભોજ પ્રબધ.

૩ ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૧૯૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ન. ૧૩૯

પણ આદરી દીધી હતી એમ વિમલ વસતિ બંધાવવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે આવ્યો તેનું જે વર્ણન મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે.[૧] આબુના રાજાને મૂળરાજે જ હરાવ્યો હતો અને ઘણું કરી તે વખતથી આબુના રાજાઓએ ગુજરાતના રાજાઓનું સામંતપદ સ્વીકાર્યું હતું એવી અટકળ એ પ્રસંગે કરી છે. હવે ભીમના વખતમાં આબુ–ચંદ્રાવતીનો રાજા ધન્ધુક નામે પરમાર હતો; તેણે ગમે તે કારણથી ભીમદેવથી સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે, પરિણામે ભીમદેવે તેને દબાવ્યો એટલે તે માળવાનો રાજા ભોજ જે એ વખતે ચિત્તોડમાં રહેતો હતો તેને શરણે ગયો અને ભીમદેવે આ વિમલને દંડનાયક બનાવી ચંદ્રાવતી મોકલ્યો અને વિમલ મંત્રીએ ચંદ્રાવતી જઈ રાજા ધન્ધુકને સમજાવી તેના ઉપરનો ગુર્જરેશ્વર ભીમનો રોષ, તેની ભક્તિ વડે દૂર કરાવ્યો તથા ધન્ધુકને પાછો ચંદ્રાવતીમાં સ્થાપ્યો.[૨]

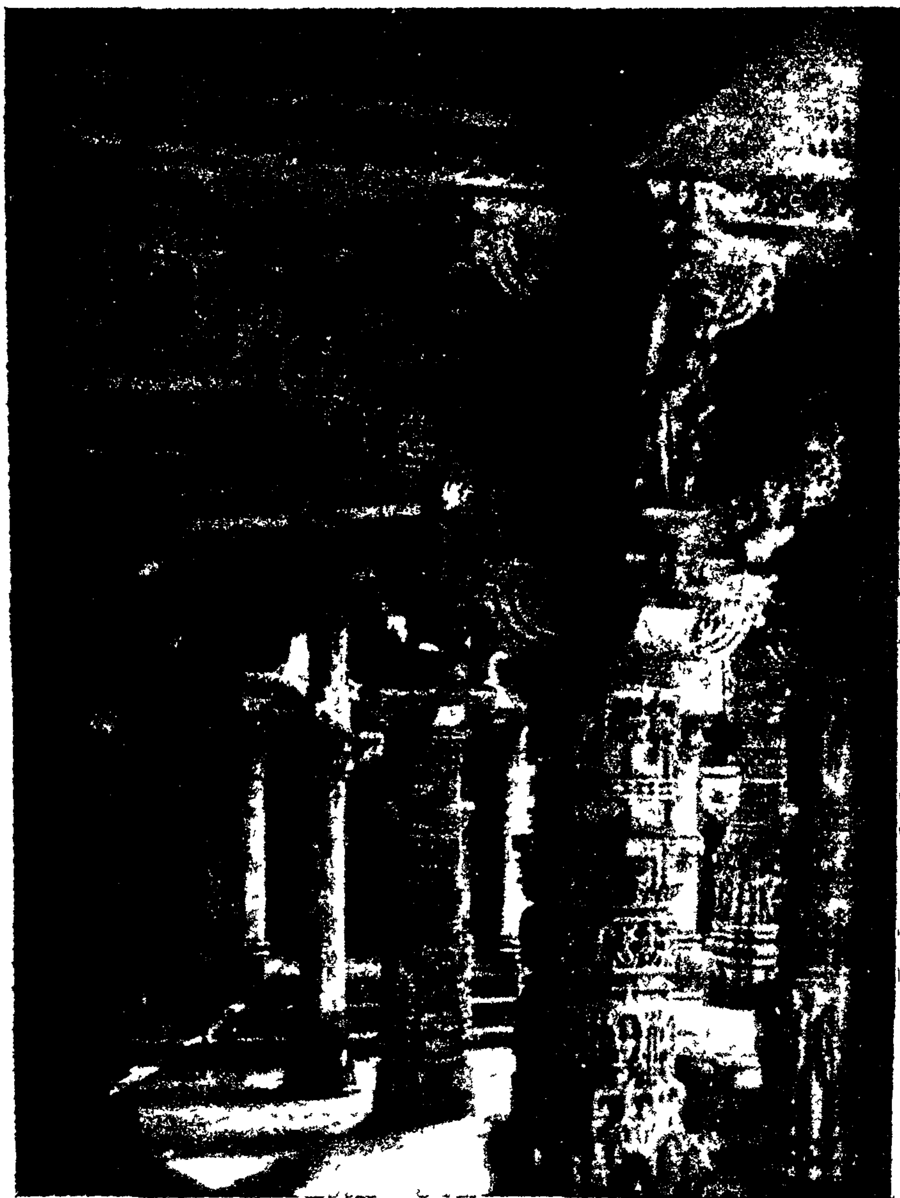
વિમલ વસતિ બંધાયાની તારીખ

આ રીતે ગુર્જરેશ્વર સાથે ચંદ્રાવતીના રાજાનો મેળ કરાવ્યા પછી કુળદેવી અંબિકાએ રાતે સ્વપ્નમાં કરેલી સૂચનાને અનુસરી આબુ ઉપર વિ સં ૧૦૮૮માં વિમલ વસતિ નામનું આદિનાથનું મંદિર

---

૧ चंद्रावतीपुरीशः समजनि वीराग्रणीर्धन्धु ॥
श्रीं भीमदेवस्य नृपस्य सेवाममन्यमानः किल धंधुराजः ।
नरेशरोषाच्च ततो मनस्वी धाराधिप भोजनृप प्रपेदे ॥
ततश्च भीमेन नराधिपेन प्रतापभूमिर्विमलो महामतिः
कृतोर्बुदे दंडपति सतां प्रिय ॥
પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ નં. ૧૩૨ શ્લો ૫, ૬ અને ૮

૨ राजानकश्री धाधुके क्रुद्धं श्रीगुर्जरेश्वर
प्रसाद्य भक्त्या त चित्रकूटादानीय तद्गिरा
વિવિધ તીર્થ કલ્પમાં અર્બુદ કલ્પ.

આબુનુ વિમલ વસતિ (પૃ. ૧૯૦ સામે)

બંધાવ્યું.[1] આ મંદિર બંધાવવામાં આઠ ક્રોડ સુવર્ણનું વિમલ મન્ત્રીએ ખર્ચ કર્યું એમ પ્રબંધો કહે છે, એ આંકડો અક્ષરશઃ માનવાની જરૂર નથી, બાકી એવી કારીગરીવાળુ મંદિર બંધાવતા ઘણુ ખર્ચ થયું હશે એટલુ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.

વિમલ વસતિ બંધાયાની આ સાલ અને એ સંબંધી આ હકીકત જો કે મંદિર બંધાયા પછી લગભગ ત્રણસો વર્ષે લખાયેલ છે પણ એ સાલમાં સંદેહનુ કારણ દેખાતુ નથી. અને ઉપર જેટલી હકીકત આપી છે તેટલી પણ વિશ્વસનીય જણાય છે. ચંદ્રાવતીનો રાજા ધંધુક ભીમદેવનો સમકાલીન હતો એટલુ તો એના પુત્ર પૂર્ણપાલનો વિ. સં. ૧૦૯૯ નો લેખ વસંતગઢમાંથી મળ્યો છે એથી સિદ્ધ થાય છે[2] અને ચિત્તોડનો ભાગ મુંજે જીતેલો એ આપણે જોયુ છે અને ભીમના વખતમા તે ભોજને તાબે હતો એમ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા પણ બીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી માને છે.[3]

---

૧ वैक्रमे वस्वाशामितेऽब्दे भूरिरैव्ययात् ।
तत्प्रासाद सविमलवसत्याव्ह व्यधापयत् ॥ એજન
अथान्यदा त निशि दडनायक
समादिदेश प्रयता किलाम्बिका ।
इहाचले त्व कुरू सद्य सुन्दर
युगादिभर्तुर्निरपायपश्रय ॥
श्री विक्रमादित्यनृपाद् व्यतीते
ष्टाशीतियाते शरदा सहस्रे ।
श्रीआदिदेव शिखरे र्बुदस्य
निवेसि (शि) त श्रीरि (वि) मलेन वदे ॥
विमल वसतिनी प्रशस्ति श्लो ૧૦—૧૧
પ્રા. જૈ. લે. સગ્રહ નં ૧૩૨

૨ જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૭૩

૩ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૩૭.

વિમલમંત્રી વિષે પ્રબંધોની દંતકથાઓ.

આ વિમલ મત્રી વિષે પ્રબધોમા આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક વાતો મળે છે. દા. ત. વિમલ મત્રીએ બાર પાદશાહોને જીતીને તેમની પાસેથી બાર છત્રો લીધાં હતા, બગાળામા રામનગરના સુલતાનપર ચઢાઈ કરી તેને જીત્યો હતો, ઠઠ્ઠાના બ્રાહ્મણ રાજાપર આક્રમણ કરી તેને કેદ કર્યો હતો, ભીમદેવથી રીસાઈને તે ચદ્રાવતી ચાલ્યો ગયો હતો અને છેવટે ભીમદેવે તેને છત્ર ચામરાદિ રાજચિહ્નો આપી મનાવ્યો વગેરે પણ તે મોટે ભાગે કલ્પિત જણાય છે.[૧] વિમલ મત્રી ખરી રીતે ભીમદેવથી રીસાઈને નહિ પણ વિમલ વસતિનો લેખ કહે છે તેમ તેણે દડનાયક કરીને મોકલવાથી ચદ્રાવતી ગયો હતો.

ભીમદેવનાં માળવા સાથેનાં યુદ્ધો.

ભીમદેવ માળવાના રાજા ભોજનો સમકાલીન હતો અને ગુજ-રાતનો ઘણો ભાગ એક કાળે માળવાના રાજાને તાબે હતો એ જોતાં માળવાનો રાજા ગુજરાતની ધીમે ધીમે પણ વધતી જતી સત્તાને સહન ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે ભીમદેવે પૂર્વ દિશામા પોતાના રાજ્યની હદ કેવી રીતે વધારવા માડી એની વિગતો જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી પણ માળવાના રાજા ભોજ સાથે ભીમને એક કરતાં વધારે લડાઈઓ થઈ હોય એવુ પ્રબધોના વર્ણનથી જણાય છે.

માળવાના સેનાપતિએ પાટણ ભાંગ્યુ.

પ્ર. ચિ. મા લખ્યુ છે કે[૨] સિન્ધુ દેશનો વિજય કરવામાં ભીમ રોકાયો હતો ત્યારે રાજા ભોજે [૩]કુલચન્દ્રને સેનાપતિ બનાવીને

---

૧ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઈતિહાસ ટિ. ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬ તથા ૨૩૧ ભા. સા. ૫ નો રિપોર્ટ જૈન વિભાગ પૃ. ૬૪ ૬૫, રત્ન મદિર ગણિનો ભોજ પ્રબધ અધિકાર બીજો તથા 'વિમલ પ્રબધ અને વિમલ મત્રી' ઉપર શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાના સુધામા છપાયેલા લેખનો ૧૯૨૯ જાનેવારીના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલો અનુવાદ.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. ૭૫ તથા રત્નમદિર ગણિનો ભોજ પ્રબધ બીજો અધિકર.

૩ આ કુલચન્દ્ર દિગંબર હતો એમ પ્ર. ચિ. કહે છે.

અણહિલપુર પાટણ જીતવા મોકલ્યો, અને તે કુલચન્દ્રે અણહિલપુર ભાંગીને રાજમહેલના દ્વાર આગળ કોડીઓ દાટીને જયપત્ર લીધું. ગુજરાતની આ હારની વાત મેરૂતુંગ પ્હેલાના કોઈ પ્રબંધકારે કે પ્રશસ્તિકારે લખી નથી. પણ માળવાની ઉદયપુર પ્રશસ્તિમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે.[1] અને મેં ઉપર અટકળ કરી છે તેમ ભીમદેવે પૂર્વ તરફ સરહદ વધારવાનો પ્રયાસ કરવા માંડતા ભોજે તેને સારી રીતે દબાવ્યો હોય એમ સંભવ લાગે છે. ભોજ એ સમયનો મહાપ્રતાપી રાજા હતો.

હવે પ્ર. ચિં. માં સિન્ધુદેશની ચડાઈ કરવામા ભીમ રોકાયો હતો ત્યારે ભોજે પોતાના સેનાપતિને પાટણ જીતવા મોકલ્યો એમ લખ્યુ છે એ ખરેખર હોય તો એ બનાવ વિ. સ. ૧૦૯૯ની આસપાસમા બન્યો હોય, જો કે પ્ર. ચિં મા એવી ચોકસાઈ દેખાતી નથી.

ભીમ અને ભોજનો મૈત્રી સંબંધ

ભોજથી હાર્યા પછી ભીમે તેની સાથે સારો મૈત્રીસબધ રાખ્યો હોય એમ લાગે છે. ડામર નામનો ભીમનો સાન્ધિવિગ્રહિક એટલે કે એલચી હમેશાં ભોજનાદરબારમા રહેતો એમ પ્ર ચિં. માં વર્ણન છે.[2] આ ડામર જેને દ્વયાશ્રયમાં દામોદર કહ્યો છે.[3] તેની ચતુરાઈની ઘણી વાતો પ્ર ચિં. માં તથા તેને અનુસરીને રત્નમંદિરગણિના ભોજપ્રબધમાં પણ મળે છે આ બેય પ્રબધોમા ડામરે પોતાની ચતુરાઈથી ભોજને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરતા એકાદ વખત રોક્યો હતો એટલુંજ નહિ

---

૧ चेदीश्वरेन्द्ररथ (तोग्ग)ल (भीममु)ख्यान्
कर्णाटलाटपतिगुर्जरराट् तुरुष्कान् ।
यद्भृत्यमात्रविजितानवलोक्य

પ્રા. લે. મા. ભા ૧ નં. ૪૮ શ્લો. ૨૦

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. નો ભીમભોજ પ્રબધ તથા રત્નમંદિર ગણિના ભોજ પ્રબધનો બીજો અધિકાર. પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમા આ ડામરને નાગર કહ્યો છે.

૩ દ્વયાશ્રય સ. ૯ શ્લો. ૨૯

પણ યુક્તિથી ભોજ પાસેથી ભીમને ભેટો મોકલાવી હતી એમ કહ્યું છે.[1] એક વખત તો ભીમ છુપા વેષમા ભોજનાદરબારમાં ડામર સાથે આવી ગયો હતો એમ પણ પ્ર. ચિ. માં વર્ણન છે.[2] પ્રબંધોનો આ બાબતનો વિસ્તાર તો દેખીતી રીતે કલ્પિત છે પણ ભીમનો એલચી ભોજ સાથે મૈત્રીસંબધ જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ તો એની ફરજ હતી. એટલે ડામરને ઐતિહાસિક પુરૂષ માનવામા તથા ભોજનાદરબારમાં એલચી તરીકે રહીને તેણે ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે મૈત્રીસંબધ જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે એટલું માનવામા વાધો નથી[3]

ભોજની વૃદ્ધાવસ્થામાં માળવા ઉપર શત્રુઓનું આક્રમણ

પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં ભોજ રાજાની શક્તિ નબળી પડી હોય કે વિદ્વાનોને દાનો આપી આપીને ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હોય–ગમે તેમ હોય, પણ ભોજને વૃદ્ધાવસ્થામા એના શત્રુઓએ દબાવી દીધો હોય એમ દેખાય છે ભોજે જે અનેક રાજાઓને હરાવ્યાનુ ઉદયપુર પ્રશસ્તિમા કહ્યુ છે તેમા ચેદીના રાજાનુ, કર્ણાટકના રાજાનુ અને ગુજરાતના રાજાનુ નામ છે. ચેદીનો રાજા તે ગાગેયદેવ (વિ. સ. ૧૦૮૭થી ૧૦૯૮), અને કર્ણાટનો રાજા તે ચાલુક્ય વિક્રમાદિત્ય પાચમો (વિ. સં. ૧૦૬૫થી ૧૦૭૪) કે એનો પુત્ર જયસિહ (વિ સ ૧૦૭૪થી ૧૦૯૬) હોવાનો સભવ છે[4] આ ત્રણેય રાજાઓ ભોજની વૃદ્ધાવસ્થામાં ભોજને દબાવવા માટે મળી ગયા હોય એમ જુદા જુદા ઉલ્લેખો

---

૧ પ્ર. ચિ પૃ ૭૨થી૭૪, રત્નમ દિરગણિનો ભોજપ્રબ ધ અધિકાર બીજો.

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૭૬–૭૭ પૃથ્વીરાજ રાસામા પૃથ્વીરાજ જયચંદ્રના દરબારમા છુપે વેષે જાય છે એવું વર્ણન કરેલુ છે, તે સરખાવો.

૩ એક ડામરના ત્રણ સુભાષિતો વલ્લભદેવની સુભાષિતાવલિમા મળે છે.

૪ આ રાજાઓના સમય માટે જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૪૫ તથા ૧૧૩ અને હીસ્ટરી ઓફ મીડીવલ ઇન્ડીઆ ગ્ર. ૩ પૃ. ૨૫૫–૫૬

ઉપરથી લાગે છે. ચેદી (હાલનો મધ્યપ્રાંતનો પ્રદેશ જેની રાજધાની જબલપુર પાસે તેવર–ત્રિપુરીમાં હતી.)ના રાજા ગાંગેયદેવના પુત્ર કર્ણદેવે ભોજ રાજાને કેવી રીતે દબાવ્યો એની કથા વિસ્તારથી પ્ર. ચિ. માં આપી છે, અને માળવાના રાજવંશની જ નાગપુર પ્રશસ્તિના શબ્દો એને ટેકો આપે છે.[1] એ પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે તેમ કર્ણરાજા સાથે કર્ણાટનો રાજા મળ્યો હતો. આ કર્ણાટનો રાજા તે સોમેશ્વર હોવો જોઈએ એમ વિક્રમાંકદેવ ચરિતમાં "સોમેશ્વરે ધારા લીધી" એમ લખ્યું છે,[2] તથા કુવલયાનન્દમાં ઉદાહરેલા એક સુભાષિતમાં કુન્તલના રાજાએ માળવાની સ્ત્રીઓનાં આંસુ વહેવરાવ્યાનુ વર્ણન કર્યું છે[3] તેથી અટકળ થાય છે. મતલબ કે પ્ર. ચિં. મા જો કે કર્ણાટના રાજાનું નામ લખ્યુ નથી પણ ભોજની રાજધાનીને મુખ્યત્વે ચેદીના કર્ણના અને કર્ણાટકના સોમેશ્વરના સૈન્યોએ ઘેરી હોય અને પ્ર ચિં. કહે છે તેમ કર્ણના બોલાવવાથી જૂનુ વેર યાદ કરીને ભીમે પણ ગુજરાત બાજુથી ભોજને દબાવ્યો હશે એમ જણાય છે.

પ્ર. ચિ. ની વિગતો કલ્પિત હોવા છતાં ચેદીનો રાજા કર્ણ, કર્ણાટનો રાજા સોમેશ્વર અને ગુજરાતનો રાજા ભીમ ત્રણેયે મળી ભોજની વૃદ્ધાવસ્થામા એને દબાવ્યો અને હારીને રણભૂમિમા કે પ્ર. ચિં. કહે છે તેમ ગઢમા ભરાઈ રહીને, ગમે તેમ પણ ભોજ મરણ પામતા ધારાનગરીને આ લોકોએ લુટી,[4] એટલી વાત ઐતિહાસિક

૧ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૦૨ થી ૧૦૬

येनोद्धृत्यमहार्णवोपममिलत्कर्णाटकर्णप्रभु

मुर्वीपालकदर्थितां भुवमिमां श्रीमद्वराहायितम् ।

નાગપુર પ્રશસ્તિ–પ્રા. લે. મા. ભા. ૨ નં. ૧૧૭ શ્લો. ૩૨

૨ વિક્રમાંકદેવ ચરિત સ. ૧ શ્લો. ૯૬

एका गृहीता यदनेन धारा

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૧ પૃ. ૧૧૪

૪ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૦૫

હકીકત લાગે છે, કારણ કે માળવાના જ એક કરતા વધારે લેખોમાં એનો ઉલ્લેખ છે [1]

ધારાની લુંટમાંથી ભીમને મળેલો ભાગ

પણ ભીમદેવને આમાં શો લાભ થયો? અર્ધું રાજ્ય આપવાનું કહીને ભીમદેવને કર્ણે બોલાવ્યો હતો એમ પ્ર ચિ કહે છે. છતાં છેવટ ધારાનગરી હાથમા આવતા બધી સમૃદ્ધિ કર્ણે લઈ લીધી અને ભીમના એલચી ડામરે કર્ણને દબાવ્યો ત્યારે તેની પાસેથી શ્રી નીલકંઠ મહાદેવ, ચિન્તામણી નામના ગણપતિ વગેરે દેવમૂર્તિઓ અને તેને લગતી સામગ્રી લઈને ભીમને સંતોષ માનવો પડયો એમ પ્ર. ચિ. માં લખ્યુ છે.[2] અને માળવાના લેખોમા તો ગુજરાતના રાજાનો ઉલ્લેખ જ નથી. એ જોતા માળવાના વિજયનો વધારે લાભ કર્ણને મળ્યો જણાય છે કદાચ વધારે પરાક્રમ પણ તેણે જ કર્યું હશે, છતાં ભીમે જમીનનો કંઈ લાભ નહિ લીધો હોય એમ હું નથી માનતો. મેરૂતુંગે ભલે દેવમૂર્તિઓને અર્ધારાજ્ય કરતા વધારે કીમતી ગણી પણ ભીમદેવે એમ નહિ ગણ્યુ હોય અને ગુજરાતનો પૂર્વ તરફનો ખેડા જીલ્લાનો તથા પંચમહાલનો માળવા ગુજરાત વચ્ચે આવેલો ભાગ જે ઘણા વખતથી માળવાના રાજાને તાબે હતો[3] તે આ વખતે

---

૧ तत्रादित्यप्रतापे गतवति सदनं स्वर्गिणां भर्गभक्ते।
व्याप्ता धारेव धात्री रिपुतिमिरभरैर्मौललोकस्तदाभूत् ॥

પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ નં. ૪૮ શ્લો. ૨૧

તથા આગલા પાનાની ટિ. ૧મા ઉતારેલો નાગપુર પ્રશસ્તિનો શ્લોક જુઓ.

૨ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૦૪ તથા ૧૦૫

૩ વિ. સં. ૧૧૦૩ નું ભોજદેવના સંગમખેટ (સંખેડા)ના સામંત જસોરાજનું દાનપત્ર તિલકવાડા (વડોદરા રાજ્ય)માથી મળ્યું છે. (જુઓ. પ્રો. ટ્રા. ઓફ ધ ફર્સ્ટ ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ પૂના પૃ. ૩૨૪) એ ઉપરથી ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે.

ભીમદેવે પોતાને નામે કરી લીધો હશે એમ હુ ધારૂં છું.[1]

દ્વયાશ્રયમાં માળવા સાથેના એકેય પ્રસગનુ વર્ણન નથી પણ સિન્ધુપતિને હરાવ્યા પછી ભીમે ચેદીપતિ તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ચેદી નજીક આવ્યા પછી પોતાના દૂત દામોદર (પ્ર. ચિ. નો ડામર)ને મોકલ્યો અને તેણે "ભીમના તમે શત્રુ છો કે મિત્ર?" એમ ચેદીપતિ કર્ણને પૂછ્યું અને જવાબમાં હાથીઓ, ઘોડાઓ, સોનું અને ભોજની સ્વર્ણમડપિકા કર્ણ પાસેથી ભેટરૂપે લઈ મૈત્રી સંબધ સ્થિર કર્યો એવું વર્ણન છે[2] દ્વયાશ્રયનુ આ વર્ણન ઉપરના જ બનાવનું કલ્પિત વર્ણન હોય એવું દેખાય છે. ભોજનું મરણ વિ. સ. ૧૧૧૦ કે ૧૧૧૧માં થયું હોવાનુ એના અનુયાયી જયસિહના લેખથી જણાય છે.[3] અર્થાત્ માળવા ઉપરની ચડાઇનો બનાવ એ અરસામા બન્યો હશે.

નડૂલના ચોહાણ રાજાઓ સાથેનો સંબંધ

આબુ અને માળવા જેવા પડોશી રાજ્યો સાથેના ઝગડાઓની નોંધ પૂરી થઈ. હવે ત્રીજા નડૂલ તરફ દૃષ્ટિ નાખી જોઇએ. મૂળરાજ અને દુર્લભરાજનો નડૂલના ચોહાણ રાજાઓ સાથેનો મૈત્રીસબધ આપણે જોયો છે. પણ પછી ગમે તે કારણથી નડૂલના રાજાઓ સાથે ભીમદેવને

---

૧ માળવાના રાજા ભોજ ઉપરની ભીમની ચડાઇનું કોઈક પ્રકારનુ વર્ણન વડનગર પ્રાકારપ્રશસ્તિ (શ્લો. ૯), સુ. સ. (અ. ૨ શ્લો. ૧૮), કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૧૭), વ. વિ. (અ. ૩ શ્લો. ૧૫) વ. તે. પ્ર (શ્લો. ૧૩) વગેરેમા કોઇક પ્રકારે મળે છે જુઓ—

धारापञ्चकसाधनैकचतुरैस्तद्वाजिभिः साधिता
क्षिप्र मालवचक्रवर्तिनगरी धारेति को विस्मय ॥

વ. પ્રા. પ્ર. પ્રા. લે. મા ભા. ૧ ન. ૪૫ શ્લો. ૯

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૯ શ્લો. ૧૭ થી ૬૪

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવશ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૪

ઝગડો થયો છે. દુર્લભરાજના સાળા મહેન્દ્રના પુત્ર અણહીલ અને પૌત્ર અહિલ વિષે સુંધાના લેખમાં લખ્યુ છે કે "તેણે ગૂર્જરરાજા ભીમની સેનાને હરાવી."[1] આ કાકો ભત્રીજો બેય એક જ યુદ્ધમાં ભીમના લશ્કર સામે લડયા હોવાનો સંભવ છે. બીજુ એ વંશનો આશ્રિત કવિ તો એને જ વિજય મળ્યો હતો એમ કહે પણ અણહિલ પછી નડોલની ગાદી ઉપર બેસનાર બાલપ્રસાદ તો ભીમનો સામત હોય એમ જણાય છે. તેણે ભીમને સમજાવીને રાજા કૃષ્ણદેવને કેદમાંથી છોડાવ્યો હતો એમ સુંધાના લેખમા લખ્યું છે;[2] એ જોતા કદાચ વિમળમંત્રીએ ચદ્રાવતી ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે નડોલ ઉપર પણ એનું લશ્કર ચડી ગયુ હોય અને તેને અહિલ અણહિલે હરાવ્યુ હોય એ સંભવિત છે[3] પણ છેવટ તો ગુજરાતના રાજાના સામંતપદથી જ નડૂલના રાજાને સંતોષ માનવો પડયો હોય એમ લાગે છે. આ બાલપ્રસાદે ભીમદેવના કેદખાનામાથી છોડાવેલો કૃષ્ણદેવ તે આબુનો રાજા કૃષ્ણદેવ બીજો હોવો જોઈએ એમ પ્રો. કીલહોર્ન અટકળ કરે છે તે યથાર્થ છે.[4] આ કૃષ્ણદેવના મોટા ભાઈ પૂર્ણપાલનો લેખ વિ. સ ૧૧૦૨નો મળ્યો છે. અને કૃષ્ણદેવનો પ્હેલો લેખ ૧૧૧૭નો

---

१ गूर्जराधिपतिभीमभूभुज॰
सैन्यपूरमजयद्रणेषु यः । શ્લો. ૧૩
भीमक्षोणिपत्तिगजघटा येन भग्ना रणेषु ॥ શ્લો. ૧૪

२ भीमक्ष्माभृच्छरणयुगलीमर्दनव्याजतो य॰
कुर्वन् पीडामतिबलतया मोचयामास कारा-
गारादभूमिपतिमपि तथा कृष्णदेवाभिधानम् ॥ શ્લો ૧૮

સુંધાનો લેખ. એ. ઇ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૭ શ્લોક ૧૮

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૮૮

૪ એજન પૃ. ૨૮૯,

મળ્યો છે.[1] એ જોતા વિ. સ. ૧૧૦૨ પછી ગમે તે કારણથી ભીમદેવે આબુ ઉપર ચડાઈ કરી હોય તથા એના રાજા કૃષ્ણદેવને કેદ કર્યો હોય એમ જણાય છે. તથા છેવટ નડોલના રાજા બાલપ્રસાદના વચ્ચે પડવાથી ભીમદેવે તેની પાસે સામતપદ કબુલ કરાવી તેને છુટો કર્યો હશે. આ કૃષ્ણદેવથી કિરાડૂની પરમાર શાખા ચાલી છે

પડોશી રાજ્યોના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળી આવતા આવા છુટક ઉલ્લેખો જોતાં ગુજરાતના પ્રબધ લેખકોએ કેટલા ઓછા બનાવોની નોંધ રાખી છે તે સમજી શકાય છે.

ભીમદેવનું મંત્રીમંડળ

ભીમદેવના મંત્રીમડળમાં. એના વિ. સં ૧૦૮૬ના લેખમાથી કાંચનનો પુત્ર વટેશ્વર લેખક હતો તથા ચડશર્મા સાધિવિગ્રહિક હતો એટલી માહીતી મળે છે. ભીમે જે વિમલમંત્રીને ચદ્રાવતીનો દડપતિ કરીને મોકલ્યો હતો તે વિમલમંત્રી વિષે વિમલપ્રબંધ વગેરેમા ઘણી વાતો લખાયેલી છે પણ તેમા ઐતિહાસિક અશ કેટલો થોડો છે એ ઉપર જોયું છે[2]. ડામર કે દામોદર ભીમનો સાંધિવિગ્રહિક હતો એમ પ્રબધો કહે છે. અને ખર્ચખાતાનો અમાત્ય એક શ્રી જાહિલ્લનામનો જૈન હતો એમ એક જૈનગ્રથની પ્રશસ્તિમા કહેલુ છે.[3]

ભીમદેવનુ પુરોહિત પદ દુર્લભરાજના પુરોહિત મુંજના પુત્રે

---

૧ એજન પૃ. ૭૪

૨ રત્નમદિર ગણિના ભોજપ્રબધમા તો માળવા ઉપર ભીમે એક-વખત ચડાઇ કરી ત્યારે વિમલ સાથે હતો એવું વર્ણન છે પણ મેરૂતુગે વિમલ મત્રીનું નામજ નથી લખ્યું.

૩ आसीत्तत्र विचित्र श्रीमज्जाहिल्लसंज्ञया ।
व्ययकरणपदामात्यो नृपतेः श्रीभीमदेवस्य ।

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ-ટિ. ૨૩૩

સોમને મળ્યું હતું,[૧] મૂળરાજના નાગર મત્રી માધવનો પૌત્ર ભાભ ભીમદેવનો મિત્ર હતો એમ શ્રીધરપ્રશસ્તિમા કહ્યુ છે.[૨]

આ ભીમદેવના મંત્રીનો વિ. સ. ૧૧૧૯નો લેખ આબુમાથી મળ્યાનુ નોધાયુ છે.[૩] પણ લેખની વિગતો નથી મળી.

મૂળરાજે સ્થાપેલા રાજ્યને ભીમે વિસ્તાર્યું

મૂળરાજે સ્થાપેલા ગુજરાતના રાજ્યને વિસ્તારવાનુ ખરેખરૂં કામ ભીમે કર્યું છે. મૂળરાજે જીતેલો ઉત્તરનો આબુ સુધીનો પ્રદેશ ભીમે પોતાને તાબે રાખ્યો એટલુ જ નહિ પણ નડૂલના રાજાને સામત બનાવ્યો તથા પૂર્વમા ભોજ જેવા એ વખતના ભારત પ્રખ્યાત પરાક્રમી રાજા સામે વારવાર લડીને તથા છેવટ ચેદીના કર્ણને મદદ કરીને ગુજરાતની એ તરફની સરહદ વધારી સિદ્ધરાજના માલવવિજય માટે રસ્તો કરી આપ્યો એ ભારે કામ કર્યું.

ભીમના સમયમાં સ્થાપત્ય કળાની પરમઉન્નતિ થઈ

જે સ્થાપત્યકળા ગુજરાતનુ ગૌરવ ગણાય છે તેને ભીમના વખતમાં સારૂ ઉત્તેજન મળ્યુ છે વિમલવસતિ, મોઢેરાનુ સૂર્યમન્દિર, અને સોમનાથનુ પથ્થરનુ પ્હેલુ મદિર ભીમદેવના વખતમા બધાયા છે. ભીમદેવની રાણી ઉદયામતીએ સહસ્રલિંગથી પણ વધારે શોભાયમાન રાણીની વાવ બધાવી હતી એમ પ્ર ચિ મા કહ્યુ છે[૪] એજ હાલની રાણીની વાવ એમ મનાય છે. હાલમા તો ત્યાં થોડા કોતર કામ વાળા પથ્થરોવાળો એક ખાડો જ રહ્યો છે.

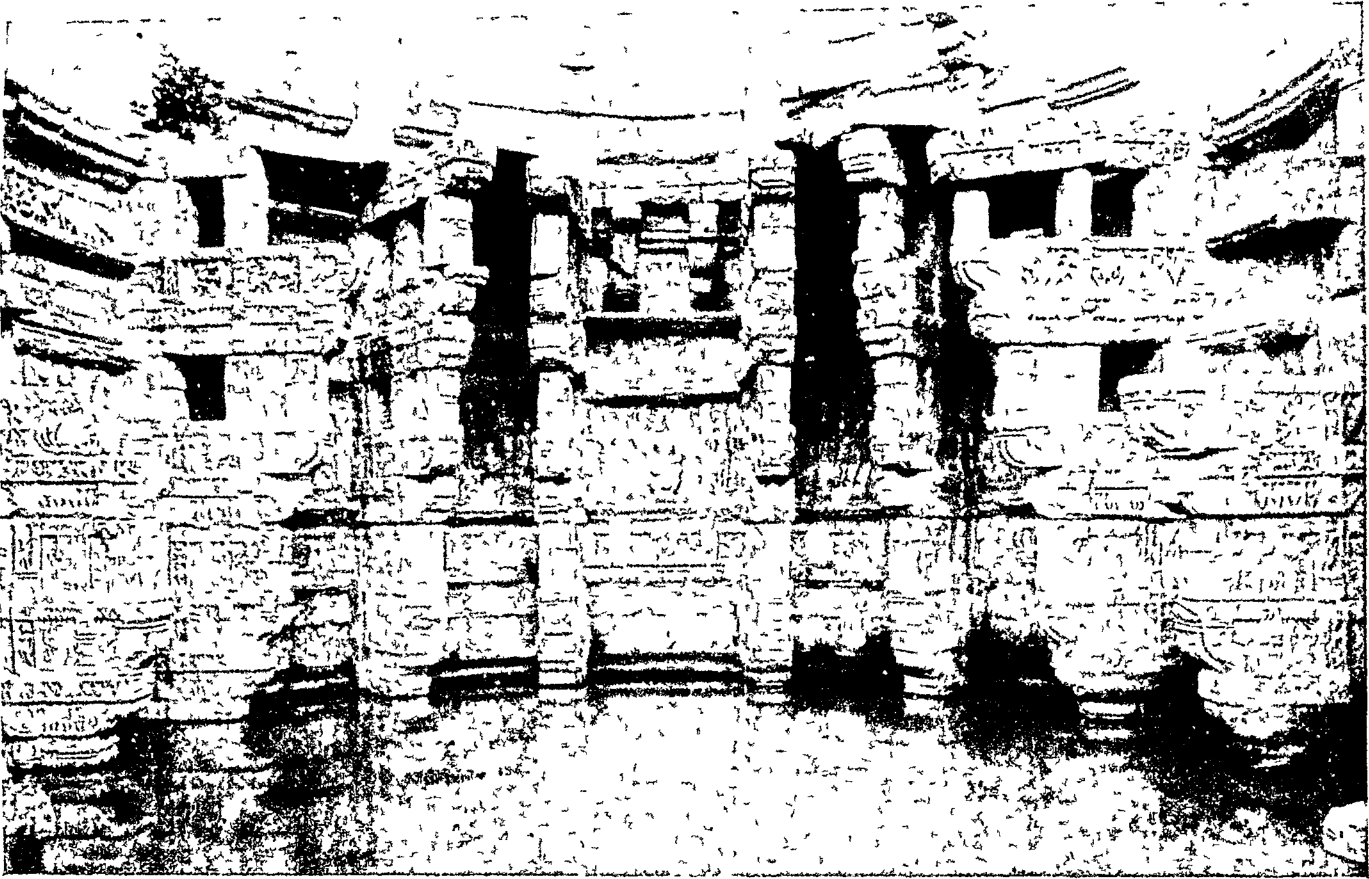
---

૧ સુરથોત્સવ શ્લો. ૧૫–૧૬

૨ શ્રીધર પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૮, એ. ઈ ગ્રં. ૨ પૃ ૪૩૭

૩ એ. ઈ. ગ્ર. ૯ પૃ. ૧૪૮

૪ જુઓ પૃ. ૧૬૨

પાટણની રાણીવાવ • ખોદકામ બાદ જણાએલું પૂર્વ તરફનું સુંદર શિલ્પ (પૃ. ૨૦૦ સામે)
(વડોદરા રાજ્યના આર્કિઑલૉજિકલ ખાતાના સૌજન્યથી)

ભીમની રાણીઓ

ભીમદેવને ઉદયામતી નામની એક રાણી હતી જેનો પુત્ર કર્ણ ભીમ પછી ગાદી ઉપર બેઠો છે. આ ઉપરાંત બઉલાદેવી કે બકુલાદેવી નામની એક વેશ્યાને ભીમે અંતઃપુરમાં બેસારી હતી અને તેને ક્ષેમરાજ કે હરિપાલ નામે પુત્ર થયો.[1] આ ક્ષેમરાજ કે હરિપાલ કર્ણ કરતા મોટો હતો એમ પણ પ્રબંધો કહે છે.[2] આ બે ઉપરાંત ભીમને મૂળરાજ નામનો એક કુવર હતો એમ પ્ર ચિં કહે છે,[3] પ્ર ચિં. માં આ મૂળરાજકુવર સબધી એવી દતકથા આપી છે[4] કે એક વખત ગૂર્જર-દેશમા વરસાદની તાણ પડવાથી ખેડુતો રાજ્યને આપવાનો ભાગ આપી શકયા નહિ એટલે તે લોકોને રાજાનાં રાજભાગ વસુલ કરનારાં માણસો પાટણ લઈ આવ્યા પછી એક દિવસે સવારમાં જે ઠેકાણે રાજભાગ ન આપી શકવા માટે આ ખેડુતોને કનડવામાં આવતા હતા ત્યાં મૂળરાજકુમાર જઈ ચડ્યો અને તેઓની સ્થિતિ જોઈને પોતાના પાસવાનો પાસેથી આખી સ્થિતિ જાણી લીધી. પછી તેઓ ઉપર દયા આવવાથી જેની આખમા આસુ આવી ગયાં છે એવા મૂળરાજકુમારે ઘોડો ફેરવવાની કુશળતાથી ભીમદેવને ખુશી કરીને વરદાનમા એ

---

૧ પ્ર ચિ પૃ ૧૬૩ તથા ટિ. ૩ પ્ર ચિં. ની આવાત માનવા જેવી નથી એમ શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી કહે છે (જુઓ કૌમુદી જાનેવારી ૧૯૩૫ પૃ. ૭૧ ટિ. ૧) પણ જો એ વાત સાચી ન હોય તો મેરૂતુગ જેવો જૈન લેખક કુમારપાલનો પ્રપિતામહ વેશ્યાનો પુત્ર હતો એમ લખે ખરો ? અને એમા અસભવ દોષ તો નથીજ.

૨ જુઓ દ્વ્યાશ્રય સ. ૯ શ્લો. ૭૦-૭૧ તથા પ્ર ચિ. ટિ. ૩ મા આપેલા ઉલ્લેખો.

૩ સું. ગે. (પૃ. ૧૬૯) મા આ મૂળરાજની માને ભીમદેવની ત્રીજી રાણી કહેલ છે. શા આધારે તે જણાવ્યું નથી.

૪ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૦-૧૧૧

કણબીઓ પાસેનો રાજભાગ છોડી દેવાનુ માગ્યું અને રાજાએ રાજભાગ છોડી દીધો. પછી બીજે વર્ષ વરસાદ સારો થતાં એ ખેડુઓ આગલા વર્ષનો પણ રાજભાગ આપવા આવ્યા પણ રાજાએ રાખ્યો નહિ એટલે આગલે વર્ષે રાજભાગની કનેડગતમાથી ખેડુઓને જે દિવસે છોડાવ્યા તે પછી ત્રીજે દિવસે મૂળરાજ તેઓની સનોષ દૃષ્ટિ (નજર)ની અસરથી મરી ગયો હોવાથી, તેના શ્રેય અર્થે ખેડુઓએ આપેવા આણેલી આગલી બાકીમા રાજ્ય કોશમાથી દ્રવ્ય ઉમેરી શ્રી ભીમે નવો ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ કરાવ્યો.[1]

ભીમનું ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણને દાન

ભીમ પ્હેલાની દાતા તરીકે ખાસ ખ્યાતિ નથી પણ વિ. સં. ૧૦૮૬ વૈશાખ સુદ ૧૫ના એક તામ્રપત્રમા "ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણ ભલભદ્રના પુત્ર વાસુદેવને અમુક જમીન દાનમા આપી છે.[2] આ દાનપત્રથી ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણો ભીમદેવના વખતમા ગુજરાતમાં હતા એમ સિદ્ધ થાય છે અને મૂળરાજના વખતમા ઉદીચ્યો ગુજરાતમાં આવ્યા હોવાની દંતકથાને કાંઈક આધાર મળે છે, એ ખાસ નોંધવા જેવુ છે.

---

૧ મૂળરાજ પ્હેલાએ ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ બધાવ્યો એમ પ્ર. ચિં. એક વખત કહે છે અને બીજી વખત મૂળરાજ કુમારના શ્રેય માટે ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ બધાવ્યો હોવાનું કહે છે. મૂળરાજ નામના મળતાપણાથી દંતકથામા ગડબડ થઇ જણાય છે.

૨ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૪૦

પ્રકરણ ૧૦ મું

કર્ણદેવ પહેલો

વિ. સં. ૧૧૨૦થી ૧૧૫૦[1]

ક્ષેમરાજ કે હરિપાલ મોટો હોવા છતાં કર્ણને ગાદી મળવાનું કારણ આપતા હેમચન્દ્ર કહે છે કે ભીમે ક્ષેમરાજને રાજ્ય લેવા કહ્યું પણ તેણે તપશ્ચરણની ઇચ્છા બતાવી અને રાજ્ય લેવાની ના પાડી. એટલે ભીમે તથા ક્ષેમરાજે કર્ણનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને ભીમ સ્વર્ગમાં ગયો. પછી ક્ષેમરાજ સરસ્વતી પાસે તીર્થમા તપ કરવા ગયો અને કર્ણે તેની સેવા માટે ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદને દધિસ્થળી આપ્યું.[2]

આ રીતે ક્ષેમરાજે તપ કરવા માટે રાજ્યની ના પાડી એમ હેમચન્દ્ર કહે છે. પણ તેઓએ તો ક્ષેમરાજની મા બકુલાવતી વેશ્યા હતી એ વાત જ નથી નોધી. એ હકીકત પ્ર. ચિં માજ આપી છે. અને એ હકીકતનો વિચાર કરતા વેશ્યાના પુત્રને ગાદી આપવાનું ભીમે અથવા તેના સલાહકારોએ યોગ્ય ન ગણ્યુ હોય એ વધારે સંભવિત લાગે છે. પરિણામે ક્ષેમરાજ તથા તેના પુત્ર દેવપ્રસાદને દેથળી ગામ રાખીને સંતોષ માનવો પડયો.[3]

ભીમે શરૂ કરેલું રાજ્યવિસ્તારનું કામ કર્ણે ચાલુ રાખ્યું

દ્વયાશ્રયમાં તો કર્ણના કોઈ પણ પરાક્રમનું વર્ણન કરેલું નથી. અને પ્ર. ચિં. માં ફક્ત આશાપલ્લીના આશા ભીલને હરાવ્યાનું જ

---

૧ પ્ર. ચિં. મા તથા વિચારશ્રેણીમા કર્ણનો રાજ્યકાળ ઉપર પ્રમાણે આપ્યો છે. (જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૬ ટિ. ૧૮) અને તેજ સર્વમાન્ય છે.

૨ જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૯ શ્લો. ૭૩ થી ૭૭ ક્ષેમરાજ જ્યાં તપ કરવા ગયો તે તીર્થસ્થાન એટલે દધિસ્થળી (દેથળી) પાસેની મ ડુકેશ્વરની જગ્યા એમ દ્વયાશ્રયનો ટીકાકાર કહે છે. દધિસ્થળી પાટણથી આઠ ગાઉ ઉપરે સિદ્ધપુર પાસે આવેલું છે.

૩ ક્ષેમરાજે બળવો કર્યો હશે એમ શ્રી. રા. ચુ મોદીએ તર્ક કર્યો છે. (ઓઝા અભિનન્દન ગ્રન્થ વિ. ૩ પૃ. ૧૫) પણ એ તર્ક માટે કોઇ આધાર નથી.

કહ્યું છે,[1] જેનો કર્ણના રાજ્યકાળના અંતમા વિચાર કરશું. પણ આ ગ્રન્થો ઉપરથી દેખાય છે તેવો કર્ણનો રાજ્યકાળ પરાક્રમ શૂન્ય નથી એટલુજ નહિ પણ ગુજરાતના રાજ્યને વિસ્તારવાનું મૂળરાજે આરભેલું તથા ભીમે ચાલુ રાખેલું કાર્ય કર્ણે ઘણી સારી રીતે આગળ વધાર્યું છે એમ એના પોતાના ઉત્કીર્ણ લેખોથી તથા પડોશી રાજ્યના ઇતિહાસમાથી મળતા ઉલ્લેખોથી દેખાય છે.

માળવા સાથેના યુદ્ધમાં કર્ણની હાર.

ભોજના મરણ સાથે માળવા સાથેનો કલહ કાઈ શાત થયો નહોતો. ચેદીના રાજાએ જ્યારે ધારાનગરી પોતાને તાબે લઈ લીધી ત્યારે ભોજનો વારસ જયસિંહ વિંધ્યાચળ તરફ ભાગી ગયો હશે અથવા વાસવાડા અને મેવાડ માળવાને તાબે હોવાથી ત્યા જઈ રહ્યો હશે ગમે તેમ પણ માળવાનો અમુક ભાગ એને તાબે હતો એમ વિ સ. ૧૧૧૨ તથા ૧૧૧૬ના માળવાના લેખોથી જણાય છે.[2] જયસિંહના અનુયાયી ઉદયાદિત્યને તો કુતલના વિક્રમાદિત્યે જ ધારાની ગાદી મેળવવામાં મદદ કરી હોય એમ વિક્રમાંક દેવચરિતના કથનથી નક્કી થાય છે [3] બીજી તરફથી સાભરના ચોહાણ રાજા વિગ્રહરાજ ત્રીજાની મદદથી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરીને તથા તેણે આપેલો ઘોડો લઇને ઉદયાદિત્યે ગુજરાતના કર્ણને હરાવ્યો એમ પૃથ્વીરાજ ચરિતમા લખ્યું

---

૧ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૧૫-૧૧૬

૨ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૧ પૃ. ૧૨૯ તથા સ. ૧૧૧૨ નો જયસિંહનો લેખ.

૩ વિક્રમાંક દેવચરિતમા જો કે ઉદયાદિત્યનુ નામ નથી આપ્યુ પણ એ શ્લોકાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે—

स मालवेन्दुं शरणं प्रविष्ट
मकण्टके स्थापयति स्म राज्ये । સ. ૩ શ્લો. ૬૭

છે.[1] આ કથન માળવાના કે ગુજરાતના આશ્રિત કવિનુ નથી પણ એયના પડોશી ચોહાણના આશ્રિત કવિનું છે એટલે તેને વિશ્વસનીય ગણવું પડશે. ત્રણસો વર્ષ પછી હમ્મીર મહાકાવ્યમાં આજ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા નયચદ્રસૂરિએ ઘણી ગડબડ કરી મુકી છે. પ્હેલુ તો હમ્મીર મહાકાવ્યમાથી ઉદયાદિત્ય ઉડીજ ગયો છે. અને ચોહાણ રાજા દુઃશલે કર્ણને મારી નાખ્યો અને તેની રાજલક્ષ્મીને પોતે પરણ્યો એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે,[2] આ હમ્મીર મહાકાવ્યમા દુર્લભ અને દુઃશલ બે એકજ રાજાનાં નામ હોવા છતા એયને જુદા ગણવાની અને દુર્લભ પછી દુઃશલને ગાદી ઉપર બેસારવાની પણ ભૂલ કરી છે,[3] એ જોતાં બનાવ બન્યા પછી ઘણે વખતે લખતા આવી અતિશયોક્તિ એ કવિ કરે એમા કાંઈ નવાઈ નથી. ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના કર્તાએ વળી, દુસલદેવે ગૂર્જરત્રાના રાજાને બાંધીને અજયમેરુ (અજમેર)માં તેની પાસે છાશ વેચાવી એમ લખ્યુ છે[4] પાછળથી ચાલેલી દંતકથાઓ

---

૧ मालवेनोदयादित्येनास्मादेवाप्यतोन्नतिः ।
जिगाय गूर्जरं कर्णं तमश्व प्राप्य मालव. ॥

પૃથ્વીરાજ વિજય સ. ૫ શ્લો. ૭૬ તથા ૭૮

દુર્લભ ઉર્ફે દુઃશલે કર્ણને હરાવ્યો એમ પૃથ્વીરાજ વિજય ઉપરથી ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ માં કહ્યુ છે પણ પૃથ્વીરાજ વિજય મૂળ જોતા તેમા શ્લો. ૬૯–૭૦ મા દુર્લભરાજની વાત છે પછી શ્લો. ૭૧માં તેના ભાઇ વિગ્રહરાજનો ઉલ્લેખ છે અને ૭૧ થી ૭૮ સુધીના શ્લોકો આ વિગ્રહરાજ સંબધીજ છે. પછી ૭૯મા શ્લોકમા તે વિગ્રહરાજના પુત્ર પૃથ્વીરાજનો ઉલ્લેખ છે. એટલે શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉની શરત ચૂક થઈ જણાય છે.

૨ જુઓ હમ્મીર મહાકાવ્ય સ. ૨ શ્લો. ૩૧

૩ જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૩૪

૪ ફાર્બસ સભાવાળુ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનું સંસ્કરણ પૃ. ૨૬૦ અજમેર કોણે બંધાવ્યું એ બાબતમાં ઘણા મતો પ્રચલિત છે પણ વધારે સંભવ પૃથ્વીરાજ વિજય (સ. ૫) મા કહ્યા પ્રમાણે ઉપરના દુર્લભના ભાઇ વિગ્રહરાજ ત્રીજાના પૌત્ર અજયદેવે વસાવ્યુ હોવાનો છે. (ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૩૬)

આંથી ઈતિહાસ તારવવો મુશ્કેલ તો છે જ પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ અને હમ્મીર મહાકાવ્ય બેય કરતાં સવાસો દોઢસો વર્ષ જેટલા જૂના કાળમાં લખાયેલા ગુજરાતના બે પ્રબધોમાં માળવા સાથે કર્ણને થયેલા વિગ્રહનુ થોડુંપણ સૂચન છે, જ્યારે શાકભરીના ચોહાણ સાથે વિગ્રહ થયાનુ તો બીલકુલ સૂચન નથી અને ઉપરના બધા ગ્રન્થો કરતા જૂના કાળમા ચોહાણ કુળના રાજાની પ્રશસા અર્થે લખાયેલ પૃથ્વીરાજ વિજયમા માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યે કર્ણને હરાવ્યો અને અને ચોહાણ રાજાએ તો તેને મદદ કરી એમ કહેલું છે, માટે એજ વિશ્વસનીય ઠરે છે. પૃથ્વીરાજ વિજયમાં વિગ્રહ રાજના વખતમાં આ બનાવ બન્યાનુ લખ્યુ છે એટલે દુર્લભ કે દુઃશલે કર્ણને મારી નાખ્યાનુ કથન તો તદ્દન ખોટું જ છે.

ગુજરાતના પ્રબધોમાંથી ફક્ત સુકૃત સકીર્તનમા “માળવાના રાજાને લશ્કરથી જીતીને નીલકઠની મૂર્તિ કર્ણ લઈ આવ્યો”[૧] એ રીતે કથન છે પણ આમાં તો સુ સ. ના કર્તાની શરતચૂક લાગે છે. કારણકે નીલકઠની મૂર્તિ આણ્યાનો યશ ભીમને પ્ર. ચિ. મા આપ્યો છે. અને સોમેશ્વરે સુરથોત્સની પ્રશસ્તિમા માળવાના રાજાના પુરોહિતે માળવાની જમીનને સોલકી લશ્કરથી ઘેરાઈ ગયેલી જોઈને તેના નાશ માટે એક કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી પણ સોલકીના પુરોહિત શ્રીઆમશર્માના મત્ર બળથી પાછી ફરેલી એ કૃત્યાએ માળવાના પુરોહિતને જ મારી નાખ્યો,[૨] એ રીતે માળવા સાથે કર્ણને થયેલા વિગ્રહનું સૂચન કર્યું છે. આ બન્ને કથનોમાથી ગુજરાનના રાજાનો વિજય થયો હોય

---

૧ जित्वा बलै मालवभूमिपाल
मानीतवान्यः किल नीलकण्ठम् । सु. स. स. २ श्लो. २३

२ धाराधीशपुरोधसा निजनृपक्षोर्णी विलोक्याखिलां
चौलुक्याकुलितां तदत्ययकृते कृत्या किलोत्पादिता ।
मन्त्रैर्यस्य तपस्यत. प्रतिहता तत्रैव त मान्त्रिक
सा संहत्य तडिल्लता तरुमिव क्षिप्र प्रयाता क्वचित् ॥
સુરથોત્સવ પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૦

એવું દેખાતું નથી અને પૃથ્વીરાજ વિજયનું સ્પષ્ટ કથન જોતાં આ વિગ્રહમાં કર્ણ હાર્યો હશે એમજ માનવું યોગ્ય છે. આ વિગ્રહમાં શાકંભરીના ચોહાણપેઠે નડૂલના ચોહાણ રાજાએ પણ માળવાના રાજાને મદદ કરી હશે એમ લાગે છે, કારણકે સુંધાના લેખમાં પૃથ્વીપાલે ગૂર્જરપતિ કર્ણના સૈન્યને હરાવ્યું હતું[1] એમ કહેલુ છે. આ પૃથ્વીપાલના પિતા જેન્દ્રરાજના સમયનો વિ. સં. ૧૧૩૨નો એક લેખ મળ્યો છે. એ જોતાં ૧૧૩૨ પછી પૃથ્વીપાલ ગાદી બેઠો ઉપર હોવો જોઈએ પણ પિતાની હયાતીમા માળવાને મદદ કરવા ગયેલા લશ્કરનો સેનાપતિ તરીકે કુવર પૃથ્વીપાલ ગયો હોય એ અસંભવિત નથી. એટલે માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યે કર્ણને જે યુદ્ધમાં હરાવ્યો તે યુદ્ધ વિ. સં. ૧૧૨૦ પછી થયેલુ એમા તો સંદેહજ નહિ પણ ૧૧૩૨ પછી જ થયું હશે એમ માનવાની જરૂર નથી.

નડૂલના ચોહાણને ફરી વશ કર્યો.

આ નડૂલના ચોહાણોનો ગુજરાતના રાજાઓ સાથે મૈત્રી સબંધ હતો એટલુજ નહિ પણ ગુજરાતનું સામતપદ પણ તેઓએ કબૂલ કર્યુ છે, છતા આ પ્રસગે નડૂલના ચોહાણે શા માટે ગુજરાતના રાજા સામે યુદ્ધ કર્યુ એ સમજાતુ નથી. પણ એ પછી કર્ણેજ પૃથ્વીપાલ પાસે કે તેના ભાઈ અને અનુયાયી જોજલદેવ પાસે ગુજરાતનું સામતપદ કબુલ કરાવ્યુ હોય એમ જોજલદેવ ઉર્ફે યોજક વિષે સુધાના લેખમા જ એ યોજક "પોતાની શક્તિથી શ્વેત છત્ર સાથે અણહિલપુરમા રમતો હતો" એ રીતે કહેલું છે.[2] એ

---

१ पृथ्वीपाल इति ध्रुव क्षितिपतिस्तस्याग्रजन्माभवत्
प्रत्यक्षोरुनिधि स गूर्जरपते कर्णस्य सैन्यापहः । શ્લો. ૨૨

२ श्रीयोजको भूपतिरस्य बन्धु
र्विवेकसौधप्रबलप्रताप ।
श्वेतातपपत्रेण विराजमान
शक्त्याणहिलाख्यपुरेपि रेमे ॥ એજન શ્લો. ૨૩

આ યોજક કે જોજલના વિ. સં. ૧૧૪૭ના બે લેખો મળ્યા છે. (જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૨૬-૨૮, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૯૧)

ઉપરથી મોટા શક્તિશાળી સામંતો જ અણહિલપુરમાં માથે અંકુશ રાખીને ફરી શકતા હશે એમ જણાય છે.

કર્ણે કરેલો લાટનો વિજય

કર્ણના રાજ્યકાળના આરંભમાં જ તેને માળવાના રાજાએ આપેલી હારથી કર્ણ ઉત્સાહશક્તિમાં હારી ગયો હોય એમ જણાતું નથી મૂળરાજના વખતથી લાટના રાજાઓ સાથે અણહિલપુરના રાજાને વેર ચાલ્યા કરતું હતું પણ અણહિલપુરના રાજાઓ લાટને તાબે કરી શક્યા નહોતા. શક સં. ૯૭૨ (વિ. સં ૧૧૦૬–૦૭)નું ઓરચાણનું ત્રિલોચનપાલનુ દાનપત્ર મળ્યું છે.[1] એટલે ભીમના વખતમાં લાટના રાજાઓ સ્વતંત્ર હતા એમ દેખાય છે. પણ કર્ણે લાટને પૂરેપૂરૂ તાબે કર્યુ હોય એવું એના વિ. સં. ૧૧૩૧ (શક સં. ૯૯૬)ના નવસારીના તામ્રપત્રથી ચોક્કસ કરે છે. એ તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે કે "ચૌલુક્ય કુળના પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ કર્ણદેવના રાજ્યમા તેના સેવક (તત્પાદપદ્મોપજીવી) અને મહામંડળેશ્વર સોલંકી-વંશના જ દુર્લભરાજે લાટ દેશના નાગસારિકા વિષયમાં આવેલા નડોદપટ્ટકમાનુ ધમડાછા ગામ દાનમાં આપ્યું છે." અને એ દાનપત્ર સાથે મળેલા બીજાં તામ્રપત્રદ્વારા કર્ણરાજાએ એ દાનને કબૂલ રાખ્યું છે[2]

આ તામ્રપત્ર કર્ણના ઈતિહાસ માટે બહુ ઉપયોગી છે. કોઈ પ્રબંધમા કર્ણના આ લાટ દેશના વિજયનું સૂચન નથી ત્યારે આ તામ્રપત્રથી કર્ણે લાટનો વિજય કર્યાનુ તથા લાટની વ્યવસ્થા માટે જુદાજુદા અધિકારીઓ પણ નીમી દીધાનું નક્કી જણાય છે.[3] ઉપર-

---

૧ પ્રાચીન લેખમાળા લેખ ન. ૭

૨ જુઓ સુરતની સાહિત્ય પરિષદ્‌ના રિપોર્ટમા છપાયેલાં તામ્રપત્રો. અથવા ગુ. ઐ. લે ભાગ ૨ ન. ૧૪૧–૧૪૨

૩ સુરતની સા. પ. ના રિપોર્ટમા આ તામ્રપત્રોમાની જાણવા જેવી હકીકત તારવતા એરિપોર્ટના લેખકે ભીમદેવ પ્હેલાના વખતમા આ પ્રદેશ પાટણના રાજ્ય પ્રદેશ સાથે જોડાયો હતો. એવું અનુમાન દોર્યું છે પણ એવા અનુમાન માટે તામ્રપત્રોમાથી બીલકુલ આધાર મળતો નથી. અને બીજો સ્વતંત્ર પુરાવો પણ નથી.

કહેલા ત્રિલોચનપાલના તામ્રપત્રમા સુરતની ઉત્તરે આવેલા ઓરપાડ તાલુકાનું ગામ દાનમાં અપાયુ છે ત્યારે કર્ણના આ દાનપત્રમા સુરતની દક્ષિણમા આવેલા નવસારી તાલુકાનુ ગામ દાનમા અપાયુ છે

કર્ણના દાનપત્રમા "વિજયમાન નાગસારિકા વિષય" એ રીતે શબ્દો છે તે ઉપરથી હુ તો કર્ણે તરતમા જ એ પ્રદેશનો વિજય કર્યો હતો એમ ગણુ છુ. મતલબ કે વિ. સં. ૧૧૩૧ પ્હેલા કર્ણે લાટનો વિજય કર્યો હશે કર્ણના પત્રામા ગુજરાતના ધોરણને અનુસરી વિક્રમ સંવત વપરાયો છે; જ્યારે તેના સામત દુર્લભરાજના તામ્રપત્રમા લાટની જુની રુઢીને અનુસરી શક સંવત વપરાયો છે

કર્ણના દાનપત્રનો લેખક કાયસ્થ વટેશ્વરનો પુત્ર કેકાક છે અને દૂતક મહાસાધિવિગ્રહિક ભોગાદિત્ય છે.

મીનલદેવી સાથે લગ્ન

પ્રબધોમા કર્ણના મીનલદેવી સાથેનાં લગ્નની કથા ખાસ વિસ્તારથી આપી છે. મને એનુ કારણ એમ લાગે છે કે ગુજરાતના રાજાને દક્ષિણના કોઈપણ રાજા સાથે આ પ્હેલો સંબધ થયો અને કદાચ આ લાટનો વિજય જ તેનુ કારણ હશે. વળી સિદ્ધરાજના સમયથી જૈન ધર્મનુ જોર વધ્યુ એટલે જૈન લેખકોને સિદ્ધરાજની માનું લગ્ન મહત્ત્વનું લાગે. ગમે તેમ પણ એ લગ્નની કથા વિસ્તારથી કહેવાનુ હેમચન્દ્ર તથા મેરુતુગે યોગ્ય ધાર્યુ છે. બેય લેખકોએ આપેલા વૃત્તાન્તમા કેટલોક તફાવત છે, તે આગળ જોશું પણ કર્ણાટકના રાજા જયકેશીની મીનલદેવી નામની દીકરી પોતાની ઈચ્છાથી કર્ણને પરણી એટલો પ્ર. ચિં. ની તથા દ્વયાશ્રયની વાતનો સાર છે.[1] દ્વયાશ્રય[2]માં જયકેશીને કર્ણાટકનો નહિ પણ[3] ચદ્રપુરનો કાદબવશનો રાજા કહ્યો છે

---

૧ જુઓ દ્વયાશ્રય સ ૯ શ્લો. ૮૯ થી ૧૭૦ તથા પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૧૨-૧૧૩

૨ દ્વયાશ્રય સ. ૯ શ્લો. ૯૯, ૧૦૦ તથા શ્લો. ૧૫૩

૩ આ ચદ્રપુર તે ઉત્તર કાનડામા ગોકર્ણ પાસે આવેલું ચાદવડ હોવું

આ કાદમ્બવંશી જયકેશી જેના બાપનુ નામ પ્ર. ચિં. માં શુભકેશી આપ્યુ છે, તે ગોઆના કાદમ્બવંશી ત્રીજા રાજા શષ્ઠદેવકે છત્ર (ઉર્ફે શુભકેશી)નો પુત્ર જયકેશી પહેલો હોવો જોઈએ એવુ મુબઈ ગેઝેટીઅરમાં અનુમાન કર્યુ છે તે બરાબર લાગે છે[1] આ જયકેશી કર્ણાટકનો રાજા નહોતો પણ કર્ણાટકના રાજા ત્રિભુવન મલ્લ વિક્રમાદિત્યનો મિત્ર અને સામત તથા કોકણનો રાજા હતો અને તેની રાજધાની ગોઆમા હતી.[2] આ જયકેશીનો શક સં ૯૭૪ (વિ. સ. ૧૧૦૮ નો લેખ મળ્યો છે અને ૧૧૩૬મા તે મરણ પામ્યો.[3] એ કર્ણનો સમકાલીન હતો એમા સદેહ નથી

આ મીનળદેવીના લગ્ન કેવી રીતે થયા તે વિષે પ્ર. ચિ મા નીચેની દંતકથા આપી છે કે તેના સાભળતા કોઈએ સોમેશ્વરનું નામ લીધુ કે તેને પોતાના પૂર્વ જન્મનુ એવુ સ્મરણ થઈ આવ્યુ કે "પૂર્વ જન્મમાં પોતે બ્રાહ્મણી હતી. અને સોમનાથની યાત્રા એ જતા [4]બાહુલોદ-

---

જોઇએ એમ મુ. ગે (પૃ. ૧૭૧ ની ટિપ્પણી ૧)મા તર્ક કર્યો છે. ફ્લીટે બેલગામ જીલ્લાનુ ચાદગડ ગામ ધાર્યું હતુ (મુ. ગે ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૬૮) પણ ગોવાના સાલસેટ પરગણાનુ પરોડા નદી કાઠે આવેલુ ચન્દોરગામ એમ એચ. એમ મારેસના કદમ્બકુલ નામના ઇ સ. ૧૯૩૧મા બ્હાર પડેલા પુસ્તક (પૃ. ૧૯૯) મા નક્કી કર્યુ છે. જયકેશીના પૂર્વજોનુ રાજ્ય આ ચન્દ્રપુરમાજ હતુ એના પિતાના એક તામ્રપત્રમા ચન્દ્રપુરનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

(સદર પૃ. ૩૯૦)

પછી જયકેશીએ ગોવા જીતી લઈ તેને પોતાની રાજધાની બનાવી. (જુઓ કદમ્બકુલ પૃ. ૧૭૯ તથા કૌમુદી ૧૯૩૫ ના જાન્યુઆરીમા શ્રી રા. ચુ. મોદીનો લેખ પૃ. ૭૫) આ કાદમ્બ વંશની વંશાવળી માટે જુઓ પરિશિષ્ટ

૧. મુ ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૦ ટિ. ૫.

૨ જુઓ દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઈતિહાસ પૃ. ૧૩૭ વિક્રમાંક દેવ ચરિત સ ૫ શ્લો ૧૦, ૧૮, ૨૪.

૩ ફ્લીટનુ કેનેરીઝડીનેસ્ટીઝ પૃ ૯૧ તથા કદમ્બકુલ પૃ. ૧૬૬

૪. આ ભોળાદ તે કાઠીઆવાડની સરહદ ઉપર ધોળકાથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ત્રીશેક માઇલ છેટે આવેલુ ગામ છે. ત્યાથી બે અઢી ગાઉ છેટે અને મોટીબોરૂ

ભોળાદ આગળ ગુજરાતના રાજા તરફથી સોમનાથના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો કર પોતે ન આપી શકવાથી આગળ ન જઇ શકી અને એ કર આવતા જન્મમા માફ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને અન્નજળ ત્યાગી પોતે મરણ પામી હતી.” આવુ સ્મરણ થઈ આવતા મીનળદેવીએ ગુજરાતના રાજાને જ પરણવાની હઠ લીધી એટલે જયકેશીએ પોતાના પ્રધાનો મારફત શ્રી કર્ણને આ વાત જણાવીને મીનળદેવીનો સ્વીકાર કરવાની માગણી કરી, પણ કર્ણે તે કદ્રુપી છે એમ સાભળીને ના પાડી. છતા મીનળદેવીએ હઠ ન છોડવાથી તેના પિતાએ જાતે વરી લેવા મીનળદેવીને પાટણ મોકલી. ત્યા તેને છુપી રીતે જોતા એ કદ્રુપી છે એમ જોઇને કર્ણ તેના તરફ તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયો. પરિણામે મીનળદેવીએ પોતાની આઠે સખીઓ સાથે અગ્નિમા પડીને બળી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેઓની વિપત્તિ ન જોઈ શકવાથી રાજમાતા ઉદયામતી પણ તેઓની સાથે બળી મરવા તૈયાર થયા. આ મોટી આપત્તિમાથી ઉગરવા કર્ણને મીનળદેવી સાથે લગ્ન કરવા પડ્યા

દ્વયાશ્રયમાં મીનળદેવીના પૂર્વ જન્મ સબધી ઉપરની કથા આપી નથી પણ કર્ણનું ચિત્ર જોઇને મીનળદેવી કર્ણને પરણવા તૈયાર થઇ અને મીનળદેવીનું ચિત્ર જોઇને કર્ણ ખુશ થઈ ગયો પછી મીનળદેવી

ગામથી એક માઇલ છેટે ભેટડીઆ ભાણ નામની જૂની સૂર્યમન્દિરના ખડેરવાળી જગ્યા છે, અને તેની પાસે દાણી માતાની જગ્યા છે. જેને અડીને કાઠીઆવાડમાં જવાનો ધોરી પગરસ્તો છે. આ જગ્યાએ દાણ લેવામા આવતુ એમ લોકો કહે છે. પ્ર. ચિ. નુ બાહુલોદ તે ભોળાદ નહિ પણ શુક્લતીર્થ પાસે આવેલું ભાલોદ હતું. કારણ કે એ કર દક્ષિણના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો એવી દલીલ શ્રી રા. ચુ. મોદીએ કરી છે. પણ એ કર દક્ષિણના યાત્રાળુઓ પાસેથી જ લેવામા આવતો કે મીનળદેવી પૂર્વ જન્મમા પણ દક્ષિણમા જન્મી હતી એવુ પ્રબધોમા કહ્યુ નથી. આજે જેમ અનેક તીર્થસ્થાનોમા મુડકા વેરો લેવાય છે તેવો આ મુડકા વેરો સોમનાથ જવાના ધોરીમાર્ગ ઉપર આવેલ ભોળાદ પાસે લેવાય એ જ સ્વાભાવિક છે ઉત્તર તરફથી આવનાર યાત્રાળુના રસ્તામાં તો શુક્લતીર્થ આવે જ નહિ, એ ધ્યાનમા લેવાથી શ્રી. રા. ચુ મોદીની દલીલનુ પોકળપણુ સમજાશે.

પોતાના પિતાએ કર્ણને મોકલેલી હાથીઓ વગેરેની ભેટો સાથે પાટણ આવી ત્યાં કર્ણે તેને છુપી રીતે જોઇ અને 'કર્ણને નહિ પરણાય તો બળી મરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા તેણે કરી છે એમ તેની સખીઓ પાસેથી સાભળી કર્ણ તેને પરણ્યો એવુ વર્ણન છે. આ બન્ને વર્ણનોમાં મીનળદેવી પાટણ આવ્યા પછી લગ્ન થયા એટલી વાત તો સમાન છે. કર્ણ સાથે લગ્ન ન થાય તો બળી મરવાની પ્રતિજ્ઞા મીનળદેવીએ કરી હતી[1] એમ પણ દ્વયાશ્રયમાં કહ્યુ છે. પણ આવી આકરી પ્રતિજ્ઞા મીનળદેવીને શા માટે લેવી પડી! એનો ખુલાસો તો પ્ર ચિ. મા આપેલો વૃત્તાન્ત માનવાથીજ થઈ શકે છે. પણ મીનળદેવી કદ્રુપી હતી અને તે કારણથી કર્ણે ના પાડી એવુ મીનળદેવી જીવતાં કે તેના મરણ પછી પણ તેના દીકરાના કહેવાથી, તેના રાજ્યમા રહીને, ગ્રથ લખનાર શી રીતે લખી શકે? મતલબ કે એ બાબતમા પ્ર. ચિ. નું વર્ણન, પૂર્વ જન્મના સ્મરણની દતકથા (જે મીનળદેવીએ સોમનાથનો કર માફ કરાવ્યા પછી જોડાઇ હશે) બાદ કરતા, સંભવિત જણાય છે.

વળી મીનળદેવીના પ્રપિતામહ ગુહલ્લદેવ બીજાએ તથા દાદા ષણ્ડદેવ બીજાએ સોમનાથની જાત્રા કર્યાના પુરાવા છે અને તેના પિતા જયકેશીએ ઉત્તર કોકણ જીતીને લાટ સુધી સ્વારી કરી હતી એવો પણ ઉલ્લેખ છે (જુઓ કદમ્બ કુલ પૃ. ૧૭૧, પૃ ૧૭૬ તથા પૃ. ૧૮૦) એ જોતા બાલ્યાવસ્થામા વૃદ્ધો પાસેથી દાદાની તથા પરદાદાની સોમેશ્વરની જાત્રાઓની તથા ગુજરાતના રાજા તરફથી લેવાના મુંડકાવેરાની વાતો સાભળીને બાળક મયણલ્લાદેવીના મનમાં ગુજરાતના રાજાની રાણી બનવાનો તથા એ વેરો કાઢી નાખવાનો કોડ જાગ્યો હોય એ સભવિત છે અને પ્રબધકારો તેને ઉપર ઉતારી છે તેની દતકથાનુ રૂપ આપે એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આગળ ચાલતા પ્ર. ચિં. ના કર્તા કહે છે કે કર્ણે મીનળદેવીને પરણ્યા છતા 'પછી તેના ઉપર નજર પણ ન કરી.'[2] આ સ્થિતિમાં

૧ જુઓ દ્વયાશ્રય સ ૯ શ્લો ૧૬૧.
૨. પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૪.

મુંજાલ મંત્રીએ કેવી રીતે રસ્તો કાઢયો, એનુ વર્ણન પ્ર. ચિં. માં મળે છે: તેમા લખ્યું છે કે 'એક વખત કોઈ હલકી સ્ત્રીમાં કર્ણના મનનું આકર્ષણ થયુ એની મુંજાલ મંત્રીને ખબર પડતાં એ હલકી સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવી મીનળદેવીને કર્ણ પાસે એકાંતમા મોકલી દીધી પરિણામે મીનળદેવીને ગર્ભ રહ્યો.' રાજાને પાછળથી મુંજાલ મંત્રી પાસેથી સાચી વાતની ખબર પડી, અને આ રીતે મીનળદેવીને જે પુત્ર થયો તેનું નામ જયસિંહ.[1] પ્ર. ચિ ની આ વાત કેટલે અંશે સાચી હશે તે કહેવુ મુશ્કેલ છે બાકી એ વખતના રાજાઓના મનનું હલકી સ્ત્રીમાં આકર્ષણ કે આ જાતની અંતપુરની ખટપટમાં મંત્રીઓનુ પડવુ, એ એય વાત ન બનવાજોગ નથી.

કર્ણે આશાભીલને હરાવી કર્ણાવતી સ્થાપી

કર્ણના છેલ્લા પરાક્રમ તરીકે પ્ર ચિ મા આશાભીલને હરાવ્યાની વાત નીચે પ્રમાણે લખી છે.[2] હાલમાં જ્યાં અમદાવાદ છે ત્યા એ વખતે આશાપલ્લી[3] નામનુ નાનુ ગામ હતુ આ આશાપલ્લીના છ લાખ ભીલોના સરદાર આશાભીલને જીતીને ત્યાં કોછરબ નામની દેવીનું મંદિર કરાવ્યુ,[4] કર્ણસાગર તળાવથી શોભાયમાન કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યુ અને કર્ણાવતી શહેર સ્થાપીને ત્યા પોતે રાજ્ય કરવા માંડયુ.[5]

---

૧. પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૪_૧૧૫, જિનમંડનગણિએ તથા ચારિત્રસુંદરગણિએ પ્ર. ચિ ને અનુસરીને આ વાત લખી છે.

૨ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૧૫-૧૧૬.

૩ આશાપલ્લીના સ્થાનની ચર્ચા માટે જુઓ પ્ર. ચિ. નું ભાષાંતર—પૃ. ૧૧૫ ટિ. ૧૧૯. તથા ગૂજરાતનુ પાટનગર અમદાવાદ પ્ર. ૨

૪ આ વર્ણન ઉપરથી તો કર્ણસાગર તળાવ આશાપલ્લી પાસે જ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. પણ ત્યા એનો પત્તો લાગતો નથી. અને છેક ચાણસ્મા તાલુકામા કણસાગર ગામ પાસે એક કર્ણસાગર પૂરાયેલુ પડયુ છે (જુઓ ગુજરાતનું પાટનગર-અમદાવાદ પૃ ૧૧ ટિ. ૨). કર્ણસાગર નામના બે તળાવો હોવાનો પણ સંભવ છે.

૫. પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૬.

વળી રાસમાળા (આ. ૩ પૃ. ૪૦૪)મા આપેલી હરપાળ મકવાણાની દંતકથા આ કર્ણના સમયની છે એમ ભાષાન્તર કર્તા રણછોડભાઈ ઉદયરામ પેઠે માનીને શ્રી. રા. સુ. મોદી કાઠીઆવાડનો ઝાલાવાડ પ્રાન્ત બર્બરને હરાવી કર્ણે લીધો એમ ગણે છે,[1] પણ એ દંતકથા કોઈ જૂના પ્રબંધમા મળતી નથી, કયા કર્ણ વિષે છે એ પણ સંદિગ્ધ છે અને એમા અસંભવિત તત્ત્વો પુષ્કળ હોવાથી એમા કાંઈ પણ ઐતિહાસિક સત્ય હોય એમ માનવુ મુશ્કેલ લાગે છે.

મૂળરાજે ઉત્તરદિશામા ગુજરાતના રાજ્યની સીમા વધારી, ભીમે પશ્ચિમમાં વધારી અને કર્ણે દક્ષિણમા લાટ જીતીને ગુજરાતની હદ ખૂબ લબાવી દીધી પણ એથી સંતુષ્ટ બેસી ન રહેતા પશ્ચિમમાં અમદાવાદ સુધીનો પ્રદેશ ભીલના ત્રાસથી મુક્ત કરી પોતાના દીકરા જયસિંહ માટે સુરાષ્ટ્રવિજયનો રસ્તો મોકળો કર્યો

કર્ણે આ પરાક્રમ ક્યારે કર્યુ ? કર્ણાવતી ક્યારે સ્થાપ્યુ ? પ્ર. ચિ. મા તો જયસિંહને રાજ્યાભિષેક કર્યા પછી આશાપલ્લીમા વસતા આશાભીલને હરાવ્યો એમ કહ્યુ છે અને પ્ર ચિ ના કથનને વધારે સ્પષ્ટ કરતા જિનમંડનગણિ અને ચારિત્રસુંદરગણિ કહે છે કે બેય રાજાઓએ એક સ્થળે રહેવુ યોગ્ય નથી એમ ગણીને કર્ણ આશાપલ્લી ગયો, અને કર્ણાવતી સ્થાપીને રહ્યો.[2] પણ દ્વયાશ્રયમાં તો જયસિંહને ગાદીએ બેસાર્યા પછી તરત કર્ણ હરિસ્મરણ કરતો કરતો સ્વર્ગમાં ગયો એમ લખ્યુ છે.[3] એ જોતા કર્ણાવતીને જુદી રાજધાની કર્ણે બનાવી એવી પ્ર ચિં. વગેરેની માન્યતા ખોટી લાગે છે.[4] પણ

---

૧ જુઓ ઓઝા અભિનન્દન' ગ્રન્થ વિ ૩ પૃ. ૧૮

૨ કુમારપાલ પ્રબધ પૃ. ૫ કુમારપાલ ચરિત સ. ૧-૧-૨ શ્લો. ૨૯

૩ દ્વયાશ્રય સ ૧૧ શ્લો. ૧૧૧

૪ શ્રી. રા. સુ મોદી કર્ણાવતીને જુદી રાજધાની બનાવી અને અણહિલવાડની પ્રજાનો વિરોધ શમાવવા બાળક સિદ્ધરાજનો ત્યા રાજ્યાભિષેક કર્યો હશે એમ કહે છે (જુઓ કૌમુદી. ૧૯૩૫ જાન્યુઆરી પૃ. ૭૪).

કર્ણના રાજ્યકાળના છેલ્લા સમયમા આ બનાવ બન્યો હશે એમ માનવામા વાધો નથી.

કર્ણનું સૂનકનું તામ્રપત્ર

કર્ણના બે ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે. તેમાથી એકની નોધ પ્હેલાં કરી છે. બીજો વિ. સ. ૧૧૪૮ વૈશાખ સુદિ ૧૫ સોમવારનુ સૂનકનું તામ્રપત્ર છે.[૧] આ તામ્ર લેખથી ત્રૈલોક્યમલ્લ શ્રી કર્ણદેવે અણહિલ-પાટકમાથી આનંદપુર પ્રતિબદ્ધ ૧૨૬ ગામના રાજપુરૂષોને સંબોધીને લઘુડાભી નામના ગામની ચાર હળ જેટલી જમીન ઠક્કુરે મહાદેવીએ કરાવેલી વાપી (વાવ) માટે આપી છે. જ્યાથી આ દાનપત્ર મળ્યુ છે તે સૂનક ગામ પાટણથી અગ્નિ કોણમા ૧૫ મૈલ પર અને ઊંઝા રેલ્વે સ્ટેશનથી પશ્ચિમે પાચ મૈલ આગળ છે. અને ડાભી એ સૂનકથી એક મૈલ છેટે છે. આમા કહેલ વાપી તે સૂનક ગામને વાયવ્ય છેડે છે. લેખમાં વાપી કહેલ છે પણ લાગે છે તે તળાવ આ તામ્રપત્રનો લેખક છે કાયસ્થ વટેશ્વરનો પુત્ર આક્ષપટલિક કેક્કક, અને દૂતક છે મહાસાધિવિગ્રહિક શ્રી ચાહિલ શ્રી કર્ણદેવસ્ય એ રીતે દાનપત્રમાં સહી છે.

ત્રૈલોક્ય મલ્લબિરૂદ

આ તામ્રપત્રમા કર્ણે ત્રૈલોક્યમલ્લબિરૂદ ધારણ કર્યુ છે. લાટના વિજયથી દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના આહવમલ્લ, ભૂલોકમલ્લ, વગેરે બિરૂદો જોઈને કર્ણે પણ આવુ બિરૂદ ધારણ કર્યુ હશે એમ લાગે છે.

મંત્રીમંડળ

ઉપરના દાનપત્રમા કહેલા મત્રીઓ ઉપરાત વિમલવસતિ બધાવનાર વિમલમત્રીના ભાઈ મત્રી નેઢનો પુત્ર ધવલક કર્ણનો મત્રી હતો એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ (જે કુમારપાલના સમકાલીન હતા) રચિત મલ્લિચરિત નામના પ્રાકૃત કાવ્ય (અ. ૩)મા લખ્યુ છે.[૨] અને પ્ર. ચિ. મા

---

૧ જુઓ એ ઈ ગ્ર. ૧ પૃ. ૩૧૭ અને ગુ અ લે. ન. ૧૪૩

૨ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૨૯ જાનેવારી પૃ. ૧૦

આ હરિભદ્રસૂરિ અને તેના મલ્લચરિત નામના કાવ્ય માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૭૬

કર્ણના જે મુન્તલ મન્ત્રીનો ઉલ્લેખ છે તેણે સં. ૧૧૪૬ પ્હેલાં કર્ણનું મહામાત્યપદ[1] પ્રાપ્ત કર્યું હતુ એમ એક જૈન ગ્રન્થની પુષ્પિકા ઉપરથી નક્કી થાય છે અને કાશ્મીરક કવિ બિલ્હણે કર્ણસુંદરી નાટિકામાં કર્ણના મહામાત્ય તરીકે સંપત્કર (પ્ર ચિ. મા જેને સાન્તુમન્ત્રી કહેલ છે)નુ નામ આપેલ છે.[2]

કર્ણનો પુરોહિત તો મૂળરાજના પુરોહિતનો વંશજ આમશર્મા હતો, એ પ્હેલા માળવાના વિગ્રહની ચર્ચામા નોંધ્યુ છે

કર્ણનાં કાર્યો

કર્ણના કાર્યોમાં કર્ણાવતી શહેરની સ્થાપના અને ત્યા જ કર્ણ સાગરતળાવ અને કર્ણેશ્વરનુ મંદિર બંધાવવાની વાત પ્ર ચિ. માથી ઉતારી છે એ ઉપરાત એ જ ગ્રન્થમા લખ્યુ છે કે પાટણમા કર્ણરાજાએ કર્ણમેરૂપ્રાસાદ કરાવ્યો.[3] આ કર્ણમેરૂપ્રાસાદનો ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજપ્રબંધમાં પણ પ્ર ચિ કારે કર્યો છે

---

૧ 'સં. ૧૧૪૬મા કર્ણદેવના રાજ્યમા મહામાત્ય મુન્જાલની વસતિમાં રહીને પાટણમા તાડપત્ર ઉપર હરિભદ્રસૂરિકૃતયોગ દૃષ્ટિ સમુચ્ચયની સટીક પ્રત લખાઈ" (જુઓ પી રિ. ગ્રં. ૫. પરિશિષ્ટ ૧ પૃ ૨૯)
જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૧૯

૨ આ કર્ણસુંદરી નાટિકામા રાજા કર્ણને કથાનાયક બનાવીને વિદ્યાધરેન્દ્રની કન્યા કર્ણસુંદરી સાથે તેના લગ્નનુ વર્ણન કરેલુ છે, જે બધુ કલ્પિત છે પણ તેમા ગર્જન નગરના રાજાને સિન્ધુને કાંઠે હરાવ્યાનુ કથન છે એ ઉપરથી કર્ણને સિન્ધની કોઇ મુસલમાન ટોળી સાથે યુદ્ધ થયું હોય એવો સંભવ લાગે છે આ કર્ણસુન્દરી નાટિકાનો પ્રયોગ મહામાત્ય સંપત્કરે શ્રી શાન્ત્યુત્સવ ગૃહમા પ્રવર્તાવેલા શ્રી આદિનાથના યાત્રા મહોત્સવ પ્રસંગે થયો હતો આ સાન્તુ મંત્રીએ બિલ્હણ કવિને આશ્રય આપ્યો હશે એમ કર્ણસુન્દરીમા જિનેશ્વરની સ્તુતિથી મંગલાચરણ કર્યું છે તેથી અટકળ થાય છે.
જુઓ કર્ણસુન્દરી નાટિકાનો આરંભ તથા જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૨૦

૩ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૧૬

રત્નમાળમા કર્ણને રૂપાળો, મધ્યમ શરીરનો, કામી, હલકી ટેવોવાળો અને પશ્ચાત્તાપ કરનારો કહ્યો છે. આમાથી કર્ણના રૂપનાં બીજા પ્રબંધોમાં પણ વખાણ કરેલાં છે; એટલે એટલી વાત માનવા યોગ્ય લાગે છે. કી. કૌ માં તેને કામદેવ જેવો રૂપાળો કહ્યો છે.[1] સુ સ માં પણ એવા જ કર્ણના રૂપના વખાણ છે.[2] અને બીજા પ્રબન્ધકારોએ પણ તેમા સાથ પુર્યો છે.[3] રત્નમાળામાં કર્ણને કામી, હલકી ટેવોવાળો તથા પશ્ચાત્તાપ[4] કરનારો કહ્યો છે તે કદાચ પ્ર. ચિં. માં આપેલા મીનળદેવીવાળા પ્રસગને લક્ષીને જ હશે.

---

१ आकारेण तु रम्येण भूपो मूर्त्तात्मभूसदृक् ॥ श्लो. २०॥
विना कर्णेन तेन स्त्रीनेत्राणा न रति. क्वचित् ॥ श्लो २१॥
कीर्तिकौमुदी स. २

२ श्री कर्णदेवोऽयनृपस्त्रिलोकविलोकनीयद्युतिराशिरासीत् ।
सु स. स. २ श्लो. २०

૩ જુઓ પ્ર ચિં પૃ. ૧૧૬ ટિ. ૧૮મા આપેલા ઉલ્લેખો.

૪ હલકી સ્ત્રીના વેષમા આવેલી મીનળદેવી સાથે સગ કર્યા પછી કર્ણને પશ્ચાત્તાપ થયો અને શાસ્ત્રજ્ઞોએ બતાવેલું, તપાવેલી ત્રાંબાની પુતળીને ભેટવાનું પ્રાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થયેલા કર્ણને મુંજાલ મત્રીએ ખરી વાત જણાવી દીધી, એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૧૫)મા વર્ણન છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

લોક સ્થિતિ

મૂળરાજે સારસ્વતમંડલ જીત્યું એ વાતને કર્ણના મરણ વખતે દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં, એ દોઢસો વર્ષના ગાળામાં આ દેશના સમાજમાં કેવા ફેરફારો થયા છે તે ટુંકામાં જોઈ લઈએ. આ વાચનાં પૂર્વ સ્થિતિમાં આપેલું વર્ણન તથા ચાવડા સમયના અંત વખતે કરેલું ટુંકું વર્ણન વાચનાર તાજા કરી લેશે એવી આશા છે. કારણ કે અહીં ફેરફારો જ નોધ્યા છે.

જ્ઞાતિઓ

સામાન્ય રીતે વિ. સં. ૧૦૦૦માં સમાજની જે સ્થિતિ હતી તેજ સ્થિતિ ૧૧૫૦માં જોવામાં આવે છે. મોટા સામાજીક ફેરફારમાં આ સમય દરમીયાન નાતોના વાડા બંધાવા માંડ્યા છે એ છે. નાગર જ્ઞાતિનો વિ. સં ૧૦૦૫ના સમયના લેખમાં અને ઔદીચ્યનો ૧૦૮૬ના ભીમના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે એ ઉપર નોધ્યું છે. આ સમય પછીના સો દોઢસો વર્ષ દરમીયાન તો રાયકવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાળી, મોઢ વગેરે અનેક જ્ઞાતિઓના નામો પ્રચલિત હોવાના પુરાવા મળે છે એ જોતાં આ સમય દરમીયાન જ જૂના ચાર વર્ણોના જ્ઞાતિઓરૂપ પેટા વિભાગો બંધાવા માંડ્યા જણાય છે પણ ભિન્નભિન્ન જ્ઞાતિઓના ઉલ્લેખો ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા પ્રબંધો વગેરેમાં આ પછીના સમય દરમીયાન મળે છે. આ રીતે સમાજનું વલણ સંકોચ તરફ હોવાથી લગ્નવ્યવહારની જે છુટ વિ. સં સાતમા આઠમા શતક સુધી હતી તે ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં તો નદ્દન બંધ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ.

લેખક તરીકે કાયસ્થનો ઉલ્લેખ ઉપરના લેખોમાં જોવામાં આવે છે અને એ સમયના બીજા રાજવંશોના લેખોમાં પણ લેખક તરીકે કાયસ્થનું નામ મળે છે. આ કાયસ્થો પોતાને ક્ષત્રિય ગણે છે. જો કે હાલમાં શ્રી દેવદત્ત ભાંડારકરે કાયસ્થો અને નાગરોને મૂળ એક જાતના

ગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.[1] કાયસ્થો લેખક તરીકેજ પ્રખ્યાત થયા છે. વળી આટલા જૂના કાળમાં પણ ગૌડ કાયસ્થ જેવો ઉલ્લેખ મળે છે.[2]

બાળલગ્નનો પ્રચાર

બાળલગ્નનો રિવાજ હિંદુઓમા હોવાનુ, અલ્બીરૂની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) નીચેના શબ્દોમાં કહે છે[3] "હિંદુઓ નાની ઉમરે લગ્ન કરે છે અને એ કારણથી પોતાના બાળકોના લગ્નની ગોઠવણ માબાપો કરે છે." બાળવિવાહનું વિધાન કરતી પરાશરસ્મૃતિ વિગેરે સ્મૃતિઓ તો આ કાળ પ્હેલાં જ પ્રચારમા આવી ગઇ હતી દ્વિજમાં પુનર્વિવાહનો સામાન્ય રિવાજ નહોતો, અલ્બીરૂની કહે છે કે એક સ્ત્રી બીજી વાર વિવાહ નથી કરી શકતી[4]. તેઓ કાતો તપસ્વીનુ જીવન ગાળે છે નહિ તો બળી મરે છે. રાજાઓની સ્ત્રીઓ જો વૃદ્ધ ન હોય તો બળી મરે છે.[5] પણ આ સતી થવાનો રિવાજ આ સમયમાં નવો નથી થયો. અલ્બીરૂનીએ નોંધ્યો છે એટલા જ કારણથી અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

રાજ્યવહીવટ

જે રાજકીય અધિકારીઓના નામો અને કાર્યોનુ વલભી સમયના લેખોની મદદથી પૂર્વ સ્થિતિમા વર્ણન કર્યું છે તેમા આ સમય દરમીયાન ખાસ ફેરફાર પડયો હોય એવુ દેખાતુ નથી. મૂળરાજ વગેરેના જે થોડા લેખો મળ્યા છે તેમા જો કે જુદાજુદા અધિકારીઓના નામો આપ્યા નથી, પણ એનો જ પ્રચાર હતો એમ એ સમયના બીજા રાજવંશોના લેખોથી દેખાય છે. કર્ણના ધમડાછાના ઉપર વારવાર

---

૧ જુઓ શ્રી. દે. રા. ભાડારકરનો લેખ. ઇ એ. ૧૯૩૨ પૃ. ૪૧ થી ૫૫ તથા ૬૧ થી ૭૨

૨ જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૬ ઉપર ઈ. સ. ૧૦૦૦ નો લેખ.

૩ સચાઉ ગ્ર. ૨ પૃ. ૧૫૫

૪ પ્રસિદ્ધ જૈન મંત્રીઓ વસ્તુપાલ તેજપાલ વિધવાના પુત્ર હતા એ દાખલો સામાન્ય રિવાજનો નથી.

૫ સચાઉ ગ્રં. ૨ પૃ. ૧૫૫

ઉલ્લેખેલા તામ્રપત્રમાં જો કે મંત્રી, પુરોહિત, સેનાપતિ અને અક્ષપટલિક એ ચાર અધિકારીઓનો જ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એ ઉપરાંત પાછળના સમયના લખાણોમાં ભીમના મંત્રી વિમળ માટે દંડનાયકની પદવીનો નિર્દેશ મળે છે પણ એ પદવી તો વલભી દાનપત્રોમાં તથા તેથીય પ્રાચીન ભીટામાથી નીકળેલી ઈ. સ. ચોથા શતકની વાકાટક-સીલોમાં મળે છે.[1]

પણ આ સમયના બીજા રાજવંશોનાં તામ્રપત્રોમાં મહાદેવી, મહારાજપુત્ર, મહામંત્રી કે મહામાત્ય, પુરોહિત, મહાધર્માધ્યક્ષ, મહાસાન્ધિવિગ્રહિક, મહાક્ષપટલિક, મહાસામન્ત, મહાસેનાપતિ, મહાપ્રતિહાર, દૌઃસાધ્યસાધનિક, રાજસ્થાનીય, મહાકુમારામાત્ય, મહાસુદ્રાધિકૃત, ઉપરિક (કે બૃહદુપરિક), મહાભોગિક, મહાપીલુપતિ, ચૌરોદ્ધરણિક, દાણ્ડિક, દંડપાશિક, પ્રાન્તપાલ, કોટ્ટપાલ, અંગરક્ષક, આયુક્તકવિનિયુક્તક, હસ્ત્યશ્વોષ્ટ્ર નૌબલવ્યાપૃતક, વડવાગોમહિષાજાવિકાધ્યક્ષ, દૂતપ્રેષણિક, ગૌલ્મિક, શૌલ્કિક, વિષયપતિ, ગ્રામપતિ, તરિક અને ચાટભટ એટલાં નામો મળે છે.[2] આમા કેટલાક વલભી દાનપત્રોમા નહોતા એવા નવાં પણ છે. પરંતુ આટલા બધા નામો તો કોઈક જ તામ્રપત્રમા મળે છે. અને ગુજરાતના તામ્રપત્રોમાંથી કોઇમા નથી મળતા. મોટે ભાગે તો 'યથાસમ્બદ્ધ' કે 'સમસ્ત' રાજપુરૂષો એવા મોઘમ શબ્દોથી જ પતાવે છે. પણ એ તો લખાણમા સંકોચ વૃત્તિનું પરિણામ છે. બાકી રાજ્યમા અધિકારીઓની ગોઠવણ વિશે વલભી તામ્રપત્રો ઉપરથી જે ચિત્ર આપણે જોયુ તેમા મહત્ત્વનો ફેર થયો દેખાતો નથી.

તામ્રપત્રોનું સંસ્કૃત

પણ તામ્રપત્રોના પ્રસંગમા એક બીજી બાબત ખાસ ધ્યાન

---

૧ જુઓ જર્નલ ઓફ ધી બી એન્ડ ઓ. રીસર્ચ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩ પૃ. ૨૯૯.

૨ જુઓ વિ. સં. ૧૧૦૪ નું હૈહય કર્ણદેવનું દાનપત્ર (એ. ઈ ગ્રં ૧૧ પૃ. ૧૪૫), બીજું. બલ્લાલસેનનું નૈહત્તિ દાનપત્ર (એ. ઈ ગ્રં ૧૪ પૃ. ૧૫૯) અને ત્રીજુ મદનપાલનુ દાનપત્ર (જ બ. રો. એ સો. ગ્રં ૬૯ પૃ. ૧૧)

ખેંચે છે. વલભી તામ્રપત્રોમાં જે લાંબા સસ્કૃત સમાસોવાળી રચના મળે છે તે આ સોલંકી તામ્રપત્રોમાં નથી દેખાતી એ વખતે બીજાં રાજ્યોમા પણ સંસ્કૃતમાં તામ્રપત્રો લખવાનો રિવાજ હોવાથી ગુજરાતના તામ્રપત્રો પણ સસ્કૃતમા લખાયા છે ખરા પણ વલભી તામ્રપત્રોના લેખકોને લાંબું સંસ્કૃત લખવાની જે હોંશ દેખાય છે, તે આ તામ્રપત્રોમાં નથી આ ગુજરાતના તામ્રલેખો ઘણા ટુંકા અને માત્ર આવશ્યક વ્યવહારૂ હકીકત કહેનારા છે. આ ઉપરથી એ વખતે ગુજરાતમા સસ્કૃત વિદ્યાનો પ્રચાર ઓછો થઈ ગયો હતો એમ અનુમાન કાઢીએ તો એની વિરૂદ્ધ કોઈ પુરાવો દેખાતો નથી. પાછળથી વિ ના તેરમા ચૌદમા શતકમાં નાગર બ્રાહ્મણોએ લાંબી પ્રશસ્તિઓ લખી છે ખરી. અને સિદ્ધરાજ–કુમારપાળના વખતમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય તથા તેના શિષ્યમડળદ્વારા વિદ્યાની જે ભરતી ગુજરાતમાં આવી તેનું અવલોકન તો યોગ્ય પ્રસગે થશે.

ધાર્મિક સ્થિતિમાં થયેલો ફેરફાર

વલભી તથા રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપત્રોમા મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોને બલિ, ચરૂ, વૈશ્વદેવ માટે દાનો અપાયા છે, ત્યારે જે થોડાં સોલકી દાનપત્રો મળ્યાં છે તેમાં એ વાત જ નથી. આ દાનપત્રોના દાનો શૈવ આચાર્યોને, શૈવ મન્દિરોને કે જૈન મન્દિરોને અપાયેલ છે કર્ણે ધમડાછા બ્રાહ્મણને આપ્યુ છે પણ ત્યા યે બલિચરૂ વૈશ્વદેવનો ઉલ્લેખ નથી. તામ્રપત્રોમાંથી મળતી આ માહિતી મોટી ઐતિહાસિક હકીકતની સૂચક છે વિ સં. ૧૦૦૦ પ્હેલાં સમાજમા બ્રાહ્મણના બલિચરૂ વૈશ્વદેવનુ જે સ્થાન હતું તે પછી નથી રહ્યુ. બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવે છે, પણ તે એ બ્રાહ્મણ છે એટલા જ માટે, બલિચરૂ વૈશ્વદેવ એ કરે એ માટે નહિ. બાકી દાનનો મોટો પ્રવાહ તો મદિરો, વાવો, તળાવો વગેરે બધાવવા તથા નિભાવવા તરફ વળ્યો છે પ્રાચીન યજ્ઞ ધર્મને ઠેકાણે મધ્યકાલીન પૂર્તધર્મ[1] આવ્યો છે. ગુજરાતના મૂળરાજ આદિ સોલકી રાજાઓ

---

૧ પૂર્તની વ્યાખ્યા માટે જુઓ પૃ. ૩૪ ટિ. ૪

જો કે શૈવ છે અને શૈવ મન્દિરો તથા શૈવ આચાર્યોને ઉત્તેજન આપતા દેખાય છે અને જો કે વૈષ્ણવ નિશાનીઓ વિરલ મળે છે પણ વૈષ્ણવ ધર્મનો એ વખતે ગુજરાતમાં પ્રચાર હતો એ ચોક્કસ છે[1] સૂર્યપૂજાની તો મોઢેરાનું સૂર્યમન્દિર જે ઘણુ કરી વિમલ વસતિનું સમકાલીન છે[2] એ મોટી નિશાની છે. પણ બીજાયે સૂર્યમન્દિરો હશે. ઉદયામતીની કે રાણીની વાવનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે કર્ણે પણ એક વાવ કે તળાવ માટે દાન આપ્યુ છે, અને સિદ્ધરાજના વખતમા તો એ પ્રવાહ ઘણા જોરમા ચાલે છે

જૈન ધર્મનો પ્રચાર

આ રીતે સોલકી કાળનો બ્રાહ્મણ ધર્મ વલભી તથા ચાવડા કાળના બ્રાહ્મણ ધર્મથી કેટલીક બાબતમા જુદો પડે છે. આ ફેરફાર ધીમે ધીમે થયો છે. વળી ગુજરાતની ધાર્મિક પરિસ્થિતિમા એક બીજો પણ મહત્ત્વનો ફેરફાર આ સમય દરમીયાન થયો છે અને તે જૈન ધર્મ—વિશેષત. શ્વેતાબર જૈન ધર્મના પ્રચારનો છે. દંતકથા કહે છે તેમ વલભી સમયમા જૈન ધર્મનો કોઈક જાતનો પ્રચાર હોય તો ભલે પણ વચલા કાળમાં તેની કાંઈ નિશાની દેખાતી નથી[3] અને મૂળરાજના સમયથી જ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર થવા માડ્યો દેખાય છે. મૂળરાજના સમય પ્હેલાના બે ત્રણ સૈકાઓ દરમીયાન ભિલ્લમાલ મારવાડમા જૈન ધર્મનો સારો પ્રચાર હતો એમ એ સૈકાઓનો જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતા જણાય છે,[4] અને આગલા પ્રકરણમા આપણે જોયુ છે તેમ એ ભિલ્લમાલના પ્રદેશના સામતનો

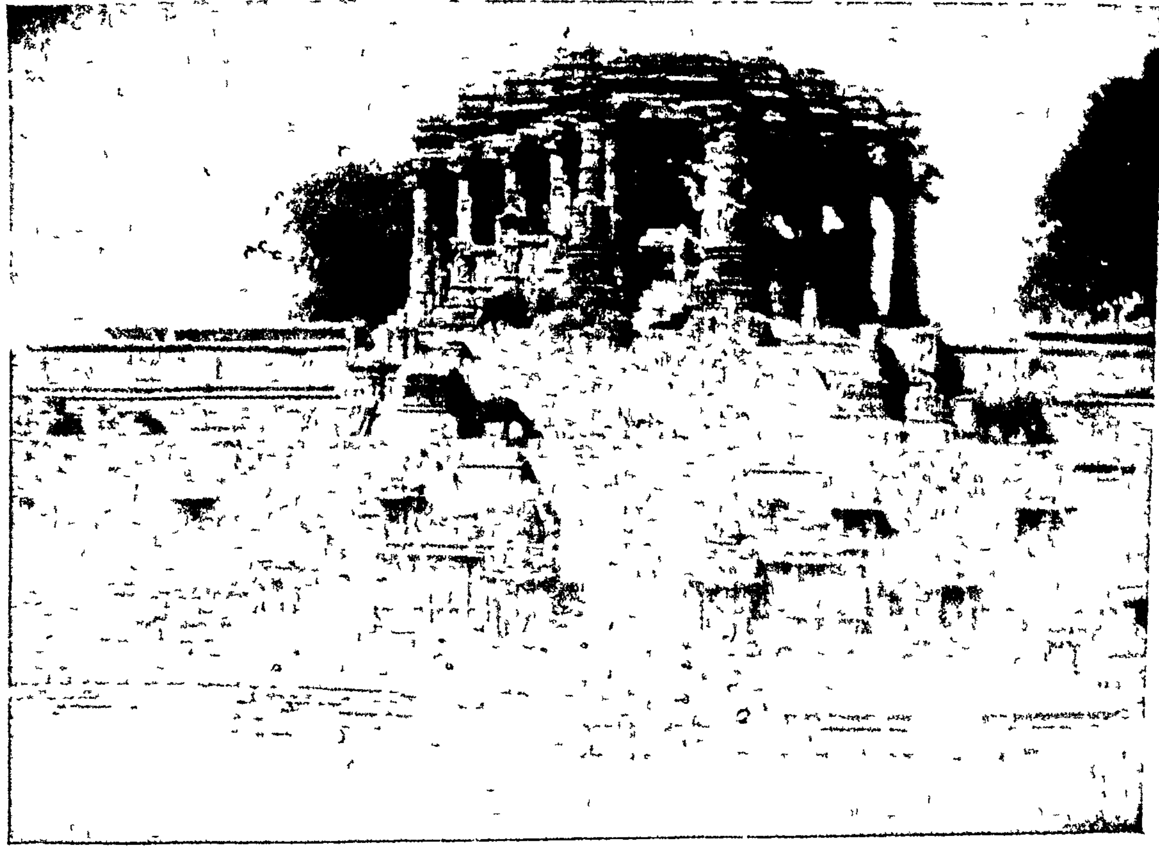
---

૧ જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ગુજરાતમા પ્રચારવાળુ પ્રકરણ

૨ જુઓ મારૂ ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો. મોઢેરા પૃ. ૧૨૧ થી ૧૩૨

૩ વનરાજને જૈન શીલગુણસૂરિએ કે દેવેન્દ્રસૂરિએ આશ્રય આપી પોષ્યો હતો એવી દતકથા ચાલે છે (જુઓ પ્ર ચિ પૃ ૩૨ તથા પ્રભાવક ચરિત પૃ. ૨૬૫) પણ એને ઐતિહાસિક હકીકત ગણવા માટે જોઇતો પુરાવાનો આધાર નથી મળતો.

૪ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૨ પ્ર. ૭ મું.

મોઢેરાનુ સૂર્યમંદિર સૂર્યકુંડ સાથે (પૃ ૨૨૩ સામે)

પુત્ર મૂળરાજ પાટણનો ધણી થતાં એ પ્રદેશની જૈન વસ્તી પણ પાટણ તરફ આકર્ષાઈ છે. ચામુંડ, દુર્લભરાજ, ભીમદેવ અને કર્ણદેવના વખતમા પાટણમાં વીરગણિ, જિનેશ્વરસૂરિ, શાંતિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ વગેરે અનેક જૈનસૂરિઓ થઈ ગયા હોવાની વાતો પ્રભાવક ચરિત વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે.[1] રાજવશ સાથે પણ નિકટ સબધ આ વખતના કોઈ કોઈ જૈન સાધુઓને હતો એમ કહેવાય છે. જૈનઆચાર્ય દ્રોણાચાર્ય ભીમદેવના મામા હતા એમ પણ કહ્યું છે.[2] એ વખતે અનેક ક્ષત્રિય કુટુંબોએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો છે એ પ્રસિદ્ધ છે, એટલે એમાં કાંઈ અસભવિત નથી. ભીમદેવનુ મોસાળ નડૂલમાં હતુ અને ત્યાં જૈનધર્મનુ જોર હતુ એ પણ સુવિદિત છે. વળી મૂળરાજનો મત્રી વીરમહત્તમ, ભીમનો મત્રી વિમલ અને કર્ણના મત્રીઓ મુંજાલ તથા સાન્તૂ એ પણ જૈનો જ હતા. આ બધી હકીકત જોતા મૂળરાજના વખતથી જ જૈનધર્મે ગુજરાતમા પ્રવેશ કર્યો, ધીમે ધીમે એનુ જોર વધતુ ગયુ અને કુમારપાલના વખતમાં એની ટોચ આવી ગઈ એમ કહેવામા વાંધો નથી.

ગુજરાતની સ્થાપત્યકળા

ઉપર વર્ણવેલા ધાર્મિક વલણના મોટા ફેરફાર સાથે તેને લગતી કળાની બાબતમા ખાસ કરીને સ્થાપત્યની બાબતમાં મોટો ફેરફાર થયો છે. આ દેશમાં મદિરો બાધવાનો રિવાજ તો ઘણા જૂના કાળથી ચાલ્યો આવતો હતો પણ ગુજરાતમા તો વિ. સં. ૧૦૦૦ પ્હેલા ઈંટ કે પથ્થરની ઉભણી ઉપર લાકડાના મંદિરો બધાતા હતાં એમ મુસલમાન લેખકોએ કરેલા સોમેશ્વરના મંદિરના વર્ણન ઉપરથી નક્કી થાય છે. અને શત્રુંજયનુ પ્હેલુ મદિર લાકડાનુ હતુ તથા એ કારણથી એ બળી જવાની બીક રહેતી એવા પ્ર. ચિં[3]ના વર્ણનથી મુસલમાન ઇતિહાસ-

૧ એજન વિ. ૩ પ્ર. ૧

૨ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ ૨૧૬

૩ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૮૩

કારોનાં કથનને ટેકો મળે છે. પછી ભીમદેવના વખતથી પથ્થરનાં સુંદર કારીગીરીવાળા મંદિરો બંધાવવાનો યુગ શરૂ થયો અને એ સ્થાપત્ય કળાના ભીમદેવના સમયના ઉત્તમ નમુનાઓ ખંડેરરૂપમાં કે સંપૂર્ણરૂપમાં જળવાઈ રહ્યા છે. મોઢેરાનું સૂર્યમન્દિર આ કાળનું જ છે અને ખંડેર હોવા છતાં સ્થાપત્યકળાનો અદ્‌ભુત નમુનો છે. જ્યારે વિમલવસતિ વારંવાર યોગ્ય જીર્ણોદ્ધાર કરવાની જૈનલોકોની ચીવટથી આખુ સંપૂર્ણ ઉભું છે.

એ મંદિરની કોતરણી વિષે તજજ્ઞો કહે છે કે આ દેવળ તેના અણિશુદ્ધ નકશીકામથી પ્રેક્ષકને વિચારમા ગરક કરી દે છે. એ એટલું તો પૂર્ણ છે કે તેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર ન જ થઈ શકે. ખાસ કરીને મંડપમા સફેદ આરસ ઉપર જે નકશીકામ કર્યું છે તેની ઝીણવટ અદ્‌ભૂત છે. પણ આ બધી શોભા અંદરના ભાગમા જ છે. બ્હારથી તો આ મંદિરો તદ્દન સાદાં લાગે છે. ફર્ગ્યુસનના કહેવા પ્રમાણે સ્થાપત્યકળાની ટોચનો આ નમુનો છે. અને તે પછીના બેક સૈકામાં એ કળા અમુક બાબતમાં થોડી ચડે છે પણ પૂર્ણતા અને કળાશુદ્ધિની બાબતમા તો ધીમે ધીમે આ દેશની સ્થાપત્યકળા એ પછીથી ઉતરતી ગઈ છે.[૧]

જ્યારે મંદિરો લાકડાના બંધાતા હશે ત્યારે ઘરોમાં લાકડું જ વધારે વપરાતુ હશે. પણ ભીમદેવના વખતથી ઈંટો અને પથરાઓનો ઘરોમાં—ખાસ કરીને શ્રીમંતોના ઘરોમા વિશેષ ઉપયોગ થવા લાગ્યો હોવાનો સંભવ છે. અને રાજમહેલોમા તો આબુનાં મંદિરો પેઠે આરસપહાણના પથ્થરનો અને સુંદર કોતરણીનો ઉપયોગ થયો હશે. પણ આજે, એ કાળના પાટણના રાજમહેલની કે ગરીબની ઝુંપડીની એકેયની કાંઈજ નિશાની રહી નથી.

---

૧ જુઓ ફર્ગ્યુસનની હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઅન આર્કીટેક્ચર, હાવેલનું એન્શીઅન્ટ એન્ડ મીડીવલ આર્કીટેક્ચર ઓફ ઈન્ડીઆ તથા સુરતની સાહિત્ય પરિષદ્ રિપોર્ટમાં છપાયેલો શ્રી. ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠકનો ગુજરાતનું સ્થાપત્ય નામનો નિબંધ તથા માઉ ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો પૃ. ૧૪૧ થી ૧૫૩.

મોઢેરાના રગમડપમાના એક સ્તમ્ભ ઉપરની આકૃતિ (પૃ. ૨૨૪ સામે)

પ્રકરણ ૧૨ મું

સિદ્ધરાજ જયસિંહ

વિ. સં ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ પાલણપુરમા થયો હતો એવુ પ્રથમ ફાર્બસ સાહેબે દતકથાને આધારે રાસમાળામાં લખ્યું હતું અને પછીના ઇતિહાસ લેખકોએ એ વાત એમને એમ સ્વીકારી લીધી[1] પણ કોઇ જૂના પ્રબધમા એ વાત નથી અને એ વાત ખોટી હોવાનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે સિદ્ધરાજના જન્મ વખતે પાલણપુરનું નામનિશાન નહોતુ. સિદ્ધરાજના જન્મ પછી લગભગ સો વર્ષે આબુના પરમાર રાજા ધારાવર્પના નાના ભાઇ પ્રલ્હાદનદેવે પાલણપુર વસાવ્યું છે.[2] અને તેના નામ ઉપરથી પ્રલ્હાદનપુર—પાલણપુર નામ પડયુ છે.

રાજ્યાભિષેક વખતે જયસિંહની ઉંમર

વિ સ. ૧૧૫૦માં કર્ણદેવ સ્વર્ગવાસી થયો અને તેના ત્રણ વર્ષના પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ પ્ર. ચિ. માં કહ્યુ છે.[3] જિનમડનગણિ પ્ર. ચિ. ને અનુસરે છે,[4] જ્યારે ચારિત્રસુદરગણિ તેને અનુસરતા હોવા છતા સિદ્ધરાજની ઉમર આઠ વર્ષની જણાવે છે.[5] પણ સિદ્ધરાજના સમકાલીન હેમચન્દ્ર કહે છે કે "જયસિંહ મોટો થઈ સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર રમવા જવા લાગ્યો, મલ્લવિદ્યા, હાથીની લડાઇ, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરેમા કુશળ થયો. હાથીને વશ કરતાં શીખ્યો. આ રીતે જયસિંહ જુવાનીમા આવ્યો, પછી કર્ણ એક દિવસ

---

૧ જુઓ રાસમાળા આ ૩ મુ ગે ગ્ર ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૭૧.

૨ પાર્થ પરાક્રમ વ્યાયોગ ઉપોદ્ઘાત તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૭૯

૩ પ્ર ચિ પૃ. ૧૧૫–૧૧૬

૪ કુ. પ્ર. પૃ. ૫

૫ કુ. ચ. સ. ૧ વ. ૨ શ્લો. ૨૭

જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને તેને “તુ વિપ્રાદિ ચારે વર્ણોનો રક્ષક થજે, પૂર્વજોને અનુસરતુ વર્તન રાખજે તથા મારા ભત્રીજા દેવપ્રસાદ સાથે સારી રીતે વર્તજે” એ રીતે શીખામણ આપી હરિસ્મરણ કરતા કરતા કર્ણ સ્વર્ગે ગયો.”[1]

દ્વ્યાશ્રયનુ ઉપરનું વર્ણન જોતાં જયસિંહ ગાદીએ બેસતી વખતે ત્રણ કે આઠ વર્ષનો નહિ પણ ૧૫–૧૭ વર્ષનો હોવો જોઇએ એમ લાગે છે[2] અને દ્વ્યાશ્રયની વિરૂદ્ધ પ્ર ચિ વગેરેના કથનોને માનવાની જરૂર મને દેખાતી નથી. કર્ણે જયસિંહને જેની ભલામણ કરી હતી તે દેવપ્રસાદે તો કર્ણના મરણના ખબર સાંભળીને પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાલની ‘આ હવે તારો પુત્ર છે’ એ શબ્દો સાથે જયસિંહને સુપરત કરી સરસ્વતીને કાંઠે ચિતામા પ્રવેશ કર્યો, એમ હેમચદ્ર કહે છે. પોતાના ભત્રીજા આ ત્રિભુવનપાલને જયસિંહે પોતાના નાના ભાઈ પેઠે રાખ્યો હતો અને તે લડાઇમા જયસિંહનો મોટો સહાયક હતો એમ એજ ગ્રન્થકાર કહે છે.[3] આ ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર તે જયસિંહ પછી ગાદીએ બેસનાર કુમારપાલ.

મદનપાલનું દુર્વર્તન

જયસિંહ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એની ઉમ્મર બહુ નાની નહોતી એવુ હેમચન્દ્રના શબ્દોમાથી અનુમાન કર્યું છે છતા ગમે તે કારણથી પણ પાટણમા એ વખતે રાજ્યતત્ર કાંઇક નબળું પડ્યુ હશે એવું પ્ર. ચિ–મા[4] આપેલા રાજમાતા ઉદયમતીના ભાઈ મદનપાલ સબધી

---

૧ દ્વ્યાશ્રય સ. ૧૧ શ્લો. ૪૭ થી ૧૧૧.

૨ શ્રી રા ચુ મોદી ગાદીએ બેસતી વખતે સિદ્ધરાજની ઉમ્મર દશ વર્ષની ગણીને તેનો જન્મ સ ૧૧૪૦ મા હોવાનો સભવ માને છે. (જુઓ કૌમુદી ૧૯૩૫ જાન્યુઆરી પૃ. ૭૫).

૩ જુઓ દ્વ્યાશ્રય સ. ૧૧ શ્લો. ૧૧૫–૧૧૬.

૪ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૭.

વૃત્તાન્ત ઉપરથી લાગે છે. પ્ર. ચિ. કાર કહે છે કે શ્રી કર્ણ સ્વર્ગે ગયા પછી શ્રી ઉદયમતી દેવીનો ભાઈ ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. દાખલા તરીકે એ વખતે પાટણમાં દેવનુ વરદાન પામેલા હોય એવા ઉત્તમ વૈદ્ય ગણાતા લીલા વૈદ્યને પોતાની તબીઅત બતાવવાને બ્હાને મદનપાલે પોતાના મહેલમા તેડાવી પછી અટકમા રાખી તેની પાસેથી બત્રીશ હજાર જેટલી રકમ લીધા પછી જ તેને છુટો કર્યો. અને આ ખરાબ અનુભવને પરિણામે લીલા વૈદ્યે રાજમહેલ શિવાય બીજા કોઇને ઘેર ન જવાનો નિયમ કર્યો[1] આ દુર્વર્તનની ખબર પડતાં શાન્તૂ મત્રીની સલાહથી જયસિંહે અન્યાય કરનાર મદનપાલને મરાવી નાખ્યો.[2]

બર્બરકનો વિજય

જયસિહનું એક બિરૂદ બર્બરક જિષ્ણુ એના વશના તામ્રપત્રોમાં આપ્યું છે આ બર્બરકજિષ્ણુ બિરૂદ મળવાનું કારણ હેમચન્દ્રે નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે "જયસિહ ગાદીએ બેઠા પછી એક વખત તેની પાસે આવીને ઋષિઓએ ફરીઆદ કરી કે રાક્ષસોએ અમને બહુ દુઃખ આપ્યુ છે, તેઓએ સિદ્ધપુરને ભાગ્યું છે તથા તેનુ દેવાલય તોડી નાખ્યુ છે, માટે આ રાક્ષસોને તમે મારો જયસિહ જાતે લડવા ઉતર્યો અને પોતાની તરવાર ભાંગી જતા હાથો હાથ લડીને બર્બરકને હરાવી બાંધી લીધો. પછી બર્બરકની પત્નીએ પોતાનો પતિ જયસિહની હમેશા ચાકરી કરશે અને નીતિથી વર્તશે એવુ વચન આપવાથી જયસિહે તેને છોડી દીધો. અને બર્બરકે તેને રત્નોની ભેટો આપી "[3] હેમચન્દ્રનો આ બર્બરક તેજ લોક કથાનો બાબરો ભૂત. આ બાબરા ભુતને સિદ્ધરાજે શ્મશાનમા શબ ઉપર બેસીને

---

૧ આ લીલા વૈદ્યની મૂત્ર જોઇને રોગ પારખવાની શક્તિના દાખલા માટે તથા એના મરણના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૭-૧૧૮.

૨ એજન ૧૧૮.

૩ દ્વયાશ્રય સ. ૧૨ શ્લો. ૫ થી ૯૦ તથા સ. ૧૩ શ્લો. ૨

મન્ત્રશક્તિદ્વારા વશ કરેલો એવી લોકકથા છે. આ બાબરો કે બર્બરક તે બાબરીઆવાડ કે બીજા કોઈ પ્રદેશના ભીલો, રબારીઓ, ભરવાડો વગેરે જગલી કોમની કોઈ ટોળીનો સરદાર હોવો જોઈએ એવું આધુનિક ઐતિહાસિક વિચારકોનુ[1] માનવુ છે અને એજ વાત સાચી હશે પણ સિદ્ધરાજના સમય પછી સો વર્ષની અંદર એ શ્મશાનનો બાબરો ભૂત બની ગયો એ[2] એ જમાનાના માનસની ચમત્કારચુઓી દશા દર્શાવે છે દ્વ્યાશ્રયની વિગતો તો કલ્પિત હોવાનો સભવ છે પણ જો મુખ્ય હકીકત સાચી હોય તો પાટણની એટલો નજીક આવેલો સિદ્ધપુરનો પ્રદેશ પણ સિદ્ધરાજના સમય સુધી જગલી ટોળાઓના હુમલાઓથી મુક્ત નહોતો એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આશ્ચર્યકારક લાગે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિહની ઉમ્મર તો ગાદીએ બેસતી વખતે છેક ન્હાની નહિ હોય એમ મેં ઉપર સકારણ માન્યુ છે. પણ સિદ્ધરાજના લાબા રાજ્યકાળના જે થોડા બનાવો વિષે ચોક્કસ માહીતી મળે છે તે પાછલા સમયના છે, એ હકીકત ખાસ નોધવા યોગ્ય છે. પાટણ તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમા શાતિ સ્થાપવામા તથા એ પ્રદેશનું રાજ્યતત્ર વ્યવસ્થિત કરવામા સિદ્ધરાજના શરૂઆતના વર્ષો ગયા હશે, એમ મારૂ માનવુ છે. વળી પ્રબધોમા સિદ્ધરાજનો જે વૃત્તાન્ત મળે છે તેનો કાલાનુક્રમ ક્યાય નથી આપ્યો. એટલે અનુમાનથી મને જે કાલાનુક્રમ દેખાય છે તેને અનુસરી અહી વર્ણન કર્યું છે

---

૧ જુઓ રાસમાળા આ ૩ પૃ ૧૬૧ ટિ. ૨ જેમા બુલ્હરનો મત ટાક્યો છે તથા મુ ગે ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૪–૧૭૫.

૨ આ કથનનો પુરાવો જોવો હોય તો કી. કૌ નો નીચેનો શ્લોક જુઓઃ—

श्मशाने यातुधानेन्द्र बद्धा वर्वरकासिधम् ।
सिद्धराजेति राजेन्दुर्यो जज्ञे राजराजिपु ॥

स. २ श्लो. ३८

બર્બરકને બાધ્યો માટે સિદ્ધરાજનું બિરૂદ મળ્યું એ કી. કૌ. નું કથન ખોટું છે. તામ્રપત્રોમા બર્બરક જિષ્ણુ બિરૂદ સ્પષ્ટ છે.

વિ. સં. ૧૧૬૦માં ખભાતમા લખાયેલું આદિનાથચરિત્ર નામનું એક જૈન પુસ્તક મળ્યું છે તેના અંતમા "જયસિહરાજા રાજ્યનું પરિપાલન કરતા હતા ત્યારે આ પુસ્તક ખભાતમા લખ્યું છે" એમ લખેલુ છે[૧] એ ઉપરથી ખભાત સુધી જયસિહની સત્તા ૧૧૬૦માં હતી એમ નિશ્ચય થાય છે

સિદ્ધરાજની સોરઠ ઉપરની ચઢાઈ

સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર ક્યારે ચઢાઈ કરી એ ચોક્કસ કોઈ ઠેકાણે લખ્યુ નથી પણ રેવતગિરિરાસુના સ્પષ્ટ કથન પ્રમાણે સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર નીમેલા દડનાયક સજ્જને વિ સં ૧૧૮૫મા નેમીનાથના મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે.[૨] અને તે પ્હેલા નવ વર્ષથી સજ્જનના હાથમા સોરઠનો કારભાર હતો એમ પ્રભાવકચરિતમા કહ્યુ છે.[૩] એ જોતા એ તારિખ પ્હેલા સિદ્ધરાજે સોરઠને જીત્યુ હતુ એવુ માનવું યોગ્ય છે. પણ કાઠીઆવાડમાથી મળી આવેલા કેટલાક ઉત્કીર્ણ લેખોમા[૪]

---

૧ विक्कमनिवकालाउ सएसुएक्कारसेबु सट्ठेसु
सिरि जयसिंह नरिन्दे रज्ज परिपालयं तम्मि
खभाइत्थद्विएहि सियपक्खे विजयदसमीए
જેસલમીર ભાડાગારીય ગ્રન્થસૂચી ગ્રન્થ ગ્રન્થ કૃત્પરિચય પૃ. ૪૫ ટિ. ૩

૨ इक्कारसयसहीउ पचासीय वच्छरि ।
नेमिभुयणु उद्धरिउ साजणि नरसेहरि ॥
રેવતગિરિરાસુ, કડવુ. ૧ શ્લો. ૯

૩ अथ प्राग्नवमेवर्षे स्वामिनाधिकृत कृत. ।
आरुरोह गिरिं जीर्णमद्राक्ष च जिनालयम् ॥
પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર શ્લો. ૩૩૩

૪ જુઓ માગરોળનો વિ સ. ૧૨૦૨નો લેખ જેમા સિહ સ. ૩૨ આપેલ છે. તથા ભીમદેવ બીજાનું વિ. સ. ૧૨૬૪નુ તામ્રપત્ર જેમા સિંહ સ. ૯૩ આપેલ છે.

સિંહ સંવત મળે છે અને એ સંવત સિદ્ધરાજે સોરઠ જીત્યાની યાદગીરીમા સ્થપાયો હોવાનુ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનુ અનુમાન છે તે મને યથાર્થ લાગે છે[૧] અને એ સંવત વિ. સં ૧૧૭૦થી શરૂ થતો હોવાથી ઘણુકરી એ વર્ષમા જ જયસિંહે સોરઠને જીત્યુ હોવાનો સભવ છે. પણ સોરઠ ઉપર જયસિંહે ક્યારે ચઢાઈ કરી? અને શા માટે કરી? દંતકથા કહે છે કે સિદ્ધરાજ બાર વર્ષ સુધી જૂનાગઢને ઘેરીને પડી રહ્યો પણ જૂનાગઢના રાજાને જીતી શક્યો નહિ.[૨] આ દંતકથાને અક્ષરશ માનવાની જરૂર નથી બારનો આકડો દંતકથાનો પ્રિય આકડો છે દંતકથામા માળવા ઉપરની લડાઈ પણ બાર વર્ષ ચાલી એમ કહેલુ છે પણ પાટણથી સોરઠનુ છેટુ જોતા પાટણથી નીકળ્યા પછી જૂનાગઢ હાથમા આવતા થોડો વખત—બે ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયા હોય એ સભવ છે

સોરઠ ઉપરની ચઢાઇનું કારણ દિગ્વિજય

જયસિંહે સોરઠ ઉપર શા માટે ચઢાઈ કરી? આ પ્રશ્ન જ એ મધ્ય કાળ માટે અથવા કોઈ પણ કાળ માટે અયોગ્ય છે. પોતાની આસપાસના પ્રદેશને જીતવો—અને તેટલો દિગ્વિજય કરવો એ રાજાઓનુ કર્તવ્ય જ ગણાતુ. અને આ જમાનામા પણ સામ્રાજ્યની ભૂખને શુ અકર્તવ્ય છે? એ રીતે જીતવા નીકળવા માટે કાઇ બ્હાનુ હોવાની જરૂર મનાતી નહિ છતા પાછળથી પ્રબંધલેખકોએ બ્હાનાંઓ ગોઠવ્યા છે. મૂળરાજે સોરઠ ઉપર ચઢાઈ કરી એ સોમનાથના યાત્રાળુઓને સુરાષ્ટ્રનો ગ્રાહરિપુ નડતો હતો માટે એમ હેમચન્દ્ર કહે છે[૩] અને સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર ચઢાઈ કરી એનુ કારણ દંતકથા નીચે પ્રમાણે આપે છે

---

૧ જુઓ મુ ગે ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૬

૨ જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૦૪

૩ દ્વયાશ્રય સ ૨ શ્લો. ૩ થી આગળ.

જૂનાગઢના રા'નવઘણ અને ખેંગાર સંબંધી દંતકથા

જૂનાગઢના રા'ખેંગારના પિતા રા'નવઘણને[1] સિદ્ધરાજ સોલંકીએ નળકાંઠાની બાજુએ પચાળમાં ભીડવ્યો અને તેની તરવાર આચકી લઈ તેણે મોઢામા તરણું લીધુ ત્યારે તેને જવા દીધો આ અપમાનનો બદલો, પાટણનો દરવાજો તોડીને લેવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી[2] પણ એ પ્રતિજ્ઞા તે મરવા ટાણા સુધી પાળી શક્યો નહિ એટલે મરતી વખતે પોતાના ચારે પુત્રોને[3] પોતાની પાસે બોલાવી જે પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ પૂરી કરી શકે તેને જ પોતાની ગાદી આપવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો અને સૌથી નાના ખેંગારે ચારેય પ્રતિજ્ઞાઓ પૂરી કરવાનું માથે લીધુ એટલે જૂનાગઢની ગાદી તેને મળી. પછી એક વખત સિદ્ધરાજ માળવે ગયો હતો ત્યારે ખેંગારે પાટણનો પૂર્વ ભણીનો દરવાજો તોડી પાડયો. વળી રાણકદેવી[4] નામની એક સુદર કન્યા જેનું જયસિંહ સાથે વેશવાળ થયુ હતુ તેને એ પરણી ગયો. આ બે કારણોથી જયસિંહને ઘણો ક્રોધ ચડયો અને તેણે જૂનાગઢ ઉપર ચઢાઇ કરી

દંતકથાનું તથ્યાન્વેષણ

ઉપરની દંતકથાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસીએ. પ્ર. ચિ મા કહ્યુ છે કે "એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજે આભીરોના રાણા નવઘણને તાબે કરવાની તૈયારી કરી પણ પ્હેલા અગીઆર વખત પોતાનું

૧ જૂનાગઢના આ ચૂડાસમા રાજાઓની ભાટોએ આપેલી વંશાવળી માટે જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૦૦ ટિ ૧ તથા પરિશિષ્ટ ૨

૨ હપરની પાટણનો દરવાજો તોડવાની પ્રતિજ્ઞા ઉપરાંત ઉમેટાના રાજા હંસરાજને મારવાની, ભોયરા ભાગવાની અને ચારણના ગાલ ફાડવાની પ્રતિ-જ્ઞાઓ નવઘણે લીધેલી, એમ ભાટોની દંતકથા કહે છે

૩ નવઘણને (૧) રાયઘણ, (૨) શેરસિંહ, (૩) ચંડસિંહ અને (૪) ખેંગાર એ રીતે ચાર પુત્રો હોવાનુ ભાટોની દંતકથા કહે છે.

૪ આ રાણકદેવીની લોકવાર્તા જેવી તૂરીઓ પાસેથી સાભળેલી તેવી રાસમાળા આ ૩ પૃ. ૨૦૮ થી આગળ આપી છે.

સૈન્ય તેનાથી હારેલુ હોવાથી શ્રી. વઢવાણ વગેરે શહેરોમાં કિલ્લાઓ બધાવી, જાતે જ પ્રયાણ કર્યું[1]" પ્ર ચિં. ના આ કથનને આધારે સિદ્ધરાજે સોરઠ લેવાનો એક કરતા વધારે વખત પ્રયત્ન કર્યો હશે એટલુ માનવામા વાધો નથી. વળી પ્રભાવકચરિત પ્ર. ચિ ના કથનને ટેકો આપે છે[2] સિદ્ધરાજથી તે લગભગ રાજપૂત સમયના અંત લગી પાટણના રાજાઓ અને સોરઠના રાજાઓ વચ્ચે ખટપટ ચાલ્યા કરી છે એટલે એમા કશુ અસભવિત નથી. પણ પ્ર ચિં. મા અગીઆર વખત કહેલ છે તે આકડો સાચો માનવાની જરૂર નથી આવી સંખ્યાની બાબતમા પ્રબધકારોમા જરાય ચોકસાઈ હોતી નથી[3] (૨) સોરઠના જે રાજા ઉપર સિદ્ધરાજે ચઢાઈ કરી તેનુ નામ શુ? દતકથામા પ્હેલા હરાવેલા નવઘણના પુત્ર ખેગાર ઉપર ચઢાઈ કરી તેને માર્યો એમ કહેલુ છે પ્રભાવકચરિતમા એક સ્થળે નવઘણ નામ છે અને બીજે સ્થળે ખેગાર નામ છે[4] પ્ર. ચિં. માં પણ ગદ્ય ભાગમા નવઘણ નામ છે અને તેમાં ઉતારેલા તેની રાણીના મોઢામા મૂકેલા સોરઠામા ખેંગાર નામ છે. આ ગોટાળાનો ખુલાસો સહેલો નથી. સિદ્ધરાજ જયસિંહ સબધી આધુનિક ઇતિહાસ લેખકોમાંના છેલ્લા મ મ ગૌ. હી ઓઝા ભાટોની દતકથા ઉપર વધારે પડતો આધાર રાખી જયસિંહની પહેલી ચઢાઇ નવઘણ ઉપર થઇ અને બીજી તેના પૌત્ર ખેગાર ઉપર થઇ એમ માને છે[5] પણ ભાટોની દતકથા

---

૧ જુઓ પ્ર ચિ પૃ ૧૩૪.

૨ अनेकशो विग्रहैश्च खेदिताद्यनराधिपम् ॥

પ્ર ચ હે. સૂ પ્ર. શ્લો. ૪૩૦

૩ દા. ત પૃથ્વીરાજે મ્લેચ્છ રાજા શાહબુદ્દીનને એકવીશવાર હરાવેલો એમ પ્ર. ચિ. કહુ છે (પૃ. ૨૪૫) પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ કથનની કશી કિંમત નથી. (જુઓ પૃ. ૨૪૯ ટિ. ૨૧ (૩).

૪ પ્ર. ચ. હે. સૂ પ્ર. શ્લો. ૪૬૩.

૫ જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮ અ. ૩ મા 'સોલકીરાજ જયસિહ' નામનો મ. મ. ગૌ. હી. ઓઝાનો લેખ પૃ. ૧૫૭.

ઉપર એટલું બધુ વજન મુકવાની જરૂર મને લાગતી નથી વળી સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને બે વાર હરાવ્યો હતો એવુ તો પ્ર ચિ નું કે પ્ર ચ નું એકેયનું કહેવુ નથી અને એ બન્નેથી વધારે જૂના પ્રબધોમા તો એક જ લડાઇનો ઉલ્લેખ છે અને તેમા ખેંગારને હરાવ્યાની વાત છે[૧] આ બધુ વિચારતાં મને તો એમ લાગે છે કે કા તો પ્ર. ચિ ના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધરાજનું લશ્કર જેનાથી હારી ગયેલું તે રાજાનું નામ નવઘણ હોય અને પછી જે રાજાને સિદ્ધરાજે હરાવ્યો તેનુ નામ ખગાર કે ખેંગાર હોય—અને એ ચૂડાસમા વશમા નવઘણ, ખેંગાર, નવઘણ એ રીતે એના એ નામો વારવાર આવતા હોવાથી અમુક વખત પછી પ્રચલિત થયેલ દતકથામાં ભૂલો થવાનો સભવ છે. અથવા સોરઠના રાજાની રાણીના મોઢામા મુકેલા વચનો ઉપર આધાર રાખવામા આવે તો તો નવઘણનું જ બીજુ નામ ખેગાર હશે એમ માનવુ યોગ્ય લાગે છે ગમે તેમ હો પણ પ્રબધોના આ વિષયનાં કથનોને સામટાં વિચારતા સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને બે વાર હરાવ્યો હતો એમ સિદ્ધ થતુ જ નથી અને નવઘણની પ્રતિજ્ઞાઓની વાત તો દેખીતી લોકકથા હોઇને ઐતિહાસિક વિચારણાને યોગ્ય નથી એટલે પ્ર ચિ. કહે છે તેમ કાઠીઆવાડમા વઢવાણથી આગળ વધેલુ પોતાનુ સૈન્ય સોરઠના રાજાને હાથે માર ખાય છે એવુ જોઇને સિદ્ધરાજે પ્હેલા વઢવાણ વગેરે રસ્તામા આવતા શહેરોમાં કિલ્લાઓ બાધી પૂરી તેયારી સાથે સોરઠ ઉપર ચઢાઇ કરી એટલી વાત ચોક્કસ ઐતિહાસિક છે. આ ચઢાઇના પરિણામ વિષે દતકથા કહે છે કે બાર વર્ષ સુધી લડાઇ ચાલી પણ જૂનાગઢ હાથ આવ્યું નહિ, છેવટે એવુ બન્યુ કે ગ'ખેંગારને પોતાના ભાણેજ દેસલ ઉપર શક આવ્યો તેથી તેને કાઢી મુકયો એટલે એ બે દેસલ–વીસલ ભાઇઓ —જે સિદ્ધરાજના ભાયાત થતા હતા તેઓ સિદ્ધરાજને મળ્યા અને

---

૧ આ બીજા પ્રબધોના ઉલ્લેખો આગળ આપ્યા છે.

કપટથી શહેરમાં પ્રવેશ કરાવી દીધો પરિણામે જૂનાગઢ પડ્યુ, ખેંગાર હાર્યો અને મરાયો અને તેની રાણી રાણકદેવીને સિદ્ધરાજે પોતાને કબજે લીધી તથા પાટણ લઈ ગયો પણ એ છેવટ વઢવાણ આગળ સતી થઇ [1]

ઉપરની દંતકથામા દેસલવીસળના કપટની જે વાત છે, તેને પ્ર ચિ ના "નવઘણના ભાણેજ સાથે સંકેત કરેલો" વગેરે વચનનો ટેકો છે પણ સંકેતનું સ્વરૂપ પ્ર ચિં મા કહ્યુ નથી એટલુ જ નહિ પણ "દ્રવ્ય રાખવાના વાસણો વડે સિદ્ધરાજે નવઘણને મારી નાખ્યો" એમ જે પ્ર. ચિં. માં લખ્યુ છે[2] તે તો માનવા જેવુ નથી એટલે પ્ર ચિં. ના કથનનો સાર સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને મારી નાખ્યો એટલો જ નીકળે છે. સોરઠના રાજાનુ નામ નવઘણ આપવામા પ્ર ચિ એ ગડબડ કરી છે એ ઉપર કહ્યુ છે એનુ નામ ખેંગાર હતું એમ કી. કૌ, રૈવતગિરિરાસુ વગેરેના સ્પષ્ટ વચનોથી ચોક્કસ ઠરે છે.[3]

સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજા રા'ખેંગારને હરાવી કેદમાં નાખ્યો સં. ૧૧૭૦

વળી સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને જૂનાગઢ આગળ મારી નાખ્યો એમ જે પ્ર. ચિં. થી જ શરૂ થયેલી દંતકથા કહે છે તે સિદ્ધરાજના

---

૧ આ સમગ્ર લોકકથા માટે જુઓ રાસમાળા આ ૩ પૃ ૨૧૧ થી ૨૧૯ આ પ્રસગને લગતા રાણકદેવીના સોરઠાઓ પણ રાસમાળામા આપ્યા છે જેમાના કેટલાક વિ સ. ૧૩૬૧ પ્હેલાથી પ્રચલિત હોય એમ પ્ર ચિ. મા આપેલા અપભ્રંશ સોરઠાઓ જોતા જણાય છે

૨ પ્ર. ચિ. પૃ ૧૩૪-૧૩૫.

૩ (૧) अपारपौरुषाद्वारं खंगारं गुरुमत्सर ।
सौराष्ट्र पिष्टवानाजौ करिण केसरीव स ॥
की कौ स २ श्लो २५

(२) तथा श्री सिद्धराजोपि हत्वा खगार भूपति ।
प्र च हं सू. प्र. श्लो ४६२

પોતાના વિ. સં. ૧૧૯૬ના દોહદના ઉત્કીર્ણ લેખથી ખોટું ઠરે છે. દોહદના લેખમાં "સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને કારાગૃહમા નાખ્યો" એવું સ્પષ્ટ કથન છે.[1] ટુંકામા સિદ્ધરાજે સોરઠ દેશને વિ. સં. ૧૧૭૦માં જીત્યો[2] અને તેના રાજા ખેંગારને કારાગૃહમા નાખ્યો એટલી વાત અકાટય સમકાલીન પુરાવાથી ઐતિહાસિક હકીકત ઠરે છે.

ખેંગાર અને તેની રાણીનું પછી શું થયું?

જૂનાગઢના રા'ખેંગારનુ તથા તેની રાણીનુ ખેંગાર કેદ પકડાયા પછી શું થયું એ ચોક્કસ કહેવુ મુશ્કેલ છે. "મારૂપાટણદેશ" જેવા સોરઠાને પ્રમાણ ગણવામાં આવે તો જેમ માળવાના રાજાને કેદ કરીને સિદ્ધરાજ પાટણ લઇ ગયો હતો તેમ સોરઠના રાજાને પણ લઇ ગયો હતો એમ માનવામા વાંધો નથી અને સિદ્ધરાજની અધીનતા સ્વીકારવાને પરિણામે ખેંગાર પાછળથી છુટો થયો હશે-મોઢામા તરણું લેવરાવી નવઘણને છોડી મુકયાની દંતકથા આ રીતે બંધ બેસે છે. અને સોરઠ તરફ પાછા ફરતા વઢવાણ આગળ કોઇ કારણથી ખેંગારનુ મોત થતા તેની રાણી ત્યા આગળ સતી થઇ હશે એમ પ્ર ચિં. મા રાણીના મોઢામા મુકેલા અપભ્રંશ સોરઠાઓમા તથા લોકપ્રચલિત સોરઠાઓમા વઢવાણ તેમજ ભોગાવાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી કહી શકાય.[3]

---

(૩) सिरि जयसिंघ देउ पवरु पुहवीसरु
हणविसोरठु तिणिराउ खंगार उं
ढविउ साजणु दंडाहिव सारउ ॥
રેવત ગિરિરાસુ કડવું ૧ શ્લો. ૮

૧ श्री जयसिंहदेवोस्ति भूपो गूर्जरमण्डले ।
येन कारागृहे क्षिप्तौ सुराष्ट्रमालवेश्वरौ ॥
ઇ એ ગ્રં ૧૦ પૃ. ૧૫૯

૨ જો કે દ્વયાશ્રયમા સોરઠ ઉપરની ચઢાઈનું વર્ણન નથી પણ સિદ્ધહૈમમાં अजयत्सिद्धः सौराष्ट्रान् એવું વચન મળે છે. (જુઓ ગૂર્જરાતનુ પ્રધાન વ્યાકરણ નામનો લેખ. પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ ૬૭)

૩ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ ૧૩૫.

ખેંગારની રાણીનું નામ રાણકદેવી હતુ એવુ કોઇ જૂના પ્રબંધમાં નોંધાયુ નથી. એ જોતા સોરઠના રાજાઓ રાણક કહેવાતા હોવાથી તેની રાણી તે રાણકી કે રાણકદેવી કહેવાય અને પાછળથી એ વિશેષ નામ થયુ હોય એ અસભવિત નથી જો કે રાણકદેવી કે દેવડી જેવુ વિશેષ નામ ન હોય એમ પણ નથી કહી શકાતુ[1]

સિદ્ધરાજે સોરઠ જીતીને ત્યાં સજ્જનને દંડાધિપતિ નીમ્યો

આ રીતે સોરઠ દેશ જીત્યા પછી એ કાયમ કબજે રાખવા માટે 'દડાધિપતિ' (સુબા) તરીકે સજ્જન મત્રીને સોરઠનો કારભાર સિદ્ધરાજે સોંપ્યો. એમ પ્ર ચિ, પ્રભાવકચરિત વગેરે પ્રબંધો કહે છે.[2] સજ્જન મત્રી વનરાજ ચાવડાના મત્રી જામ્બના વશજ હતા એમ પણ પ્રબંધો કહે છે પરતુ એવી દંતકથા વિ સ. ના ચૌદમા શતકમાં પ્રચલિત હતી એથી વધારે અર્થ એમાથી કાઢવાની જરૂર નથી.

આ સજ્જન મત્રી સોરઠમા રહ્યા તે દરમીયાન તેઓએ ગિરનાર પર્વત ઉપર શ્રી નેમીનાથના લાકડાના મદિરને ઠેકાણે પથ્થરનુ નવું

---

૧ રાણકદેવી અને ખેગારની કથા વિષે અહી સ્વીકારેલા નિર્ણયોનાં કારણોની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ પ્ર ચિ પૃ ૧૩૫ ઉપરનું પરિશિષ્ટ તથા શારદા પુ ૧૪ પૃ. ૯૫૩.

૨ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૩૮-૧૩૯; પ્ર ચ હે. સૂ પ્ર શ્લો. ૩૨૭ થી ૩૩૭. આ સજ્જન મત્રીના જીર્ણોદ્ધાર સબધી વિ. સ. ૧૧૭૬ નો નાનો લેખ દક્ષિણના નાના દરવાજાની બાજુમા છે. અને તેમા સજ્જનના સલાહકાર સાવુનું નામ છે એમ મુબઈ ગેઝીટીઅરમા નોંધ્યુ છે. (જુઓ પૃ. ૧૭૭) પણ આવા લેખની નોધ પ્રા. જૈ. સ. મા કે બીજા તત્સમ સાધનોમા મળતી નથી. રીવાઈઝડ લીસ્ટ ઓફ ધી એન્ટીકવેરીઅન રીમેન્સ ઇન ધી બોમ્બે પ્રેસીડન્સીમા ગિરનારના લેખોમા એક લેખ (નં. ૧૭) છાપ્યો છે. તેમા સિધ ચક્રવપતિ श्रीजयसिघदेव....विजय ..तथा तीर्यकर श्री नेमीनाथपाद... વગેરે શબ્દો છે. એ ઉપરથી સિદ્ધરાજે સોરઠ જીત્યા પછી બધાયેલા નવા મદિરનો જ એ લેખ છે એમ જણાય છે. પણ તેમા તારિખ નથી.

મંદિર વિ. સં. ૧૧૮૫મા બંધાવ્યુ, એમ જે પ્રબંધો કહે છે તેમાં શંકા કરવાનુ કારણ નથી.[૧]

સિદ્ધરાજે પોતાની રાજધાનીની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર પ્હેલાં પોતાની સત્તા સ્થિર કરવામા શરૂઆતના આઠ–દશ વર્ષો ગાળ્યાં પછીનાં છ–આઠ વર્ષમા વઢવાણ સુધી પાકો બંદોબસ્ત કરી સોરઠ ઉપર વિ. સ ૧૧૬૭–૬૮મા ચઢાઇ કરી અને ૧૧૭૦માં એ મુલક કબજે કર્યા પછી એ નવા મુલકને વ્યવસ્થિત કરવાના તથા ત્યાં ગુજરાતીઓને વસાવવાના વધારે કાળ માગે એવા કામ પાછળ કેટલાંક વર્ષો ગાળ્યા હશે એમ મારૂ પ્ર. ચ. ના એક ટુકા વચનને આધારે કરેલુ અનુમાન છે.[૨]

સિદ્ધરાજે કરેલી સોમનાથની યાત્રા

એ સમય દરમીયાન કદાચ જાતે સોરઠની સ્થિતિ જોવાના હેતુથી મીનળદેવી સાથે સિદ્ધરાજે સોમનાથની યાત્રા કરી હોય એમ લાગે છે. સોરઠનાં સોમનાથાદિ તીર્થોની યાત્રાનો ઉલ્લેખ જુદેજુદે રૂપે અનેક

૧ આ રૈવતકોદ્ધાર પ્રબંધ પ્ર. ચિં. અને પ્ર. ચ. ઉપરાત રૈવતગિરિરાસુ (જેમા આ જીર્ણોદ્ધારની સાલ આપી છે, જુઓ પૃ. ૨૨૯ ટિ. ૨ રૈવતકલ્પ (જેમા પણ સાલ સાથે રૈવતગિરિરાસુને અનુસરતા શબ્દો મળે છે.) તથા જિનમંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમા મળે છે. કુ. પ્ર મા કર્ણે સજ્જનને નીમ્યો હતો એમ કહેલુ છે તે એના કરતા જૂના ઉપરના ચારે પ્રબંધોથી વિરૂદ્ધ હોઇને અવિશ્વસનીય છે. નેમીનાથના જીર્ણોદ્ધારમા સજ્જને સોરઠની ત્રણ વર્ષની ઉપજ વાપરી હતી એમ પ્ર ચિ કહે છે. સિદ્ધરાજે પ્હેલાતો સોરઠની ઉપજનો હિસાબ માગ્યો પણ પછી સજ્જનની કુશળતાથી પૈસાને બદલે જીર્ણોદ્ધારનુ પુણ્ય સ્વીકારીને સંતોષ માન્યો એમ જે પ્રબંધો કહે છે તેમાં જૈન ધર્મ અને જૈન મંત્રીની પ્રશંસાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે (જુઓ પ્ર. ચિ. ૧૩૯ ટિ. ૬૨).

२ तथा श्री सिद्धराजोपि हत्वा खगार भूपतिम् ।
तज्जातीयबहुत्वेन शक्तो देश न वासितुम् ॥
પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૬૩.

પ્રબંધોમા મળે છે.[1] અને કુમારપાલના વખતના એક ઉત્કીર્ણ લેખમા "પુત્ર માટે (સિદ્ધરાજ) ચાલીને શ્રી સોમનાથ ગયા" એવા શબ્દો છે[2] અને દ્વયાશ્રયમા એને મળતુ કથન છે.[3] એટલે સોમનાથની સિદ્ધરાજે એક યાત્રા કરેલી એમા સંદેહ નથી અને સોરઠમાં રાજા જાય ત્યારે પોતે જ તાબે કરેલા પ્રદેશને જુએ, અને પોતે નીમેલા દંડ-નાયકે કરેલા કામો તપાસે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે એટલે સિદ્ધરાજે સજ્જને બધાવેલુ નેમીનાથ દેવળ જોયાનુ પ્ર ચિ. કહે છે તે ન માનવાનુ કારણ નથી.

સિદ્ધરાજ પેઠે મીનળદેવીએ પણ સોમનાથની યાત્રા કરી હોવાનું પ્રબંધો કહે છે સોમનાથના યાત્રાળુઓ પાસેથી ગુજરાતના રાજા તરફથી લેવાતો કર દૂર કરાવવા માટે જ કર્ણને મીનળદેવી પરણી હતી એમ પ્ર ચિ મા કહેલું છે[4] એ સાચુ માનવું અને પછી કર્ણના જીવનકાળમા એ કર દૂર કરાવવાનો પ્રસગ મળ્યો નહિ અને સિદ્ધરાજના જીવનકાળમા મળ્યો એવુ માનવુ એના કરતા સિદ્ધરાજના સમયમાં મીનળદેવીએ કર ઓછો કરાવ્યા પછી મીનળદેવીના પૂર્વ જન્મવાળી કથા જોડાઈ એમ માનવુ વધારે સ્વાભાવિક છે. સિદ્ધરાજે સોરઠ જીત્યા પછી મીનળદેવીએ સોરઠની યાત્રા કરી હશે એમ મારૂ ધારવું છે. સિદ્ધરાજ એ વખતે મીનળદેવીની સાથે ગયો હશે કે પાછળથી

---

૧ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૨૨–૧૩૩. પ્ર. ચ હે સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૧૦ થી ૩૫૩ તથા જિનમ ડનગણિના કુમારપાલ પ્રબધમા સિદ્ધરાજ જયસિહના વૃત્તાન્તમા અને જેયસિહસૂરિના કુ ચ (સ ૩ શ્લો. ૧ થી ૬૨). મા એજ વાત છે.

૨ पुत्रार्थं चरणप्र(चा)र विविना श्री सोमनाथ ययौ ।
કુમારપાલના સમયનો ચિત્તોડના કિલ્લામાથી મળેલો લેખ (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ. ખ. ૧ પૃ. ૨૧૮ ટિ ૩).

૩ જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૧૫.

૪ એ દતકથા કર્ણનાં મીનળદેવી સાથે લગ્નપ્રસગના વર્ણનમા આપી છે, જુઓ પૃ. ૨૧૦–૧૧

એકલો ગયો હશે એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે પ્રબંધોનાં વર્ણનો અસ્પષ્ટ છે.

મીનળદેવીએ કાઢી નખાવેલો સોમનાથનો મુંડકા વેરો

મીનળદેવીના પૂર્વ જન્મના સ્મરણની તથા એ માટે કર્ણને પરણ્યાની દંતકથા છોડી દઈ એ તો કેવી રીતે સોમનાથનો કર મુકાવ્યો તેનું પ્ર. ચિ. મા આપેલુ વર્ણન સ્વાભાવિક છે. પ્ર. ચિ. કાર કહે છે કે[1]—"શ્રી સોમનાથને યોગ્ય સવા કરોડની સુવર્ણમય પૂજાની સામગ્રી સાથે લઈને મીનળદેવીએ યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું જ્યારે તે બાહુલોદ (ભોળાદ)[2] પહોચી ત્યારે ત્યાં આગળ રાજ્યના અધિકારી પચકુલ તરફથી બહુ ત્રાસ વેઠતા તથા રાજાનો કર ન આપી શકવાથી આખમા આસુ સાથે પાછા ફરતા શિવભક્ત સાધુઓને જોઈને, જેના હૃદયરૂપ અરીસામાં તેઓને થતા ત્રાસનું પ્રતિબિબ પડ્યુ છે એવી મીનલદેવી જાતે જ પાછી ફરી, ત્યાં રસ્તામા સિદ્ધરાજ મળતા તેણે પોતાની માતાને રોકી પાછા વળવાનું કારણ પૂછ્યુ ત્યારે મીનલદેવીએ જવાબ આપ્યો કે "જો આ કર લેવાનુ છોડી દેવામા આવશે તો જ હુ સોમેશ્વરનાં દર્શન કરીશ તથા અન્ન લઇશ, નહિ તો નહિ" આ સાભળીને રાજાએ પચકુલને[3] બોલાવી તેની સનદમા ૭૨ લાખનો આકડો હોવા છતા એ કાગળ ફાડી નાખ્યો[4] અને માતાના શ્રેય માટે કર છોડી દેવાનું માના

---

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૨૧–૧૨૨.

૨ આ બાહુલોદ—ભોળાદ વિષે પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૩ ની ટિ. ૧૦ તથા ઉપર પૃ ૨૧૦ ટિ. ૪ જુઓ.

૩ પચકુલશબ્દ પ્રબધોમા, હર્ષચરિતમા તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમા પણ મળે છે. શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા કહે છે કે હાલમા વપરાતો પચોલી શબ્દ પંચકુલમાથી નીકળ્યો છે. એક બીજા સશોધકે જકાતખાતાનો અધિકારી એવો અર્થ કર્યો છે. (જુઓ પ્ર ચિ પૃ. ૩૩ ટિ. ૫૬.)

૪ જકાતની આવી સનદ (પટ્ટક) નું વર્ણન કરેલું છે એ જોતાં જકાતનો ઈજારો અપાતો હશે એમ લાગે છે. એ પ્રથા હાલમા પણ દેશી-રાજ્યોમા દેખાય છે.

હાથમા પાણી મુકયુ પછી મીનલદેવીએ શ્રી સોમનાથ જઇ પોતે સાથે લીધેલી કીમતી પૂજા સામગ્રી વડે દેવનુ પૂજન કર્યું તથા તુલા પુરૂષદાન, ગજદાન વગેરે મહા દાનો આપ્યા.” પ્ર ચિ. ના આ વર્ણનમા કશુ ન બનવા જોગ નથી

સિદ્ધરાજે સોરઠના તીર્થસ્થાનોની જે યાત્રા કરી તે મીનળદેવી સાથે કરી હોય કે એકલા પણ પ્રભાવક ચરિતમા ગિરનારનુ નવું બધાયેલુ મદિર એ પ્રસગે સિદ્ધરાજે જોયુ એમ કહ્યું છે એ ઉપરથી સિદ્ધરાજે વિ સં. ૧૧૮૫–૮૬ મા યાત્રા કરી હશે એમ હું ગણું છું.

માળવા ઉપર ચઢાઈ

સિદ્ધરાજનુ જે સૌથી મોટું પરાક્રમ ગણાય છે, જેને લીધે તેને **અવંતીનાથ** બિરૂદ મળ્યું તે માળવાના વિજયનું બીજ આ સોરઠની યાત્રા વખતે રોપાયુ એમ પ્રબધો કહે છે માળવા સાથે ગુજરાતને વૈર તો છેક મૂળ–મૂળરાજના સમયથી ચાલ્યુ આવતુ હતુ એ આપણે જોયુ છે. હવે પ્રબધો કહે છે કે સિદ્ધરાજ સોરઠની યાત્રામા હતા ત્યારે લાગ જોના માળવાના રાજાએ ગુજરાત પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંડયો. અને શાન્તૂ મંત્રીએ તેના મનનુ સમાધાન કરીને તેને પાછો વાળ્યો[1] આ પ્રસગના વર્ણનમા પ્ર. ચિં મા માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યુ છે,[2] તે ભૂલ છે. ખરી રીતે નરવર્મા જોઇએ. કારણ કે પ્ર ચિં. કહે છે તેમ માળવાનુ યુદ્ધ બાર વર્ષ તો નહિ પણ ત્રણ ચાર વર્ષે ચાલ્યુ હોય તોય ઉપર કહેલો બનાવ બન્યો તે વખતે

૧ પ્ર. ચિ. કહે છે કે સિદ્ધરાજની સોમનાથની યાત્રાનુ પુણ્ય સ્વીકારી માળવાનો રાજા પાછો ગયો. એ વાતનુ બેહુદાપણુ પ્ર ચિ. કારે પોતેજ સિદ્ધરાજને પોતાના કાર્યની યોગ્યતા દર્શાવતા શાન્તૂ મ ત્રીને મોઢેજ બરાબર બતાવ્યુ છે અને એમ રાજા પાછો જાય એ સભવિત નથી લાગતું. તેથી રાસમાળાએ શાન્તૂ મ ત્રીએ પૈસા આપી માળવાના રાજાને પાછો કાઢયો એમ કહ્યુ છે. (આ. ૩ પૃ. ૧૫૦).

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૨૩.

માળવાની ગાદી ઉપર યશોવર્મા નહિ પણ નરવર્મા હોવો જોઇએ. પ્રબધો માં તથા એકાદ ઉત્કીર્ણ લેખમા પણ સિદ્ધરાજે જે માળવાના રાજાને હરાવ્યો તેનુ નામ નરવર્મા આપ્યુ છે [૧] જ્યારે આ પ્રબધોથી વધારે જૂના પ્રબધોમા તથા સિદ્ધરાજના પોતાના એક ઉત્કીર્ણ લેખમા માળવાના રાજાનુ નામ યશોવર્મા આપેલુ છે.[૨] આ ગોટાળાનુ કારણ મુબઈ ગેઝીટીઅરના લેખક[૩] તથા શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા એવુ ધારે છે કે સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ત્યા નરવર્માનુ રાજ્ય હતું અને જ્યારે સિદ્ધરાજે માળવા જીત્યુ ત્યારે નરવર્માનો અનુયાયી યશોવર્મા ગાદી ઉપર હતો માળવાના પરમાર રાજાઓનો કાલાનુક્રમ જોવાથી આ ખુલાસો બધ બેસે છે

સિદ્ધરાજની માળવા ઉપરની ચઢાઈ સ. ૧૧૮૭-૮૮

ભીમના સમકાલીન ભોજરાજા પછી તેના ભાઇ અને અનુયાયી જયસિહનુ રાજ્ય વિ. સં. ૧૧૧૨ થી ૧૧૧૬ વચ્ચે થોડા વખત સુધી

---

૧ राकैव जगृहे धारा नगरी नरवर्मण ।

કી. કૌ સ. ૨ શ્લો. ૩૨

તથા बद्धवा श्री नरवर्मभूधवमदः पादाग्रचर्माजित

જયસિહસૂરિનુ કુ. ચ. સ. ૧

તથા જિનમંડનગણિનો કુ. પ્ર પૃ ૮.

મને તો લાગે છે. કી. કૌ. કારે ચમકની શોભા માટે नगरी नरवर्मणः લખ્યુ તેનો અર્થ ખોટો સમજીને આ પાછળના લેખકોએ નરવર્માને જ કેદ કર્યો એમ લખી નાખ્યુ છે. પણ તલવાડા (વાસવાડા) માથી મળેલી એક ગણપતિની મૂર્તિ નીચે કોતરેલા લેખમા નરવર્માનું માનમર્દન કર્યું એમ લખ્યું છે. તેને આ ખુલાસો લાગુ નહિ પડે.

૨ પ્ર. ચિ. નો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, એ ઉપરાત અરિસિંહે તથા હેમચન્દ્રે પણ યશોવર્મા નામ લખ્યું છે (જુઓ સુ. સં. શ્લો. ૩૪, દ્વયાશ્રય સ. ૧૪. શ્લો. ૧૮) અને સિદ્ધરાજ જયસિંહના વિ. સં. ૧૧૯૫ના ઉજ્જેનથી મળેલા લેખ માટે (જુઓ પૃ. ૨૪૮ ટિ. ૨)

૩ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૭, પ્રસ્થાન પુ. ૮ અંક ૩ પૃ. ૧૫૪.

માળવામાં ચાલ્યુ પછી વિ. સ ૧૧૪૩ સુધી તેના ભાઇ અને અનુયાયી ઉદયાદિત્યનુ રાજ્ય ચાલ્યુ પછી ઉદયાદિત્યના પુત્ર લક્ષ્મદેવનુ રાજ્ય ૧૧૪૩ થી ૧૧૫૦ કે ૬૦ સુધી, પછી તેના ભાઇ નરવર્માનુ ૧૧૫૦ કે ૬૦ થી ૧૧૯૦ સુધી અને ૧૧૯૦મા તેનોજ ભાઈ યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર બેઠો[1] આ કાલાનુક્રમ જોતા માળવાના બે રાજાઓ નરવર્મા અને યશોવર્મા સિદ્ધરાજના સમકાલીન હતા એમા સદેહ રહેતો નથી. અને સિદ્ધરાજ સોરઠમા યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે નરવર્માએજ ગુજરાતમા ઉપદ્રવ ફેલાવ્યો હોવાનો સંભવ છે. ગમે તે રીતે પણ નરવર્મા ગુજરાતમાથી પાછો ગયો અને પ્ર. ચિં. કહે છે તેમ શાન્તૂમત્રીએ માળવાના રાજા સાથે કરેલું સમાધાન જયસિહને ગમ્યુ નહિ એટલે તેણે માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી આ ચઢાઈની શરૂઆત વખતે પણ માળવાની ગાદી ઉપર નરવર્માજ હોવો જોઇએ કારણકે ઉપર દર્શાવેલી ઉલ્લેખોની ગડબડનો એજ સ્હેલો ખુલાસો છે તથા લડાઈ પ્ર ચિ. કહે છે તેમ બાર વર્ષ નહિ ચાલી હોય તો પણ ત્રણ વર્ષથી વધારે વખત સુધી તો ચાલીજ હશે.[2]

પ્ર ચિં મા માળવાની ચટાઈનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

---

૧ માળવાના રાજાઓના આ વશાનુક્રમ માટે જુઓ આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ ૨

૨ માળવાના રાજા નરવર્માના સમયના સવતવાળા બે લેખો મળ્યા છે. એક વિ. સ ૧૧૬૧નો નાગપુરમાથી મળ્યો છે અને બીજો ૧૧૬૪નો મધુકર ગઢમાથી મળ્યો છે (જુઓ ટ્રા. આર. એ. એસ ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૨૬) પણ નરવર્માના પુત્ર અને અનુયાયી યશોવર્માએ વિ સ ૧૧૯૧ની કાર્તિક શુદ આઠમે નરવર્માના સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધને દિવસે એક ગામ દાનમા આપેલુ છે. (ઈ. એ ગ્રં. ૧૯ પૃ. ૩૫૧) અને આનુ દાન પ્રથમ સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધને દિવસે આપ્યુ હોવું જોઇએ એમ માનીને નરવર્માનો દેહ વિ સ ૧૧૯૦ના કાર્તિકમા પડયો હશે એવુ શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉનુ તથા શ્રી. ગૌ. હી ઓઝાનુ અનુમાન છે તે બરાબર લાગે છે. (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવશ પ્ર. ભા. પૃ. ૧૪૯ તથા પ્રસ્થાન પુ. ૮ અં. ૩ પૃ. ૧૫૧ ટિ. ૧૩).

"પોતે પાટણમા હાજર નહોતો ત્યારે યશોવર્માએ (ખરી રીતે નરવર્માએ) ગુજરાનમા આવી જે રંજાડ કરેલો તેથી પોતાને ચડેલા ક્રોધના વેગમાંજ સિદ્ધરાજે બધી તૈયારીઓ કરી, પાટણ ઉપર ચઢાઈ કરી. ધારા આગળ બાર વર્ષ લડાઇ થઈ પણ સિદ્ધરાજનો જય ન થયો."[૧] પ્ર. ચિં. ના આ વર્ણનમા હેમચન્દ્રે નીચેની વિગતો ઉમેરી છે.[૨] " જયસિંહ લશ્કર લઇને રાજાઓને પોતાને તાબે કરતો કરતો આઠ આઠ ગાઉની રોજ મજલ કરતો માળવા તરફ ચાલ્યો રસ્તામા ભીલો જયસિહની સેવા કરવા લાગ્યા. પછી સિપ્રા નદીને કાંઠે પોચી ત્યાં આવાસો નાખ્યા. અને ઉજ્જયનીના કોટને તોડવાનો જયસિહે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. માળવાના ભટો કોટના રક્ષણ માટે કોટ ઉપર ચડીને લડવા લાગ્યા. પછી યશોવર્મા રાજા ધારાદુર્ગમા ભરાયો. જયસિંહે દુર્ગ તોડયો અને માળવાના રાજાને તથા તેના સહાયકોને કેદ કર્યા."[૩]

સિદ્ધરાજે માળવાના રસ્તામાં આવેલા પંચમહાલ પ્રદેશને પ્હેલાં તાબે કર્યો

હેમચન્દ્રે આપેલી માળવા ઉપરની ચઢાઈ સબધી ઉપરની વિગતો થોડી હોવા છતા કીમતી છે. એ જમાનામાં પગ રસ્તે બળદ ગાડાંઓમાં સામાન ભરીને રોજ આઠ ગાઉનો રસ્તો કાપે એ ઘણુ છે. વળી માળવા તરફ જતા વચ્ચે આવતો પ્રદેશ જયસિંહને પ્હેલા તાબે કરવો પડે એ સમજાય એવુ છે. ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે આવેલા પચમહાલના

---

૧ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૨૩.

૨ માલવદેશની યોગિની સાથે નગર ચર્ચા જોવા રાતમા છુપા વેષે ફરતા સિદ્ધરાજનો વાર્તાલાપ આપીને છેવટ 'હુ યશોવર્માને બાધીને કેદમા નાખવાનો છુ' (દ્વયાશ્રમ સ. ૧૪ શ્લો. ૧૨ થી ૧૮) એમ જયસિહ પાસે કહેવરાવી એ પ્રસગને હેમચન્દ્રે માળવાની લડાઈના કારણ તરીકે રજુ કર્યો છે પણ એમાં કશો માલ નથી. એ કરતા પ્ર. ચિ. મા આપેલુ કારણ સ્વાભાવિક દેખાય છે.

૩ દ્વયાશ્રય સ. ૧૪ શ્લો. ૨૧ થી ૭૪.

પ્રદેશમા આજની પેઠે એ વખતે પણ ભીલોની વસ્તી હતી. આ જગલી ભીલોને તાબે કરવામા સિદ્ધરાજને ઠીક મહેનત પડી હશે અને કાંઈક વખત પણ લાગ્યો હશે અને એક વખત ભીલો તાબે થયા પછી સિદ્ધરાજના લશ્કરમા ભરતી થયા હશે એમ હેમચન્દ્રના ઉપરના કથનથી જણાય છે. હેમચન્દ્રના ઉપલા વર્ણનને સિદ્ધરાજના સમયના વિ. સ ૧૧૯૬ના દોહદના ઉત્કીર્ણ લેખથી ટેકો મળે છે.[1] એ લેખમા લખ્યુ છે કે "જયસિંહે સેનાપતિ કેશવને દધિપદ્ર (દોહદ) મડલનો અધિકારી નીમ્યો હતો અને તે કેશવે ગોદ્રહક (ગોધ્રા)મા પોતાની માતાની યાદગીરીમા ગોકા નારાયણની મૂર્તિ સ્થાપન કરી અને તેના નિમિત્તે ગોદ્રહકના સ્વામી વાપનના સેવક રાણક શ્રી સાકરસિંહે પાછળથી અમુક જમીન આપી છે." આ લેખથી એ વખતની રાજકીય સ્થિતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પડે છે એ ઉપર નોધ કરતાં ડા. બુલ્હરે વર્ષો પ્હેલા લખ્યુ છે કે માળવાની સરહદ પાસે તથા માળવાના રસ્તામાં એ સ્થળ હોવાથી સિદ્ધરાજે દોહદમા લશ્કરી થાણુ રાખેલુ હોવું જોઇએ.[2] પણ હેમચન્દ્રના ઉપરના કથનને આ લેખ સાથે મેળવતાં એમ લાગે છે કે સિદ્ધરાજે જેને એ વખતે દધિપદ્ર મડલ કહેતા તે ભીલોની વસ્તીવાળા પ્રદેશને માળવે પોચ્યા પ્હેલા પૂરેપૂરો તાબે કર્યો અને ત્યાં એના જૂના રાજાને તાબેદાર રાજા (સામત) તરીકે કબુલ રાખ્યા છતા એ બળવો ન કરે તથા રાજધાની સાથેનો પોતાનો સબધ પોતે ધારાને ઘેરો ઘાલીને પડયો હોય ત્યારે પણ ચાલુ રહી શકે માટે પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર કેશવની સરદારી નીચે ત્યા લશ્કરી થાણુ બેસાર્યું આ કાર્ય સિદ્ધરાજની યુદ્ધવિદ્યામા કુશળતા અને દીર્ઘદષ્ટિ બતાવે છે.

પાટણથી નીકળ્યા પછી દધિપદ્રકમડલ વગેરે પ્રદેશોને તાબે

---

૧ જુઓ ઈ. એ. ગ્રં. ૧૦ પૃ. ૧૫૮.

૨ એજન.

કરવામાં કે ધારાનો ગઢ ભાગવામા કેટલો વખત થયો તે દ્વયાશ્રયમાં કહ્યુ નથી અને પ્ર ચિ. મા બાર વર્ષ કહ્યા છે તે પાટણથી નીકળ્યાની તારિખથી યશોવર્માને કેદ કર્યાની અથવા પાછા પાટણ પોચવાની તારિખ સુધીના ગણીએ તો પણ વધારે લાગે છે. કારણકે વિ. સં. ૧૧૮૫–૮૬મા સિદ્ધરાજ સોમનાથ વગેરેની યાત્રા માટે સોરઠ ગયો હોવાનુ ઉપર અનુમાન કર્યું છે. તે વખતે નરવર્મા ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો હોય અને સિદ્ધરાજ તે પછીનેજ વર્ષે માળવા તરફ ઉપડયો હોય એમ ગણીએ તો ગુજરાત અને માળવાની વચ્ચેનો મુલક તાબે કરવામા તથા ધારાનો ગઢ તોડવામા સિદ્ધરાજને પાચ–છ વર્ષ લાગ્યાં હોવા જોઇએ.

સં. ૧૧૯૨–૯૩માં માળવા જીત્યું. અને તેના રાજાને કેદ કર્યો.

કારણકે સિદ્ધરાજે માળવાનો વિજય વિ સ. ૧૧૯૨ અને ૧૧૯૩ની વચ્ચે કર્યો છે એમ વિ સં. ૧૧૯૨નું યશોવર્માનુ દાનપત્ર મળ્યુ છે[1] અને વિ સં. ૧૧૯૩ના વૈશાશ વદ ૧૪નો ગાળા (ધાગધ્રા રાજ્ય)માથી સિદ્ધરાજનો જે લેખ મળ્યો છે[2] તેમા એને અવતીનાથ બિરૂદ લગાડેલુ છે એ બે હકીકતને મેળવવાથી નિશ્ચય થાય છે.

ધારાનો દુર્ગ બાર વર્ષ સુધી ન તુટયો ત્યારે જયસિહે કેવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, તેના દક્ષિણ દરવાજા ઉપર હલ્લો કરવાથીજ કિલ્લો પડશે એવી બાતમી મુજાલ મંત્રીએ કેવી રીતે મેળવી, પછી એ દરવાજા ઉપર વચ્ચે ઉંટ રાખી યશઃપટહ નામના હાથી પાસે ધક્કા મરાવી એ દરવાજો કેવી રીતે તોડયો તથા એ કાર્યમા હાથી કેમ મરી ગયો વગેરે બાબતનુ રસિક વર્ણન પ્ર. ચિ. મા તથા તેને અનુસરી

---

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૯ પૃ. ૩૪૯.

૨ જુઓ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૨૫ પૃ. ૩૨૪

કુમારપાલ ચરિત, કુમારપાલ પ્રબધ વગેરેમાં છે[1] પણ મને એનો મોટો ભાગ દંતકથારૂપ લાગે છે.

માળવાને જીત્યા પછી માળવાનું તથા તેના રાજાનુ સિદ્ધરાજે શું કર્યું? એ પ્રશ્નના જવાબમા પ્રબધો તથા સિદ્ધરાજના સમયનો વિ. સ. ૧૧૯૬નો દોહદનો લેખ ૨૫૯૮ કહે છે કે માળવાના રાજા યશોવર્માને સિદ્ધરાજે કેદ કર્યો[2] અને સોમેશ્વરના વચનને યથાર્થ માનીએ તો એકલા રાજાનેજ નહિ પણ તેની રાણીઓનેયે કેદ કરી હોવી જોઇએ[3] એ ગમે તેમ હો પણ યશોવર્માને કેદ કર્યાની વાત

---

૧ જુઓ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૨૪ તથા

कृत्वा विग्रहमुग्रसैन्यनिवहैर्यो द्वादशाब्दप्रर्य
प्राग्द्वार विदलय्य पट्टकरिणा भक्त्वा च धारापुरीम् ।

જયસિંહસૂરિનુ. कु. च स १ श्लो. ४१.

कृत्वा विग्रहमुग्रमाग्रहवशाज्जग्राह धारा धरा–।
धीशो द्वादशवत्सरै र्बहुतर बिभ्रच्चिर मत्सरम् ॥

ચારિત્ર સુદર ગણિનો કુ. ચ. સ. ૧ વ. ૨ શ્લો. ૩૫

૨ જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૧૪ શ્લો ૭૨–૭૩ તથા–

यदीय कारागृहमाप्य धारापतिर्यशोवर्मनृपः सिषेवे ।

સુ સ. સ. ૨ શ્લો. ૩૪

मालवस्वामिन' प्रौढ लक्ष्मीपरिवृढ' स्वयम् ।
समित्य परमारो य. परमारानमारयत् ॥
क्षिप्त्वा धारापति राज शुकवत्काष्ठपजरे ।

કી. કૌ સ. ૨ શ્લો. ૩૦–૩૧

श्री जयसिहदेवोस्ति भूपो गूर्जरमडले ।
येन कारागृहे क्षिप्तौ सुराष्ट्रमालवेश्वरौ ॥

વિ સ. ૧૧૯૬નો દોહદનો લેખ ઈ. એ. ગ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૫૯

૩ नीत. स्फीतबलोपि मालवपति कारा च दारान्वित ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૨

ચોક્કસ છે પછી તેને સિદ્ધરાજ પાટણ લઈ ગયો. અને તેને પોતાની પછવાડે હાથી ઉપર બેસારીને પોતે પાટણમા પ્રવેશ કર્યો તથા પાટણના સહસ્રલિંગ સરોવર વગેરે ધર્મસ્થાનો બતાવી તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો એવુ વર્ણન પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૨૭–૧૨૯)મા કરેલુ છે[1] એ જોતા સિદ્ધરાજે યશોવર્માને પાછળથી છુટો કર્યો હશે તથા માનથી રાખ્યો હશે એમ લાગે છે[2] પણ પછી યશોવર્માનુ શુ થયું? એનો દેહ પાટણમાજ પડી ગયો કે એ માળવા તરફ ચાલ્યો ગયો અને બાકીનુ આયુષ્ય ક્યાં પૂરૂ કર્યુ? એ વાતનો પત્તો લાગતો નથી.

---

૧ પ્ર. ચિ. ના ઉપલા કથનોથી જુદી જાતના કથનો જયસિંહસૂરિના કુ–ચ–મા તથા જિનમંડન ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમા મળે છે. એ બેય લેખકો કહે છે કે "માળવા સાથેના યુદ્ધમા બાર વર્ષ સુધી પોતાની તલવાર નાગી હતી માટે ત્યાના રાજા નરવર્મા (યશોવર્મા જોઇએ) ની ચામડીનું એ તલવારને મ્યાન બનાવીશ." એવી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધરાજે કરેલી અને માળવાના રાજાને કેદ કર્યા પછી તેના પગના ચામડાનું મ્યાન પોતાની તલવાર ઉપર મઢાવી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી એમ જયસિંહસૂરિ કહે છે (કુ. ચ. સ. ૧ શ્લો. ૪૧) અને જિનમંડનગણિ મંત્રીઓએ રાજાને મારવાનો નિષેધ છે એવું સિદ્ધરાજને સમજાવ્યુ એટલે તેણે ઉપર પ્રમાણે કર્યુ એમ ઉમેરે છે. પણ પ્ર. ચિ. ના સ્પષ્ટ કથનથી વિરૂદ્ધ હોઇને તથા એ વાતને બીજા કોઇનો ટેકો ન હોવાથી આ પ્રતિજ્ઞાની વાત માનવા જેવી શ્રી. ગૌ હી ઓઝા પેઠે (જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮ અ. ૩ પૃ. ૧૫૩) મને પણ નથી લાગતી

૨ ચારિત્ર સુંદર ગણિતો સિદ્ધરાજે પોતાને નમી પડેલા માળવાના રાજાને તેનુ રાજ્ય પાછુ આપ્યુ એમ કહે છે, જુઓ —

अथनिजमभिमानं मालवेन्द्रः सहित्वा
क्रमयुगमनमच्छ्री सिद्धराजः समेत्य ।
प्रादाद्राज्यं प्रणतजनतावत्सलः सिद्धराजः
तस्मै श्रीमानुचितचतुरो मुक्तगर्वाय सर्वम् ॥

કુ ચ. સ ૧ વ. ૨ શ્લો. ૩૬–૩૭

પણ માળવાનુ રાજ્ય તો ગુજરાતના રાજાઓએ પોતાને તાબે રાખ્યુ હતુ એમ તેના ઉત્કીર્ણ લેખોથી સિદ્ધ છે

માળવાના વિજયથી સિદ્ધરાજ માળવા સાથે મેવાડનો પણ ધણી થયો.

પણ આ વિજયથી માળવાનો પૂર્વ ભાગ અને તે સાથે ચિતોડનો કીલ્લો તથા માળવા અને ગુજરાતને લાગેલા મેવાડ, ડુંગરપુર અને વાગવાડાના પ્રદેશો પણ સિદ્ધરાજના તાબામાં આવ્યા હતા એમ એતિહાસિક પુરાવાઓથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

મુંજરાજના સમકાલીન માળવાના રાજા મુંજે ચિતોડનો કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો મેવાડનો મૂલક પોતાને તાબે કીધો હતો એ મૂળરાજના વર્ણનમા જોયુ છે મેવાડનો એ પ્રદેશ ભોજના વખતમાં પણ માળવાને તાબે હતો એમ તેણે પોતાના નામ ઉપરથી ત્રિભુવન-નારાયણ અથવા ભોજજગતી નામનુ મંદિર ચિતોડમા બંધાવ્યુ હતું તે ઉપરથી નક્કી થાય છે ભોજ ઘણીવાર ચિતોડમાં રહેતો પણ હશે એમ તીર્થકલ્પ તથા વિમળ વસતિના જીર્ણોદ્ધારની ૧૩૭૮ની પ્રશસ્તિ એ બેના અમુક વચનોને મેળવતા જણાય છે.[1] એટલે યશોવર્માના વખતમા પણ મેવાડ ડુંગરપુર અને વાસવાડા તેને તાબેજ હશે અને સિદ્ધરાજે યશોવર્માને હરાવતા માળવા સાથે એ મુલક પણ સિદ્ધરાજના હાથમા આવ્યો એમ માનવામા વાંધો નથી

સિદ્ધરાજે મહાદેવને અવંતીમંડલ (માળવા)નો દંડાધિપ બનાવ્યો.

ઉજ્જેનમાથી વિ સ. ૧૧૯૫નો સિદ્ધરાજના સમયનો લેખ મળ્યો છે અને તે ઉપરથી એ પ્રદેશ જેને એ લેખમાં અવંતીમડલ કહેલ છે તેની હકુમત સિદ્ધરાજે પોતાના નાગર મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર મહાદેવને સોપી હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે.[2] અને વાસવાડા

---

૧ જુઓ આજ પુસ્તકમા

૨ સિદ્ધરાજના આ લેખના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે

स ११९५ ज्येष्ट व १४ गुरावद्येह श्रीमदणहिलपाटकावस्थित महाराजाधिराज परमेश्वर त्रिभुवनगण्डसिद्धचक्रवर्ती अवतीनाथ चर्वरकजिष्णु

રાજ્યના તલવાડા ગામમા ગણપતિની મૂર્તિ નીચેથી એક ત્રુટિત સાલ વગરનો સિદ્ધરાજનો લેખ મળ્યો છે.[૧] એ વાસવાડા ઉપર સિદ્ધરાજની હકુમત સૂચવે છે અને કુમારપાલનો લેખ ચિતોડમાથી મળ્યો છે જેની નોધ કુમારપાલના પ્રસગમા આવશે. ટુકામા ઉત્કીર્ણ લેખોના સજ્જડ પુરાવાઓથી સિદ્ધરાજે યશોવર્માને હરાવી મેળવેલો માળવા, ચિતોડ, ડુંગરપુરા અને વાસવાડાનો મુલક છેક ભીમદેવ બીજા સુધી તો સોલકીઓના હાથમા રહ્યો છે એમ નિશ્ચય થાય છે.[૨] સિદ્ધરાજે માળવાના વિજય માટે પોતાના સર્વ સાધનો વાપર્યા હશે અને સર્વ સામતોને પોતાની સાથે લીધા હશે એમ માનવામા વાધો નથી. જો કે ઉલ્લેખો તો એક નાડૌલના ચોહાણ સામન્ત આશરાજ અને બીજો કિરાડુના પરમાર રાજા ઉદયરાજ એ બે સબધી મળે છે વળી માળવાના યુદ્ધમા કરેલી સહાયથી પ્રસન્ન થઇને સિદ્ધરાજે આશરાજને તો

श्री जयसिंहदेव विजयराज्ये, अस्यैव परमस्वामिनः प्रसादात् श्रीमदण-हिलपाटकेस्य· श्री करणादिव्यापारान्महत्तम श्री दादाके परिपन्थयति, प्रतापार्जित मालवराज श्री यशोवर्मनामान राजान च जित्वा श्री मदवती मंडले तन्निरुपितनागरकुलान्वये दड श्री दादाक सप्रसूत श्री महादेवे मालव व्यापार कुर्वति .. ।

પુરાતત્ત્વ પુ ૪ અ ૧-૨ મા શ્રી. ડીસ્કલકરે અન્યત્ર અપ્રકાશિત આ લેખ છપાવ્યો છે.

૧ જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૯ અ. ૩ પૃ ૧૭૬.

૨ અજયપાલનો વિ. સ. ૧૨૨૯નો ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર)માથી લેખ મળ્યો છે એ જોતા ત્યા સુધી માળવા વગેરે બધા પ્રદેશો ઉપર ગુજરાતની સત્તા હતી એમ જણાય છે. પણ પછી માળવાના પરમાર રાજાઓના લેખો જોતા ભીમદેવ બીજાના વખતમા માળવા સ્વતત્ર થયું હોય અને મેવાડ ગુજરાતને તાબે રહ્યુ હોય એમ વિ. સ. ૧૨૬૩નુ ભીમદેવ બીજાનું આહડનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે જુઓ શ્રી. ગૌ. હી ઓઝાએ વડોદરાની ઓ. કો. મા આપેલો નિબધ Summaries of Papers p- 81

સુવર્ણ કલશ આપ્યો હતો, જે એ પોતે ધારણ કરતો[1]

સિદ્ધરાજનુ સૌથી મોટુ પરાક્રમ તો આ માળવાનો વિજય એમાં સદેહ નથી એ વિજયને પરિણામે જયસિહને સિદ્ધ ચક્રવર્તી તથા અવતીનાથ જેવા બિરૂદો મળ્યા. ગુજરાતની બીજાં રાજ્યોમાં પ્રતિષ્ઠા વધી અને ગુજરાતની સમૃદ્ધિ પણ વધી.

આ બે મોટા વિજયો ઉપરાત બે ત્રણ નાના વિજયો સબધી ટુંકા ઉલ્લેખો મળે છે. એમાના કોઇનો સમય નિર્ણય કરવાનુ કોઈ સાધન નથી, એટલે અહી એક સાથે એ ઉલ્લેખો જોઈ લઇએ. પહેલાં તો એક ઉત્કીર્ણ લેખમા જેનો ઉલ્લેખ છે તે સિન્ધુરાજના વિજયનો વિચાર કરીએ.

સિન્ધુરાજને હરાવ્યો.

દોહદના સિદ્ધરાજના લેખમા તો ફક્ત "સિંધુરાજ વગેરે બીજા રાજાઓને પણ સિદ્ધરાજે ઉખેડી નાખ્યા" એટલુ જ લખ્યુ છે.[2] સમકાલીન વાગ્ભટાલકાર (૪ શ્લો–૧૨૯)મા પણ આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે અને પ્રબન્ધકારોમાથી ફક્ત સોમેશ્વરજ "સિંધુદેશના ધણીને

---

૧ श्री आशराजनामा समजनि वसुधानायकस्तस्य बन्धु
साहाय्य मालवाना भुवि यदसिकृत वीक्ष्य सिद्धाधिराज ।
तुष्टा धत्ते स्म कुम्भ कनकमयमहो यस्य गुप्यद् गुरुस्य
तद्दर्त्तु नैव गक्त कलुषितहृदय शेषभूपालवाग्भि ॥

વિ સ. ૧૩૭૯નો સુધાનો લેખ (એ ઇ. ગ્ર ૯ પૃ. ૭૬) તથા ઉદયરાજ માટે વિ સ. ૧૨૧૮નો કિરાડુનો શિલાલેખ જુઓ (રા. ઇ. ખ. ૧ પૃ. ૧૮૩ ની ટિ.)

૨ ઉપર વારવાર ઉલ્લેખેલા વિ સ. ૧૧૯૬ના દોહદના લેખમાં લખ્યુ છે કે:
अन्ये प्युत्सादिता येन सिन्धुराजादयो नृपा ।
आज्ञा शिरसि शेषेव वाहिता उत्तरे नृपा ॥

ઇ એ. ગ્ર. ૧૦ પૃ ૧૫૯

સિદ્ધરાજે બાંધ્યો હતો."[૧] એમ મોધમ લખે છે સિદ્ધરાજ સબંધી આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોમાં છેલ્લા શ્રી. ગૌ–હી–ઓઝા પણ આ ઉલ્લેખો ઉતાર્યા ઉપરાત વધુ કાંઈ કરતા નથી.[૨] પણ જે સિન્ધુરાજ વિષે વિ–સ–૧૨૧૮ ના કિરાડુના ઉત્કીર્ણમાં[૩] સિદ્ધરાજની કૃપાથી સોમેશ્વરને સિન્ધુરાજપુરનુ રાજ્ય પાછુ મળ્યુ એમ લખ્યું છે તે જ આ સિન્ધુરાજ હોવો જોઇએ. એનો રાજ્ય પ્રદેશ જેસલમીર તરફ હોવાનો સંભવ છે.

ઉત્તરના રાજાઓ.

દોહદના ઉત્કીર્ણ લેખમા ઉત્તરના રાજાઓ જયસિંહની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણતા હતા એમ લખ્યુ છે.[૪] આ ઉત્તરના રાજાઓ તે કોણ ? નાડોલના ચૌહાણ રાજાઓએ તો ગુજરાતના સોલકી રાજાઓનું સામત પદ ઘણા વખતથી સ્વીકાર્યુ હતુ એ આપણે જોયુ છે અને માળવાની ચઢાઈ વખતે નાડોલનો આશરાજ સાથે હતો એ પણ ઉપર નોંધ્યુ છે. એ જોતા અજમેરનો ચોહાણ રાજા વિવક્ષિત હોય એવો સંભવ છે. સિદ્ધરાજના વખતમા અજમેર વસાવનાર અજયદેવનો પુત્ર જેને સસ્કૃત પ્રબધકારો આનલદેવ કે આનાક કહે છે અને જેનુ લોક પ્રસિદ્ધ નામ આના હતુ તે એ પ્રદેશનો રાજા હતો.[૫]

---

૧ असख्य हरिसैन्येन प्रक्षिप्तानेक भूभृत. ।
बद्ध सिंधुपतिर्येन वैदेही दयितेन वा ॥
की. कौ. स. २ श्लो. २९

बद्ध सिंधुवसुधरापति रतिप्रौढ प्रतापो पि यत् ।
सुरथोत्सव स. १५ श्लो. २२

૨ જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮. અ. ૪ પૃ. ૨૨૯.

મું ગે. ના લેખકે પણ આ સિંધુરાજને ઉખેડવાના દોહદના લેખના તથા કી. કૌ. ના કથનનો કશો ખુલાસો કર્યો નથી. જુઓ મુ. ગે. પૃ. ૧૭૯.

૩ જુઓ પૃ ૨૫૦ ટિ. ૧

૪ એજન ટિ. ૨

૫ આ આનલદેવ વિ. સ ૧૨૦૭ થી ૧૨૧૦ની વચ્ચે તેના જ્યેષ્ટ પુત્ર જગદેવને હાથે માર્યો ગયો. જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮ અં. ૪ પૃ. ૨૨૪ ટિ. ૧

અજમેરના ચોહાણ આનાકને નમાવ્યો.

અને મેરૂતુંગ તથા સોમેશ્વર દેવના લેખને સ્પષ્ટ કરતા જિનમંડન કહે છે કે સાંભરનો રાજા અર્ણોરાજ (કે આનાક) સિદ્ધરાજને નમી ગયો અને તેથી સિદ્ધરાજે તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી.[1] પોતાના પિતા કર્ણની માને એના પૂર્વજે દૂભવી કે દુઃખ દીધેલું તે યાદ કરીને કે માત્ર ચક્રવર્તી પદ મેળવવા માટે સિદ્ધરાજ અજમેરના ચોહાણરાજ અર્ણોરાજ ઉપર ચડી ગયેલો કે કેવી રીતે લડાઈ થઈ તેની વિગતો કોઈએ નથી આપી પણ ઉપર કહ્યું તેમ ચોહાણરાજ નમી ગયો તેથી સિદ્ધરાજે તેને દીકરી આપી એમ ગુજરાતના ગ્રંથો કહે છે. સિદ્ધરાજે દીકરી કાંચનદેવી આનાકને આપ્યાની વાત તો ચોહાણ રાજાના આશ્રિત કવિના રચેલા પૃથ્વીરાજ વિજયમાં પણ છે. આ કાંચનદેવીના પુત્ર સોમેશ્વરને સિદ્ધરાજે પાટણમાં પોતાની પાસે રાખીને ઉછેર્યો હતો એમ પણ એ જ ગ્રંથની ટીકામાં કહ્યું છે.[2] વળી સાંભરના

૧ જુઓ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૬૧ શ્લો ૫૧ તથા.—

अमर्षण मन कुर्वन्विपक्षोर्वीभृदुन्नतौ ।
अगस्त्य इव यस्तूर्णं मर्णोराज मनोपयत् ॥

गृहीता दुहिता तूर्णमर्णोराजस्य जिष्णुना ।
दत्तानेन पुनस्तस्मै भेदो भूदुभयोरयम् ॥

द्विपा शीर्षाणि लूनानि दृष्ट्वा तत्पादयोः पुर ।
चक्रे शाकम्भरीशोपि शंकित प्रणतः शिर ॥

की. कौ. स. २ श्लो. २७थी२९

दृप्तः सोपि सपादलक्षनृपति पादानति शिक्षित ।

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૨

२ गूर्जरेन्द्रो जयसिंहस्तस्मै या दत्तवान्सा काचनदेवी रात्रौ चदिने च सोम सोमेश्वरसज्ञमजनयत ।

પૃથ્વીરાજ વિજય સ ૬ શ્લો. ૩૪ ઉપરની ટીકા (શ્લોક પોતે ત્રુટિત છે) તથા

એક કુવામાથી સિદ્ધરાજનો ઉત્કીર્ણ લેખ મળી આવ્યો છે. એટલે સિદ્ધરાજે આનાકને નમાવેલો. એમા સંદેહનું કારણ નથી.[૧] પણ બધું જોતા આ વિષયમાં સિદ્ધરાજે વિજય મેળવ્યો એમ કહેવા કરતા મૈત્રી સંબંધ બાંધી સંતાપ માન્યો એમ કહેવુ વધારે યોગ્ય છે. સિદ્ધરાજે શાકંભરી વિજયનુ સૂચક બિરૂદ ધારણ નથી કર્યું એ ઘણુ સૂચક છે.

સિદ્ધરાજનું પરમર્દી મર્દન.

તલવાડાના ઉત્કીર્ણ લેખમાં જયસિંહને પરમર્દીનુ મર્દન કરનાર કહ્યો છે. હવે આ પરમર્દી તે મહોબક (બુન્દેલખંડ) નો પરમર્દી દેવ (વિ-સં-૧૨૨૨ થી ૧૨૬૩) જે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સાથે લડીને હાર્યો હતો, તે નહિ, કારણ કે સિદ્ધરાજનો સમકાલીન નહોતો પણ કલ્યાણ (દક્ષિણમા) નો ચાલુક્યરાજા (વિ-સં-૧૧૩૨ થી ૧૧૮૩) વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠો જેનુ બીજુ નામ પરમર્દી હતુ તે હોવો જોઇએ. કારણ કે તેના સેનાપતિ આચે ગૂર્જર ઉપર ચઢાઈ કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એમ શ્રી-ગૌ-હી-ઓઝા કહે છે.[૨] અને જિનમંડનના "જે તલવારથી જયસિંહે હિમાલયથી આવેલી યોગીનીઓને ચમત્કાર બતાવ્યો તે તરવાર કલ્યાણ કટકના રાજા પર્માડિને ત્યાંથી ભેટ આવેલી હતી" એ પ્રમાણેના કથનને પોતાના અનુમાનનાટેકામા આગળ ધરે છે.[૩] આ ટેકામાતો કશો માલ નથી, પણ તલવાડાના લેખમા સત્યાશ માનીએતો આ વિજય વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાના કરતા તેના પૌત્ર જગદેકમલ્લ બીજા (વિ-સ-૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬) ના ઉત્તરના કોઈ સામત ઉપર મેળવેલો વિજય હોવાનો વધારે સભવ છે.

मातामहस्त स्वपुर निनाय ॥

એજન શ્લો. ૩૫ અને પછીના કેટલાક શ્લોકો પણ એજ પ્રસગને લગતા છે.

૧ જુઓ ઇ. એ. ૧૯૨૯ ડીસેમ્બર પૃ. ૨૩૪.

૨ જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮ અ. ૪ પૃ ૨૩૧ તથા શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનોજ સોલકીઓ કા પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૭

૩ એજન તથા જિનમડનનો કુ. પ્ર. પૃ. ૭

સિદ્ધરાજ અને મદનવર્મા

આ ઉપરાત ચતુર્વિંશતિપ્રતિબંધમાં મહોબક ઉપરની જયસિંહની લડાઇની બહુ રોચકકથા આપેલી છે[૧] જેનો સાર એવો છે કે "એક વખત સિદ્ધરાજની સભામા આવેલા કોઈ પરદેશીએ વખાણ કરતાં મદનવર્માની સભા સાથે સિદ્ધરાજની સભાને સરખાવી અને એ મદનવર્મા કોણ છે એમ સિદ્ધરાજે પૂછતા પૂર્વદિશામા આવેલા મહોબક નગરનો એ મદનવર્મા રાજા છે અને તે બડો દાની, ભોગી અને ધર્મશીલ છે, એ રીતે તેના બહુ વખાણ કર્યાં સિદ્ધરાજે આ પરદેશીના કથનની યથાર્થતાની પોતાના મત્રી મારફત તપાસ કરાવી અને મહોબાની અદ્દભુત સમૃદ્ધિ, ત્યાના લોકોની તથા રાજાની અસાધારણ વિલાસ પ્રિયતા અને તેઓનો વૈભવ એ બધાનુ વર્ણન સાભળીને ચકિત થયેલા સિદ્ધરાજે સેનાસહિત મહોબક ઉપર પ્રયાણ કર્યું. મહોબકથી આઠ કોશ દૂર સિદ્ધરાજના લશ્કરે ડેરા નાખ્યાના ખબર જ્યારે મહોબા પોચ્યા ત્યારે ત્યાનો રાજા એક હજાર સ્ત્રીઓ સાથે એક રમણીય બાગમા મોજ કરતો હતો. અને તેને સિદ્ધરાજ ચડી આવ્યાના ખબર મત્રીઓએ આપ્યા એટલે તેણે હસીને કહ્યુ કે "એ તો પેલોજ સિદ્ધરાજના કે જે બાર વર્ષ સુધી ધારાનગરી પાસે પડી રહ્યો હતો; એ કબાડી રાજાને કહી દો કે જો તમારે અમારા નગર કે ભૂમિની જરૂર હોય તો તો લડવુ પડશે પણ જો ધનનો લોભ હોય તો તે માગે તેટલુ ધન તેને આપી દેવુ." આ સદેશો સિદ્ધરાજને મળતાં તેને બહુ આશ્ચર્ય થયુ અને તેણે ૯૬ કરોડ સુવર્ણમુદ્રા માગી જે તેને ભરી દેવામા આવી. પછી સિદ્ધરાજે મદનવર્માને મળવાની મંત્રીઓ મારફત માગણી કરી જે ખુશીથી સ્વીકારી મદનવર્માએ પોતાનો અદ્દભુત ભોગવિલાસ દેખાડીને સિદ્ધરાજને ચકિત કરી દીધો." વગેરે

---

૧ જુઓ ચ. પ્ર. મા ૨૧ મો મદનવર્મ પ્રબધ; જિનમડનગણિના કુમારપાલ પ્રબધ (પૃ. ૮)મા ચ. પ્ર. ના વર્ણનને મળતુ ઘણુ કરી એમાથીજ ઉતારેલું આ પ્રસંગનુ વર્ણન છે.

આ વર્ણન અતિશયોક્તિથી ભરપુર દંતકથાજ છે. પણ મદનવર્મા (વિ–સં–૧૧૮૫ થી ૧૨૧૨) મોટો સમૃદ્ધિશાળી તથા વિલાસપ્રિય રાજા હતો એટલુ સાચુ હવે સિદ્ધરાજને ૯૬ કરોડનો દંડ આપ્યાની જે વાત ચ. પ્ર. માથી ઉપર આપી છે, તેને જયસિંહ સૂરિપણ ટેકો આપે છે.[૧] પણ દંડની આ કલ્પનાનુ મૂળ કીર્તિકૌમુદીનુ નીચેનુ કથન લાગે છે. "ધારાનગરીનો જયસિંહે નાશ કર્યો ત્યારે પોતે માળવાના પાડોશી હોવાના કારણે મહોબાના રાજાએ ભેટના બ્હાનાથી દંડ આપ્યો."[૨] વળી ગુજરાતના પ્રબધકારોના કથનો સામે કાલંજરમાંથી મળેલા એક લેખમાં "જેમ પ્હેલા કસને કૃષ્ણે જીત્યો હત્યો એમ તેણે (મદનવર્માએ) ગુજરાતના રાજાને જીત્યો" એમ લખેલુ મળે છે.[૩] એ જોતા સિદ્ધરાજ અને મહોબાના રાજા વચ્ચે, માળવાની લડાઈ વખતે કે પછી કોઈક જાતનુ ઘર્ષણ થયુ હોય અને પાછળથી સમાધાન થતા મૈત્રીના ચિહ્ન તરીકે કાઈક પરસ્પર ભેટો પણ અપાઈ હોય એ સભવિત છે. માળવાને મહોબાનો રાજા મદદ ન કરે એ હેતુથી કદાચ સિદ્ધરાજને ઘસાવુ પડ્યુ હશે એમ માનવુ જ યોગ્ય છે કારણ કે મહોબાનો સમકાલીન ઉત્કીર્ણ લેખ પાછળના પ્રબધો કરતાં વધારે વજનદાર ગણાય. વળી ગુજરાતનો કોઈ લેખક મહોબા ઉપર વિજયનો દાવો તો નથી જ કરતો

---

૧ महोबकपुराधीशाज्जितान्मदनवर्मण ।
कोटी षण्णवति हेम्नां यस्तन्मानमिवाददे ॥
કુ. ચ. સ. ૧ શ્લો. ૪૨

જયસિહસૂરિનો ગ્રથ ચ. પ્ર. પછી ૧૭ વર્ષે વિ. સં. ૧૪૨૨માં લખાયો છે એ જોતા ચ. પ્ર. માથી તેણે ઉતારો કર્યો હોય એવો સભવ છે.

૨ धाराध्वसप्रसगेन यस्य सान्निध्यशकित: ।
प्राघूर्णकमिपाद्दण्ड महोबकपतिर्ददौ ॥
કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૩૩

૩ अमुनाजीयत, गुर्जरेश. क्षणेन कृष्णेन पुरेव कस. ।
જ. બ. એ. સો. ૧૮૪૮ પૃ. ૩૧૮

કીર્તિકૌમુદીમા જયસિંહે ગોડદેશના રાજાને જીત્યાનુ જે કથન છે[1] તે તો એ કવિની કપોલ કલ્પનાજ લાગે છે એને કોઇનો ટેકો નથી અને અસભવ દોષ ઉઘાડો છે. એવુ જ મરૂ, માળવા અને સિંધ સાથે મગધ, કાશ્મીર, અને કીર દેશોને સિદ્ધરાજે જીત્યા હોવાનું ચારિત્ર સુંદરગણિનુ કથન ઐતિહાસિક અજ્ઞાન અને અસંભવદોષવાળી અતિશયોક્તિથી ભરેલુ છે[2]

સિદ્ધરાજનાં લોકોપયોગી કાર્યો

સિદ્ધરાજે કેવળ લડાઈઓમા જ આખી જીંદગી ગાળી છે, એવું નથી; તેણે અનેક લોકોપયોગી પુણ્ય કાર્યો પણ કર્યા છે ગુજરાતની સીમા વધતી જતા તેની સમૃદ્ધિ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ એનો ધર્મસ્થાનો ઉભા કરવામા ઉપયોગ પણ થતો ગયો. સિદ્ધરાજે બધાવેલા ધર્મસ્થાનોમા સૌથી વધારે પ્રખ્યાત સહસ્ત્રલિંગ સરોવર હતુ, એમ અનેક પ્રબધોમા તેનો અભિમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ છે એથી નક્કી થાય છે. હેમચદ્ર કહે છે કે સિદ્ધરાજે મહા સરોવર કરાવ્યુ તથા તેને કાઠે એક હજાર ને આઠ શિવમન્દિરો કરાવ્યાં અને ૧૦૮ દેવી મદિરો કરાવ્યા તથા વિષ્ણુનું દશાવતારનુ મંદિર બંધાવ્યુ[3] સોમેશ્વર વગેરે કવિઓ આ સરોવરની બહુ પ્રશસા કરે

---

૧ गणेशस्येव यस्याग्रपुष्करस्य नृपस्थिते ।
आज्यसारः करस्थोऽभूद्गौडोमोदकवन्नृपः ॥
કી. કૌ. સ ૨ શ્લો. ૩૭

૨ कर्णाटलाटमगधाङ्गकलिङ्गबङ्ग काश्मीरकीरमरुमालव
सिन्धुमुख्यान् ।
देशान्विजित्य तरणिप्रमितै. स वर्षै. सिद्धाधिपो निजपुर
पुनराससाद ॥
કુ. ચ. સ. ૧ વ. ૨ શ્લો. ૩૮

બીજા પ્રબધો માળવા જીતવામાજ બાર વર્ષ લાગ્યાં હતાં એમ કહે છે.

૩ દ્વ્યાશ્રય સ. ૧૫ શ્લો. ૧૧૪, ૧૧૭ ૧૧૮, ૧૧૯.

છે, અને તેને માનસ સરોવર સાથે સરખાવે છે. એના કાઠે આવેલાં મંદિરોથી તેના દીવાઓનાં સરોવરમા પડેલા પ્રતિબિંબોથી તથા કાંઠા ઉપર જ જયસિંહે ઉભા કરેલા કીર્તિસ્તંભોથી તેની શોભા અદ્ભુત લાગતી હશે.[1]

સહસ્રલિંગ સરોવર

પણ આ સહસ્રલિંગ સરોવર તદ્દન નવુ બંધાવ્યું હોય તેમ કેટલીક હકીકત જોતાં જણાતુ નથી. પાટણમાં સિદ્ધરાજના પૂર્વજ

---

१ न मानसे माद्यति मानसं मे
पम्पा न सपादयति प्रमोदम् ।
अच्छोदमच्छोदकमप्यसार
सरोवरे राजति सिद्धभर्तुः ॥

કી. કૌ. સ. ૧ શ્લો. ૭૮ બીજા પણ ૭૨, ૭૩, ૭૬, ૭૭ વગેરે શ્લોકો જુઓ.

સરોવરને કાઠે ચારે તરફ શિવ અને વિષ્ણુના મંદિરો હોવાનુ હેમચન્દ્ર પેઠે સોમેશ્વર પણ કહે છે. સ. ૧. શ્લો. ૭૨. અને સરસ્વતી પુરાણમા તો આ સરોવરના કાઠા ઉપરનાં દેવમંદિરોનું વધારે વિસ્તૃત વર્ણન છે. (જુઓ રા. રા. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ રાજાધિરાજ નામની ગુજરાતીની ભેટમા લખેલા ખંડ ત્રીજાનું પ્ર. ૪). વળી જુઓ નીચેના વચનો:—

यस्यान्तर्गिरिशागारदीपिका प्रतिबिम्बिता ।
शोभन्ते निशि पातालव्यालमौलिमणिश्रियः ॥
यस्योच्चैः सरसस्तीरे राजते राजतोज्वल ।
कीर्तिस्तम्भो नभोगगाप्रवाहो वतरन्निव ॥

કી. કૌ. સ. ૧ શ્લો. ૭૪, ૭૫

તથા—

विश्व जगद्येन विजित्य कीर्तिस्तम्भ
स्तथा कोपि महानकारि ।

સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૩૭.

દુર્લભરાજે બધાવેલું એક દુર્લભ સરોવર હતું એમ વસતવિલાસના આધારે દુર્લભરાજના પ્રકરણમા નોંધ્યુ છે હવે પાટણનુ વર્ણન મોહ-પરાજય, હમ્મીરમદમર્દન, વગેરે જે ગ્રન્થોમાં મળે છે તેમાથી પાટણ પાસે બે સરોવરો નહિ પણ એક જ સરોવર હોય એમ દેખાય છે અને સરસ્વતીપુરાણમા સ્પષ્ટ વચન છે[1] કે "એક વખત સવારમાં ઉઠતા જ રાજાને (સિદ્ધરાજને) પોતાના શહેરમા સરોવર પાણી વિનાનું હોવાનું યાદ આવ્યુ અને જે સરોવર નગર પાસે ઉત્તર દિશામાં દુર્લભરાજે કરાવ્યું હતુ તેમાં પાણી કેમ ભરાય તેનો વિચાર થવા લાગ્યો." એ જોતા તથા પ્રભાવકચરિતમા કવિ શ્રીપાલે દુર્લભ સરોવરની પ્રશસ્તિ રચી હોવાનુ કહ્યુ છે[2] અને પ્ર. ચિ. મા તેણે જ સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિ રચી હોવાનુ કહ્યું છે. અને દુર્લભરાજના સમયમાં તો શ્રીપાલ જન્મ્યો જ હોવાનો સંભવ નથી એ બધુ જોતા સિદ્ધરાજે જૂના પાણી વગરના દુર્લભ સરોવરનો વિશાળ પાયા ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરીને તથા સરસ્વતીનુ વહેણ તળાવમા વાળી તથા તેના કાઠા ઉપર સહસ્રશિવલિંગો સ્થાપી જૂના પાણી વગરના સામાન્ય સરોવરને પાણીથી ભરેલુ તથા ઘણું ભવ્ય બનાવ્યુ હોય એમ લાગે છે.

આ સરોવર ક્યારે બધાયુ એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ માળવા ઉપરની ચડાઈ કર્યા પ્હેલા સરોવરનુ કામ શરૂ કરેલુ અને

---

१ एकदा पार्थिवेन्द्रोऽसौ निशि सुप्तोत्थित. सुख ।
सस्मार सरसस्तच्च जलहीन स्वके पुरे ॥
यत्सरो नगराभ्यासे उत्तरस्या दिशि स्थितं ।
कृत दुर्लभराजेन जलपूर्ण कथ भवेत् ॥

સરસ્વતી પુરાણ સ. ૧૫ શ્લો ૧૦૧, ૧૦૨

२ श्री दुर्लभसरोराजे तथा रुद्रमहालये ।
अनिर्वाच्यरसै. काव्यै. प्रशस्तीरकरोदसौ ॥

પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૨૦૫

આળવામાં સિદ્ધરાજ હતા ત્યાં એમાં પાણી ભરાઈ ગયું એમ પ્ર. ચિ. મા વર્ણન છે એ જો સાચું હોય તો સ. ૧૧૯૦-૯૧માં એ સરોવર બંધાયું હોવું જોઇએ. અને આ સરોવરમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ નહેર મારફત વાળી લીધો હતો એમ સરસ્વતી પુરાણના વર્ણન ઉપરથી તથા સહસ્રલિંગની ત્રુટિત પ્રશસ્તિના શબ્દો ઉપરથી દેખાય છે.[1] અને માયા ઢેઢની દંતકથામા બીલકુલ સત્યાંશ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ સરોવર વિષે પ્ર. ચિ. માથી ખાસ કાંઈ મળતુ નથી પણ એ સરોવરની પ્રશસ્તિ શ્રીપાલ કવિએ રચી હતી એમ લખ્યુ છે (પૃ. ૧૩૨). આ પ્રશસ્તિ નષ્ટ થઇ ગઇ છે એમ હમણાં સુધી મનાતું હતું. પણ થોડા વખત પ્હેલાં પાટણના એક ન્હાનકડા શિવમંદિરમાથી મન્દિરની ભીતમા જડેલો જૂના લેખવાળો એક પથરો પુરાતત્ત્વ સંશોધક શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીને મળી આવ્યો છે, અને તેના ઉપરનો લેખ વાંચીને તથા એમા સિદ્ધરાજે બંધાવેલા સરોવરનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિનો આ એક કટકો છે એવું શ્રી રા. ચુ. મોદીનું તથા શ્રી. જિનવિજયજીનું અનુમાન છે.[2]

જસમા ઓડણની દંતકથાની અવિશ્વસનીયતા

આ સહસ્રલિંગ સરોવર ખોદાતું હતુ ત્યારે તેમા કામ કરનાર

---

૧ જુઓ મહારાજાધિરાજ નામની ગુજરાતી પત્રની પર મી ભેટના ત્રીજા ખંડના ત્રીજા પ્રકરણમાં સરસ્વતી પુરાણમાથી રા. રા. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ કરેલા ઉતારા તથા સહસ્રલિંગ પ્રશસ્તિનું નીચેનું વચન—

ततः सा पूरयामास सरः सिद्धेशकारितम् । श्लो. ८८

પ્રસ્થાન પુ. ૧૨ અં. ૫ પૃ. ૨૯૩ શ્લો. ૮૮

તથા સ. ૧૯૮૨ના ગુજરાતીના દીવાળી અંકમા સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે શ્રી. રા. ચુ. મોદીનો લેખ.

૨ જુઓ, પ્રસ્થાન પુ. ૧૨ અં. ૫ પૃ. ૨૯૩ એ અંકમાં એ લેખનો ફોટો પણ છપાયો છે.

જસમા નામની રૂપાળી ઓડણ બાઇ ઉપર સિદ્ધરાજને મોહ થયો, પણ જસમા સિદ્ધરાજને વશ ન થતા 'તારા તળાવમા પાણી ટકશે નહિ' એવો તેને શાપ દઇને પેટમા કટારી મારી મરી ગઇ એવી દંતકથા તથા તે કથા નિરૂપતો એક આધુનિક રાસડો પ્રસિદ્ધ છે.[૧] પણ કોઈ લેખી પુરાવાનો આ દંતકથાને ટેકો નથી અને તેને વિશ્વસનીય ગણવાનુ પણ કારણ નથી

બીજાં ધર્મસ્થાનો

સહસ્રલિંગ સરોવર ઉપરાત સિદ્ધરાજે સરસ્વતી નદીને કાંઠે રૂદ્રમહાલય બધાવ્યો હતો એમ હેમચન્દ્રે કહ્યુ છે[૨] અને તેને પ્ર ચિં. ટેકો આપે છે[૩] વળી સરસ્વતીને કાઠે મહાવીરનુ એકચૈત્ય બધાવ્યું હતું એમ પણ હેમચન્દ્રે કહ્યુ છે.[૪] આ જૈનચૈત્ય સિદ્ધરાજે પોતે બંધાવ્યુ હોય કે તેની વસ્તીમાથી કોઈ જૈન ગૃહસ્થે બધાવ્યુ હોય, એ ગમે તેમ હોય પણ રૂદ્રમહાલય તો મૂળરાજે બધાવ્યો હતો[૫] એટલે સિદ્ધરાજે એનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય એ જ સભવ છે. વળી સરસ્વતીને કાઠે સત્રશાળાઓ અને દાનશાળાઓ સિદ્ધરાજે બંધાવી[૬] હતી એમ પણ હેમચદ્રે જ લખ્યુ છે.

સિદ્ધરાજના નામ ઉપર આટલા ધર્મસ્થાનોની નોંધ મળે છે પણ તેણે એ ઉપરાત, ઉપરનાથી ઓછા પ્રખ્યાત વાવ, કુવા, તળાવ, મદિરો વગેરે બધાવ્યા હોવાનો સભવ છે અને ધર્મસ્થાનો ઉપરાત તેણે શહેરો વસાવવા, કીલ્લાઓ બધાવવા વગેરે લૌકિક કે રાજકીય ઉપયોગનાં

---

૧ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૧૫૦થી આગળ

૨ દ્ર્યાશ્રય સ. ૧૫ શ્લો ૧૫

૩ પ્ર ચિં. પૃ. ૧૩૦.

૪ દ્ર્યાશ્રય સ ૧૫ શ્લો ૧૯ કુમારપાલ પ્રતિબોધમા સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધપુરવિહાર અને પાટણમા રાજવિહાર બધાવ્યાનુ કહ્યુ છે.

૫ જુઓ પ્રકરણ ૭ પૃ ૧૯૫

૬ દ્ર્યાશ્રય સ. ૧૫ શ્લો. ૧૧૫

કાર્યો પણ અનેક કર્યા હશે. જો કે શેત્રુંજા પાસે સિંહપુર (હાલનું શીહોર) વસાવ્યું એમ હેમચન્દ્રે તથા મેરૂતુંગે કહ્યુ છે[૧] અને વઢવાણ વગેરેમાં કીલ્લાઓ બંધાવ્યાનુ પ્ર. ચિં. કારે નોંધ્યુ છે.[૨] પણ ડભોઈ, વઢવાણ, ચુબારી, ઝીંઝુવાડા, વીરપુર, ભાડુલા, વાસિંગપુર, થાન વગેરે અનેક સ્થાનોએ સિદ્ધરાજે ગઢો અને કપડવજ, સિહોર, વીરમગામ, ધોળકા વગેરે સ્થળોએ તળાવો બંધાવેલા કહેવાય છે. "સિદ્ધરાજે જેટલાં મોટા મંદિરો અને મોટાં સરોવરો બંધાવ્યા તેટલા પૃથ્વીમાં કોણ કરશે"[૧] એમ પ્ર. ચિ. મા કહ્યુ છે[૩] અને ગુજરાતમા જે પ્રાચીન સ્થાનના કર્તાનો પત્તો ન મળે તેનુ કર્તાપણુ લોકો સિદ્ધરાજને માથે આરોપે છે.

સિદ્ધરાજના સમયમાં વિદ્યાને ઉત્તેજન

ગુજરાતમાં કળાનો વિકાસતો ભીમદેવના વખતથી જ શરૂ થયેલો અને તેને સિદ્ધરાજે ઘણુ પોષણ આપ્યુ પણ કળા કરતા યે વિદ્યાને તેણે વધારે ઉત્તેજન આપ્યુ છે. સિદ્ધરાજના દરબારના બ્રાહ્મણ પંડિતોએ ગ્રન્થો લખ્યા હોવા જોઈએ પણ એ કાંઈ જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ જે જૈન લેખકોનુ સાહિત્ય જળવાઈ રહ્યુ છે તેમા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમકાલીન કલિકાલ સર્વજ્ઞનુ બિરૂદ પામેલા હેમચન્દ્રાચાર્ય અગ્રસ્થાને વિરાજે છે.[૪]

હેમચંદ્રાચાર્યને વ્યાકરણ લખવાની પ્રેરણા સિદ્ધરાજે કરી.

સિદ્ધરાજે માળવા જીતીને મોટી લુટ આણી ગુજરાતને આર્થિક

૧ દ્વયાશ્રય સ. ૧૫ શ્લો ૯૭ તથા પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૫૨.

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૩૪

૩ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૦.

૪ હેમચન્દ્રાચાર્યનો જન્મ સ. ૧૧૪૫મા, નવ વર્ષની વયે શ્રીદેવચન્દ્રસૂરિએ દીક્ષા આપી. સં. ૧૧૬૨મા આચાર્યપદ મળ્યુ અને સ. ૧૨૨૯માં સ્વર્ગસ્થ થયા. હેમચંદ્રાચાર્યનુ ચરિત્ર પ્ર. ચિ., પ્ર. ચ., કુમારપાલ પ્રતિબોધ મોહ પરાજય વગેરે અનેક ગ્રન્થોમા મળે છે. એ ગ્રંથોની યાદી માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ટિ. ૨૮૯.

બાબતમાં તો સમૃદ્ધ કર્યું જ પણ ભોજરાજાનો પુસ્તક ભંડાર પાટણમાં આણી પાટણને વિદ્યાસેવાની પણ પ્રેરણા આપી. અને આ પ્રેરણાના બળે જ સિદ્ધ હૈમ જેવો વ્યાકરણનો ગ્રન્થ લખાયો. એ કેવી રીતે લખાયો તે વિષે પ્રભાવક ચરિતમાં જે આખ્યાયિકા આપી છે, તેનો સાર અહીં ઉતાર્યો છે. પ્રબંધકાર કહે છે કે "એક વખત રાજાના પુસ્તક ભંડારના રક્ષકો અવંતીથી આણેલા પુસ્તકો તપાસતા હતા ત્યાં રાજા અને હેમચંદ્રાચાર્ય જઈ ચડ્યા અને એક પુસ્તક હેમચંદ્રાચાર્યે જોવા લીધું એટલે રાજાએ પૂછ્યું કે 'એ શું છે?' અને આચાર્યે 'ભોજ વ્યાકરણ' છે એમ કહ્યું અને પછી રાજા ભોજનાં ગ્રંથકાર તરીકે વખાણ કર્યાં. ત્યારે સિદ્ધરાજે કહ્યું કે "શું આપણા ભંડારમાં આવાં શાસ્ત્રો નથી? આખા ગુજરાતમાં એવો સર્વશાસ્ત્ર નિષ્ણાત પંડિત નથી?" ત્યારે પાસે ઉભેલા બીજા વિદ્વાનોએ હેમચંદ્રાચાર્ય તરફ નજર કરી આચાર્યે કહ્યું કે "જો સિદ્ધરાજ સહાય કરે તો થોડા દિવસમાં નવું પંચાંગ વ્યાકરણ તૈયાર કરી આપું" અને પછી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી હેમચંદ્રે કાશ્મીર વગેરે અનેક દેશોમાંથી અનેક વ્યાકરણ ગ્રંથો મંગાવી સિદ્ધહૈમ નામનું નવું વ્યાકરણ રચ્યું પછી રાજાએ હાથીના માથા ઉપર શ્વેતછત્ર અને ચામર સાથે એ પુસ્તક પધરાવી રાજમહેલમાં લઈ આવી, પૂજા કરી ભંડારમાં મુકાવ્યું અને તેની નકલો કરાવી, દેશપરદેશ મોકલી તેનો પ્રચાર કરાવ્યો "[1] હેમચંદ્રે આ વ્યાકરણ ઉપરાંત[2] દ્વયાશ્રય, ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર વગેરે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે

---

૧. જુઓ પ્રભાવક ચરિત હે. સૂ. પ્રબંધ શ્લો. ૭૪થી ૧૧૫ તથા પ્ર ચિ પૃ. ૧૨૬થી ૧૨૮.

૨ દ્વયાશ્રય ગ્રંથમાં મૂળરાજથી કુમારપાલ સુધીના સોલંકી વંશના રાજાઓના ચરિત્રો છે. જેનો ઉલ્લેખ વારંવાર આમાં કરવામાં આવ્યો છે. એના ઉપર મારા વિવેચન માટે જુઓ મારૂં ગુજરાતના મ. ઈ.ના પ્રબંધાત્મક સાધનો.

શ્રીપાલ, વાગ્ભટ વગેરે કવિઓ

સિદ્ધરાજના દરબારનો બીજો પ્રખ્યાત કવિ તે શ્રીપાલ કવિ તે જૈનપોરવાડ વૈશ્ય હતો. તેણે વૈરોચન પરાજય[૧] નામનો ગ્રન્થ તથા સહસ્રલિંગ સરોવર વગેરે અનેક સ્થાનોની પ્રશસ્તિઓ રચી કહેવાય છે પણ તેમાંથી એકજ વડનગરના કીલ્લાની બચી છે. આ શ્રીપાલ પોતાને સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર અને પ્રતિપન્નબધુ કહે છે અને સોમ પ્રભાચાર્ય કહે છે કે સિદ્ધરાજ તેને કવીન્દ્ર તથા ભાઈ કહીને સંબોધતો.[૨]

આ ઉપરાંત સોમના પુત્ર વાગ્ભટ કવિએ વાગ્ભટાલકાર[૩] તથા જયમંગલાચાર્યે કવિશિક્ષા[૪] નામના ગ્રન્થો સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં રચ્યા છે. વળી વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૭ મા ગણરત્ન મહોદધિ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રથ બનાવ્યો છે. અને તેમાં ઉદાહરેલા સિદ્ધરાજની પ્રશસાના કેટલાક શ્લોકો માટે પોતાના જ સિદ્ધરાજ વર્ણન નામના ગ્રન્થનો હવાલો આપ્યો છે.[૫] બીજા એક સાગરચદ્ર પડિતે સિદ્ધરાજ

---

૧ જુઓ પ્રભાવક ચરિત. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૨૦૬.

૨ પોતાની વિ. સ. ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રશસ્તિમા શ્રીપાલ લખે છે કે.—

एकाह्वनिष्पन्नमहाप्रबन्ध श्री सिद्धराजप्रतिपन्नबन्धु ।
श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत् प्रशस्ताम् ॥

— એ. ઇ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૩૦૦.

તથા श्रीसिद्धाधिपतिः कवीन्द्र इति च भ्रातेति च व्याहरत् ।

કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રશસ્તિ.

૩ વાગ્ભટાલકાર છપાઈ ગયો છે. નિર્ણયસાગરમા પ્રા. કા. મા. નં. ૪૮.

૪ પીટર્સનનો રિપોર્ટ ૧૮૮૨–૮૩ પૃ. ૮૦ ભૂમિકા પૃ. ૩૧.

૫ નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ન. સ ભા. ૩ પૃ. ૮–૯ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ ૨૫૫.

સંબંધી કાવ્ય લખ્યું હશે એમ તેમાંથી ગણુરત્નમહોદધિમાં કરેલા ઉતારાઓથી જણાય છે[1]

સિદ્ધરાજે આ પ્રમાણે મોટા ગ્રંથો લખવામાં ઉત્તેજન આપ્યું ખરૂં પણ તેટલાથી ન અટકતા વિદ્યાભ્યાસ માટે પાઠશાળાઓમાં ભણતા સારા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઇનામો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી[2] કેળવણીને પણ ભારે ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

સિદ્ધરાજનું મંત્રીમંડળ

કર્ણના રાજ્યકાળમાં સંપત્કર કે શાન્તુ મંત્રીનું નામ મહામાત્ય તરીકે બિલ્હણે આપ્યું છે અને એક જૈન પુસ્તકમાંથી મુંજાલનું મહામાત્ય તરીકે નામ મળે છે.[3] આ બેય મંત્રીઓ સિદ્ધરાજના સમયમાં મંત્રીપદ ઉપર વિદ્યમાન હોય એમ જણાય છે. હવે જો મહામાત્યપદ એકજ હોય એવો નિયમ એ વખતે હોવાનો સંભવ માનીએ અને પ્ર. ચિં. મા સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના આરંભમાં શાન્તુ મંત્રીને મહામાત્ય કહેલ[4] છે એ સાચું માનીએ તો વિ. સં. ૧૧૪૬મા મુંજાલ મંત્રી કર્ણના મહામાત્ય હતા પછી શાન્તુમંત્રીને એ પદ મળ્યું અને મુંજાલ મંત્રીને કોઈ બીજું પદ મળ્યું હશે એમ માનવું પડશે. સિદ્ધરાજના પાછલા કાળમાં તો દાદાક નામના નાગર મહામાત્યપદ ઉપર હતા એમ વિ. સં. ૧૧૯૫ના ભદ્રેશ્વર (કચ્છ)ના તથા એજ સાલના ઉજ્જૈનના લેખથી જણાય છે[5] વચ્ચે સં ૧૧૭૯ મા આશુક મહામાત્યપદ ઉપર

---

૧ એજન. સિદ્ધરાજના સમયના ઉપર ગણાવ્યા છે તે ઉપરાંત બીજા જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ વગેરે જૈન ગ્રન્થકારો અને તેઓના ગ્રન્થો માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૩ પૃ. ૨થી ૭.

૨ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્રબંધ શ્લો ૧૧૨થી ૧૧૫.

૩ જુઓ પૃ. ૨૧૬.

૪ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૩ વગેરે.

૫ જુઓ આજ પ્રકરણમા પૃ. ૨૪૮ ટિ. ૨ તથા આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ ન. ૨ એપેન્ડીકસ પૃ. ૧૩.

હતા એમ એક હસ્તલિખિત પ્રતની પુષ્પિકાથી જણાય છે.[1] આ મહામાત્ય આશુકની પ્રેરણાથી સિદ્ધરાજે શેત્રુંજાની યાત્રા કરી તથા કુમુદચંદ્રના વાદ વખતે એ મંત્રી હાજર હતા એમ પણ પ્રબંધોમા કહ્યું છે.[2]

જૈન પ્રબંધોમા જૈન મંત્રીઓનાં જ નામો મળતા હોવાથી ઉપર કહેલા દાદાકનુ નામ પ્રબંધોમા ન મળે એ સમજાય એવુ છે પણ કુમુદચંદ્ર સાથે દેવસૂરિના વાદ પ્રસંગમા ગાંગિલ નામના નાગરમંત્રીનો ઉલ્લેખ મળે છે[3] એ વાદ વિ સં. ૧૦૮૧ મા થયો છે, એટલે પ્રબંધોનું વર્ણન યથાર્થ હોય તો એ વખતે ગાંગિલ મંત્રી અક્ષપટ લાધ્યક્ષ હોવો જોઇએ જો કે સં. ૧૧૯૨ મા. મહ ગાગિલ મંત્રી હતા ત્યારે એક પ્રાકૃત પુષ્પાવતી કથા લખાઈ હોવાની નોધ મળી છે[4] આ ઉપરાત મંત્રી તરીકે ઉદયનનું નામ પ્રબંધોમાં મળે છે. પણ પ્રબંધોનાં વર્ણનો ઉપરથી સુરાષ્ટ્ર, લાટ, વગેરે જુદા જુદા મંડલો ઉપર નીમાયેલા સુબા જેવા અધિકારીઓ પણ મંત્રીઓ જ કહેવાતા હશે એમ લાગે છે અને એ પ્રથાને અનુસરી જેમ સજ્જન મંત્રીને સોરઠના અધિકારી નીમ્યા હતા, વિ સં ૧૧૯૩ મા પ્રાકૃતમા મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચનાર શ્રી ચંદ્રસૂરિ પૂર્વાશ્રમમાં લાટ દેશની મંત્રી મુદ્રા શોભાવતા હતા,[5] કેશવ ગોધ્રા મંડલના અને મહાદેવ નવા જીતાયેલા માળવાના અધિકારી હતા તેમજ ઉદયન, સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષોમા ખંભાતમા અધિકારી હોય એમ કુમારપાલનુ ચરિત્ર

---

૧ જુઓ પાટણસૂચી, કર્ણાવતીમા ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિની પ્રત ૧૧૭૯માં આ શુક મહામાત્ય પદે હતા ત્યારે લખાઈ છે. જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૭.

૨ એજન પૃ ૨૨૫, ટિ. ૨૪૭, પ્ર ચ. દેવસૂરિ. પ્ર. શ્લો ૨૭૦.

૩ જુઓ મુ. કુ પ્રકરણ અ. ૩ તથા પ્ર. ચ. દેવસૂરિ પ્ર. શ્લો. ૧૭૨.

૪ જૈ. સા. ઇ. પૃ ૨૫૨.

૫ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ- પૃ. ૨૨૬

લખનારાઓના કહેવાથી અનુમાન થાય છે.[1] શાબ્દભંડારના ઉપરી, લેખશાળાના ઉપરી વગેરે નહાના અધિકારીઓ પણ મંત્રી કહેવાતા એ સ્મરણમા રાખવાનુ છે.

આ ઉપરાત વાગ્ભટાલંકારના કર્તા કવિ વાગ્ભટને તેના ટીકાકાર સિહદેવગણિ મહામાત્ય કહે છે[2] અને આનંદ અને પૃથ્વીપાલના જૈન મંત્રીઓ તરીકે નામ શ્રી. મો. દ દેશાઇએ આપ્યાં છે[3] તેમાથી પૃથ્વીપાલ કુમારપાલના વખતમાં મંત્રીપદે હતો એમ એક જૈન ગ્રંથની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે[4] અને તેનો પિતા આનદ મહામાત્ય હતો એમ પૃથ્વીપાલના એક લેખમા લખેલું છે.[5]

ઉપરના મત્રીઓમાથી શાન્તુમત્રીએ તથા મુઞ્જાલમંત્રીએ પોતાના નામથી પાટણમા શાન્તૂવસહિકા તથા મુઞ્જાલવસહિકા બંધાવેલાં એમ પ્રબધો કહે છે.[6] મૂળ શ્રીમાળનો ઉદા નામનો વાણીઓ કેવી રીતે કર્ણાવતીમા આવી રહ્યો, કેમ પૈસાદાર થયો અને પાછળથી કુમારપાલનો માનીતો ઉદયન મત્રી થયો વગેરે વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત પ્રબધોમા મળે છે તેણે કર્ણાવતીમા ઉદયન વિહાર બધાવ્યો હતો[7] એના પુત્રો વિષે વધારે હકીકત આગળ કુમારપાલના પ્રકરણમા આવશે

---

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૫

૨ જુઓ વાગ્ભટાલકાર શ્લો. ૧૪૮.

૩ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. પૃ ૨૨૪.

૪ જુઓ મલ્લીનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ. અપભ્રશ કાવ્યત્રયી પૃ. ૭૯ તથા જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૯

૫ સ. ૧૨૦૧નો પાલીનો લેખ જેમા મહામાત્ય આનદસુત મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ એ રીતે શબ્દો છે. (પ્રા જૈ. લે. સ. ૩૮૧).

૬ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૨૦, ૧૧૮.

૭ પ્ર ચિ પૃ. ૧૧૮-૧૧૯ તથા એજ ગ્રથમા પ્રકાશ ચોથો.

સિદ્ધરાજનો પુરોહિત

સિદ્ધરાજનો પુરોહિત મૂળરાજથી ચાલ્યા આવતા વડનગરના નાગર સોલશર્માના વંશનો કુમાર નામનો નાગર હતો. આ પુરોહિતે સેંકડો યજ્ઞો કર્યા હતા તથા સેંકડો તળાવો ખોદાવ્યાં હતાં એમ તેનો વંશજ સોમેશ્વર કહે છે[૧] આ ઉપરાત વડનગરના જ નાગર ઉયાભટ્ટનો વંશજ શોભ સિદ્ધરાજનો મિત્ર હતો એમ શ્રીધર પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે[૨] અને દેવસૂરિ અને કુમુદચન્દ્રના વાદની સભામા દેવસૂરિના સભ્ય તરીકે એક ભાભૂનું નામ મુ. કુ. પ્ર. મા લખેલુ છે તે કદાચ આ શોભનો પિતા હોય એવો મારો તર્ક છે.[૩]

સિદ્ધરાજનાં દાનો

જોકે પ્રબધોમાં સિદ્ધરાજે શેત્રુંજાના યુગાદિ દેવની પૂજા માટે બાર ગામનું દાન કર્યું,[૪] દેવસૂરિનો જય થતા તેમને છાલા વગેરે બાર ગામો આપ્યાં,[૫] સિદ્ધપુર વસાવી બ્રાહ્મણોને આપ્યુ,[૬] વગેરે સિદ્ધરાજના દાનોની વાતો લખી છે પણ સમકાલીન પુરાવો તો ફક્ત સિંહપુર વિષે જ દ્વયાશ્રયમાં મળે છે[૬] એટલે એકાદ જૈન તીર્થને

---

૧ જુઓ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૧-૨૨ તથા નીચેનો શ્લો. ૨૩મો

कुशोपशोभितैर्यागैस्तडागैश्च पर शतै ।
इष्टं पूर्तं च यश्चक्रे चक्रवर्तिपुरोहितः ॥

૨ शोभाभिधः प्रियसुहृद्जयसिंहनाम्नः ।

એ. ઇ. ગ્ર ૨, શ્રીધર પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૫.

૩ મુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ અ. ૫.

૪ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૪૦, પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૨૪-૩૨૫, જયસિંહ સૂરિનું કુ ચ. સ. ૩ શ્લો. ૩૨-૩૩, વ. વિ. સ. ૯ શ્લો. ૨૨ વગેરે જિ. ગ.નો કુ. પ્ર. પૃ. ૫. છેલ્લા ગ્રંથકાર તો ગિરનારને પણ બાર ગામ આપ્યાનું કહે છે.

૫ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૪૭

૬ દ્વયાશ્રય સ. ૧૫ શ્લો ૯૭-૯૮.

પોતાની જૈન વસ્તીને પ્રસન્ન રાખવા સિદ્ધરાજે કાંઈક દાન આપ્યું હોય એ સભવિત છે. પણ બાર બાર ગામના દાનની વાત તો કલ્પિત લાગે છે દ્વ્યાશ્રયમા એ વાત નથી એ હકીકતજ પાછળના ગ્રન્થકારોની વિરૂદ્ધ છે સિદ્ધરાજનુ એક પણ દાન પત્ર હજી સુધી નથી મળ્યું એટલે સિદ્ધરાજના દૂતક લેખકનાં નામો નથી મળી શકતા પણ તેના અક્ષપટલ ખાતામા કે લેખશાળામા ત્રણસો લહીઆઓ લખવાનું કામ કરતા એમ પ્ર ચ. (હે પ્ર. શ્લો. ૧૦૪) માં કહ્યું છે.

જગદેવ પરમાર

આ મત્રીઓ ઉપરાત જેનુ નામ લોકકથામા સૌથી વધારે ગવાયુ છે તે જગદેવ પરમાર સિદ્ધરાજના દરબારમા હતો. લોકકથા કહે છે તેમ જગદેવ નામનો માળવાના પરમારવશમાં એક કુંવર જરૂર થઇ ગયો છે, એટલુ જ નહિ પણ એ માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યનો પુત્ર અને પ્રખ્યાત રાજા ભોજનો ભત્રીજો હતો એ પણ ઐતિહાસિક હકીકત છે પણ સિદ્ધરાજના દરબારમા, સોમેશ્વરનુ કથન જોતાં, ઘણુ કરી મહાપ્રતિહાર તરીકે અથવા પાટણના કોટવાળ તરીકે જે જગદેવે ભારે નામના મેળવેલી તે પરમાર કુળનો હોવા કરતાં દક્ષિણના સાન્તરકુળનો મીનળદેવીના ભત્રીજા કાદંબરાજા જયકેશી બીજા (વિ. સં ૧૧૬૦ થી ૧૨૦૩) નો મશીઆઇભાઇ હોવાનો બધી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જોતા મને સંભવ લાગે છે[1] એ વિ. સ. ૧૨૦૫–૬માં પશ્ચિમી ચાલુક્ય રાજા જગદેકમલ્લ બીજા (વિ. સ ૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬) નો સામન્ત અને પટ્ટીપોમ્બુચ્ચપુરનો રાજા હતો. કદાચ વિ. સ ૧૧૫૯ મા હોઇસલા રાજા બલ્લાલ પ્હેલાને હાથે હાર ખાવાથી[2] એ

---

૧ જગદેવની લોકપ્રસિદ્ધ વાર્તા માટે જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૬૫થી આગળ જગદેવની સવિસ્તર ઐતિહાસિક ચર્ચા માટે જગદેવ પરમાર નામનો કૌમુદી જુન ૧૯૩૩ પૃ. ૫૦૫ ઉપર છપાયેલો મારો લેખ.

૨. સુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૪૯૪.

જગદેવ મીનળદેવીના સબંધથી ખેંચાઈને પાટણ આવ્યો હશે. અને પાટણમાં પ્ર. ચિં. કાર કહે છે[૧] તેમ સિદ્ધરાજ માન્ય અને ત્રિવિધવીર તરીકે ભારે પ્રતિષ્ઠા મેળવીને સિદ્ધરાજનું મરણ થતાં કે તે પ્હેલાં બીજા કોઈ કારણથી એ પાછો દક્ષિણમા ગયો હશે. કારણ કે વિ. સં. ૧૨૦૬ નો તેનો લેખ મળ્યો છે[૨] આ જગદેવની પ્રશસા કરતાં સોમેશ્વર તો કહે છે કે "જગદેવ વગર પાટણની હવે આવી (ખરાબ) દશા થઈ છે. એ દ્વારપાળ (વેત્રી) હતો ત્યાસુધી ગૂર્જરોના શહેરમાં શત્રુઓ પેસી શકતા નહિ"[૩]

રાજસભા

આવા જુદી જુદી કોટિના મત્રીઓ, આબુનો પરમાર રાજા (ઘણુ કરી ધ્રુવભટકે રામદેવ), કિરાડુનો પરમાર રાજા ઉદયરાજ તથા તેનો પુત્ર સોમેશ્વર, નડૌલનો ચોહાણ રાજા જોજલદેવ અને તેનો પુત્ર આશરાજ વગેરે મોટા તથા બીજા અનેક નાના સામતો[૪] પુરોહિતાદિ બ્રાહ્મણો, જૈન સાધુઓ, પાટણના શેઠીઆઓ તથા પર રાજ્યોના સાંધિવિગ્રહિકો વગેરેથી વીટાઈને ભવ્ય રાજસભા–દિવાને આમમા સિદ્ધરાજ હમેશા બેસતો હતો. અને પોતાના યશના બન્દીજનોએ લલકારેલાં કાવ્યો, દેશપરદેશની અવનવી વાતો તથા જુદા જુદા મતના વિદ્વાનો વચ્ચેના વાદવિવાદો સાંભળતો હતો અને વસ્તીને ન્યાય આપવાનું કામ પણ કરતો હતો.[૫]

---

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૨૪૨.

૨ મું ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૨, ટિ. ૩ તથા ભા ૨ પૃ. ૪૫૮.

૩ विना जगद्देवमिमा मवस्थां नीता निजैरेव परैरिवाह ।
यत्र स्थिते वेत्रिणि शंकितैर्न द्विष्टै प्रविष्ट पुरि गूर्जराणाम् ॥
કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૯૯

૪. જુઓ પરિશિષ્ટ ૨મા આપેલી સમકાલીન રાજવંશોની વંશાવળીઓ.

૫ સિદ્ધરાજની રાજસભાને પ્ર ચિ. મા ઇન્દ્રની સભા જેવી કહી છે. (પૃ. ૧૫૫)

સિદ્ધરાજની રાજસભામાં થયેલો શ્વેતાંબર દિગંબર વચ્ચે વાદ.

સિદ્ધરાજની રાજસભામા પ્ર. ચ. ના કહેવા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૮૧માં શ્વેતાબરાગ્રણી દેવસૂરિ અને દિગબરાગ્રણી કુમુદચદ્ર વચ્ચે થયેલા વાદવિવાદને, તેમા શ્વેતાંબરનો વિજય થયેલો હોવાથી એ મતના પ્રબધ લેખકોએ ઘણુ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને તે ઉપર જુદી જુદી રીતે ઘણું લખ્યું છે. એટલી વાત ખરી લાગે છે કે ગુજરાતમાં પ્હેલેથી શ્વેતાબરનું જોર હતુ પણ આવાદને પરિણામે તો તેનું સામ્રાજ્ય જામી ગયુ.[1]

સિદ્ધરાજની ન્યાય પ્રિયતા.

સિદ્ધરાજના દરબારમા આવા ધાર્મિક વાદવિવાદો તો કોઈ વાર થતા હશે પણ લોકોની ફરીઆદો સાભળવાનું અને તેનો ન્યાય ચુકાવવાનુ કામ તો હમેશા થતુ હશે, એમ કુમારપાલની દિનચર્યાની જે વિગતો હેમચન્દ્રે આપી છે તેથી લાગે છે. સિદ્ધરાજ અને તેની મા મીનળદેવીના અદલન્યાયની અનેક દતકથાઓ પ્રચલિત છે[2] પણ ઈ. સ. ૧૨૧૧મા મુસલમાન ગ્રંથકાર મુહમ્મદ શફીએ લખેલા જામે-ઉલ-હિકાયત નામના ગ્રથમાં લખેલો નીચેનો કિસ્સો સિદ્ધરાજના મરણ પછી તરત પરદેશી-પરધર્મીએ નોધેલો હોઈને સિદ્ધરાજની ન્યાય પ્રિયતાનો વિશ્વસનીય અને સચોટ દાખલો છે.[3]—

---

૧ આ વાદ વિષે સૌથી પ્હેલું વર્ણન ૧૩મા શતકના યશઃચન્દ્રે કુમુદચંદ્ર પ્રકરણમાં આપ્યું છે. એ ઉપરાત પ્ર. ચ. માં દેવસૂરિ પ્રબધમા તથા પ્ર. ચિં. મા પણ આ વાદનું વર્ણન મળે છે.

૨ જુઓ વીરમગામ આગળના મીનલસર સબધી દતકથા—રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૧૪૭.

૩ જામે-ઉલ-હિકાયત, ઇલિયટ, ગ્રં. ૨ પૃ. ૧૬૩-૬૪.

"ગુજરાતના રાજ્યમાં ખંભાત નગરમાં અગ્નિપૂજકો અને સુન્ની મુસલમાનો રહે છે. ત્યાં એક મસ્જીદ હતી, જે અગ્નિ પૂજકોએ કાફીરો દ્વારા બળાવી મુકી. આ દગામાં એંશી મુસલમાનો માર્યા ગયા. કેવળ અલી નામનો એક ખતીબ[1] (ખુતબા પઢવાવાળો) બચી ગયો. તેણે અણહિલ્લવાડ જઈ પુકાર કર્યો. પણ કોઇએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એટલે શિકારના સમયે જંગલમાં રાજાને મળી ખંભાત સબંધી બધી હકીકત તેણે રજુ કરી. આ વાતની બરાબર તપાસ કરવાની ઇચ્છાથી "હુ ત્રણ દિવસ સુધી જનાનખાનામાં જ રહીશ માટે તમે રાજ્યનુ કામ સંભાળશો" એમ પોતાના પ્રધાનને કહી જયસિંહ સાંઢણી ઉપર સવાર થઈ એક દિવસ અને એક રાતમાં ખભાત પોચ્યા. અને ત્યા છાની રીતે તપાસ કરતાં બધી વાત સાચી હોવાની ખાતરી થતા ત્રીજે દિવસે રાતે પાછા આવી, વળતે દિવસે દરબારમા ફરીઆદીઓએ અરજી કરવાના વખતે અરજી કરવાની ખતીબને આજ્ઞા કરી. ખતીબનુ બ્યાન પુરૂ થતાં કાફિરોનુ એક ટોળું તેને ડરાવવા તથા તેની વાત જુઠ્ઠી ઠરાવવા ચાહતું હતું પણ જયસિંહે કહ્યું કે "આ ઝગડો ધાર્મિક હોવાથી કોઈનો વિશ્વાસ ન કરતાં મેં જાતે ખભાત જઈ તપાસ કરી છે અને મુસલમાનો ઉપર ખરેખર જુલમ કરવામા આવ્યો છે, એમ મને માલુમ પડ્યું છે. મારા રાજ્યમાં સર્વ લોકો સુખ શાન્તિનો સમાન રીતે ઉપભોગ કરી શકે એવી પ્રજા પાલનની સુવ્યવસ્થા રાખવી એ મારૂં કર્તવ્ય છે." આમ કહીને બ્રાહ્મણો તથા અગ્નિપૂજકોમાના દરેક સમુદાયના બબ્બે મુખ્ય નેતાઓનો યોગ્ય દંડ કરવાની આજ્ઞા આપી." ધાર્મિક બાબતમા સિદ્ધરાજની આવી સમદૃષ્ટિને પરિણામે મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એ સંભવિત છે અને નૂરૂદ્દીન ઇસ્માઈલીએ એવો પ્રયાસ કરેલો એમ કહે છે આ નૂરૂદ્દીન મૌલા-ઈ.

---

૧ આ ખતીબને શ્રી. મુનશીએ ગૂજરાતના નાથમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

અબ્દુલ્લાહ સાથે ઈ. સ. ૧૦૬૭ માં એટલે કર્ણ પહેલાના વખતમાં ગુજરાતમાં હતા એમ પણ કહેવામાં આવે છે[1]

ચોરી સંબંધી વ્યવસ્થા

મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ સુધી પોચેલા ધાર્મિક મહત્ત્વવાળા ગુન્હાના ન્યાયની આ વાત થઈ. પણ સાધારણ રીતે દૂરદૂરનાં ગામડાંઓમા થતા સાધારણ ગુન્હાઓનો ન્યાય તો મોટે ભાગે ગામના પંચ મારફત થતો. એ પચના વહીવટનો એક દાખલો વિ. સ ૧૧૯૮ ના નાડોલના લેખમાથી[2] નીચે ઉતાર્યો છે. એ લેખમા ધાલોપ ગામના જુદા જુદા આઠ વાડાઓના દરેક બબ્બે થઈને સોળ વિપ્રોને આગળ કરીને ગામના સર્વ લોકોએ રાજા રામપાલને લેખ કરી આપ્યો છે. તેમા ગામ લોકો કહે છે કે "મુસાફરીમા જતા ભાટ, ભટ્ટપુત્ર, દૌવારિક, કાર્પટિક વણિજ્જારક (વણજાર ?) વગેરે સર્વ લોકોમાથી કોઈની ચીજો રસ્તામા ખોવાઇ જાય કે ચોરાઇ જાય તો દેશાચાર પ્રમાણે ચૌકડિકા પ્રવાહથી અમારે શોધી આપવી. અને જો ગામમાંથી ચોરાય તો જે વાડામાંથી ચોરાય તે ભરી આપે આમાં મહારાજા રાયપાલે રક્ષાકાર (રખેવાળ) અસ્ત્રો, દ્રવ્ય વગેરે છોડી દીધું છે. અમારી અંદર મહારાજાએ રક્ષાકાર ન રાખવો. આમા કોઈ બ્રાહ્મણ ભરી આપવાની ના પાડે કે ત્રાગું કરે તો તે ગધેડો કે ચાડાલ થાય."

જૂના કાળમા ધોરી રસ્તાઓને કેવી યુક્તિથી સલામત રાખવામાં આવતા હતા તેનો આ સરસ દાખલો છે જો કે લેખતળ ગુજરાતમાંથી નથી મળ્યો પણ એ વખતે એ ભાગના રાજાઓ ગુજરાતના સામન્તો હતા.[3] મારવાડ અને ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ ઘણી

---

૧ જુઓ વડોદરાની સાતમી ઓ કો.નો રિપોર્ટ પૃ. ૫૫૬ તથા બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૭ અ. ૧ પૃ. ૬૧મા વહોરા કોમની ઉત્પત્તિ વિષે લેખ.

૨ જુઓ એ. ઇ. ગ્ર ૧૧ પૃ. ૩૯.

૩ આ લેખના સાક્ષીઓમાં જયસિંહદેવીય દેવગૃહના પૂજારીનું પણ નામ છે, એ હકીકત ગુજરાતની અધીનતાની સૂચક છે.

મળતી હતી એટલે ગુજરાતને પણ આ લેખમા કહેલી પ્રથા લાગુ પડતી હોવાનો સંભવ માનવામા વાંધો નથી લાગતો

સિદ્ધરાજની શિવભક્તિ

જે રાજા મુસલમાનધર્મીઓ તરફ ઉપર વર્ણવ્યુ તેવુ વર્તન રાખવા ઇચ્છે એ બ્રાહ્મણધર્મીઓ અને જૈનો તરફ સમાનદૃષ્ટિથી જુએ એમાં શું આશ્ચર્ય? સિદ્ધરાજ એના કુળના બીજા રાજાઓ પેઠે પરમ શિવભક્ત હતો એમા સંદેહ નથી. કુમારપાલના વખતના ચિતોડના કિલ્લાના લેખમા તથા દ્વયાશ્રય કાવ્યમા પુત્રેચ્છાથી સિદ્ધરાજે સોમનાથની ચાલીને યાત્રા કર્યાનુ કહ્યુ છે,[1] એ તેની શિવભક્તિનો દાખલો છે. વળી મેરૂતુગ લખે છે કે સિદ્ધરાજે રૂદ્રમહાકાલના મદિર ઉપર ધજા ચડાવવાનો સમારભ કરતી વખતે બધા જૈનમદિરો ઉપરથી ધજાઓ ઉતરાવી જેમ માળવામા મહાકાળની ધજા ફરકતી હોય ત્યારે કોઈ પણ જૈનમદિર ઉપર ધજા નથી ઉડતી તેમ ગુજરાતમા કર્યું.[2]

પોતે શિવભક્ત હોવા છતાં જૈનસૂરિઓને માન આપતા

આ રીતે પોતે શિવભક્ત છતા અનેક જૈનસુરિઓનુ સિદ્ધરાજ સારૂં માન રાખતા હતા, એમ જૈનગ્રથોના કેટલાક ઉલ્લેખોથી જણાય છે.[3] રાજાએ બધા ધર્મના અનુયાયીઓનુ સમાન રીતે પાલનપોષણ કરવુ એ પ્રાચીન આર્ય પ્રણાલીનુ સિદ્ધરાજે બરાબર પાલન કરેલું

---

૧ જુઓ પૃ. ૨૩૮ટિ. ૨, ૩

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૩૦-૧૩૧.

૩ જુઓ ધર્મઘોષસૂરિ માટે નીચેનું કથન—

जज्ञे श्री जयसिंहभूपतिनुतः श्री धर्मघोषप्रभु ।

સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ–પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ટિ ૨૭૦, અને હેમચદ્રાચાર્ય દરબારમા વારવાર જતા અને રાજાની પ્રેરણાથી જ એમણે વ્યાકરણનો ગ્રન્થ લખ્યો એ વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે.

એમ આ બધા દાખલાઓથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.[1] એટલુ જ નહિ પણ જૈનધર્મ તરફ સક્રિય સમભાવ દર્શાવવા "માટે પર્યુષણ પર્વ (શ્રાવણ વદ ૧૨થી ભાદરવા શુદ ૪) અને એકાદશી પ્રમુખ દિવસોમા અમારી કરાવી હતી' એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ કરી હતી એમ પણ સમકાલીન જૈનગ્રથો કહે છે.[2]

સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતા

સિદ્ધરાજ પોતાના આવા વર્તનથી જૈનધર્મી લોકોમા સારી રીતે આદરપાત્ર થયો હશે એ દેખીતું છે. પણ ખાસ ધાર્મિક નહિ એવા સામાન્ય જનસમાજમા સિદ્ધરાજ અતિ લોકપ્રિય હતો. સિદ્ધગજ રાતે છુપાવેષે લોકોના સુખદુ ખ જાણવા ફરે છે; એમ એના વખતમા મનાતુ.[3] વળી દિવસે મેળાઓ, નાટકો વગેરેમા છુપાવેષે સામાન્ય લોકો સાથે પણ સિદ્ધરાજ છુટથી ભેળાતો હોવાની દતકથાઓ લોકોમા પ્રચલિત થઈ હતી[4] ગુજરાતના ગામડાઓમા જાય ત્યારે છુપા વેષે પોતાને વિષે લોકો શુ ધારે છે તે જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરે, ગામડાના ભોળા અજાણ લોકો પાદરમા નાખેલા પડાવ વખતે મળવા જાય અને ભૂલથી સુત્રાળા લાગતા સિદ્ધરાજના પોતાના પલંગ ઉપર બેસી જાય તો પોતે એમા મોજ લીએ, પોતે સાચવવા સોપેલી પાલખીના, ગામડાનુ મહાજન કટકા કરી નાખે તો એ વાતને હસી

---

૧ અને આ વસ્તુ ન સમજનાર મુસલમાનોએ સિદ્ધરાજે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારેલો એમ માન્યું. જુઓ મિરાતે અહમદીમા આપેલી દંતકથા.

૨ यस्योपदेशादखिलस्वदेशे सिद्धाधिप. श्री जयसिंहदेवः ।
एकादशीमुख्यदिनेष्वमारिमकारयच्छासनदानपूर्वाम् ॥
—વિજયસિંહકૃત (સં ૧૧૯૧) ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ.

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ ટિ. ૨૫૧. જેમા ચ્રદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રતચરિત્ર (સ. ૧૧૯૩?)માથી, આજ મતલબનો પ્રાકૃત ઉતારો પણ આપ્યો છે.

૩ દ્વયાશ્રય સ. ૧૪ શ્લો. ૧-૨.

૪ પ્ર. ચિં પૃ. ૧૫૧.

કાઢે,[1] એવો લોકદંતકથાએ સિદ્ધરાજને ચીતર્યો છે. પણ એટલેથી ન અટકતા ભૂત કે રાક્ષસને વશ કરી શકે, એને ખભે બેસી ઉડી શકે વગેરે ચમત્કારો કરવાની શક્તિ પણ સિદ્ધરાજમા લોકમાનસે કલ્પી છે[2] અને આવી પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવા સિદ્ધરાજને કાંઈ કાંઈ યુક્તિઓ કરવી પડતી એમ પ્રબંધો કહે છે[3]

સિદ્ધરાજનું ચારિત્ર્ય

સિદ્ધરાજના શરીરના રંગ અને ઘાટવિષે કૃષ્ણાજી રત્નમાળામાં લખે છે કે તે ગૌરવર્ણનો શરીરે દુબળો અને સારા આકારવાળો હતો; કાંડા સુધી તેના હાથના પહોંચા કાળા હતા.[4] કૃષ્ણાજીનું, શરીરના રંગનું આ વર્ણન મને તો કલ્પિત લાગે છે, એ મેં આગળ કહ્યું છે. એકંદર રીતે સિદ્ધરાજમાં મોટા ગુણો હતા. એ મહાપરાક્રમી, ઉદાર, રાજનીતિજ્ઞ, વ્યવસ્થાકુશળ, બુદ્ધિશાળી તથા બ્રાહ્મણ, જૈન અને મુસલમાન ધર્મ ત્રણેના અનુયાયીઓ તરફ સમાનદૃષ્ટિથી જોનારો, વિદ્યાપોષક, પ્રજાવત્સલ અને ન્યાયી રાજા હતો એમ દેખાય છે. લોકો સાથે સિદ્ધરાજ ખૂબ ભળાતો અને ધર્માચાર્યો તથા વિદ્વાનોનું તો બહુ માન રાખતો. શૈવ પાશુપતાચાર્ય કહે છે કે સિદ્ધરાજ મને ભાઇ ગણતો અને બીજી તરફથી જૈન શ્રીપાલ કવિ પણ કહે છે કે

---

૧ એજન પૃ. ૧૫૩, ૧૫૪.

૨ જુઓ—

श्मशाने यातुधानेन्द्रं बद्ध्वा बर्बरकाभिधम् ।
सिद्धराजेति राजेन्दुर्यो जज्ञे राजराजिषु ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૩૮

यः सचरन्बर्बरखेचरस्य स्कन्धाधिरूढो रचयांचकार ।

સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૩૩

૩ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૫૫-૧૫૬ તથા જિ.ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૬-૭

૪ રાસમાળા આ. ૩ પૃ ૨૨૯.

પોતે શ્રીપાલનો પ્રતિપન્ન બન્ધુ હતો.[1] સિદ્ધરાજનું આ વર્તન અકબરના વિશાળ હૃદયની યાદ આપે છે

આવા બધી રીતે ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળા રાજા ઉપર દંતકથાએ જસમા ઓડણની વાતથી કલંક આરોપ્યુ છે. એ દંતકથા સાચી માનવાનુ કોઈ કારણ નથી એ ઉપર નોધ્યુ જ છે. વળી મેરૂતુંગે એક સ્થળે લખ્યુ છે કે સિદ્ધરાજમા ૯૬ ગુણો હતા પણ સંગ્રામમાં અસુભટતા અને સ્ત્રીલંપટતા એ બે દોષો હતા.[2] પણ મને જૈનધર્મના પક્ષપાતી કુમારપાળના પરસ્ત્રીસહોદરપણાની પ્રશંસા કરવા માટે સિદ્ધરાજથી કુમારપાલને ચડીઆતો બતાવવા સિદ્ધરાજની નિન્દા અર્થે લખાયેલુ આ વચન લાગે છે યુદ્ધમા સિદ્ધરાજ અસુભટ નહોતો એ તો મેરૂતુંગના પોતાના વર્ણનથી તથા આપણે ઉપર જોયેલા બીજા પુરાવાઓથી દેખાય છે. અને જેમ એ અસુભટતાની નિન્દા ખોટી ઠરે છે તેમ પરસ્ત્રીલંપટતાની નિન્દા પણ ખોટી હોવાનો સંભવ છે. ટુંકામા સિદ્ધરાજ ગુજરાતના સોલંકીવંશનો મહાસમર્થ રાજા થઈ ગયો. એને વિષ્ણુનો અવતાર પણ કેટલાક માનતા હતા[3] તેણે પરાક્રમથી ગુજરાતની સીમાઓ ખૂબ વધારી દીધી. માળવા વગેરે જીતી તથા લુટી પુષ્કળ સમૃદ્ધિ ગુજરાતમા આણી. પ્હેલા માળવાની રાજધાની વિષે કહેવાતુ કે ' જ્યા સવારે આગણામાથી કચરો કાઢતા હારમાથી તુટેલા મોતીઓ વળાઈ જાય છે. "[4] અને પછી હેમચન્દ્ર જ પાટણ વિષે કહે છે કે " જ્યા લોકો સોનુ તથા રત્ન ખોબે ખોબે આપે છે

---

૧ જુઓ વિ સં ૧૨૨૫ની ભાવબૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ શ્લો ૮ ભા. પ્રા શો. સં નં. ૯૮ અને શ્રીપાલના ઉલ્લેખ માટે પૃ. ૨૬૩ ટિ. ૨

૨ પ્ર ચિ. પૃ ૧૯૩

૩ જુઓ વાગ્ભટાલંકારની ટીકામા ટાંકેલો નીચેનો શ્લોક—

जयजय वब्बरजिष्णो विष्णोरवतार भूप जयसिंह ।

વા. પ. ૨ શ્લો. ૮ની ટીકા.

૪ નવસાહસાંક ચરિત સ ૧૧ શ્લો ૨૭.

છતાં પણ સોનાનો તથા રત્નનો ભડાર અક્ષય જ છે."[૧] અને મેરૂતુંગે એક દતકથા ઉતારી છે તેમાં એક પાટણના ચોરાશી લાખના ધણી શેઠીઆને રોજ રાતે જેટલા લાખ તેટલા દીવા એ નિયમ પ્રમાણે ૮૪ દીવા બાળવા પડતા હતા એ જોઇને તેનો શ્રમ ઓછો કરવા તેને સોળ લાખ રાજાએ મોકલી આપ્યા અને એ રીતે તે શેઠીઆના મહેલ ઉપર કોટિધ્વજ[૨] ચડાવ્યો. કારણ કે પાટણમાં કોટિપતિઓ પોતાના ઘર ઉપર ઘુઘરીઓવાળી ધજા ચડાવતા.[૩]

સિદ્ધરાજે ગુજરાતના રાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવ્યું

માત્ર સ્થૂળ સમૃદ્ધિ જ નહિ પણ ગુજરાતમાં વિદ્યાકળાની સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ વધારવામા પણ સિદ્ધરાજનો મોટો હાથ છે. ટુંકામાં મૂળરાજે ગુજરાતનુ સોલંકી રાજ્ય સ્થાપ્યુ અને સિદ્ધરાજે તેને સામ્રાજ્ય બનાવ્યુ અને તેને પરિણામે ગુજરાતમા એક પ્રકારની એકતા અને અસ્મિતા ઉભી થઇ[૪]

સિદ્ધરાજના રથ ઉપર કૂકડાનું ચિહ્ન હતુ એમ વાગ્ભટાલકારનો કર્તા કહે છે[૫] એનો દેહ સ ૧૧૯૯ના કાર્તિક શુદ ત્રીજને દિવસે પડી ગયો એમ પ્રબધો કહે છે[૬] બીજી તરફથી સં ૧૨૦૦નો બાલીમાથી લેખ

---

૧ હેમચન્દ્રનુ પ્રાકૃત કુમારપાલ ચરિત સ. ૧ શ્લો. ૨૭.

૨ પ્ર. ચિ. પૃ ૧૫૨

૩ જુઓ મોહપરાજય અ. ૩મા કૂબેરના મહેલનું વર્ણન.

૪ પ્રબધોમા ગુજરાતનું આ સ્વાભિમાન વારવાર દેખાય છે. સહસ્રલિંગ સરોવર વરસાદથી ભરાઈ ગયાની હકીકત કહેવામા હુશીઆરી વાપરી વધામણી આપવા પ્હેલા આવેલા મારવાડીને છેતરી ધૂર્ત ગૂજરાતી ઈનામ ખાટી જાય છે એનો પ્ર. ચિ. ગર્વ લે છે. જુઓ પૃ. ૧૩૧.

૫ आ. स्यन्दनध्वजधृतोद्धूरताम्रचूडः
श्री कर्णदेवनृपसूनुरयं रणाग्रे ॥

વા. પ. ૪ શ્લો. ૮૧.

૬ જુઓ વિચારશ્રેણી અને કુ પ્ર. પૃ. ૩૩.

મળ્યો છે તેમાં મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવના રાજ્યમાં તેના સામંત મહારાજ આશ્વાક (આશરાજ)ના તાબાના કોઇ માણસે દાન આપ્યાની નોંધ છે.[1] આ લેખથી સં ૧૨૦૦ સુધી જયસિંહ જીવતો હતો એમ માનવું? કે લેખના આંકડાઓમા કાંઈ ગડબડ છે એમ માનવું? ૧૨નો આંકડો તો વચાતો જ નથી ફક્ત ૦૦ વંચાય છે. મારા મત પ્રમાણે આ લેખમા કાંઈક ગડબડ છે અને સિદ્ધરાજના મરણની ૧૧૯૯ની તારીખ જ બરાબર છે કારણ કે ૧૧૯૯ની માઘ શુદ દશમીએ કુમારપાલ રાજા હોવાનો ચોક્કસ પુરાવો છે.[2]

---

૧ એ. ઇ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૩૩.

૨ જૈ. સા ઇ. પૃ. ૨૭૫. મા નોંધ્યુ છે કે સં. ૧૧૯૯મા માઘ શુ. દશમી ગુરૂએ મંડલિપુરિ (માંડલ)મા કુમારપાલના રાજ્યમા પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર લક્ષ્મણ ગણિએ રચ્યું.

સંકેતાક્ષરોનું સ્પષ્ટીકરણ

અ–	અધ્યાય
આ–સ–ઈ–	આર્કીઆલોજીકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડીઆ
આ–સ–વે–ઈ–	આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ
ઈ–એ–	ઇન્ડીઅન એન્ટીકવેરી
એ–ઈ–	એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા
કી–કૌ–	કીર્તિ કૌમુદી
કુ–ચ–	કુમારપાલ ચરિત
કુ–પ્ર–	કુમારપાલ પ્રબધ
કે–હી–ઈ–	કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ
કો–ઇન્સ્ક્રી–ઇન્ડી–	કોર્પસ ઇન્સ્ક્રીપ્શીઓનમ ઇન્ડીકેરમ્
ખં–	ખંડ
ગુ–ઐ–લે–	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો
ગુ–ભા–	ગુજરાતી ભાષાન્તર
ગ્ર–	ગ્રન્થ
જ–બી–ઓ–રી–	જર્નલ ઓફ ધી બીહાર એન્ડ ઓરીસ્સા રીસર્ચ સોસાઇટી
જ–બો–બ્રે–રો–એ–સો–	જર્નલ ઓફ ધી બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓફ ધી રોયલ એશીઆટીક સોસાઈટી
ના–પ્ર–પ–	નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા
પુ–	પુરાણ અથવા પુસ્તક (સંબંધથી શું વિવક્ષિત છે તે સમજાશે)
પ્ર–ચ–	પ્રભાવક ચરિત
પ્ર–ચિં–	પ્રબંધ ચિંતામણિ
પ્રા–જૈ–સં–	પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ (મુનિશ્રી જિનવિજયજીનો)

પ્રા–લે–મા–	પ્રાચીન લેખમાળા (નિર્ણયસાગર પ્રેસે પ્રકાશિત)
ભા–	ભાગ
ભા–પ્રા–	ભારતકે પ્રાચીન
ભા–સા– ભા–સા–પ–	ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદ
મ–	મહાભારત
મુ–ગે–	મુબઇ ગેઝેટીઅર
યા–	યાજ્ઞવલ્ક્ય
રા–ઇ–	રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ
રિ–	રિપોર્ટ
વ–તે–પ્ર–	વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ
વ–પ્રા–પ્ર–	વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ
વ–વિ–	વસત વિલાસ
વી–ઓ–જ–	વીએના ઓરીએન્ટલ જર્નલ
સા–પ–	સાહિત્ય પરિષદ
સુ–કી–ક–	સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિની
સુ–સં–	સુકૃત સકીર્તન
હી–મ–ઈ–	હીસ્ટરી ઓફ મીડીવલ હિન્દુ ઇન્ડીઆ (શ્રી ચિન્તામણી વૈદ્યનુ)
હે–સૂ–	હેમસૂરિ પ્રબધ